Emevîlerde Valilik

Hakan Temir

Emevîlerde Valilik

Hakan TEMİR

Kitap Adı	:	Emevîlerde Valilik
Yazar	:	Hakan Temir
ISBN	:	978-975-6497-42-5
SAMER Yayınları	:	12
Dizgi	:	SAMER
Kapak	:	SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü
Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş 2019

Bu kitap, “Emevilerde Valilik Kurumu” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

VALİLERİN DENETİMİ VE GÖREVLERİNİN SON BULMASI

ÖNSÖZ

Hulefâ-yi Râşidîn'den sonra hilafet makamını ele geçiren Emevîler, etkisi uzun sürecek saltanatlarını kurdular. Ancak onlar, hilafeti ele geçirmekle kendilerini hedeflerine ulaşmış saymıyorlardı. Aksine her şey yeni başlıyordu. Öncelikle rejimi kendi istedikleri şekilde oluşturmalı, daha sonra rejimin ayakta kalabilmesi için devletin çarkları yerli yerine oturtmalılardı. Böylelikle ülkenin başından sonuna bütün askerî, idarî ve sivil kurumları uyum içinde çalışabilirdi. Bunu sağlamak ise idarenin göreviydi. İdarenin en başında halife, daha sonra ise halifenin güvenine mazhar olan valiler yer almaktaydılar.

Valiler, halifelerin gören gözleri, işiten kulakları ve söyledikleri sözüydüler. Şehirdeki askerî, adlî, malî ve idarî işlerin başıydılar. Çoğu zaman halifenin ve şehrin itibarı valinin icraatlarıyla ölçülüyordu. Nitekim Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hz. Hüseyin'in hunharca öldürülmesine müsaade etmesi, halife Yezîd'in müslümanların gözünde daha da değersizleşmesine sebep olduğu gibi Irak halkının da vefasızlıkla anılmasına neden olmuştu. Diğer taraftan Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in dini ve ilmi çalışmaları hem Emevîlere hem de Medine şehrine müspet hava katmıştı. Valilik kurumu böylesine büyük bir öneme sahip olmasından dolayı halifeler iktidarlarını sağlamlaştırdıktan sonra valilerin seçimlerini, görev yerlerini, yetkilerini ve denetimlerini sağlam esaslara bağlamaya çalıştılar. Ancak Emevî halifelerinin bazıları günün şartlarından, bazıları da eğlenceden fırsat bulamadıklarından valilere sınırsız yetkiler vermek zorunda kaldılar. Geniş yetkiler zalimlerin elinde zulüm, iş bilir valilerin elinde ise icraat olarak geri

döndüğünden Emevî valileri arasında hayırda da şerde de öncülük eden vali isimlerine rastlamak mümkündür.

Hükümranlığı bir asra yakın süren Emevî Devleti'nde yüzlerce vali görevlendirildi. Görevlendirilen her bir valinin atanması, görev esnasında yaptığı şeyler ve azli valilik müessesesine yeni anlayışlar kattı ve kazanımlar sağladı. Bu kazanımlar ileride kurulacak İslâm devletlerine örnekler teşkil etti ve onların işlerini kolaylaştırdı. Emevîlerin kendilerinden sonra gelen devletlerin valilik kurumları üzerindeki etkilerinin anlaşılması için öncelikli olarak onların valilik uygulamalarının teferruatlarıyla bilinmesi gerekir. Bununla birlikte Emevîlerin valilik müessesesinde yaptıkları yanlışlar da yer yer eleştiri ve tartışma konusu olmaktadır. Tartışmalar ise o dönemin olayları hakkında yeni çalışmalar yapılmasını beraberinde getirdi. Kısacası cevap bekleyen soruların yanıtlanması için Emevîler dönemindeki valilik kurumunun incelenmesi zaruret haline geldi.

Şunun da iyi bilinmesi gerekir ki, Emevîler dönemini daha iyi anlayabilmek için şehirlerdeki askerî, dinî, adlî, malî ve idarî işlerden birinci derece sorumlu olan valilerin uygulamalarının bilinmesi şarttır. Dolayısıyla biz valilik gibi önemli bir müessesesinin Emevîler dönemindeki durumunu, Emevîlerin vali politikalarını ve valilik müessesesine katkılarını öğrenmek ve dönemin olaylarını valilik penceresinden gözlemlemek adına Emevîlerde Valilik Kurumu'nu çalışmak istedik.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimizi hazırlarken yararlandığımız kaynak ve araştırmalara yer verdik. Akabinde konumuz olan valilik ve valilikle bağlantılı terimlerin açıklamasını yaptık. Açıklama yaparken kelimelerin kökenleri ve tarihi süreçleri üzerinde durduk. Daha sonra valiliğin çeşitleri ve Emevîlere kadar yürütülen valilik uygulamalarına değindik. Böylece okuyuculara valilik kavramı ve Hz. Peygamber ile Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki valilik uygulamaları hakkında bilgi sunmaya çalıştık.

Birinci bölüme Emevîler döneminde vali olmak isteyen kişilerde bulunması gereken özelliklerle başladık. Emevîler, vali olacak kişilerin niteliklerini net bir şekilde beyan etmedikleri için onların valilikle ilgili uygulamalarından hareketle genel prensiplere ulaşmaya çalıştık. Daha sonra vali adaylarını tayin eden makamlar ile tayin eden makamların seçimlerinde etkili olan unsurlar üzerinde durduk. İleriki konuların anlaşılmasında fayda sağlayacağı için valilerin seçiminde etkili olan yaş faktörü, devlet erklerinin valilere tavsiyeleri, valilerin atama kararnameleri ve valilerin göreve başladıklarında yaptıkları konuşmaları da burada zikretmeyi uygun bulduk.

İkinci bölümde daha çok valilikle ilgili uygulamalara yer verdik. Valilerin sorumlulukları ve yaptıkları icraatlardan bahsederek sonuçlar çıkarmaya çalıştık. Akabinde valiler görevlerini yaparken onlara yardımcı olan diğer görevlilerden bahsettik. Son olarak valilerin günlük yaşantıları, maaşları, giydikleri kıyafetler, darp ettirdikleri paralar, sarayları, başka bir yere gittiklerinde yerlerine bıraktıkları vekiller, yetişmeleri ve aile hayatları hakkında bilgiler sunmaya çalıştık.

Üçüncü bölüm valilerin denetlenmesi, denetim şekilleri ve denetim sonucu aldıkları cezalarla başlamaktadır. Sonra valilerin görevlerinin son bulması ve akabinde maruz kaldıkları durumlardan bahsettik. Çünkü Emevî valilerinin birçoğu görevlerinden alındıktan sonra zillete düşürülmüşlerdir. Son olarak valilerin görev süreleri hakkında bilgi vererek sonuç kısmına geçtik.

Bu araştırmanın meydana gelmesinde emekleri bulunan danışman hocam Prof. Dr. Ünal Kılıç'a teşekkür derim. Yine bu araştırmanın okuyucularla buluşmasına vesile olan SAMER Yayınları'na teşekkür ederim.

Hakan TEMİR

Ordu-2019

— GİRİŞ —

A. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Bu çalışmada Hulefâ-yi Râşidîn dönemi akabinde Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından 41/661 yılında kurulan Emevî Devleti'nin valilik kurumu araştırılacaktır. Emevîlerin idarî teşkilâtı hakkında bilgi veren birçok kaynak vardır. Ancak Emevîler dönemindeki valilik kurumu ile alakalı özel bir çalışma bulunmamaktadır. İşin doğrusu İslâm devletlerindeki valilik kurumu ile alakalı çalışmalar da bir elin parmağını geçmez. Bu sebeple biz öncelikle valilik kurumu hakkında yapılan çalışmalara yer verdikten sonra Emevîlerin idarî, askerî, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında bilgi topladığımız kaynaklardan bahsedeceğiz.

Valilik kurumu hakkında ilk çalışma Ebû Ömer Muhammed b. Yusûf el-Kindî (350/961) tarafından IV. asrın ortalarında yazılan *"Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât"* adlı eserdir.[1] Bu eser daha çok Mısır'da görev yapan valileri konu aldığı için çalışmamızla alakalı eyâletlerden sadece birisi hakkında bilgi içermektedir. Eser bu haliyle konumuzun tamamına ışık tutan bir çalışma olmasa da türünün ilk örneği olması sebebiyle önemlidir. Bu eserden

---

[1] Ebû Ömer Muhammed b. Yusûf el-Kindî el-Mısrî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Yy., Beyrut 1325/1908.

sonra Arap aleminde yakın zamanlarda, vilâyetler hakkında Abdülaziz b. İbrâhim el-Âmrî tarafından kaleme alınan *"el-Vilâyetü âle'l-Buldân fî Âsri'l-Hulefâi'r-Râşidin"* isimli eser karşımıza çıkmaktadır.[2] Eser, vilâyet kavramı hakkında bilgi veren kısa bir giriş bölümü ile başlamaktadır. Daha sonra İslam'dan önceki ve Hz. Peygamber dönemindeki vilâyetler hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgilerden sonra da kitabın konusu olan Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki vilâyetler, ilk halifeden başlayarak, her halife dönemi için ayrı ayrı ele alınmaktadır. Kitabın beşinci faslı ise valilik ile alakadır. Bu fasılda valilerin tayin, görev, hak ve yetkileri ele alınmaktadır. Bunlardan başka Arap aleminden Hüseyin Muhammed Süleyman'ın *"Ricâlü'l-İdâre Fî Devleti'l-İslâmiyye el-Arabiyye"*[3] isimli eseri de valilik konusuyla alakalıdır. Müellif bu eserde cahiliye döneminden Emevîler'in sonuna kadar Sâkif kabîlesinin idaredeki rolünü ele almıştır. Ele alınan idare her ne kadar Sâkif kabîlesiyle sınırlı kalsa da Emevî saltanatı üzerinde Sâkif kabîlesinin tesiri düşünüldüğünde valilik çalışması için önemli bir araştırma olduğu aşikârdır. Özellikle eserin ortalarına doğru Emevî Devleti'nde görev yapan Sâkif kabîlesine mensup valilerin durumundan ve siyasi rollerinden sıkça bahsedilmektedir. Son kısımda ise İslâm devletinde valilik yapan Sâkifliler'in görev yaptıkları şehirlerin yıllara göre tablo halinde gösterilmesi Sâkifli valilerin bir bütün olarak görülmesini sağlamaktadır.

Türkiye'de valilik konusunda yapılan ilk çalışma Ünal Kılıç tarafından kaleme alınan *"Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik"* isimli eserdir.[4] Eser bir giriş ve iki bölümden meydana getirilmiştir. Giriş kısmında İslam'dan önce Arap Yarımadası'ndaki idarî yapı ele alınmaktadır. Bu da haliyle okuyuculara İslam öncesi valilik uygulamaları ile İslamî dönemdeki valilik uygulamalarını karşılaştırmayı ve aradaki benzerlikleri

---

[2] Abdülaziz b. İbrâhim el-Âmrî, *el-Vilâyetü âle'l-Buldân fî Âsri'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Darû İşbiliyye, Riyad 1422/2001.

[3] Hüseyin Muhammed Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre fî Devleti'l-İslâmiyye el-Arabiyye* (h.1-132), Darû'l-İslâh, Memleketü'l-Arabiyyetü'l-Suudiyye 1404/1983.

[4] Ünal kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

görmeyi sağlamaktadır. Birinci bölümde valilik kavramı, valiliğin çeşitleri, valinin görevleri ile valilerde bulunması gereken özellikler hakkında teorik bilgiler üzerinde durulmaktadır. İkinci bölüme gelindiğinde, burada işin teorik kısmından uzaklaşılarak Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki valilik uygulamaları anlatılmaktadır. Eser gerek sistematiği ve gerekse de sunmuş olduğu bilgilerle valilik konusunda ciddi bir çalışmadır. Bu özelliklerinden dolayı söz konusu eser, bizim çalışmamızın oluşmasında önemli rol oynadı.

Valilik konusunda meydana getirilen eserlerden sonra istifade ettiğimiz kaynakların başında lügatlar ve İslâm devlet idaresi hakkındaki kitaplar gelmektedir. Daha sonra ensâb, futûh, tabâkât, genel İslâm tarihi kaynakları, hadîs, şîir, edebiyat, coğrafya kitapları ile İslâm medeniyeti ve kurumları hakkındaki eserler yolumuzu aydınlattı. Günümüz İslâm aleminde özellikle de Arap âleminde son zamanlarda kaleme alınan araştırmalardan da ulaşabildiğimiz kadarı ile faydalandık. Söz konusu dönem Emevî asrı olunca müsteşriklerin çalışmalarından da faydalanmayı ihmal etmedik. Yeri geldiğinde de İslam Ansiklopedilerinin konumuzla alakalı maddelerinden istifade ettik.

Sözlüklerin başında İbn Manzûr (610/1232)'un "*Lisânu'l-Arab*"ı[5] gelir. Eser kelime sayısı ve ihtiva ettiği ayrıntılı bilgiler bakımından Arapça sözlükler arasında en hacimlilerdendir. Eserin mukaddimesinde daha önce telif edilmiş sözlüklerin ihtiyacı karşılamadığını söyleyen müellif âyet, hadis ve şiirlerden bol örneklerle takviye edilmiş açıklamaları ihtiva eden yeni bir lügat meydana getirmek ve böylece, fasih Arapça ile yazma ve konuşmanın ayıp sayıldığı bir devirde Kur'ân ve Sünnet dili olan Arapçayı korumak için eserini kaleme aldığını belirtir.[6] Yazar, doğuda adet olduğu üzere, açıklamak

---

[5] Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dârus's-Sadr, Beyrut trz.

[6] Hulûsi Kılıç, "İbn Manzûr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, 171; Ahmed Ateş, "İbn Manzûr" , *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/II, 768.

istediği kelimeyi ilk harfine göre değil de son harfine göre sıralayarak açıklamıştır. Aynı metot ve anlayışla Zebîdî'nin (h. 1205) kaleme aldığı *"Tâcu'l-Arûs"*u[7] ihtiva ettiği kelime ve çeşitlilikle *Lisânu'l-Arab*'ın geliştirilmiş halidir. Kelimeleri kısa kısa açıklayan Fîrûzâbâdî'nin *"Kâmûsu Muhît"*inde[8] ise aranılan kelimeyi bulmak biraz daha kolaylaşmıştır. Günümüze ulaşan bu sözlükler sayesinde valilik kavramı hakkında tafsilatlı bilgilere ve valilikle alakalı diğer kavramların açıklamasına, bunların kullanım yerlerine ve onlara yüklenen manalara dair bilgilere ulaştık.

İslâm anayasası, idaresi, maliyesi ve devletler hukuku kapsamına giren bazı konuları ihtiva etmesi bakımından türünün ilk örneklerinden olan İmam Mâverdî (450/1058)'nin *"Ahkamu's-Sultaniyye"*si[9] ziyâdesiyle istifa ettiğimiz bir eserdir. Eser, İslam devlet idaresinde yer alan birimleri hiyerarşik sıralamaya tabi tuttuktan sonra her bir idarî yapılanmanın kısımlarını, bu birimlere tayin edilecek kişilerde bulunması gereken vasıfları ile onların yetki ve salahiyetlerini zikreder. Sonra da ideal bir yönetim için olması gereken özelliklerden bahsedilir. Eser bu haliyle pratikten çok teoriye yöneliktir. Yani İslâm devlet idaresinin düzenli şekilde çalışması için en uygun olan yönetim biçiminin tarif ve kısımları anlatılmaktadır. Eserin genel seyri teoriye yönelik olduğu için valilik konusu da umumî hatlarıyla, dönemler arası uygulamalara girilmeden, valiliğin çeşitleri, valilerin görevleri ve iş başına geçme şekilleri hakkında bilgi vermektedir.[10] Bununla beraber eser valilik

---

[7] Seyyîd Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhri'l-Kâmûs*, thk., İbrahim et-Terâzi, Kuveyt 1392/1972.

[8] Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu Muhît'*, thk., Komisyon, Müesset-ü Risâlât, Beyrut 1426/2005; Hulûsi Kılıç, "Fîrûzâbâdî" , *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1992, XIII, s.142-145.

[9] Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Kitabü'l-Ahkâmu's-Sultanîyye ve'l-Vilayâti't-Dinîyye*, thk., Muhammed Mübarek el-Bağdadî, Mektebetü Dâru İbn. Kuteybe, Kuveyt 1409/1989.

[10] Maverdî, s. 40-46; Kılıç, *Valilik*, s. 18.

kurumundan başka diğer idari kurum ve görevlerden bahsetmesi sebebiyle sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer aldı.[11]

Ensâb kitapları arasında Belâzurî'nin (279/892) "*Ensâbu'l-Eşrâf*"ı[12] önemli bir yer tutar. Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemleri hakkında önemli bir kaynak olan bu eser, tabakât, ensâb ve ahbâr üslûplarının birleştirilmesi suretiyle kaleme alınmış kapsamlı bir çalışmadır.[13] Bu özelliklerinden dolayı eserde valilerin nesepleri, hayatları ve uygulamaları hakkında bilgiler bulduk. Valilerin komuta ettiği fetih hareketlerini Belâzurî'nin "*Futûhu'l-Buldân*"[14] eserinde tüm yönleriyle görmek mümkündür. Eser sadece fetihle alakalı olmayıp, aynı zamanda fethedilen yerlerin idarî, malî ve siyasî durumundan haber vermesi bakamından da bol malzeme içermektedir.

İslâm ilim dünyasında yaygın bir şekilde kullanılan İbn Sa'd'ın (230/844) "*Tabakâtü'l-Kübrâ*"sı[15] sahâbe tabakâtına dair yazılan ve zamanımıza intikal eden eserlerin en eskisidir. Eser, esas itibariyle siyer-megâzî ve tabakât bölümlerinden meydana gelmektedir. İbn Sa'd kendi dönemine kadarki önemli şahsiyetlerin hal tercümelerini tabakalar halinde anlatır. Bu kaynakta konumuzla alakalı birçok valinin hâl tercümesine ulaştık. Onların hayatları ve dönemlerindeki olaylar hakkında doyurucu bilgilere ulaştık.

Genel İslâm Tarihi kitapları içerisinde Halife b. Hayyât'ın (240/854) "*Tarih*"i,[16] Dineverî'nin (282/895) "*el-Ahbâru't-Tıvâl*"ı,[17] İbn Kuteybe'ye nisbet

---

[11] Eserde özellikle şehir yönetiminde valiyle birlikte görev alan diğer memurlara: vezir, hakim, amil, hisbe, şurta gibi görevlilere değinilmektedir.

[12] Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk., Süheyli Zekkâr-Riyad Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.

[13] C. H. Becker, "Belâzürî", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, II, 467-468; Mustafa Fayda, "Belâzurî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 393.

[14] Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* Mısır 1319/1901.

[15] Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1985/1405.

[16] Halife b. Hayyât, *Tarih,* thk., Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993.

[17] Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk., Muhammed el-Hacc Ali, Dâru'l-İlm, Beyrut 1461/2001.

olunan ancak ona aidiyeti günümüzde zayıf görülen (276/889) *"el-İmâme ve's-Siyâse"*si,[18] Taberî'nin (310/922) *"Tarih"*i,[19] Ya'kûbî'nin (294/1229) *"Tarih"*i, [20] İbn Miskeveyh'in (421/1030) *"Tecâribü'l-Ümem"*i, [21] İbnü'l-Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil"*i, [22] Zehebî'nin (748/1374) *"Tarih"*i, [23] İbn Kesîr'in (774/1372) *"el-Bidâye"*si,[24]İbn Haldun'un (808/1405) *"Tarih"*i,[25] ile Suyûtî'nin *"Târîhu'l-Hulefâ"*sından[26] istifade ettik. Bu eserlerde valilik uygulaması ve dönemin valileri hakkında bol malzemeler edindik. Genel İslam Tarihi ve coğrafya kitabı sayılabilecek Mes'ûdî'nin (346/957) *"Murûcu'z-Zeheb"*[27] isimli eserleri yazılma usûlü bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. İslâm tarihçilerinin Heredot'u olarak kabul edilen Mes'ûdî, olayları kronolojik olarak anlatmak yerine hanedanlar, hükümdarlar ve milletler şeklinde anlatmıştır [28] Ayrıca o, yaşadığı asırda İslâm coğrafyasını dolaşmasından dolayı eserlerinde dağlar, denizler, nehirler ve yeryüzü şekilleri hakkında teferruat-

---

[18] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Dâru'l-İlm, Lübnan 2009. Eserin İbn Kuteybe'ye aidiyeti Dozy, Gayangos ve Goeje tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Bu Hususta Bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, 148.

[19] Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târih-i Taberî,* çev., M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul trz.

[20] Ahmed b. Abû Yakub el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî,* thk., Abülminir Mühenna, Beyrut 1413/1993.

[21] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecârübü'l-Ümem ve te'âkibü'l-Himem*, thk., Seyyîd Hasan, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

[22] İzzeddün Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi),* çev., Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın arkadaşları, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

[23] Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk., Hasan İsmail Mervet, Dâru's-Sadr, Beyrut 1420/1999.

[24] Ebu'l-Fidâ el-Hafız İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi),* Çev: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

[25] Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Kitabü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtede-i ve'l-Hâber*, thk., Halil Şahhade -Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1421/2000.

[26] Celâluddin es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk., Ahmed İbrahim Zehve ve Arkadaşları, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut 2006/1427.

[27] Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1465/2005.

[28] Ali Hatalmış, *Mes'udi ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1998.

lı bilgi vermiştir.[29] Yazarın Şiî eğilimli olması, eserini Abbasîler döneminde oluşturması ve konuları anlatırken isnad yöntemine başvurmaması anlattığı olaylara ihtiyatla yaklaşmamıza neden oldu. Fakat şu bir gerçek ki Mes'ûdî'nin Şiî eğilimli olmasından dolayı eserleri çalışmamıza farklı renkler katmıştır.

Hadis kitapları arasında İbn Hacer el-Askalanî'nin "*Fethu'l-Bârî*"[30] isimli eseri birçok hadisi içerdiği gibi fıkıh, tefsir ve siyer konularına da yeri geldiğinde değinmektedir. Sahîh-î Buhâri'nin şerhi olan ve İbn Hacer'in en değerli çalışması kabul edilen eserde hadisler konu başlıkları altında bir araya getirilmiştir. Müellif bu başlıklarda öncelikle konuyla alakalı hadisleri sıralamakta daha sonra açıklama başlığı altında hadisleri izah etmektedir.[31] Bu mantıkla hareket eden eserin 14. cildinde valilik konusuna değinilmiştir. Öncelikle valilikle alakalı hadisleri sıralamış daha sonra konuyu izaha çalışmıştır. Aynı şekilde İmam Nevevî'nin "*Sâhih-i Müslîm Tercemesi ve Şerhi*"[32] isimli eseri de hadisleri zikrettikten sonra açıklayarak okuyuculara zengin bir yelpaze sunmaktadır. Bu hadis kitapları sayesinde Hz. Peygamber'in valilik konusuyla alakalı sarf ettiği sözler, valiliğe bakış açısı ve onun istediği vali portrelerinin nasıl olması gerektiği hakkında fikir sahibi olarak, buralarda geçen hadislerin bazılarını da tezimize taşıdık.

Dönemin sosyal, siyasal ve düşünsel yapısını aksettirmesi bakımından şiir ve edebiyat kitaplarına da göz atmayı ihmal etmedik. Bunlar arasında hem genel İslâm tarihi hem de şiir ve edebiyat kitabı sayılabilecek Nüveyrî'nin (732/1332) "*Nihâyetül-Ereb*"i[33] ile İbn Abdirabbih'in (327/939) "*İk-*

---

[29] Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyn" , *DİA*, TDV yayınları, Ankara 2004, XXIX, 353-355.

[30] İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî (Sahîh-i Buhârî şerhi),* thk., Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-Adevî, Polen Yayınları, İstanbul 2008.

[31] M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalanî" , *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 518.

[32]Muhyiddîn Ebû Zekeriyya Yahya en-Nevevî, *Sâhih-i Müslîm Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmet Davutoğlu, Sönmez Yayıncılık, İstanbul 1978.

[33]Sihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetül-Ereb fî Fünûni'l-Edeb,* thk., Abdülmecîd Terhınî, Dâru'l-İlm, Beyrut 1424/2004.

*du'l-Ferîd"*inden[34] faydalandık. Bu iki eserde valilerin hayatları, yaşantıları ve faaliyetleri hakkında geniş bilgilere ulaştık. Musîki ve eğlence hayatı denilince ilk akla gelen eserlerden olan İsfahânî'nin (356/967) *"Eğânî"* [35] isimli eserinden zaman zaman istifade ettik.

Valilik konusu şehirlerle alakalı olduğu için coğrafya eserleri kıymet ihtiva etmektedir. Şehirlerin bilinmesi, valilerin uygulamalarının daha iyi anlaşılmasına vesile olacağından Yâkut el-Hamevî'nin *"Mu'cemu'l-Buldân"*ından[36] konumuzla alakalı şehirler hakkında bilgi edindik. Eserde şehirler harf sırasına göre anlatıldığı için aranılan bilgiye ulaşmak kolay oldu. Yine İslâm şehirlerinin özellikle de valiler tarafından kurulan şehirlerin fizikî yapıları hakkında bilgi veren Yılmaz Can'ın *"İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı"* [37] ile R.B. Serjeant'ın *"İslâm Şehri"*[38] isimli çalışmalarından faydalandık.

Günümüzde Arap aleminin bakış açısını anlamak ve yorumlarından istifade etmek için son zamanlarda Arap dünyasında yapılan İslam tarihi çalışmalarından da istifade ettik. Bunlardan olayları yorumlayarak anlatan ve her dönemin valileri için başlık atan Yusûf el-Işş'ın *"Devletü'l-Ümeviyye"*si ,[39] Ali Muhammed-Muhammed Sâllabî'nin *"el-Emevîyye ve'l-Abbasîyye"*si, [40] Muhammed Hudâri Beg'in *"ed-Devletü'l-Emevîyye"*[41] ile Emevîlerin yıkılış

[34] Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, thk., Berkât Yusûf Habbûr, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1420/1999.

[35] Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Isfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, thk., Abdullah Ali Mühennâ ve Arkadaşları, Dâru'l-İlm, Beyrut 1995.

[36] Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1977/1397, III, 190-192.

[37] Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

[38] R.B. Serjeant, *İslâm Şehri*, çev., Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

[39] Yusûf el-Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1985.

[40] Ali Muhammed-Muhammed Sâllabî, *Asrü'l-Devletine el-Emevîyye ve'l-Abbasîyye*, Dâru'l-Bayrak, Ürdün 1418/1995.

[41] Muhammed Hudarî Beg, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk., Muhammed Osmanî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1406/1986.

dönemi hakkında bilgi içeren çalışması *"ed-Devletü'l-Abbâsîyye"*si[42], İbrahim Şemseddin'in *"Mecmu-u Eyyâmü'l-Arab"*ı, [43] Haleb tarihinin özeti olan ve Suriye bölgesinde görevlendirilen valiler hakkında bilgi içeren İbnü'l-Adîm'in *"Zübdetü'l-Haleb"*i,[44] genel İslam tarihi havasında olayları anlatırken valilerin uygulamalarına değinen Kürd Ali'nin *"Hıtat"*ı,[45] Emevîler bahsine geldiğinde Muâviye'yi anlatmakla işe başlayan ve olayları genel tarih seyri içerisinde anlatan Âsirî'nin "T*arih"*i,[46] Hamdi Şahin'in *"Devletü'l-Emevî"*si[47] ile Muhammed Seyyîd Vekîl'in *"el-Ümevîyyûn beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb"* [48] isimli eserlerinden yeri geldikçe istifade ettik.

Abbasîler döneminde ve onlardan sonra yaşayan Arap tarihçilerinin bazıları Ümeyyeoğulları hakkında olumsuz yargıya sahiptirler. Zaten Abbasîler devrinde yaşayan tarihçilerin iktidara yaranmaları için Emevîleri yermelerinden başka çareleri yoktu. Dolayısıyla bu dönemdeki bazı tarihçi ve nakilciler Emevî sultanlarının halife ünvanını reddederek onları küçük görmüşlerdir. Bu durum karşısında İslâm Medeniyetini hakir görmek isteyen müsteşrikler, Emevîlere aşırı ilgi duyarak bu konuda söz sahibi oldular. Bu sebepledir ki çalışmamızı yaparken müsteşriklerin eserlerine de müracaat ettik. Müsteşrik Robert Mantran'ın *"İslâm'ın Yayılış Tarihi"*[49] adlı eseri Cahiliye Dönemi'nden Abbasîlerin yıkılışına kadar ki olan süreç ile bu aradaki kültür ve medeniyet hakkında bilgi vermesi bakımından istifade ettiğimiz bir kitap oldu. Eserin en orijinal yönü ise giriş kısmında, doğuda yapı-

---

[42] Muhammed Hudarî Beg, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* thk., Muhammed Osmanî, Dâru'l-Kalem, Beyrut1406/1986.

[43] İbrahim Şemseddin, *Mecmuûu Eyyâmi'l-Arab fî Cahiliye ve İslâmiyye*, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002.

[44] Ebu'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmet b. Abdullah İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb mîn Tarîhi'l-Haleb*, thk., Halil Mansurî, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.

[45] Muhammed Kürd Ali, *Hıtâtü'ş-Şam*, Mektebetü'l-Nuri, Beyrut 1403/1983.

[46] Ahmet Mağmûr el- Âsirî, *Mûcizü'l-Tarihi'l-İslâm Munzu Ahdî Adem Aleyhisselam ilâ Ahdi'l-Hâdirî*, Mektebetü Melik Fahd, Suudi Arabistan 1417/1997.

[47] Hamdi Şahin, ed-*Devletü'l-Emevîyyetü'l-Müfterî aleyhâ,Dâru'l-Ulûm,* Kahire trz.

[48] Muhammed Seyyid el-Vekîl, *el-Ümevîyyûn beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb",* Yy, Beyrut 1416/1995.

[49] Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar),* çev., İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.

lan çalışmaları dönemlere ayrılarak araştırmacıların gözü önüne sermesi ve konuya geçmeden anlatılan dönemin kronolojisini çıkarmasıdır. WilI Durant'ın "*İslam Medeniyeti*"[50] de benzer şekildedir. Bilinenden farklı bir Emevî tablosu çizen Welhausen'in "*Arap Devletinin Sükutu*"[51] isimli eseri ile "*İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri* "[52] eseri istifade ettiğimiz çalışmalardandır.

İslam medeniyeti alanında çalışma yapan müsteşrik Corci Zeydan'ın "*İslâm Medeniyeti Tarihi*"[53] isimli kitabı valilik ve bununla alakalı birçok konuyu içermesi bakımından dikkate aldığımız eserlerden birisidir. Müellif "Benî Ümeyye Devleti" başlığından sonra Emevîleri Hulefâ-yi Raşidîn döneminden ayırarak, onları yargılamaya başlar.[54] Emevîlerin zorba, insanları rüşvet ve maişetle elde tutacak kadar basit davranışlar sergilediklerini ve Muâviye'nin iktidarı Şam'daki servete sahip olmak için arzuladığını, dolayısıyla ondan sonraki halifelerinin maksatlarının da bu olduğunu hissettirmeye çalışır.[55] Bu cümlelerin ardından valilik konusuna değinir ancak, bakış açısı ilk baştakinden farklı değildir.

İslâm siyasî tarihi, sosyal ve kültürel yapısı ile İslam devletlerinin oluşturduğu kurumlar hakkında Arap araştırmacılar tarafından kaleme alınan ve bazısı Türkçe'ye çevrilen kitaplardan da yararlandık. Bu eserler içerisinde

---

50 WilI Durant, *İslam Medeniyeti*, çev., Orhan Bahaeddin, Elips Kitap, Ankara 2004.

51 Julius Welhausen, *Arap Devletinin ve Sükutu,* çev., Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

52 Julius Welhausen, *İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, çev., Fikret Işıltan, Ankara 1989.

53 Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* ter: Zeki Meğamiz, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.

54 Zeydan, I, 116. Zeydan'ın Emevîler hakkında yaptığı haksız ve yersiz eleştirilerine verilen cevaplar için bkz. Mehmet Azimli, "Corci Zeydan'ın 'İslam Medeniyeti Tarihi' Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı", *İSTEM,* Yıl:3, Sayı:5, Konya 2005, s. 223 – 243.

55 Zeydan, I, 118. Müellif Ümeyyeoğullarının Ali evladına galip gelinmesini para ile izah etmektedir. Ona göre Ümeyyeoğulları rüşvet vererek halkı kendisine çekmiş, Ali evladı ise bunu arsızlık sayarak tevessül etmemiş ve nihayetinde mağlup olmuşlardır. Zeydan, I, 119. Müellif Emevîleri o kadar rüşvetçi ve para göz gösterir ki, Hz. Hüseyin'i ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürenler güya para karşılığında bu işi yapmışlar. Zeydan, I, 120.

Hasan İbrahim Hasan'ın *"İslam Tarihi"*[56] isimli eseri temel kaynaklarımızdan oldu. Çünkü eser İslâm'ın doğuşundan Selçûklulara kadar olan süreçteki kurumlar ile sosyal, siyasi ve kültürel olaylar hakkında tafsilatlı bilgiler içerir. Siyasî tarihi anlatan müellif, hemen arkasından kurumlardan ve kültürden bahseder. Aynı müellifin Ali İbrahim Hasan ile kaleme aldığı *"Nüzum"*u da[57] kurumlar hakkında bilgiler içermesi bakımından yer yer istifade ettiğimiz bir çalışma oldu. Editörlüğü Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı ve bir komisyon tarafından hazırlanan *"Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"*[58] de Hasan İbrahim'in *"Tarih"*iyle aynı metotla yazılmasından dolayı kapsamlı ve doyurucu bir eserdir.

Genel İslam tarihi şeklinde kaleme alınan ama içerisine birçok bilgiyi barındıran eserlerden de istifade ettik. Hz. Adem'den Osmanlı Devletine ve diğer İslam Devletlerine kadar olan süreci anlatan Mahmud Şakir'in *"İslam Tarihi"*[59] valilik konusunda da önemli bir kaynaktır. Müellif Emevîleri halifelere göre sıraladıktan sonra her bir halife döneminde vilâyetlerden bahsetmekte ve en sonunda o halife dönemindeki valileri yıllara göre tabloda göstermektedir. Yine Sabri Hizmetli'nin *"İslam Tarihi"*[60] müracaat ettiğimiz eserlerdendir.

Türkiye'de İslam kültür ve medeniyeti alanında yapılan çalışmalardan da istifade ettik. Bunlar Ziya Kazıcı'nın *"İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi"*,[61]Suphi Salih'in *"İslam Kurumları"*,[62] M. Beşir Eryarsoy'un *"İslam Devlet*

---

[56] H. İbrahim Hasan, *Siyasî- Dinî- Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev., İsmail Yiğit ve Arkadaşları, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.

[57] H. İbrahim Hasan- Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l- İslamiyye*, Yy, Kahire trz.

[58] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, *"Emevîler Dönemi İdari Müesseseler"*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, II.

[59] Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev., Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1993.

[60] Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar),* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

[61] Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006.

[62] Suphi Salih, *İslam Kurumları,* trc., İbrahim Sarmış, Fecr Yayınları, Ankara 1999.

Yapısı",[63] İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin'in "*İslâm Medeniyeti Tarihi*",[64] İrfan Aycan, M. Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay ve Fatih Erkoçoğlu tarafından kaleme alınan "*Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*"[65] ile Ramazan Altınay tarafından kaleme alınan "*Emevîlerde Günlük Yaşam*"[66] gibi çalışmalardır. Bu çalışmalar sayesinde valilik kurumu ve valilerin tayin, azil ve görev esnasında yaptıkları faaliyetler hakkında bol malzemeye ulaştık.

Emevîlerin kurumları, kurumların işleyiş ve düzeni hakkında geniş bilgilerin yer aldığı ve fazlası ile istifa ettiğimiz eserlerden birisi de Vecdi Akyüz'ün "*Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Âmme Hukukunun Gelişmesi*"[67] adlı çalışmasıdır. Eser her ne kadar Emevîlerin kuruluş dönemi ile sınırlı olsa da Emevîlerin kurumları hakkında bahislerde bulunulması ve bahsedilen şeyler hakkında bol miktarda örneklerin olması ilk dönem valilik politikasını yeterince anlamamıza yardımcı oldu. Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma daha sonra "*Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*" başlığında kitap olarak basılmıştır.[68]

Emevîler hakkında yapılan müstakil çalışmalardan da istifade ettik. Bu çalışmalar içerisinde tezimiz için önemli olanları Ali Aksu'nun "*Emevî Devleti'nin Yıkılışı*",[69] "*Velîd b. Yezîd*"[70] ve "*Haccâc b. Yûsuf*",[71] Adem Apak'ın "*İslam Tarihi*"[72] ve "*Asabiyet*"[73], Ünal Kılıç'ın, "*Halife Yezîd b. Muâviye*"[74] İrfan

---

[63] M. Beşir Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı,* Buruc Yayınları, İstanbul 1995.

[64] İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

[65] İrfan Aycan ve Arkadaşları, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

[66] Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam,* Ankara Okulu Yayınları, *Ankara 2006.*

[67] Vecdi Akyüz, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Âmme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989.

[68] Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltana Dönüşmesi,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.

[69] Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* Kitabevi, İstanbul 2007.

[70] Ali Aksu, *Sıradışı Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

[71] Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

[72] Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

[73] Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitapevi, İstanbul 2004.

[74] Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muaviye*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.

Aycan ve İbrahim Sarıçam'ın kaleme aldıkları "*Emevîler*"[75] isimli eserlerdir. Bunlardan başka Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi, Şamil İslam Ansiklopedisi ile birçok ansiklopedinin konumuzla alakalı maddelerinden faydalandık. Bu ansiklopedilerde anlatılan konudan sonra bibliyografya kısmının yer alması araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Çünkü bibliyografyada yer alan kaynaklara müracaat edildiğinde araştırılan konu hakkında geniş ve tafsilatlı bilgilere ulaşabilmek mümkündür. Yine ülkemizdeki İlahiyat fakültelerinde yapılan tez, makale ve çalışmalardan da ziyadesiyle faydalandık. Yaptığımız araştırmalarda gördük ki hayatlarından tez çıkabilecek Emevî halifelerine dair çalışılmalar yapılmıştır. Valilere gelince yine hayatları hakkında yeterli materyal bulunan valiler hakkında tez ve makaleler kaleme alınmış, üstelik ismi meşhur olan kişiler hakkında birçok defa çalışma yapılmıştır.

B. VALİLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDEKİ YERLERİ

1. Vali

Vali (والى) kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir. Arapça da "bir şeye yakın olmak, yanında olmak, bitişik olmak, yönetmek, sahip olmak, idare etmek" manalarına gelen "*ve-li-ye*"(ولى) kökünden türemiş ism-i fâildir.[76]

---

[75] İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam, *Emevîler,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

[76] Kindî, s. 35; İbn Manzûr, "Emir", *Lisânu'l-Arab*, IV, 31-33; Zebîdî, "Emîr",*Tâcu'l-Arûs*, X, 70; Büyük Meydan Larousse, İstanbul 1986, XIX, 12073; Komisyon, "Wâli", *El*², Vol. (XI, Fascicules), Leiden 2000, 109; Serdar Mutçalı, *el-Mu'cem-û Arabbiyyi'l-Hadîs*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, 1012-1013; Âkil, s. 72; Saim Yılmaz, *Emevîlerde Veliahtlık,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1996, s. 29; Kılıç, *Valilik*, 88. İlk dönemlerde vali kelimesi yerine Emîr ve Âmil kelimelerinin kullanılmasından dolayı o sıralarda oluşturulan Arapça sözlüklerinde vali kavramına fazla yer verilmemiştir. Aynı şekilde ilk dönem İslâm Tarihi eserlerinde de vali kelimesi zikredilmez. Sadece son zamanlarda tahkik edilen eserlerin bazılarında vali kelimesi açıkça zikredilmektedir. Bu kullanımlar ve lafızların geçtiği bazı eserler şöyledir: "*Velleytü*" kelimesi Dineverî, s. s. 332, "*Vella*" kelimesi Dineverî, s. s. 417; Ya'kûbî, II, 148; Suyûtî, *İmâme,* I, 165; Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 153; İbn Sa'd, VII, 100."*Veliye*" kelimesi Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 43.

Çoğulu *"vulât"* (ولاة), mastarı ise *"vilâye"* (ولاية)'dir.[77] Vali tayin etme işine *"tevliye"* denilir.[78] Vali kelimesi sözlükte *"idareci, yönetici, ileri gelen, yetkili kişi"* manalarına gelmektedir. Istılahta, hükümdar/yönetici tarafından başkentin dışında bulunan bölgelere tayin olunan büyük memurlara verilen ismi ifade eder.[79] İslâmî literatürde ise Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu İslâm devletinde ve daha sonraki kurulan İslâm devletlerinde şehirlerin idarî, malî, dinî, sosyal, ekonomik vb. işlerini tanzim edip yürüten, genellikle merkezden atanan üst dereceli memurlara verilen isimdir.

Vali şehri yöneten, şehirdeki işleri derûhte eden ve şehirdekilerin hâmisi olmasından dolayı onların velisidir. Zaten veli ile vali köken ve anlam olarak birbirine çok yakındır.[80] Aradaki bu semantik bağ sebebiyle şehrin tüm yükünü çeken üst düzey görevliye vali denilmiş olsa gerek.

İlk dönemlerde vali kelimesi çok fazla kullanılmadığından bu kelime yukarıda tarif edilen manası ile Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamaktadır. Ancak hadislerde vali ve vali kelimesinin eş anlamlıları sıkça zikredilmiştir.[81] Devlet idaresinde valilik kurumunu sabit ve saygın kılmayı hedefleyen Hz. Peygamber, onlara itaat edilmesi gerektiğini defalarca vurgulamıştır. Nitekim bir hadislerinde: *"(İdarecilerin emirlerini) dinleyiniz ve onlara itaat ediniz. Üzerinize tayin olunan vali başı siyah kuru üzüm tanesi gibi Habeşli bir köle olsa bile!"*[82] Başka bir hadislerinde ise: *"Üzerinize, sizi Allah'ın kitabı ile yöneten bir köle vali*

---

77 Kindî, s. 6; İbn Manzûr, "Emir", *Lisânu'l-Arab*, IV, 31-33; Komisyon, "Wâli", *EI²*, XI, 109.

78 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk., Müfid Muhammed Kamîha, Beyrut trz., I, 15; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 287.

79 Zeydan, I, 194; Komisyon, "Wâli", *EI²*, XI, 109; Kılıç, *Valilik*, s. 88.

80 Ahmet Subhi Fırat, "Veli", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 287; Ahmet Özalp, "Veli", *ŞİA*, Şâmil Yayınevi, İstanbul 1994, VI, 337-338.

81 Müslîm, *İmâre*, 32-37; İbn Mâce, *Cihâd*, 39; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 165; Kılıç, *Valilik*, s. 88. İlgili hadislere bakmak için bkz. A.Wensick J .P Mensing, *el-Mû'cemü'l-Müfehres Lî Elfâzi'l-Hadîs-î Nebevî*, İstanbul 1998, I, 100-104 ; V, 322-332.

82 İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, XIV, 160; Sâllabî, s. 23. Hz. Peygamber başka bir hadislerinde: *"Her kim idarecisinde hoşlanmadığı bir şey görecek olursa buna sabretsin. Çünkü kim (İslam) camiasından bir karış ayrılır da ölürse muhakkak o cahiliye ölümü ile ölür."* buyurarak yöneticilere, dolayısıyla valilere itaat etmemeyi şirk kadar tehlikeli gördüklerini ifade etmişlerdir. Bu hususta bkz. Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, XIV, 160.

tayin edilirse, ona itaat edin ve sesine kulak verin."[83] buyurmuşlardır. Nevevî'nin de dediği gibi yöneticinin dolayısıyla da valilerin soyu, boyu ve rengi ne olursa olsun ona itaat etmenin vacip olduğu telkin edilmiştir.[84] Vali kelimesi yer yer Arap şiirlerinde de geçmektedir. Bu şiirlerde Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi onlara itaat etmek gerektiğinden bahsedilmiştir. Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî'nin şu sözleri en çarpıcı örneklerden birisidir:

"Şayet Remle'den veya Hind'ten de gelse, biz o emire bey'at ederiz."[85]

Bir kısmı çöllerde bedevî hayat yaşayan bir kısmı ise şehirlerde herhangi bir otoriteye tabi olmadan başı boş yaşayan Arapları, cemaat ve cemiyet haline dönüştürmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, Medine'de devletinin temelini atarak şehirleşme sürecini başlattı.[86] Medine şehrini her açıdan kontrol altına aldıktan sonra yönetimini bizzat kendisi üstlendi. Böylece o, İslâm devletinin hem devlet başkanı hem de ilk valisi oldu. Başkentte meydana getirilen şehirleşme, İslâm devleti saflarına katılan ve katılacak olan şehirler için de zaruriydi. Yani şehirlerdeki başıboşluğa son vererek şehir halkını yönetecek, şehrin îmâr, iskân, sağlık vb. işlerine bakacak idarî mekanizmanın parçası olacak yöneticilerin tayin edilmesi gerekliydi. Bu amaçla İslâm devleti kurulduktan kısa süre sonra şehirlere devlet başkanından sonra en yüksek dereceli memurlar yani valililer tayin edildi.

Kurumsallaşmanın ilk nüvelerinin oluşturulduğu ve görev taksimâtının henüz teşekkül ettirilemediği Hz. Peygamber döneminde görevlendirilen valililerin yetki, salahiyet ve yapmaları gereken işler tam manasıyla belirlenmemişti. Zaten devlet işleri basit ve sade nitelikte olmasından dolayı valilerden beklenen şeyler müslümanlara namaz kıldırmaları, devletin hakkı

---

[83] Müslîm, *İmâre*, 37.
[84] Nevevî, *Sâhih-i Müslîm Tercemesi ve Şerhi*, VIII, 714.
[85] İbn Manzûr, "Emir", *Lisânu'l-Arab*, IV, 31; Zebîdî, "Emîr" , *Tâcu'l-Arûs*, X, 70.
[86] Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslam ve'd-Devletü'l-Ümeviyye,* Beyrut 1987, s. 75.

olan zekât ile diğer vergileri toplamaları ve şehirlerin güvenliğini sağlamaktan ibaretti.[87]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde valilerin malî ve askerî misyonları devam etti. Bu dönemde onlara, fazla yaygın olmamakla birlikte, *"vali"* denildiği gibi *"emîr"* ve *"âmil"* de denilmekteydi.[88] Aslında bu üç kelime şehri idare eden yönetici kişiye verilen ortak ünvandı.[89] Ancak atanan kişinin komutan olması veya şehirde emir-komuta zincirinin en üst makamı olmasından dolayı ona *"emîr"* denilmesini, harâç veya zekât toplamakla görevlendirilmiş olması da *"âmil"* şeklinde hitap edilmesini gerektirmişti.[90] Vali kelimesi ise o dönem itibari ile çok da tercih edilen bir hitap tarzı değildi.

Emevîler dönemine gelindiğinde, Emevî devlet erkânı valilerin malî görevleriyle idarî görevlerini birbirinden ayırmayı denediler. Yani valilerin âmillik vasfını başkasına devretmek istediler. Ancak atandıkları vilâyet veya eyâletlerde kendilerini halifelerin temsilcisi olarak gören valiler, kendilerinin de halifelerin sahip olduğu yetkilere haiz olduklarını düşünmekteydiler.[91] Özellikle halifeler kadar, hatta halifelerden daha fazla şöhrete sahip olan güçlü valiler, kendilerini halifelerden farklı görmediklerinden dolayı halifelerin merkezde sahip olduğu tüm güç ve kudrete sahip olma niyetindeydiler. Üstelik kendilerinden önceki valilerin şehrin maliyesini elinde bulundurmaları ve kalıcı bir yönetim için mali ağırlıklarının olması gerektiğini düşünen valiler, âmilliği uhdelerinde bırakma, dolayısıyla da şehirlerin maliyesi üzerinde söz sahibi olma konusunda ısrarcı oldular. Ancak halifelerin buna yanaşmamaları durumunda (bu sırada valiler otoriter değillerse) ise bu görevlerinden vaz geçmek durumunda kaldılar. Mesela Mısır'ın zengin ve bereketli maliyesini valisinin eline bırakmak istemeyen Hişam b. Abdülme-

---

87 Kılıç, *Valilik*, s.90.

88 Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 97; İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer,* Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 114.

89 Dineverî, s. s.423.

90 Maverdî, s. 145-160; Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 98; Muhammed Abdülhay el-Kettani, *et-Teratibu'l- İdariyye*, çev., Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, I, 398-400.

91 Kindî, s. 35; Durî, "Emir", *DİA*, XI, 122.

lik, Hür b. Yusûf'u Mısır valiliğine tayin ettiğinde, onun âmillik görevini aldı. O da buna razı olarak âmillik işine karışmadı. Hişam bu iş için Ubeydullah b. el-Habbâb'ı tayin ederek, doğrudan kendisine bağlı görev yapmasını emretti. Böylece Hür'ün şehrin maliyesi üzerinde hiçbir etkinliği ve tasarruf hakkı kalmadı. [92] Bunun yanında âmilliğin kendilerine faydadan çok zarar getireceğine inanan bazı valiler de bu görevin kendilerinden alınmasını istediler. Nitekim Süleyman b. Abdülmelik tarafından Irak'a vali tayin edilen Yezîd b. Mühelleb savaş, namaz ve harâç işleriyle görevlendirilince tereddütte kaldı.[93] Çünkü harâç işi (âmillik) altından kalkılacak kolay bir iş değildi. Yezîd kendi kendine şöyle düşündü: *"Haccâc Irak'ı harap etmiştir, ben ise Iraklı biriyim. Ne zaman Irak'a gelsem, insanlardan harâç alsam ve vermedikleri takdirde onları cezalandırsam Haccâc gibi birisi olurum, tekrar onlara hapishaneleri getirmiş olurum. Üstelik Süleyman'a, Haccâc'ın götürdüğü şeyleri götürsem, benden kabul etmez."* Yezîd daha sonra Süleyman'a gelerek: *"Sana harâç işlerini iyi bilen birini göstereyim mi, onu harâç işleriyle görevlendirirsin?"* dedi. Süleyman: *"Olur."* deyince Yezîd, Temimoğullarının mevlası Sâlih b. Abdurrahman'ı tavsiye etti. Süleyman onu harâç işleriyle görevlendirdi ve Irak'a Yezîd'ten önce onu gönderdi.[94]

Anlaşılan o ki Emevîlerin valilerin mali yetkilerini sınırlandırma girişimi olduğu gibi valilerin de bu yetki ve sorumluluğun kendilerinden alınma talepleri oldu. Fakat Emevî valilerinin büyük çoğunluğu âmillik görevini devam ettirdi ve şehirlerine atanan âmiller üzerinde söz sahibi oldular. Böylece onların âmillik vasıfları halâ devam ediyordu. Bu sebeple valilere verilen âmil ünvanı yine kullanıldı ve amil-emîr ayrışması tam olarak gerçekleşmedi. Garip olan şey ise, âmillik görevlerini bilerek ve isteyerek elinde tutmaya çalışan bu dönem valilerinin kendilerine *"âmil"* değil de *"emîr"* denilmesinde ısrarcı olmalarıydı. [95] Valilere verilen isim karmaşası tam olarak

---

92 Kindî, s.73-74.

93 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 84-87.

94 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VIII, 292; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 278.

95 H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152-153.

çözülemese de valilik kurumunun Emevîlerin katkılarıyla olgunlaştığı âşikârdır.

Abbasîler dönemine gelindiğinde valilik gıpta edilen ve vaz geçilmesi zor olan bir makam haline geldi. Bu dönemde genellikle valiler bürokrasiye mensup ailelerden veya Abbasî ailesi mensuplarından seçilmekteydi.[96] Hanedan mensuplarının vali olmasının olumsuz yanı ise bu kimselerin devleti yöneten aileye mensup olmanın şımarıklığı ile tayin edilen bölgeye bizzat kendileri gitmeyerek vekil göndermeleriydi. Nitekim Me'mûn kardeşi Mu'tasım-Billâh'ı Mısır'a emîr tayin etti. Fakat o, Bağdat'ta kaldı ve biri harâç işlerini yürütmek, diğeri de namaz kıldırmak üzere Mısır'a iki temsilci gönderdi.[97] Bu durum kısa bir süre içerisinde gelenek halini aldı ve işleri zorlaştırdı. Hanedan mensupları ise kendilerine emîr denilmesinden hoşlanıyorlardı. Bu dönemde Emevîler'de olduğu gibi valilerin Arap asillerinden olma zorunluğu kaldırılarak mevâlîye de valilik verildi. Özellikle vali kadrolarında komutanlık vasfı olan Farslılar ile Türkler ağırlık teşkil etti.[98] Devletin zayıflamasıyla vilâyetlere atanan Türk valiler kendi emirliklerini ilan ederek merkezden ayrı emîrlik (bağlı devlet) olmak istediler. Tolunoğulları, Sâcoğulları ve İhşidîler bu şekilde oluşturulan devletlerdendi.[99] Bu gerçeklerden dolayı da bu dönemde valilere daha çok emîr denildi.

Endülüs Emevîlerî ve Fâtımîler dönemine gelindiğinde şehri yöneten yöneticilere çoğunlukla vali denilmeye başlandı.[100] Bu tarihten sonra İslâm devletlerinde şehir yöneticileri için daha çok vali kullanılmış, ancak bürok-

---

[96] Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 100.

[97] Kindî, s. 185 ; Durî, "Emir", *DİA*, XI, 122.

[98] İbrahim Kafesoğlu, "*Abbasîler Zamanında Türkler*", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 790-800; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s. 12-16.

[99] Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, VI, 81-107; Kazım Yaşar Kopraman, "Tolunoğulları", *DGBİT*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, VI, 55-75; Durî, "Emir", *DİA*, XI, 122; Yazıcı, *Tarih,* s. 75-76.

[100] Durî, "Emir", *DİA,* XI, 122; Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 100.

rasinin yerini askerî faaliyetlerin aldığı dönemlerde emîr ünvanları da kullanılmıştır.

2. Emîr

Arapça "komut, buyruk, talimat, direktif" manalarına gelen *"emr"* (امر) kelimesinden türeyen *"emîr"* (امير) sözlükte "vali, komutan, prens, kabîle reisi gibi üst düzey devlet yöneticileri için kullanılan isimdir." [101] Çoğulu *"ümerâ"* (امراء)'dır. Istılahta belli bir topluluk üzerinde yetki sahibi olan ve onlara karşı yaptırım gücü olan üst düzey yöneticiye verilen isimdir.[102] İslâm idarî literatüründe ise halife tarafından devletin askerî, idarî, malî, ve dinî vb. görevlerinden birini veya birkaçını yürütmek üzere tayin olunan üst dereceli görevliye verilen addır. Emîr kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde geçmektedir.[103] Bu âyette zikredilen emîr şehirlere vali olarak atanan vali manasında değil de müslümanların itaat etmeleri gerekli olan *"ulü'l-emr"*dir. [104] Hadislerde ise sık sık zikredilmektedir.[105]

Emir kelimesi ilk zamanlar daha çok askerî kademeyi emir-komuta eden komutanlar için kullanılmaktaydı.[106] Ancak İslâm fetihlerinin artmasıyla fethe mazhar olan başarılı komutanların fethettikleri bölgelere vali tayin edilmeleriyle birlikte emîr kelimesinin manası genişledi. Savaş boyunca *"emîr"* sıfatıyla orduyu idare eden, savaş bittikten sonra da fethedilen bölgenin valisi olarak görevlendirilen şahıs, savaşa iştirak eden askerler gözünde de savaşı yakından takip eden halk gözünde de hâla *"emîr"*di.[107] Zaten kısa bir süre önce emîr diye hitap edilen bu kimselere nasıl hitap edeceklerini

---

[101] İbn Manzûr, "Emir", *Lisânu'l-Arab*, IV, 31; Zebîdî, "Emîr", *Tâcu'l-Arûs*, X, 70; Firuzâbâdî, "Emîr", *el- Kâmûsu Muhît'*, s. 344.
[102] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95.
[103] Durî, "Emir", *DİA*, XI, 121. Kur'ân-ı Kerîm'de Ulü'l-Emr hakkındaki âyet için bkz. En-Nîsa, 5/59;
[104] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 96; İbrahim Paçacı, "Emîr", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 146.
[105] Emîr kelimesinin geçtiği hadisler için bkz. Wensinck, *el-Mu'cem,* "emr" md.
[106] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 96.
[107] Durî, "Emir", *DİA*, XI, 121; Kılıç, *Valilik*, s. 90.

kestiremeyen insanların onlara yine emîr demeleri normaldi. Kaldı ki bu kişiler barış zamanında vali, cihat zamanında yine komutanlardı ve bir takım askerî görevleri vardı. Bu sebeplerle ihtiva ettiği mana daha da genişleyen emîr kelimesi, askeri erkan için kullanıldığı gibi meşrû halife tarafından merkez dışındaki illere atanıp buraların idarî, malî ve dinî konularını tanzim eden yöneticiler için de kullanılır hale geldi.[108]

Hz. Ömer'in kendisine *emîrü'l-mü'minîn* denilmesini istemesiyle birlikte emîr kelimesi saygınlık ifade eden bir kelime oldu. Ondan sonra halifeye özenen valiler de kendilerine emîr denilmesini arzu ettiler.[109] Emevîlerle birlikte emîr ünvanı daha ziyâde eyâlet valilerine ve hanedan mensubu valilere verildi.[110] Valilerini yüceltmek isteyen halk veya bürokrasiye mensup kimseler onlara: *"Ey emîr"*,*"es-Selâm aleyke ey emîr"*, *"aslahallahu'l-emîr"*(Allah valiye iyilik versin) şeklinde hitaplarda bulundular.[111] Valinin huzuruna çıkıldığında emir şeklinde hitap etme geleneğini ilk olarak Emevî valilerinden Irak Valisi Muğîre b. Şu'be'nin başlattığı rivayet edilir.[112] Ondan sonra emir hitabı sıkça kullanılır oldu. Bu hitap cümlelerini dikkate alan ilk dönem âmme hukukçuları Maverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ emir kelimesine göre tanımlamalar türetmişlerdir. Meselâ emîrin hükmettiği coğrafyayı dikkate alarak *"İmâretü'l-buldân"*, onların göreve geliş şekillerini dikkate alarak *"İmâretü'l-İstikfâ"* hükümranlık sınırlarını dikkate alarak *"İmâretü'l-âmme"* gibi emir tanımlarını lüteratüre dahil etmişlerdir.[113]

Devlet kademesinde her geçen gün yaygınlık kazanan emîr tabiri, İslâm devlet yönetiminde, zamanla birçok devlet kademesi için kullanılmaya baş-

---

108 Ya'kûbî, II, 235; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 286; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 103.

109 Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114.

110 H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152.

111 Dineverî, s. 323; Ya'kûbî, II, 235; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâ'il,* thk. Muhammed Seyyid el-Vekîl, Darû'l-Beşîr, Kahire 1408/1987, s. 287.

112 Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 98; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 103.

113 Maverdî, s. 40-41; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 286.

landı.[114] Hal böyle olunca emîr kelimesi belli bir dönemin çok fazla kullanılan kelimesi oldu. Ancak Endülüs Emevîler ve Fâtımiler dönemlerinden sonra eski ihtişamını ve orijinalliğini kaybeden bu kelime fazla kullanılmamaya ve yerine yeni kelimeler türetilmeye başlandı. En azından şehrin en üst idarecisi için kullanılan emîr ünvanı artık kullanılmaz oldu ve yerine vali kavramı ön plana çıktı.

3. Âmil

Arapça, "yapmak, işlemek, çalışmak" manalarına gelen *"âmele"*(عمل) kelimesinin ism-î fâili olan *"âmil"* (عامل), "bir işi yapan, işçi, memur, tahsildar, zanaatkâr" manalarına gelmektedir.[115] Çoğulu ise *"ummâl"* (عمال)'dir. Âmil, İslâm devlet teşkilâtında muhtelif devirlere ait kitaplarda farklı farklı manalarda kullanılmıştır.[116] Konumuz itibariyle âmil, devlete ait gelirleri toplayarak, ilgili yerlere sarf eden arta kalan parayı da merkeze ileten görevlileri ifade etmektedir. Dinî literatürde ise zekât, sadaka gibi zenginlerin vermekle mükellef, devletin ise bunları toplayarak ilgili yerlere dağıtmakla görevli olduğu mal ve paralar ile fey, haraç ve cizye gibi vergilerin tahsilatıyla görevlendirilen memurlara verilen isimdir. Âmil kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de iki farklı manada kullanılmıştır. İlk manası ahlâkî anlamda iyilik ve kötülük yapanları ifade etmektedir.[117] İkicisi ise, İslâm devletinin zekâtlarını toplamakla görevlendirilen zekât memurlarını ifade etmektedir.[118] Hadislerde ise

---

[114] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95. Emir kelimesi idarî alanda sıkça kullanılır oldu. Mesela halifelere *emîrü'l-mü'minîn*, komutanlara e*mirü'l-ceyş*, hacc görevlilerine *emîrü'l-hacc* gibi isimler verildi. Bu hususta bkz. Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95.

[115] İbn Manzûr, "Âmele",*Lisânu'l-Arab*, 470-480; Zebîdî, "Âmele", *Tâcu'l-Arû*s, XXX, 55-60; Firuzâbâdî, "Âmele", *Muhtarû's-Sıhâh*, s. 1034; Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 58; Mutçalı, s. 599; Kılıç, *Şehir Yönetimi*, s. 91.

[116] M. Fuad Köprülü, "Âmil" , *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 2001, I, 402.

[117] Erkal, *"Âmil"*, DİA, III, 58. İlgili âyetler için bkz. Âli İmrân, 3/135-136-195; el-En'am, 6/135; Hûd, 11/121; Mü'minun, 23/63.

[118] Maverdî, s. 145. İlgili âyetler için bkz. Tevbe, 9/60.

genel manada idareci, özel manada ise vergi tahsildarı mânâlarında kullanılmıştır.[119]

Görev taksimâtının henüz yapılmadığı Hz. Peygamber döneminde devletin gelirleri hem valiler hem de âmil ismi verilen memurlar aracılığıyla tahsil edilmekteydi.[120] Şayet bir şehre âmil tayin edilmediyse vali, devletin hakkı olan fey, cizye ve harâç gibi gelir ve vergilerini tarh, tahakkuk ve tahsil işlerinden de sorumluydu.[121] Dolayısıyla o hem vali hem de âmil idi. Mesela Yemen'e vali olarak gönderilen Muâz b. Cebel vergi toplama görevini de üzerine aldığı için aynı zamanda âmil idi.[122] Ancak şehre valinin yanında âmil görevlendirilirse vali en üst yönetici olmasından dolayı âmilleri denetler, bunun haricinde malî konulara karışmaz, kendisine verilen diğer görevleri îfâ ederdi.[123] Şu bir gerçek ki Hz. Peygamber döneminde valilerin iş yoğunluğunun az olmasından dolayı malî işler genellikle valiler aracılığıyla yürütüldü. Hulefâ-yi Râşidîn dönemine gelindiğinde vergi toplama işi sadece âmiller ve valiler aracılığıyla değil de komutan, kadı gibi üst dereceli devlet görevlileri vasıtasıyla yapılmaya başlandı. Ancak valiler daha önce olduğu gibi şehirdeki işlerin en yetkili ismi olmasından dolayı devletin alacak-vereceğinden de sorumluydular. Yine yeri geldiğinde de âmillik görevini üstlenmekteydiler. Mesela Hz. Ebû Bekir tarafından Bahreyn'e vali tayin edilen Enes b. Mâlik, Hz. Ali tarafından Basra'ya vali tayin edilen Abdullah b. Abbas hem vali hem de âmildi.[124]

Emevîlerde âmil ünvanı daha çok devletin gelirlerini toplayan memurlar için kullanılıyordu.[125] Fakat yer yer küçük vilâyet valilerine veya vali vekil-

---

[119] Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 58; Kılıç, *Valilik*, s. 91. Hadislerde âmîl ile hemen hemen aynı anlama gelen arîf, âşir, câbî. emîn. hâzin, sâî ve musaddık kelimelerinin kullanıldığı da görülmektedir. Bu hususta bkz. Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 58.

[120] Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 97.

[121] Maverdî, s. 161; Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 58; Kılıç, *Valilik*, s. 9.

[122] Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 59.

[123] Valilerin Âmil üzerinde denetim yetkileri varsa bu yetkilerini kullanırlardı.

[124] Dineverî, s. 202; Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 59.

[125] Nüveyrî, XXI, 203.

lerine âmil denildiği olurdu.[126] Zaten onlar işlerinin azlığından dolayı âmil-lik gibi sıradan işleri yapmaktaydılar. Eyâlet ve büyük şehir valileri ile hanedan mensubu valiler için ise daha çok emîr ünvanı kullanılıyordu.[127] Bu emîrlerin mali işlerle meşgul olmamaları için ya merkezden âmil tayin edilir ya da kendileri güvendikleri kişileri âmil seçerlerdi.[128] Emevî valileri ellerinden geldiği kadar mali görevleri uhdelerinde bulundurdular veya âmil olarak seçilecek kişiyi kendileri tayin ettiler. Maliyelerine halifenin karışması ya da maliyenin doğrudan halifeye bağlı bir memur aracılığıyla yürütülmesi onlar tarafından arzu edilen bir durum değildi. Çünkü halifenin maliyeyi tekeline alması onları şehirde güçsüz yapacak, belki de kukla olmaktan ileriye gidemeyeceklerdi. Şunu çok iyi biliyorlardı ki halifenin harâç işleri için âmil tayin etmesi durumunda etkileri önemli ölçüde azalacaktı. Vilâyetlere gönderilecek bu kimseler doğrudan merkeze bağlı oldukları için bazı zamanlarda kendilerinden daha ön planda olabileceklerdi. Nitekim Halife Hişâm b. Abdülmelik döneminde Mısır âmili olan İbnü'l-Habhâb emîri değiştirebilecek güçteydi.[129] Bu durum güçlü olmayı arzulayan bir vali tarafından kabul edilemezdi. Bu sebeple onlar âmillik görevini kendi uhdelerinde veya kendilerine bağlı kişiler aracılığıyla yürüterek şehrin gelirlerini idare etme yolunu tercih ettiler. Dolayısıyla bu dönemde tâzim için onlara daha çok emîr denilse de onlar hala âmil ünvanını taşıyorlardı.

Emevîler döneminde valilerin yanlarında âmillerin bulunması ve durumlar müsait olduğunda valilerin bu görevlerinin ellerinden alınması ileriki dönemlerde bu iki görevlinin bir birinden bağımsız olmasını sağladı. Vergi işi sadece âmiller vasıtasıyla yürütülür hale geldi. Valiler ise onlar üzerinde denetim yetkisinden başka bir hakka sahip olamadılar. Bu sebepledir ki, Abbasîlerde âmil kelimesinin daha çok vergi memuru anlamında kulla-

---

[126] Dineverî, s.423; Ya'kûbî, II, 232; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 287.
[127] H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152-153; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 104-105.
[128] Halife b. Hayyât, s. 24; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 7.
[129] Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.

nıldı.[130] Böylelikle mali konularla özdeşleşen âmil kelimesi zamanla sadece vergi toplayan memurlara verilen unvan olarak kaldı.

Burada son olarak vali, emîr ve âmil ilişkisine değinmek faydalı olacaktır. Şayet bir şehirde bu üç görevlinin varlığı söz konusu yani askerî işlerle sorumlu emîr, malî işlerle görevli âmil ve şehrin tüm işlerini yürütmekle görevli vali var ise, merkez tarafından özel bir düzenleme yoksa, en üst yetkili validir. Emîr ve âmil ise valiye bağlı memurlardır. Arzu edilen yönetim ise bu üç görevlinin uyum içinde çalışmasıdır. Fakat işler her zaman istenilen şekilde yürümemektir. Ancak şu bir gerçek ki Emevî valilerinin birçoğu güçlü, iradeli ve sözü dinlenir kişiler olduklarından emirlerinde çalışan kişilerin kendilerinden ön plana çıkmasına izin vermemişlerdir. Çıkanları ise bir şekilde ortadan kaldırmışlardır. Halife tarafında bu üç görevlinin yetkileri yeniden düzenlendiği yani diğer iki görevlinin de vali kadar yetkilendirildiği dönemlerde ise yetki karmaşası ve çatışmalar olmuştur.[131]

4. Vilâyet ve Eyâlet

Arap yarımadasında, İslâmiyetin doğduğu dönemlerde, şehirler için genellikle *"Medine"* (مدينة) kelimesi kullanılmaktaydı. Hicretle birlikte Hz. Peygamber'in hicret yurdu *"Yesrib"*in adını değiştirerek buraya Medine ismini vermesiyle kelimenin anlamı değişti. Dönemin insanlarınca Medine'nin diğer şehirlerle karıştırılmaması için buraya Medine-i Münevvere (aydınlık şehir) veya Medinetü'n-Nebî denildi ancak zamanla Medine kelimesi sadece bu şehir için kullanılır oldu.[132]

Medine kelimesinin bir şehre hasredilerek anlamının daraltılması buna mukabil İslâm şehirlerinin sayısının her geçen gün artması, şehirlerin isimlendirilmelerini ve daha rahat idare edilebilmeleri için taksimâtlara tabi tutulmalarını zaruri kılmaktaydı. İdarî taksimât hem önceki devletlerin hem de çağdaş devletlerin sistemleri göz önüne alınarak en ideal şekilde tanzim

---

[130] Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 59; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 103.
[131] Kindî, s.73-74; Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.
[132] İbn Haldun, *Mukaddime,* çev., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, I, 647.

edilmeliydi. Çağın süper gücü kabul edilen Bizâns'ın *"thema sistemi"*[133] ile Sasânîlerin *"padhgos"u* [134] örnek alınacak iki önemli sistemdi.[135] Bu sistemlerden haberdar olan İslâm devletinin kurucusu Hz. Peygamber, Yemen ve Hicaz'daki şehirleri vilâyet kapsamına alarak buralara valiler gönderdi. Yemen'i az da olsa idarî birimlere ayırdı.[136] Böylece idarî mekanizma yolunda ilk adımı attı. Hz. Peygamber'den sonra İslâm devletinin sınırları genişleyince Hz. Ömer, Bizans ve Sasânîlerde olduğu gibi şehirleri büyüklüğüne göre eyâlet ve vilâyetlere ayırdı.[137] İslâm devletinin sınırlarının hızlı bir şekilde genişlediği ve idârî mekanizmada ciddi yenilikler yapıldığı Emevîler dönemine gelindiğinde, eyâlet ve vilâyetleri belirgin hale geldi.[138]

Arapça *"veliye"* (ولي) kökünden türeyen *"vilâyet"* (ولاية) , kısa ve öz anlamıyla valinin sorumluluğu altında olan bölgelere verilen ismi ifade eder.[139] İlk zamanlar valinin yetkisi altındaki şehir manasında kullanılan vilâyet, İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle daha özel manalarda kullanıldı. Buna göre nüfus yoğunluğunun az, siyasî, idarî ve malî açıdan daha az öneme sahip olan ve birçok açıdan halifeye değil de eyâlet valisine bağlı bulunan küçük şehirlere vilâyet denildi.[140] Arapçada idare etme, icra manalarına gelen "iyâle" (ايال)'den türeyen *"eyâlet"* (ايالة) ise devlet şehirleşme sis-

---

133 Işın Demirkent, "Bizans", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 233; Kılıç, *Valilik*, s. 59. Thema Sistemi imparatorluğu küçük askerî şehirlere bölerek, merkezin yükünü hafifletmek ve devlet çarklarının daha işler halde çalışmasını sağlamak için oluşturulmuş sistemedir.

134 Kılıç, *Valilik*, s. 59. Sasânîlerin Padhgos sistemi ülkenin dört farklı eyâlete ayrılarak yönetilmesini öngören sistemdi. İşlevi Thema Sistemi'yle aynıydı.

135 H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 140; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş,* Turhan Kitapevi, Ankara 2000, s. 58; Barthold Wild, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev., Fuat Köprülü, Akçağ Yayınarı, Ankara 2004, s. 99. Medeniyetlerini Bizans ve İran'ın enkazları üzerine kuran Araplar, bu milletleri kültür, medeniyet ve idarî yapıları bakımından şerefli ve köklü bulmuşlardır. H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 140.

136 Belâzûrî, *Futûh*, s. 85; Subhi Salih, s. 189.

137 Belâzûrî, *Futûh*, s. 85-94; Subhi Salih, s. 189; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 152; Ömer Ferruh, s. 105; Kılıç, *Valilik,* s. 67; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114.

138 P.K.Hitti, I, 353; Zeydan, I, 195.

139 Zeydan, I, 194; Heffening, "Vilâyet", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 316.

140 Zeydan, I, 194-196; Kılıç, *Valilik*, s. 88.

temi içerisindeki en büyük idarî birime verilen addı. [141] Bir yere eyâlet denilebilmesi için bu yere en az iki vilâyetin bağlı olması gerekliydi. Kısacası küçük şehirlere vilâyet, büyük şehirlere ise eyâlet denilmekteydi.

Büyüklük-küçüklük ve yetki-salahiyet bakımından vilâyet-eyâlet ayrımı günümüzdeki il-bölge valiliğine benzemektedir. İl valiliği tek bir şehir için söz konusu iken, bölge valiliği en az iki şehrin idaresinin birleşmesinden müteşekkildir. Yetki bakımından il valisi sadece kendi şehri üzerinde tasarruf salâhiyetine haiz iken bölge valisi, merkez tarafından sorumluluğu altına verilen, birçok il üzerinde söz sahibidir. [142] Bu bilgilerden sonra konumuz olan Emevîler Devletine bu zaviyeden bakıldığında onlarda genel olarak beş eyâletin ve bunlara bağlı birçok vilâyetin olduğu görülecektir. Bu beş eyâlet şöyledir: Hîcaz, Irak, Şam, el-Cezire ve Ermeniyye ile Mısır ve Kuzey Afrika'dır.

1- Hîcaz Eyâleti: Mekke, Medine ve Taif vilâyetlerinden müteşekkildi.[143] İlk zamanlarda Yemen ve Yemâme de bu eyâlete bağlıydı.[144] Zaman zaman bu iki şehrin Irak eyâletine dahil edildiği de olurdu. Taif, Mekke'ye yakın olduğu için bazen bu iki şehri bir vali idare ederdi, bazen de her ikisi Medine'ye bağlanırdı.[145]

Hicaz'ın sahip olduğu dinî önemden dolayı buralara kendi akrabalarını vali tayin etmek isteyen Emevî halifeleri, Ümeyyeoğullarından bir kişiyi bu

---

[141] Halil İnalcık, "Eyâlet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 548.

[142] İsmail Hakkı Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) , Konya 1997, s. 30; Mahmut Enginar, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s. 29-30.

[143] Yâkut el-Hamevî, V, 78; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 13; Cuma Teke, *Mervân b. Muhammed ve Dönemi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 1996, s. 83; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik, s. 29;* Bilal Güler, *Emevîler Dönemi Sosyal Hayatın Mezheplerin Doğuşuna ve Gelişmesine Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998, s. 20.

[144] İbn Kesîr, VIII, 529.

[145] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 285; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 104–105.

şehirlerden birisine vali tayin etmek istediklerinde, öncelikle Tâif'e atarlardı. Şayet burada başarılı olursa Mekke'yi de ona bağlarlardı. Her ikisini yönetmekte de başarılı olursa Medine'yi de bağlayarak Hicaz genel valisi ilan ederlerdi.[146] Bu üç şehirden en önemlisi Medine olduğu için Hicaz genel valisi Medine'de ikamet ederdi.[147] Anlaşılan o ki valiliğe layık görülenler için Tâif çıraklık, Mekke kalfalık ve Medine de ustalık mahalliydi.

2- Irak Eyâleti: Irak eyâleti Basra, Irak el-Arabî (Babil ve eski Asur bölgesi), Kûfe, Irak el-Acemî (İran bölgesi), Umman, Bahreyn, Kirman, Rey, Sicistân, Kâbil, Horasân, Maverâünnehir, Sind, Hind ve Meşrik'in bazı kesimlerini içine alan bölgeydi.[148] Ziyâd b. Ebîhi zamanında Yemâme de bu eyâlete bağlı vilâyetlerden birisi oldu.[149]

Irak eyâleti idari taksimât bakımından Hicaz eyâleti gibiydi. Hicaz gibi üç önemli şehri vardı. Bunlar Basra, Kûfe ve Horasân'dı. Basra ve Kûfe eyâletin başkentleriydi. Bu iki şehir birbirinden ayrı yönetildiği gibi bir arada da yönetildikleri de olurdu. Tek elden yönetme zarureti olmadığı veya tek elden yönetecek güçlü valilerin olmadığı dönemlerde ayrı yönetilirlerdi. Ayrı yönetildikleri için yukarıda sayılan vilâyetler bu iki şehrin valisine paylaştırılarak buraları yönetmeleri istenirdi. Şayet buraya gönderilen valiler becerikli ise ve tek elden yönetim zarureti varsa bu iki şehir bir valiye bağlanarak Irak genel valisi tayin edilirdi. Bu şekilde atanan yani Irak genel valisi olan valiler, Basra'da veya Kûfe'de ikamet ederlerdi. Mesela Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd b. Ebîhi altı ay Basra'da, altı ay da Kûfe'de ikamet etmek

---

[146] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye*, s. 440.

[147] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 285; H. Lammens, "Mekke", *İA*, Eskişehir 2001, VII, 636; FR. Buhl, "Medine" , *İA*, Eskişehir 2001, VII, 459-466.

[148] İbn Kesîr, VIII, 55.

[149] Taberî, *Tarih*, IV, 85; İbn Kesîr, VIII, 55- 81; Yâkut el-Hamevî, IV, 95; Şakir, III, 269; Mantran, s. 113; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 284; Adem Süslü, *Hişam b. Abdülmelik'in Orta Asya Politikası ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2001, s. 68.

suretiyle bölgenin yönetimini elinde bulunduruyordu.[150] Bu iki şehir içerisinde ise daha çok Kûfe eyâlet merkezi konumundaydı.

Horasân şehrine gelince, burası çoğu zaman Kûfe ve Basra şehirlerine bağlı vilâyetti. Zaman zaman da ayrı bir statüye sahip oluyordu. Bazı zamanlarda aynı Tâif gibi Irak eyâletine atanacak olan valilerin acemiliklerini çıkardığı talim bölgesiydi. Horasân'da başarılı olan bir vali Irak bölgesini yönetebilirdi. Çünkü Horasân hem fetih hareketlerinin canlı olduğu hem de isyancıların bulunduğu bir vilâyetti. Adeta Doğu'nun anahtarıydı. Doğu'nun anahtarını elinde bulunduran bir kişi bu bölgenin tamamını rahatlıkla yönetebilirdi. Nitekim Ubeydullah b. Ziyad ve Yezîd b. Mühelleb gibi valiler, Horâsan'da valilik yaptıktan sonra Irak valiliğine atanan kişilerdi.[151] Ancak Irak valisi olabilmek için Horasân valiliği yapmış olmak şart değildi. En önemli şart buraya atanacak valilerin tecrübeli, zeki, sert ve kararlı olmalarıydı.

Emevî Devleti'nin kuruluşundan Haccâc b. Yusûf dönemine kadar Irak eyâletinin idari taksimâtı yukarıda anlatılan şekilde oldu. Haccâc b. Yusûf, ilk zamanlarda kendisinden önceki valiler gibi altı ay Kûfe'de altı ay da Basra'da ikamet ediyordu.[152] Ancak onun Vâsıt şehrini kurmasıyla durum değişti. Haccâc, Basra ile Kûfe'yi daha kolay idare edebilmek ve Suriye ordusunu yerel halktan uzak tutmak amaçlarıyla Vâsıt şehrini kurduktan sonra kendisi için burada bir köşk yaptırarak valilik sarayını buraya taşıdı. Böylece Irak eyâlet merkezi Vâsıt şehri oldu.[153] Haccâc gibi askerî güce önem veren valiler, eyâlet şehri olarak Vâsıt'ı tercih etmeye başladılar. Hatta diğer valilerce alternatif şehirlerin kurulması dahi düşünüldü. Nitekim Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Haccâc gibi bir şehir kurmak istedi, ancak bu düşüncesini Emevîler'in yıkılış dönemine denk geldiğinden gerçekleştiremedi.

---

[150] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 401; İbn Kesîr, VIII, 63; Mantran, s. 113; Güler, s. 20.
[151] İbn Abdirabbih, IV, 38.
[152] Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 48-57.
[153] Şakir, III, 298; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 148.

3- Şam (Suriye) Eyâleti: Şam eyâleti Arap yarımadasının kuzeyinden Toros zirvelerine, Batıda Akdeniz'den Fırat kıyılarına kadar olan toprakları ve aynı zamanda Arap yarımadasının da bazı kısımlarını içine alan bölgeydi. Burası devletin başkenti Dımaşk ile birlikte Filistin, Remle, Ürdün, Hıms[154] ve Kınnesrîn[155] vilâyetlerinden müteşekkildi.[156] Hz. Ömer zamanında Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından fethedilen Kınnesrîn, Hıms'a bağlı bir vilâyetti. Yezîd b. Muâviye'nin hilafeti zamanında ise ayrı bir vilâyet oldu.[157] Emevî Devleti'nin kurulduğu dönemlerde el-Cezire de Şam'a bağlı bir vilâyetti. Ancak Anadolu fetihlerinin artmasıyla birlikte askerî harekâta hız katmak ve harcamaları azaltmak için el-Cezîre bir müddet sonra garnizon eyâleti oldu.[158]

4- el-Cezîre ve Ermeniyye Eyâleti: el-Cezire günümüzde Türkiye'nin Güneydoğusunda bulunan Cizre merkez olmak üzere havalisi ve yörenin tümü, Ermeniyye ise bugünkü Doğu Anadolu bölgesini kaplayan coğrafyadır.[159] Burası Bizans üzerine fetihlerin artmasıyla birlikte Şam'dan ayrılarak müstâkil bir eyâlet oldu. el-Cezîre eyâleti Harran, Musul, Azerbaycan

---

[154]Hıms, Orta Suriye'de Lübnan dağı ile Ensâriye dağları arasındaki verimli ovaya verilen addır. Günümüzde Humus ismiyle anılmaktadır. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, II, 301-303; Robert Mantran, "Humus", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 370.

[155] Kınnesrîn, Halep'in 28 km güneybatısında yer alır. Detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, IV, 403-404; İsmail Yiğit, "Kınnesrîn", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 419. Kınnesrîn şehri Yezîd b. Muâviye döneminde vilâyetler arasına katıldı. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 195; Topal, s. 104.

[156] Dineverî, s. s.325; Yâkut el- Hamevî, *Mucem*, II, 464-470; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; H. Lammens, "Suriye", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, 52; Kadir Topal, *Hicri Birinci Yüzyılda Suriye*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2002, s. 101-129; Fatih Erkoçoğlu, "Abdullah b. Abdülmelik b. Merân, Hayatı ve Faaliyetleri", *CÜİFD*, Sivas 2009, XIII/1, s. 195.

[157] Yiğit, "Kınnesrîn", *DİA*, XXV, 419; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 381.

[158] Şakir, III, 147.

[159] Yâkut el-Hamevî, II, 134; Şakir, III, 147-275; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; Mantran, s. 113; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 285; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik, s. 29;* Güler, s. 20.

vilâyetlerinden, Ermeniyye ise Doğu Anadolu'nun bazı vilâyetlerinden oluşmaktaydı.[160]

5- Mısır ve Kuzey Afrika (İfrikıyye) Eyâleti: Mısır; Fustat, İskenderiyye, Hulvân ve Barka şehirlerini, İfrrikiyya; Kayrevân ile Kartaca ve Tanca'yı içine alan vilâyetlerden ibaretti.[161] Mısır'ın başkenti Fustat, İfrikıyye'nın başkenti de Kayrevân şehriydi. Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân döneminde veba vukû bulduğunda o Hulvân'a yerleşti ve burada bir kısım imar faaliyetlerinde bulunarak Hulvân'ı eyâlet merkezi haline getirdi.[162]

Aslında ilk zamanlarda Mısır eyâletinin varlığı söz konusuydu ve Afrika'nın fethedilen bölgeleri Mısır'a bağlıydı.[163] Emevîler Devletinin ilk zamanlarında başarılı İslâm fetihleri ile Afrika kıtasının büyük kısmı müslümanların eline geçince Afrika kıtasında İfrikıyye eyâletinin tesis edilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Bu dönemde her ne kadar Mısır ve İfrikıyye ayrı eyâletler şeklinde idare edildilerse de çoğu zaman İfrikıyye bölgesinin valileri Mısır valisine tabiiydiler. Olağanüstü hallerde veya güçlü valiler döneminde ise İfrikıyye Mısır'a bağlanırdı. Mesela kudretli bir yönetim arzulayan Mesleme b. Muhalled, İfrikıyye ve Mısır valiliklerini birleştirerek bölgeyi tek bir eyâlet yaptı.[164] Bu durum Mervân b. el-Hakem'in Mısır'ın idaresini Abdullah b. Zübeyr'den almasına ve Abdülmelik b. Mervân'ın Kuzey Afrika'da üstünlük sağlamasına kadar böyle devam etti. Kuzey Afrika'da üstünlük tamamen sağlandıktan sonra İfrikıyye'nın Mısır'dan tamamen ayrılması için çalışmalar başlatıldı.[165] Bu amaçla Abdülmelik, İfrikıyye valisi Hassân b. Nu'man'ın burada divan kurmasını emretti. Ayrı bir divanla İfrikıyye artık

---

160 Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik, s. 29;* Mehmet Azimli, "Bir Emevî Başkenti Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din Ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed: Ali Bakkal, Şanlıurfa 2006, Cilt: 1, s. 44.

161 Ya'kûbî, II, 154; Yâkut el-Hamevî, V, 137; Kindî, s. 38; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; Mantran, s. 113.

162 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 333-336; Nüveyrî, XXI, 170.

163 Şakir, III, 275; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 199.

164 Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 443.

165 Özkuyumcu, s. 82.

Mısır'dan ayrılarak müstakil hale geldi. Mûsa b. Nusayr'ın valiliği ile de bu ayrım kesinlik kazandı. Bu tarihten Emevîlerin sonuna kadar İfrikıyye müstakil eyâlet oldu.[166] Endülüs'e gelince, burası Emevî asrının ortalarına doğru fethedildi ve Emevî Devleti yıkılana halifeler ve İfrikıyye valilerince atanan valiler tarafından yönetildi.[167] Dolayısıyla ayrı bir eyâlet olamadı. (vilâyet ve eyâletlerin konumuna bakmak için bkz. EK-1)

Emevîler zamanında vilâyet-eyâlet ayrımı daha da netleşmesine rağmen eyâletlere bağlı vilâyetlerin sayısı ve eyâletin statüsü her zaman aynı değildi. Çünkü vilâyetler stratejik özelliklerine göre önem kazanabiliyor veya tersine sıradan bir vilâyet olabiliyorlardı.[168] Genelde cihat, isyan, îmâr ve iskan faaliyetlerinin yoğun olduğu yerler her zaman önem kazanırdı. Mesela Irak eyâleti Emevî Devleti'nin başından sonuna kadar hep önem arz etmiştir. Çünkü Irak saha olarak vilâyetlerin en büyüğüydü. Kürtlerle olan mücadelede, Azerbaycan ve doğuya yapılan seferlerde üs konumundaydı. Aynı zamanda Emevî otoritesine başkaldıran isyancıların ağırlık merkeziydi.[169] Bu özellikler haliyle Irak'ı önemli kılmakta ve ona bağlı olan vilâyetlerin sayısını da artırmaktaydı.

Eyâletler her ne kadar merkeze bağlı da olsalar çoğu zaman muhtariyete sahip olmuşlardır. Çünkü her bir eyâletin kendine has kural, kaide ve özel durumları vardı. Bir eyâlette suçlu ilan edilen kişi başka eyâlete sığındığında suçsuz görülebiliyor hatta himâye edilebiliyordu.[170] Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Emevîler döneminde eyâlet ve vilâyet yapılanmalarının isimleri konulmamıştı yani o dönemde bu tür isimlendirme söz konusu değildi. Ancak biz onların atadıkları valilere, bu valilerin yetki ve sorumluluk alanlarına bakarak böyle bir taksimâtın yapıldığını görmekteyiz. Bu ayrımı gördükten daha sonra İslâm devlet idaresinde yer alan eyâlet ve vilâyetlerin

---

166 Birkaç istisna haricinde İfrikıyye Mısır'dan ayrı eyâlet olma vasfını korumuştur.
167 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 159; Teke, s. 84.
168 Şakir, III, 147.
169 Şakir, III, 148-149.
170 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 286.

aynısı olduğunu anladığımızdan dolayı onların idarî taksimâtlarını bu şekilde isimlendirdik.

C. VALİLİĞİN ÇEŞİTLERİ

Bürokrasiye bakılarak devlet tanımı yapılacak olursa devlet, idarî müesseselerden müteşekkil ilişkiler yumağıdır denilebilir. Bu tanımdan olsa gerek, Hz. Peygamber de kurmuş olduğu yapılanmanın devlet halini alabilmesi için fırsat buldukça idarî müesseseler tayin etti. Ancak kurulan devletin mantalitesi, yaşanılan coğrafya, günün şartları ve toplumun yapısı müesseselerin karakterini etkilediğinden aynı kurum içerisinde farklı uygulamalar görülebildi. Öyle ki aynı idarî müessese, aynı yönetici zamanında farklı şekillerde tezahür edebildi. Bu durum valilik müessesesi için de söz konusuydu. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi, Emevîler döneminde de devlet idaresinin en önemli birimlerinden olan valilik kurumunda, tek tip uygulamadan ziyade farklılıkların olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemdeki valilerin göreve geliş şekilleri, yetkileri ve hükümranlıklarını sürdürdükleri alanlar birbirinin aynısı değildi. Bu sebeple valiliği çeşitli gruplara ayırarak incelemek yerinde olacaktır.

1. Yetkilerine Göre Valilik

a. Genel Valilik

İslam devlet yönetimi alanında eser yazan İslâm âlimlerinin ilklerinden olan Mâverdî, genel valiliği *"İmâretü'l-Âmme"* olarak isimlendirir ve şöyle tarif eder: *"Halife tarafından atanan ve görevlendirildiği bir eyâletin/vilâyetin halkının hepsini idare etmek, her türlü âmme işlerine bakmak için tam bir yetki (Tefvizi yetki) vazifelendirilen valiliğe denilir. "*[171] Tariften de anlaşılacağı üzere genel valiler, atandığı bölgenin tüm resmî işleri üzerinde tam yetkili ve sorumluydular. Genel valilinin yetkili olduğu hususlar şu maddeler ile özetlenebilir:

[171] Mâverdî, s. 40; Kılıç, *Valilik*, s. 101.

1- Ordunun sevk ve idaresini yaparak, halifenin öngördüğü miktarda iâşe vermek ve maaşlarını dağıtmak.[172]

2- Adlî işlere bakmak.

3- Harâç, zekât, öşür gibi âmme hakkı olan vergileri toplamak, bu vergilerin toplanması için memurlar tayin etmek ve toplanan vergilerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasını sağlamak. Kısacası sorumluluğu altındaki bölgenin maliyesini sevk ve idare etmek.

4- Asayişi sağlayarak halkın can, ırz ve namus güvenliğini sağlamak. Bununla birlikte dini emirlerin tam ve eksiksiz yapılmasını sağlayarak bu hükümlerin değiştirilmesinin veya yanlış uygulanmasının önüne geçmek.

5- Allah ve kul hakkının korunmasına dikkat ederek, yanlış yapanları cezalandırmak.

6- Namazlarda imamlık yapmak veya imamlık için yerine halef tayin etmek.

7- Hac emirliği görevi verildi ise müslümanları haccettirmek. Hacca gidenleri yolcu ederek, bunların geride kalan yakınlarını muhafaza etmek.

8- Kendisine bağlı olan bölgenin îmâr, iskân ve bayındırlık faaliyetlerini yürütmek.[173]

9- Valilerin görev alanları sınır bölgesi veya cihadın fiilen devam ettiği bir bölge ise bu görevlere bir madde daha eklenir ki bu şöyledir: Düşmanla savaşmak ve şayet ganimet ele geçirilirse taksimâtını yaparak beşte birini devlet hazinesine göndermek.[174]

---

172 Adem Apak, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *UÜİFD,* Bursa 2000, Cilt: IX, Sayı: 9, s. 437-446.

173 Halife b. Hayyât, s. 208; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 174-175; İbn Kesîr, IX, 87; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.499.

174 Belâzurî, *Fûtuh,* s. 127; Mâverdî, s. 40-41; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 157; H. İbrahim- A. İbrahim, *Nuzum*, s. 175-176; Heffening, "Vilâyet", *İA*, Eskişehir 2001, XIII, 316; Muhammed et-Temmâvî, *Hz. Ömer Dönemi Modern Sistemleri,* çev., Muhammed Vesim Taylan, Kayıhan Yayınları, İstanbul trz., s. 253; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, III, 142.

10- Sosyal yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerini yürüterek devlete olan güven duygularını pekiştirmek.[175]

11- Halife ve veliahtlar için halktan biat almak. Devlet adına yapılması gerekli olan her türlü siyasi propaganda ve çalışmaları yürütmek.[176]

12- Kendisine bağlı olan memurların maaş, özlük ve çalışma alanlarını düzenleyerek onların idaresini sağlamak.[177]

Emevî valileri içerisinde eyâlet valilerinin büyük çoğunluğu genel vali yetkilerine sahiptiler. Vilâyet valilerinin yetkileri ise daha azdı. Ancak şehirlerin sahip olduğu stratejik önemden dolayı bazı vilâyet valilerinin de devletin tüm imkanlarından yararlanarak genel vali yetkisine sahip oldukları durumlar vardı. Genel valiler, hemen her konuda söz sahibiydiler. Fakat önemli işlerini halifeye bildirirlerdi. Valiler arasında günlük işlerde kendi başlarına iş görenler; Irak'ta Ziyâd b. Ebîhi, onun oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Haccâc b. Yûsuf, Ömer b. Hübeyre ve Hâlid b. Abdullah el- Kasrî'ydi.[178] Bunların da en bağımsızı Haccâc olmuştur.[179]

b. Özel Valilik

Bu tür valilik Mâverdî tarafından*"imâretü'l-hâssa"* olarak isimlendirilmiş ve şöyle tarif edilmiştir: *"Ordunun, bir toplumun sevk ve idaresi, topluluğun haklarının korunması, yasaklara halkın riâyet etmesini temin etmek için tâyin edilen valilerdir. Bu valilerin adliye, muhakeme, vergi ve zekât toplama işlerine karışması mümkün değildir."*[180] Hatta bu valilerin bazıları namazda imamlık da etmez-

---

175 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 295; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 335.

176 Ya'kûbî, II, 128; Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, s.98.

177 Halîfe b. Hayyât, s. 287; İbn Kesîr, IX, 299; İbn Miskeveyh, II, 12-13.

178 Halife b. Hayyât, s. 156; Dineverî, s. 325; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VIII, 265; İbn Miskeveyh, II, 8; İbn Haldun, *Tarih*, III, 18; Şahin, s. 16; Aksu, *Velîd b. Yezîd*, s.53.

179 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 96-98; Zeydan, I, 123; Şahin, s. 16; *DGBİT*, II, 564; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik, s. 30*; Enginar, s. 30.

180 Mâverdî, s. 40; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 158; Zeydan, I, 204-205; Kılıç, *Şehir Yönetimi*, s. 102.

lerdi. Zira bu valiliklerde namaz, çoğu zaman kadıya tevcih edilirdi.[181] Anlaşılan o ki, özel valiler genel valiye göre daha az sorumluluğa ve yetkiye sahiptiler.

Özel valilerin yetkileri kısıtlı olduğundan onlar, yetkili olmadıkları görevlerde halifenin emri ya da zaruri bir durum olmadan müdahale edemezlerdi. Öyle ki komutanlık görevi kendisinden alınarak başka birisine verilen valinin bulunduğu vilâyet, düşmanla komşu bir yer olsa buranın valisi ancak halifenin emri ve müsaadesiyle düşmana karşı savaşabilirdi. Ne zaman ki düşman ansızın hücuma geçerse o zaman halifenin iznini beklenmeden derhal düşmana karşı koyabilir ve harbe girişebilirdi. Çünkü valilerin temel görevlerinden birisi toplumun haklarını korumak, topluma gelecek iç ve dış tehlikeleri önlemekti.[182]

Esas itibari ile merkeziyetçi devletlerde genel valilik arzulanan bir durum değildir. Zira böyle bir yetkilendirme adem-i merkeziyetçiliğe[183] sebebiyet vereceğinden kısa sürede parçalanmalar olabilir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi özellikle de valilerin tüm yetkilerini elinde bulundurması işlerin hızlı yürümesini sağlasa da devletin bütünlüğünü tehdit eden önemli bir unsurdur En azından ehil olmayan ve art niyetli kişilerde böyle yetkilerin olması ilerisi için problem çıkartabilir. İdeâl olan yönetim, yetki ve sorumlulukların paylaşıldığı, tekelleşmelerden uzak ve kontrol mekanizmalarının aktif çalıştığı yönetim şeklidir. Ne var ki isyan, ihtilal, kargaşa ve fetihlerin yoğun olduğu Emevî Devleti'nde valilerin yetki paylaşımı çok fazla olmadı. Çünkü bu dönem valilerin güçlü olması gerekliydi ve valiler de bunu ısrarla savunuyorlardı. Dolayısıyla valilerin büyük çoğunluğu genel vali konumunda oldular. Bu arada halifeler onların adem-i merkeziyetçilikten aldıkları güçle isyan etmemeleri için denge politikaları güttüler. Mümkün

---

[181] Zeydan, I,204; Heffening, "Vilâyet", *İA*, XIII, 316.
[182] Mâverdî, s. 44; Zeydan, I, 204; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 103.
[183] Adem-i merkeziyetçilik**:** Devlet merkezinin gücünü azaltarak yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılmasını savunan siyasi görüş

mertebe onları kontrol altında tuttular. Özellikle geniş yetkiler verdikleri eyâletlere güçlü kabîlelerin mensupları yerine kendilerine itaat edecek küçük kabîlelerin önde gelenlerine yer verdiler. Bu sebepledir ki doğuda adeta kral kadar yetkili olan valilerin birçoğu Emevîlere sadakati ve diğer kabîlelere göre güçsüzlüğü ile bilinen Sakîf kabîlesi mensuplarıydı.

2. Hükümranlık Alanlarına Göre Valilik

a. Vilâyet Valiliği

Tek bir şehrin yönetiminden sorumlu tutulan valilik çeşididir. Bu valilerin görev alanları kendilerine bağlı olan şehirden ibarettir.[184] Atanmaları ise bazen bizzat halife tarafından bazen ise eyâlet valisi tarafından gerçekleştirilmekteydi. Vilâyet valiliği çoğu zaman eyâlet valiliği için bir aşama ve deneyim süreci olmuştur. Vilâyetini başarılı yöneten valiler, merkez tarafından ödül olarak eyâletlere tayin edilmişlerdir.

b. Eyâlet Valiliği

İki veya daha fazla vilâyetin sevk ve idaresinin tek bir valiye verildiği valilik şekli eyâlet valiliğidir.[185] Yapı olarak eyâlet valiliği, günümüzdeki bölge valiliğine benzemektedir. Şehirlerde veya devletin önemli kademelerinde tecrübe kazanan bürokratik kimliğe sahip kişiler bu makamlara tayin edilirlerdi.

Bölgenin bütün yetkileri eyâlet valilerinin elinde toplanır, onlar da halifelerden aldıkları güç ve destekle kendilerine bağlı olan yerleri zamanın örfüne göre buraları bağımsız olarak yönetirlerdi.[186] Genellikle önemli işleri halifeye bildirirlerdi. Ömer b. Abdülaziz dönemi dışındaki eyâlet valileri, sıradan işleri halifeye bildirmeksizin yapıyorlardı. Küçük bir suçtan dolayı bir adamın öldürülmesine veya herhangi bir kimsenin dövülmesine karar verebiliyorlardı. Valileri bu derece sorumsuz davranışa götüren sebeplerin

---

[184] Belâzurî, *Futûh*, s. 298; Zeydan, I, 194-196.
[185] Zeydan, I, 195.
[186] Halife b. Hayyât, s. 213.

başında halifelerin bölgeyi elde tutabilmek için valilere geniş yetkiler vermek zorunda olmaları, hilafet merkezi ile vilâyetler arasındaki ulaşım güçlüğü ile valilerin devletin bekâsı için kraldan daha fazla kralcı olmaları gerçeği yatıyordu.[187]

Yukarıdaki ifadelere bakılarak eyâlet valiliği feodâl yapılanma gibi algılanabilir. Ancak valiler, her ne kadar geniş yetkilere sahip olsalar da onların merkezî idare tarafından atanmaları ve aynı güç tarafından kontrol altında tutulmaları feodaliteye fırsat vermemiştir. Özellikle Emevîler dönemindeki anlayış valilerin bulundukları bölgelerde uydu devletler veya feodal oluşumlar kurmalarına müsaade etmeyecek yapıdadır. Çünkü o sıralarda güçlü kabîle mensupları hilafet makamı üzerinde söz sahibi olabilir ve devlet kurabilirlerdi. O dönemde ise Emevîler güçlü ve otoriter yapıdaydı. Onlar var iken diğer kabîlelerin iktidar olmaları veya iktidarın yanında ayrı devlet kurma hayalleri yarım kalırdı. Bu gerçekler birçok eyâlet valisinin ayrı devlet olma düşüncesini engellemiştir. Zaten Emevîler, merkezden ayrılmak isteyen veya merkezi tanımak istemeyen eyâlet valileri olursa isyancı gerekçesiyle onları ortadan kaldırmış ve ayrı bir devlet kurmalarına izin vermemişlerdir.

3. Göreve Geliş Şekillerine Göre Valilik

a. Devlet Tarafından Atanma

Mâverdî tarafından *"İmâretü'-l-İstikfa"* olarak adlandırılan valilik, halifenin hiçbir baskı veya dayatmaya maruz kalmadan bir şahsı, devletin ve milletin işlerini görmek üzere, vilâyete ya da eyâlete vali olarak tayin etmesidir.[188] Mesela Emevîler döneminde bu şekilde Irak'a atanan valilerden bazıları şunlardır: Ziyâd b. Ebîhi, Ubeydullah b. Ziyâd, Bişr b. Mervân, Haccâc b. Yûsuf, Yezîd b. Mühelleb, Ömer b. Hübeyre, Yûsuf b. Ömer es-Sekafî, Hâlid

[187] Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İSTEM*, Yıl:4, Sayı:8, Konya 2006, s. 69.
[188] Zeydan, I, 200; Kılıç, *Valilik*, s. 100; H. İbrahim, *İslam Tarihi*, II, 123.

b. Abdullah.[189] Bunlar istikfâ yoluyla atanan valilerdendi. Merkeziyetçi yapıya sahip olan Emevîler döneminde valiler ya halifeler ya da onun bu iş için yetki verdiği kişiler eliyle yapılmaktaydı.

b. Zorla Göreve Gelme

Mâverdî'nin *"İmâretü'l-İsti'la"*diye adlandırdığı valilik şöyle tarif edilmiştir*: "İstilâ valiliği, bir mecburiyet bir emr-i vâki sonucu meydana gelen valiliktir. Bir şehri, ülkeyi asker zoru ile ele geçirdikten sonra o şehrin sevk ve idaresine imâm tarafından, asker zoru ile ele geçiren şahsın görevlendirilmesidir. Ülkeyi kuvvetle ele geçirmesi sebebiyle siyâset ve idaresinde müstebid olur. İmâmın böyle bir şahsın valiliğine izin vermesi de, bozukluktan dürüstlüğe, zararlı durumdan iyi duruma dönmesi, dînî işlerin geçerli olması sebebiyledir. Bu şekilde bir valilik, şartları bakımından örfe aykırı ise de dînî hükümlerin yerine getirilmesi, hükümlerin askıda kalmaması, sakat ve yanlış işlerin yapılmaması sebebiyle normal karşılanır."*[190] Tariften de anlaşılacağı üzere İmâretü'l-İsti'la halifenin izni ve bilgisi olmadan, zor kullanarak bir vilâyeti ele geçiren ve daha sonra halifeye haber göndererek valiliği onaylatan kişilerin valiliğidir.[191] Bu yolla valiliği elde eden kişiler, siyasî ve idarî işlerinde kendi başlarına hareket edebilirlerdi. Ancak dini işleri halife adına yürütürlerdi. Çünkü din işleri doğrudan halifenin elinde olmalıydı ve bid'atlara karşı halifenin söz sahibi olması gerekliydi.[192]

Hulefâ-yi Râşidîn dönemde tayin olunan valiler bazıları bulundukları yerleri fethetmiş komutanlardı.[193]Ancak hiçbirisi bu makamları zorla ele geçirmiş değillerdi. Aksine kazandıkları başarılardan dolayı bu makamlara layık görülmüş kişilerdi. Emevîler dönemine gelindiğinde onların zamanın-

---

[189] Halife b. Hayyât, s. 227; Dineverî, s. 325; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 319; İbn Miskeveyh, II, 8; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 94-95; İbn Kesîr, VIII, 504; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 38; İbn Haldun, *Tarih,* III, 18; Nüveyrî, XXI, 191.
[190] Mâverdî, s. 44-45.
[191] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 157; Kılıç, *Valilik*, s. 100.
[192] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 158.
[193] Zeydan, I,199.

da da valilik makamını zorla elde etme söz konusu olmamıştır. Çünkü Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'in oluşturdukları itaatkâr toplumun izleri hala devam etmekteydi. Bu sebepledir ki herhangi bir makamı zorla almanın örnekleri az, diğer taraftan devlete sadakatin gerekliliği inanılan bir gerçekti. Toplumda devletten zorla bir makam elde etme fikri olmadığı gibi üst düzey yönetici ve komutanlarda da böyle bir düşünce yoktu. Olsa dahi Emevîler, güçlü orduları ve sağlam yapılanmaları ile bu kişileri ortadan kaldırmaya yeterdi. Kaldı ki Emevîler, başarılı gördükleri kişilere valilik payesini vererek onları göz ardı etmiyorlardı. Özellikle fethi gerçekleştiren komutanlar, şayet valilerin taşıması gereken niteliklere haiz iseler fethettikleri bölgelere vali tayin edilmekteydiler. Böylece yöneticilik isteyen bir komutanın dayatmasına gerek yoktu. Dayatma usulü valilik daha çok Abbâsîlerin ikinci döneminde devletin zayıflaması, buna karşılık komutanların valilikte ısrarcı olmaları neticesinde ortaya çıkan usül olmuştur.[194]

D. EMEVÎLERE KADAR UYGULANAN VALİ POLİTİKALARI

1. Hz. Peygamber'in Vali Politikası

Cahiliye döneminde Kuzey ve Güney Arabistan'da muhtelif zamanlarda çeşitli devletler tesis edilmişken Orta Arabistan'da herhangi bir devlet kurulamamıştı.[195] Aslında medenileşme anlamında Mekke, Medine ve Tâif şehirleri oluşturulmuş hatta bu oluşumların devamı için bir takım kural ve kaideler hayata geçirilmişti.[196] Fakat federatif yapıdaki bu oluşumlara devlet denilemeyeceği gibi o günün şartlarında devlet olmaları da mümkün görülme-

---

[194] Kılıç, *Valilik*, s. 100-101.

[195] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 40-82; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Okulu Yayınları (Doktora Tezi), Ankara 1982, s. 7; Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 252-259; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc., Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara 2003, I, 24; Khalil Athamina, "İslâm Öncesi Arabistan'da Kabile Kralları (Erken Dönem Arap Kaynaklarında Melik veya Zû't-Tâc Unvanları Üzerine Bir Çalışma)", çev., İsrafil Balcı-Celal Emanet, *OMÜİFD*, 2005, sayı: 18-19, s. 193-212.

[196] Mesela Mekke'de kurulan "Dâru'n-Nedve" ve görevlileri tam devlet yapılanmasına benzer işler icra etmektedir. Bkz. H. Weir, "Dâru'n-Nedve", *İA*, MEB yayınları, Eskişehir 2001, III, 492.

mekteydi.[197] Çölde yaşayan, devlet nedir bilmeyen, gününü yağma-talan ile geçiren, kendisi ve kendi kabîlesi dışındakileri küçümseyen hatta bir çoğu bencil olan insanları bir araya getirmek ve bir otorite altında toplamak zordu.[198] Kaldı ki bölgeyi bir bayrak altında toplayacak karizmatik lider de yoktu. Bu durum Hz. Peygamber'in bi'setine kadar böyle devam etti.

Orta Arabistan'da ortaya çıkan İslâm dini, şehir hayatını yani medenileşmeyi zorunlu kılmaktaydı.[199] Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ile şehir kadrosunun çekirdeğini kurdu ve İslam devletinin prototipini oluşturdu.[200] İslâm devletinin kurulduğu dönemlerde işler basit ve sâde idi. Devlet başkanı tüm işleri tek başına organize edebiliyordu. İslam devletinin sınırları Medine şehri sınırlarını aşmaya başlayınca, Medine dışındaki şehirlerde devlet başkanını temsil edecek memurlara ihtiyaç duyuldu. Bu sebeple vilâyetlere emîr veya âmil adı verilen bugünkü manada valilere benzetilebilecek yetkililer atandı. Tayin edilen valiler ve temeli atılan valilik müessesesi üzerinde Arapların o günkü yaşantıları etkili oldu.[201]

Valilerin tayin mercii bizzat Hz. Peygamber'di. Hz. Peygamber, sosyal dengeleri bozmamak adına daha önce valilik yapan, kabîle şefi veya şeyhi olan kişileri müslüman olmaları ve İslâm adına çalışmaları şartıyla idareci olarak görevlendirdi.[202] Mesela Yemen'in idaresi daha önce Sasânîler adına valilik yapan Bâzân'ın elindeydi. Yemen İslâm devleti sınırlarına dahil olun-

---

197 Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu, Ankara 2003, s. 9-33.

198 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 383; Kılıç, *Valilik*, s. 37.

199 Miquel, I, 22. Şehr hayatı hakkındaki hadisler için Bkz. Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992, II, 338.

200 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 188; Nuri Tuğlu, "Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medine Örneği", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 2002, Sayı: 1, s. 321; Adem Apak, "Hz. Peygamber'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı Sempozyumu,* 20-22 Nisan 2007 [İslami İlimler Dergisi Yayınları], Yıl: 2007, Sayı: 1, s. 315-324.

201 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 152; Hizmetli, *İslam Tarihi*, s. 518; Kılıç, *Valilik*, s. 58.

202 H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152; Muhammed Hamidullah, *el- Vesâiku's-Siyasiyye- Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri,* çev., Vecdi Akyüz, İstanbul trz., s. 162; İmadüddîn Halil, "Muhammed Aleyhisselam", *Siyer Araştırmaları*, çev., İsmail Hakkı Sezer, Konya 2003, s. 265.

ca Bâzân'a İslâm adına çalışması kaydı şartı ile valilik makamı tekrar tevcih edildi, o da hayatının sonuna kadar bu görevi yürüttü.[203]

Vali belirlemenin zor olduğu durumlarda, o topluluk içerisinde uygun görülen kişi tayin edilmekteydi. Nitekim Mekke fethedildiği zaman Mekkelî Attâb b. Esîd, her gün için bir dirhem maaş karşılığında valilik makamına tayin edildi.[204] Mevcut yapılanmanın değişmesinin şart olduğu durumlarda da yerel yöneticiler görmezden gelinerek merkezden vali tayin edilmekteydi.[205]Bunun en büyük sebebi yerel yöneticilerin dinî hususlarda yetersiz olmalarıydı. Çünkü valilerin görevleri İslâm'ın esaslarını anlatmak, namaz kıldırmak, zekât toplamak gibi dinî vecibelerden ibaretti.[206]

2. Hulefâ-yi Râşidîn'in Vali Politikası

Hz. Peygamber'in vefatı ile hilafet makamına oturan Hz. Ebû Bekir, mevcut valileri görevde bıraktı. Sadece vefat eden valilerin yerine yenisini atamak veya İslâm saflarına katılan şehirlere valililer tayin etmekle yetindi. Kurumsallaşmanın bu kadar durağan ve bir öncekinin aynı şeklinde devam etmesinde Ridde harpleri[207] ve çeşitli cephelerde devam eden fetih hareketleri de etkili oldu.[208] Dolayısıyla valilik kurumunda çok fazla değişiklik ol-

---

203 Halife b. Hayyât, s. 96; Kettânî, I, 398; Kılıç, *Valilik*, 61-62.

204 Askerî, s.277; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152; Kettânî, I, 397.

205 Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* I, 653-655; Kılıç, *Valilik*, s. 77.

206 Kılıç, *Valilik,* s. 78; Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 332.

207 Ramazan Hurç, "Hz. Ebu Bekir Döneminde Bağımsızlık Hareketleri (İrtidat ve İrticâ)", *FÜİFD, Elazığ* 1998, Sayı: 3, s. 33.

208 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 7; Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 103; İsrafil Balcı, "Hz. Ebu Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare", *OMÜİFD*, Samsun 1999, Sayı: 11, s. 185; Hüseyin Algül, "Hz. Ebû Bekir'in Hicretten Vefatına Kadar Olan Dönemdeki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *İSTEM,* 2005, Cilt: III, Sayı: 6, s. 105-120; Elias Shoufany, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", çev., Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, *İSTEM*, 2005, Cilt: III, Sayı: 6, s. 281-290; Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, Yıl: 2010, Cilt: XIV, Sayı: 43, s. 267-288.

madı. Hz. Ebû Bekir'in valilik kurumuna getirdiği tek yenilik, fethi gerçekleştiren komutanları fethettiği bölgelere vali tayin edilmesi oldu.[209]

Hz. Ömer'in hilafete gelmesiyle İslam devletinin sahası Arapların meskun bulunduğu sınırların ötesine yani acem denilen farklı din, dil ve ırk mensuplarının yaşadığı alanlara kadar genişledi.[210]Askerî alandaki gelişmeler idarî anlamda da bir takım yenilikleri zorunlu kılmaktaydı.[211] Dolayısıyla Hz. Ömer, vilâyetlerin idarelerini kolaylaştırmak için Bizans ve Sasânîlerde olduğu gibi ülkeyi büyük idarî bölümlere ayırdı. İran'ı; Bahreyn, Sicistân ve Horasân şeklinde üçe ayırdı. Irak'ı ise iki eyâlete taksim etti. Birincisinin başkenti Kûfe, diğerininki ise Basra idi. Şam'ı da iki eyâlete ayırdı: Birincisinin başkenti Hıms, diğerinin ki ise Dımaşk (Şam) idi. Filistin ise tek başına bir eyâlet idi. Kuzey Afrika'yı da üç eyâlete ayırdı: Bunlar, Yukarı Mısır, Aşağı Mısır ve Libya sahrasıydı.[212]

Hz. Ömer'den hilafeti devralan Hz. Osman ile akrabaların valilik makamına getirildiği dönemi başladı. [213] O, seleflerinin yapmaktan çekindiği akraba tayinlerini maslahat olarak kabul etti.[214] Hz. Osman ile birlikte artık vali olabilmek için halifenin akrabası olma anlayışı yaygınlık kazandı. [215] Neticede bu atamalar eyâletlerde huzursuzluk, kargaşa ve şiddete sebep oldu. Özellikle Mısır, Kûfe ve Basra şehirlerinde fitne kıvılcımları alevlen-

---

209 Halife b. Hayyât, s. 119; Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti,* s. 98; Hüseyin Algül, *Hz. Ebû Bekir*, s. 118; Kılıç, *Valilik,* s. 63; Apak, *İslâm Tarihi,* II, 76-85.

210 Dineverî, s. 165; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 22; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 13; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 93.

211 Suphi Salih, s. 189; Kılıç, *Valilik,* s. 64-65.

212 Halife b. Hayyât, s. 153; Belâzurî, *Futûh,* s. 220; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 152; Temmavi, s. 252; Kılıç, V*alilik*, s. 67; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114.

213İbn Sa'd, V, 49; Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *UÜİFD,* Bursa 1998, cilt: VII, sayı: 7, s. 499.

214Dineverî, s. 198-199; İbn Kuteybe, *İmâme,*I, 27; Sabri Hizmetli, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD,* Ankara 1985, s. 149- 176; Adnan Demircan, "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkıllâni'nin Cevapları", *İSTEM*, Konya 2006, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 16.

215G. Levi Della Vida, "Osman", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, IX, 430; Adem Apak, "Hz.Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı: 4, s. 157-170.

meye başladı.[216] Toplumdaki bozulmaları fark eden Hz. Osman, Mısır'ı ve iki valiyle yönetilen Şam eyâletini tek bir vali yönetimi altında topladı.[217] Fakat bu fazla işe yaramadı; fitneye meyilli insanlar Hz. Osman'ın kanını akıtmadan geri durmadılar.[218]

Hz. Osman'ın masum olarak öldürülmesi ve fitneye meyilli toplum yapısının meydana gelmesi, Hz. Ali'nin idarede değişiklik yapmasını gerektirdi.[219] Hz. Ali ilk iş olarak Hz. Osman'ın eleştirilmesine neden olan, hatta öldürülmesine sebebiyet veren valileri azletti. Bu konuda o kadar kararlıydı ki, Mugîre b. Şu'be ve Abdullah b. Abbas gibi yakınlarının bu hamleyi yönetimi tam manasıyla devraldıktan sonra yapması gerektiği nasihatlerine kulak bile asmadı.[220] Hz. Osman tarafından atanan valilerin azillerini gerçekleştirdikten sonra güvendiği kişilere valilik kararnamesi yazdırarak vilâyetlere gönderdi. Ancak atamış olduğu valilerin bir kısmı yoldan geri dönmek zorunda kaldı. Çünkü onun tayinleri eski valilerce kabul görmedi ve valilerin isyan etmeleri için bir gerekçe oluşturdu.[221] Neticede azledilmeyi kabul etmeyen Muâviye, Hz. Ali ile mücadele içine girdi ve bu mücadele sonunda da kârlı çıkan kişi oldu.

Hz. Ali'nin tayin ettiği valilerin dikkat çeken tarafları ise az da olsa akrabalarından ve ensâra mensup kişilerden olmalarıydı. [222] Anlaşılan o ki Hz. Osman'ın başlattığı akraba tayini bundan sonra garipsenmeden uygulanacaktı. Hz. Ali'nin idarî teşkilâtta yaptığı yenilik ise başkentin değiştirilmesi oldu. Nitekim o, Cemel Vak'ası sebebiyle İslam devletinin başkenti olan

---

216 İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 35; Ünal Kılıç, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD,* Sivas 2002, cilt: VI, sayı: 2, s. 239-260; M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, Cilt: II, Sayı: 3, s. 63.

217 Kılıç, *Valilik,* s. 69.

218 Muhammed b. Abdullah el-Gabbân, *Fitnetü Makteli Osman b. Affân*, Riyad 1419/1999, s.205.

219 Kılıç, *Valilik,* s. 70; Süleyman Genç, "Hz. Ali'nin Halife Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İzmir 2007, Sayı: 26, s. 148.

220 Dineverî, s. 204; Ya'kûbi, II, 77; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 42.

221 Halife b. Hayyât, s. 199; Dineverî, s. 204.

222 Dineverî, s. 202; Kılıç, *Valilik,* s. 154.

Medine'yi bırakarak başkenti Kûfe'ye nakletti. Medine'ye de vali tayin ederek burayı sıradan bir şehir haline getirdi.[223] O, bu yenilikle başkentin değişebileceğini ve hatta geçmişte başkentlik yapan şehre vali tayin edilebileceğini gündeme getirdi.

[223] İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 53; Dineverî, s. 206; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 67.

— BİRİNCİ BÖLÜM —

VALİLERİN SEÇİLME KRİTERLERİ, TAYİN MAKAMLARI VE SEÇİLMELERİNDE ETKİLİ OLAN UNSURLAR

Konuya geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Emevîlerde tek düze bir valilik uygulamasından söz etmek mümkün değildir. Hüküm sürdükleri dönemde toplum yapısının hızla değişmesi, yönetici seçimlerinin farklı şekillerde cereyan etmesi, kurumsallaşmanın ve idarî kadrolaşmanın hızla değişmesi, kabîle kavgalarının tekrar gün yüzüne çıkması, ciddi manada iç karışıkların zuhûr etmesi gibi sebepler idarede farklı uygulamaları beraberinde getirmiştir. Özellikle de anlayış, düşünüş ve yaşayış bakımından birbirinden farklı on dört halifenin sırası ile hilafet makamına oturarak inandıkları ve yaşadıkları hayata uygun yönetim modeli ortaya koymaları farklı idarî uygulamalara sebebiyet vermiştir.

Aslında on dört Emevî halifesi içerisinde teşkilâtlanma, kurumsallaşma ve diğerlerine örnek olma konusunda Muâviye b. Ebî Sufyân, Abdülmelik b. Mervân ve Hişâm b. Abdülmelik ön plana çıkmaktadırlar.[224] Tabiri caizse

---

[224] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VIII, 367; Işş, s. 136; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2006; Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Muaviye b. Ebû Süfyân'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", *UÜİFD*, Bursa 2010, Cilt: XIX, Sayı: 1, s. 301-332. Emevîlerin atası sayılan Muâviye, iyi bir siyasetçi olduğu kadar teşkilatçıdır da. Apak, *İslam Tarihi*, III, s. 38.Muâviye'nin en ciddi politik rakibinin danışmanı olan Abdullah b. Abbas: " *İdare konusunda Muâviye'den daha güzel*

Emevî devlet teşkilâtının omurgasını ve kalbini Muâviye b. Ebî Süfyân, kafasını ve beynini Abdülmelik b. Mervân, el, kol ve ayaklarını ise Hişâm b. Abdülmelik oluşturmuştur. Diğer halifeler ise genellikle onların yolunu takip etmişlerdir. Ancak bu takip kayıtsız şartsız olmamıştır. Bazen seleflerinin çizdiği yolda ilerlemişler, bazen bu yolun dışına çıkmışlar bazen ise o yola ters istikamette hareket etmişlerdir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz'in uygulamaları hem selef hem de haleflerinin uygulamalarına taban tabana zıt ve Emevîler dönemi içerisinde alışılmadık bir tablodur.[225] Selefleri valileri tayin edecekleri zaman çoğu zaman sert mizaçlı olanları tercih ederken o, zorba ve acımasız valileri azlederek yerlerine dindar, mülayim ve tevazu sahibi kişileri tayin etmeyi uygun görmüştür.[226] Hatta daha önceki valilerin yanlış uygulamalarından zarar görmüş Kûfe halkının zararlarını gidererek, orada yaşayan müslim-gayrımüslim bütün insanlara adâletle davranılması gerektiği, özellikle ehl-i zimmetin ödediği bazı vergilerin kaldırılmasını ve onlara maddi yardım edilmesi gerektiğini zamanın valilerine emretmişti.[227]

Kurumsallaşma konusunda on dört halife içerisinden üç halife ön plana çıktığı gibi valilik müessesesine katkı hususunda bazı valilerin ismi çok belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Muâviye döneminde Ziyâd b. Ebîhi, Amr b. el-Âs, Mugîre b. Şu'be ve Ubeydullah b. Ziyâd; Abdülmelik döneminde Haccâc b. Yusûf, Abdülaziz b. Mervân, Mühelleb b. Ebî Sufra, Hassan b. Nu'mân ve Muhammed b. Mervân; Hişam döneminde ise Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Nasr b. Seyyar ve Mervân b. Muhammed ön planda olan isimlerdendir.[228]

---

birisini görmedim." diyerek onun idareci kimliğini ortaya koymaktadır. Bu hususta bkz. Vekîl, I, 23; Apak, *İslam Tarihi*, III, s. 36.

225 Lütfi Şentürk, "İslam Büyükleri: Ömer b. Abdülaziz", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969, Cilt: VIII, Sayı: 86-87, s. 222-225.

226 Murtaza Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 2010, Sayı: 34, s. 86.

227 Köse, *Ömer b. Abdülaziz,* s. 89.

228 Şahin, s. 17; Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.56.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Emevî halifeleri içerisinde kurumsallaşma konusunda üç halifenin ismi daha fazla anılırken, valilik müessesesine katkı konusunda ise bazı valilerin isimleri daha çok zikredilmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda bu valilere ve onların uygulamalarına daha sık yer verilecektir. Ancak konumuz Emevîlerde valilik olduğu için diğer valilerin katkılarına ve onlardan bize ulaşan haberlere de yer verilecektir. Böylelikle genel kanaatlere ulaşılarak valilik konusu ele alınacaktır.

A. VALİ OLACAK KİŞİLERDE BULUNMASI GEREKEN VASIFLAR

1. Arap Olmak

Muâviye'nin Ümeyyeoğullarına mensup olması, Ümeyyeoğullarının ise İslâm saflarına sonradan dahil olan kabîlelerden biri olması, onun insanları etrafına toplamada en etkili argüman olan dinî argümanları kullanmasını zorlaştırmaktaydı. Ayrıca onun yönetimi ele geçirirken müslümanları karşı karşıya getirmesi ve yönetimi ele geçiriş tarzının seleflerinden farklı olması dinî söylemleri kullanmasını imkânsızlaştırmaktaydı. O çok iyi biliyordu ki, bu olaylardan sonra müslümanlar onun dinî çağrılarına kulak asmayacaklardı. Dini söylemler insanları bir araya getirmeye yardımcı olmuyorsa, başka bir yol bulunmalıydı. Aranılan yolu bulmak için toplumun yapısını analiz etmek yeterliydi. Çoğunluğu Arap olan ve geçmişte Arap oldukları için öğünen bir milletin çocuklarını tekrar Arap asabiyeti etrafında toplamak zor değildi.[229] O halde Muâviye'nin yapması gereken halka Arap olduklarını hatırlatmak ve devlet kadrolarını Araplara tahsis ederek onların taraftarlıklarını kazanmak olmalıydı. Böylece onları bir bayrak altında toplayabilirdi. Devletin kurucusu tarafından halkı bir araya getirecek ve devleti ayakta tu-

[229] H.İbrahim, *İslâm Târihi*, II, 132-133; Süleyman Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınarı, Bursa 1998, 104; Nagihan Doğan, *İslâm'ın Doğuşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Din-İktidar İlişkisi,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 48-64. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Camiatü Bağdat, Bağdat 1423/1993. Cilt: I- X.

tacak bu siyaset, diğer devlet başkanlarınca da takip edilmeliydi. Aksi halde bir devlet başkanı tarafından verilen ancak sonradan gelenler tarafından verilmeyen paye halk arasında hoşnutsuzluk, güvensizlik ve sonu isyan olacak eylemlere sebebiyet verebilirdi. Dolayısıyla Muâviye tarafından başlatılan Arap asabiyeti söylemi diğer halifelerce devam ettirilmeliydi. Neticede durum böyle oldu. Yani Emevîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar Arap asabiyeti devletin kadrolarının şekillenmesinde etkili oldu. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Arap Asabiyeti ve Emevîlerin devlet kadrolarında Araplara verdikleri yerlere bakmak faydalı olacaktır.

Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa *"asabe"*, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da *"asabiyet"* denilmekteydi.[230] Asabiyet bağı ile kabîle veya kabîleden herhangi bir ferdin uğradığı haksızlık, yanlışlık ve tecavüz karşısında maddi manevi hakların telafisi sağlanmıştır. Ancak kabîle üyesinin her zaman haklı olması veya mazlum olması şartı aranmamış, kabîlenin ferdi olması haklı haksız her konuda yardım almasını sağlamıştır. Bu anlayış bir Arap şiirinde şöyle anlatılmıştır: *"Senin gerçek kardeşin seninle birlikte hareket eder; sen zalim olursan o da seninle birlikte zalim olur."*[231] Hiç şüphesiz Arap yarımadasında düzenli bir siyasî birlik, insan haklarını koruyacak anayasal düzenin olmayışı ve coğrafi şartların elverişsiz olması asabiyet hissiyatını zaruri kılmıştı.

Asabiyet bağının kuvveti, akrabalık bağının kuvvetiyle aynı istikamette artmakta veya azalmaktaydı. Aileden aşirete doğru gidildikçe asabiyet bağları da kan bağları gibi zayıflamaktaydı. Kabîle içerisinde meydana gelen

---

230 Hamdi Döndüren, "Asabe", *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, I, 157; Abdurrahman Kurt, "Asabiyet", *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, I, 156-157; Mustafa Çağrıcı, "Asabiyet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 453; Apak, *Asabiyet*, s.17.

231 Ali Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyâsî Faaliyetleri", *CÜİFD*, Sivas 1999, Sayı: 3, s. 304; Kurt, "Asabiyet", *ŞİA*, I, 157; Çağrıcı, "Asabiyet", *DİA*, III, 453.

gelişmeler, bölünmeye ve bir zamanlar kardeş kabul edilen ailenin öteki kabîle olarak görülmesine neden olmaktaydı. Bu durum Arap'ın kendisini asil kabul etmesiyle izah olunabilir. Dünyanın eksenine kendisini koyan Arap, kendisinden başkasını öteki kabul etmekteydi. Dolayısıyla kendi ayakları üzerinde durabilecek aileler kendi kabîlelerini meydana getirerek akrabalarından ayrılmaktaydılar. Fakat başları sıkıştıklarında öteki kabul edilen ancak geçmişte aralarında kan bağı bulunan kabîlelerle bir araya gelmekten de çekinmemekteydiler. Yani geçmişleri aynı olan ancak zamanla birbirini öteki sayan Araplar, ortak düşman veya tehlike karşısında asabiyetin yaratmış olduğu güçle tekrar bir araya gelebilmekteydiler.[232]

Merkezden çevreye doğru zayıflayan ancak ortak bir amaç için bir araya gelmeyi sağlayan asabiyet anlayışı Muâviye'nin kurduğu devletin inkar edilemez dinamiklerindendi. Yani Muâviye kurduğu devletin teşkilâtlanmasında ve işleyişinde Arap unsuru ön plandaydı. Hayatın her alanında aslan payının kendilerine verildiğini idrak eden Arapların böyle bir oluşuma destek vermemesi mümkün değildi. Fakat her ne kadar ortak bir paydada buluşmuş olsalar da eskiye dayanan mücadele ruhunu ve diğerinin önüne geçme anlayışını tamamen bırakmadılar. Gizliden de olsa bir iktidar mücadelesi yürüttüler. Bu mücadele merkezden çevreye doğru sıralandığında öncelikle Emevî hanedanlığının kendi içerisinde Süfyânî-Mervânî mücadelesi şeklinde[233], daha sonra Emevî-Hâşimî kabîleleri arasında,[234] sonra Ensâr ve Muhacir[235] arasında, daha sonra Kuzey-Güney Arapları arasında ve sonunda Arap-Mevâlî arasında cereyan etti.

---

232 İbn Sa'd, I, 77; Apak, *Asabiyet*, s.29.

233 İbn Miskeveyh, II, 58; İbnü'l-Adîm, s.24-25; M. Kürd Ali, s.113; Saim Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli", *İSTEM*, Konya 2006, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 187-208.

234 Şahin, s.10. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, *İslâm Öncesinden Abbâsîler Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s. 253-397.

235 Hüseyin Algül, "Muhâcirûn-Ensar Üzerine Bir Araştırma", *UÜİFD*, Bursa 1993, Cilt: V, Sayı: 5, s. 25-52.

Emevî Devleti kurulmadan önce halkın çoğunluğunun Arap olmasından dolayı başlatılan Arap vali uygulaması, Arapları baş tacı yapan halifelerle birlikte gelenek haline geldi.[236] Hilafetten sonra en büyük makam olan valilik makamını elde etmek için Arap olmak elzemdi. Bu da bir nevi asabiyetti. Ancak bu asabiyet, asabiyet hiyerarşisinin tersi yönünde olmuştur. Yani seçimler çevreden merkeze doğru olmuştur. Şöyle ki vali olacak kişide aranan temel şart Arap olmaktı. Bu ana kriter sağlandıktan sonra durumlar uygunsa Kuzey veya Güney Araplarından olmasına sonra Ensâr veya Muhacir olmasına bakılırdı. Daha sonra şayet mümkünse vali adayının Ümmeyyeli olması için gayret sarf edilirdi. Ümeyyeliler arasında ise hangi grup iktidarda ise o grubun mensuplarının seçilmesine ağırlık verilirdi.

Yönetimini güçlü kılmak için Arap asabiyetine sarılan Muâviye, Araplara önem ve öncelik verdi, ama bunların kendi aralarında önemli ve öncelikli olmalarını hiç istemedi. Yani devleti yıkabilecek olan Kuzey-Güney Arap çekişmesini istemedi. Daha valiliği döneminde Bizans'a tabi olan Güney Araplarıyla akrabalık bağları tesis ederek onların desteklerini aldı.[237] Kuzey Arapları ise zaten kendi akraba ve yakınlarıydı. Böylelikle Kuzey-Güney Arap dengesini elinde tuttu.[238] Halifeliği döneminde ise bu iki grubu dengede tutabilmek için iki grubun mensuplarına yönetimde önemli ölçüde yer

---

[236] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 31.

[237] Cahid Kara, *İslam Öncesinden Emevîlerin Sonuna Kadar Kelb Kabîlesi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2001; Mantran, s. 103; Apak, *İslam Tarihi*, III, 42-43. Muâviye Yemen'in en güçlü kabîlesi olan Kelb kabîlesinden Meysûn bint. el-Bahdâl isimli kadınla evlenerek Güney Araplarının desteğini aldı. Ayrıca Hz. Osman'ı aynı kabîleden Nâile isimli bir kadınla evlendirerek bu akrabalığı güçlendirdi. Bu hususta bkz. Ali Delice, "Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *CÜİFD*, 1999, sayı: 3,s. 305.

[238] Belli bir dönem kuzeylîlerden fazla maaş alan güneylîlerin üstünlük sağlamak için sağda solda konuşmalarını duyan Muâviye, kuzeylilerden 4 bin kişiyi de maaşla ödüllendirerek aradaki dengeyi sağlamıştır. Böylece kendisinin hakim güç olduğunu ve diğer güçlerin eşit olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *İslâm Tarihi*, III, 47-48.

verdi.[239] O, bu sayede iki grubun da sevgi ve desteğini alma düşüncesindeydi, ancak onun tayinlerine bakıldığında düşüncesinin tam hayat bulmadığını söyleyebiliriz. Çünkü onun Kuzey Araplarına meyli fazlaydı. Nitekim kendisi kuzeyliydi ve yönetim işinde güvendiği akrabaları kuzeylilerdi. Bu sebepledir ki onun yönetiminde Kuzey Araplarından Sakîf kabîlesine mensup kişiler ön plana çıktılar.[240] Sakîfli Mugîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîhi ve Ziyâd'ın becerikli oğulları Ubeydullah, Abdurrahman, Osman, Selm, Abbâd ve Yezîd, Muâviye'nin destekçileri ve güvendiği valileriydi.[241] Fakat o bunu kimseye sezdirmedi ve iki grubun yönetim için rekabet etmesine izin verdi. Yani kendisinden sonra gelenler gibi körü körüne bir tarafın savunuculuğunu yapmadı. Ondan sonra gelen halifeler özellikle Mervânîler, kabîle asabiyetine ve kuzey-güney taraftarlığa müsaade ettiler.

İslam'ın ilk zamanlarında Arap asabiyeti içerisinde Kureyş (Kuzeyli ve Muhacirin yer aldığı grup) kabîlesinin önceliği vardı. Hz. Peygamber'in vefatı ile Benî Saîde Sâkife'sinde[242] yeni halifeyi seçmek için bir araya gelenler arasında *"İmamlar Kureyş'tendir."*[243] hadisinin gündeme getirilmesi Kureyşlilere yöneticilik havası katmıştı. Sonraki nesil arasında ise yöneticilerin Ku-

---

[239] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 433; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 19; Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 143.

[240] Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 121.

[241] Dineverî, s. 325; Mantran, s. 103; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 150; İrfan Aycan, "Emevî iktidarının Devamında Sâkif Kabîlesinin Rolü", *AÜİFD*, Cilt: XXXVI, Ankara 1997, s. 119-17; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 321; K.V. Zettersten, "Abbâd b. Ziyâd", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 8; a.mlf., "Abbâd b. Ziyâd b. Ebî Süfyân", *El*[2], Leiden 2009, I, 5.

[242] İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 7-13; Sabri Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, Ankara 1983; Cilt: XXVI, Sayı: 1, s. 655; Mehmed Sâid Hatiboğlu, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, Cilt: XXIII, Sayı: 1, s. 156- 165.

[243] İbn Hişâm, II, 659; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 56; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf***,** II, 262; Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD,* Cilt: XXXI, Sayı: 1, s. 440-441; Ethem Ruhi Fığlalı, "Sakîfe Olayı veya Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçimi", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, 1982, Cilt: V, Sayı: 3, s. 7-27; M. Akif Aydın, "İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 1990, Sayı: 10, s. 185-186; Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi,* Yediveren Yayınları, İstanbul 2002, s. 115; Ali Bakkal, "Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde 'imamlar Kureyş'tendir' Hadîsinin Rolü Üzerine", *İSTEM,* Konya 2005, Cilt: III, Sayı: 6, s. 87.

reyş'ten olacağı siyasî düstur olarak kabul edildiği gibi bunun açıktan açığa savunulduğu zamanlar da oldu.

Kureyş'e verilen önem ve öncelik Emevîler döneminde de yer yer kendini göstermekteydi. Vali tayinlerinde Kureyş kabîlesine ayrı bir önem atfeden Yezîd b. Abdülmelik'in Kuzey Afrika'ya atamak istediği vali adayında aradığı şartların başında Kureyşli olunması gerekliliği dikkat çekicidir. Yezîd b. Ebî Müslim, Berberîlerce tasvip edilmeyen uygulamaları nedeniyle öldürülünce yerine eski vali getirildi. Yezîd b. Abdülmelik, Berberîlerce öldürülen valinin yerine geçirilen, Muhammed b. Evs el-Ensârî'nin nasıl birisi olduğunu sordu. Onun dindar, âlim birisi olduğu söylenmesine rağmen Yezîd onun hakkında: *"Kureyşli midir?"* diye sordu: *"Hayır"* cevabını aldıktan sonra: *"Hiç Kureyşli yok muydu?"* dedi. *"Var ama görevi kabul etmedi"* cevabından sonra Yezîd, Muhammed'in valiliğini çok da istemediği için kısa bir süre sonra yerine Kelb kabîlesinden olan Bişr b. Safvan el-Kelbî'yi atadı.[244]

Ümeyye asabiyetine gelince bunun örnekleri Muâviye dönemde yaygın olmamakla birlikte görülmektedir. Muâviye, kendi kabîlesinden Hz. Osman döneminde valilik yapan, Mervân b. el-Hakem, Sa'îd b. el-Âs ve Abdullah b. Âmir gibi az sayıda kişileri tekrar valilik makamına getirerek onların gönüllerini aldı.[245] Kanaatimizce bu kişilerin vali seçilmesi zaruretten başka bir şey

---

[244] M. Akif Fidan, "Yezîd b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", *AÜİFD*, Ankara, Yıl: 2008, Sayı: 2, s. 346. Kaynakların birçoğunda halkın seçtiği valinin Muhammed b. Evs olduğu belirtilir. İbnü'l-Esîr ise bu kimsenin Muhammed b. Yezîd el-Kureşî olduğunu belirtir. Fakat bu doğru olmasa gerek. Çünkü eski vali Muhammed b. Yezîd tam bir Kureyş sempatizanı ve taraftarıydı. Şayet o atanmış olsaydı halife Yezîd onun valiliğine itiraz etmezdi. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 338.

[245] Halife b. Hayyât, s. 157; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 142; İbn Sa'd, V, 35; İbn Kesîr, VIII, 153-154; İbn Haldun, *Tarih,* III, 22; Mantran, s. 103. Medine valiliği Mervân b. Hakem ile Sa'îd b. el-Âs arasında değişikli devam ettirildi. H. 41 ve 47 yılları arası Mervân, h. 47 ve 54 arası Sa'îd b. el-Âs sonra da h. 54 ile 58 arası Mervân valilik makamında bulunmuşlardır. İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 142; İbn Sa'd, V, 37. Detaylı bilgi için bkz. Ünal Kılıç, *Mervân b. el-Hakem*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1995.

değildi. Ancak ileride değinileceği üzere belli bir dönemden sonra Ümeyyeoğullarının valiliği arzulanır ve istenilir olacaktır.

Kısacası Emevîler döneminde vali olmanın şartlarından birisi Arap olmaktı.[246] Dolayısıyla Emevîlerin sonuna kadar siyasî, askerî ve idarî işleri ellerinde tutanlar hep Araplar olmuşlardır. Ancak bu dönemde bütün Arapların aynı imkânlardan eşit bir şekilde istifade ettiklerini söyleyemeyiz. Çünkü iktidarın yanında yer alan Arap kabîleleri bu tür nimetlerden istifade ederlerken, muhalif gruplar Arap olmalarına rağmen bundan yoksun bırakılmış ya da diğerleri kadar istifade edememişlerdir.[247]

2. Müslüman ve İlim Sahibi Olmak

İslâm devlet yönetimini üstlenen idarecilerin müslüman olmaları gerektiği hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadislerde açıkça belirtilmiştir.[248] Hz. Peygamber'in kurduğu ve halifelerinin devam ettirdiği devlet, dinî nâssların şekillendirdiği bir devletti. Devletin işleyişi, kurumların yapısı, savaş-barış hukuku, diğer devletlerle ilişkiler, sosyal hayatın düzeni gibi ritüelleri şekillendiren ana unsur İslâm diniydi. İslam devlet başkanı olan halifelerin görevleri ise İslâm'ın getirmiş olduğu fikirler ve koymuş olduğu hükümlerle, İslâm şeriatının hükümlerini uygulamak, insanlara İslâm'ı öğretmek, onları İslâm'a davet etmek ve Allah yolunda cihatla İslâm davetini dünyaya taşımak gibi dini içerikli vazifelerdi.[249] İslâmî hükümlerin söz sahibi olduğu ve yöneticilerinin dini vazifelerle görevlendirildiği devlette idarecilerin müslüman olmamaları düşünülemezdi.[250]

---

246 H. İbrahim, *İslâm Târihi*, II, 132-133.

247 Zeydan, 115-127; Aksu, *Sosyal Tabakalar,* s. 65.

248 Maverdî, *s.* 88; Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95; Eryarsoy, s. 169; Kılıç, *Valilik,* s. 117. Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili âyetleri için bkz. Nisa, 4/59-83. Hadisler için bkz. Buhârî, 4; Müslîm, *İmâre*, 32; İbn-i Mâce, *Cihad,* 39.

249 Maverdî, *s.* 5; T.W. Arnold, "Halifelik" , *İA* , MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I, 148; Eryarsoy, s. 169.

250 Abdulaziz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, s.91; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 123.

Vilâyetlerde İslâm şeriatının uygulanması, ibadetlerin yerine getirilmesi ve insanlar arasında vukû bulan anlaşmazlıkların çözümünden sorumlu tutulan valilerin müslüman olmaları zaruri olduğu gibi fakih derecesinde ilim sahibi olmaları da arzulanan bir durumdu.[251] En azından valiler İslâm'ın özünü anlayacak kadar bilgi ve eğitime sahip olmalılardı. Aksi halde şehirleri İslâm örf ve ananesine uygun yönetmeleri mümkün olmazdı. Yine bilinen o ki İslâm ahlakını bilen idarecinin halka kötülük telkin etmesi ve hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde fitnenin çıkması zordu. Burada akla Emevî valilerinden bazılarının özellikle de Irak valilerinin Müslüman olmalarına rağmen halka zulmetmeleri gelebilir. Mesela daha önce öğretmenlik yapan ve İslâm'ın özünü bilen Haccâc b. Yûsuf yer yer şiddette başvuran bir valiydi.[252] Ancak onun şiddet uyguladığı kesim daha çok isyancılar, isyancılara yardım edenler ve asayişi bozan kimselerdi.[253] Ona göre bu türlü sertlik toplumun refahı için şarttı. Nitekim bir konuşmasında: *"Sert idarecinin ve sert hükümetin zararı çok az kişiye, fakat zayıf idareci ve hükümetin zararı herkesedir."* diyerek sertliğinin meşruiyetini açıklamıştır.[254] Haccâc'ın sertliği hakkında görüş bildiren Yûsuf Işş onun kasıtlı olarak kan dökmediğini kanısındadır.[255] Aynı şekilde şiddete başvuran diğer valilerin gerekçeleri de fitne çıkaran, isyan eden ve huzuru bozan kimselere karşı mutlak surette sert olunması yönündeydi. Ancak şiddette sınırı aşanlar ve yoldan sapanlarda yok değildi.

Hz. Peygamber döneminden itibaren idarî mekanizmada yer alan valilerin müslüman olma zorunluluğu, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam ederek Emevîlere tevatür yoluyla tevarüs etmiştir. Emevîler de bu gerçeği göz ardı etmeyerek valilerinde müslüman olma kriterini aramışlardır. Emevî halifeleri kendilerine *"Halifetullah"* (Allah'ın Halifesi) ünvanını yakıştırarak

---

[251] Maverdî, *s.* 88; Eryarsoy, s. 169.
[252] Dırar Sâlih, *Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, Yy., Beyrut 1390/1970 , s. 26-27.
[253] Welhausen, *Arap Devleti*, s. 120; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 158.
[254] *DGBİT*, II, 353.
[255] Işş, s. 221.

kendilerine dini bir misyon da yüklenmişlerdi.[256] Bu durumda valilerde *"naibî veya vekilî Halifetullah"* oluyorlardı ki, onların müslüman olmamaları mümkün değildi. Kaldı ki Emevî devletinde gayrımüslimler azınlıkta olduğu için onların yönetici olmaları, özellikle de valilik gibi üs düzey yöneticiliği elde etmeleri zordu.

Emevî halifelerinden sadece Yezîd b. Muâviye'in, rüşvet karşılığında, Theodosius adında bir gayrimüslimi İskenderiyye valiliğine tayin ettiği rivayet edilir.[257] Ancak bahse konu tayin hakkında İslâm tarihi kaynaklarında detaylı bilginin olmamasından dolayı rivayete ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.

3. Erkek ve Komutan Olmak

İslâm devletinde vali olacak kişinin akıl baliğ ve mükellef bir erkek olması şarttı. Mükellef olmayanların kendileri hakkında yaptıkları işler hukuken muteber sayılmayacağından, başkaları hakkında yapacakları işler de muteber olmaz.[258] Zaten bu vasıfları taşımayan kişileri Arapların kabullenmesi ve onlara itaat etmesi mümkün değildi. Yani Arapların başlarına bir yönetici gelecekse mutlak surette erkek olmalı ve mümkünse yaş bakımından ehl-i kâmil olmalıydı.

Kadınları izzet ve şerefi ile ön plana çıkaran İslâm dini, erkeklerle kadınların sosyal statüsünü ayrı tutmuştur.[259] İnsan ve kul olmak bakımın erkeklerle eşit olan kadınlar, yapılacak işler ve görevler konusunda erkeklerden farklı yükümlülüklerle donatılmışlardır.[260] Kadına anne olma şerefini, erkeğe ise babalık vasfını veren ilahî kudret, kadınları merhamet ve şefkat duy-

---

[256] Patricia Crone - Martin Hinds,"Halifetullah", çev., Mehmet Azimli-Ali Akay, *DÜİFD*, 2007, Cilt: IX, Sayı: 2, s. 172-175. Halifeler için kullanılan Halifetullah ünvanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Crone - Hinds, *Halifetullah, s.*172-175.

[257] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 287.

[258] Maverdî, s. 88; Eryarsoy, s. 171.

[259] Süleyman Ateş, "İslâm'ın Kadınlara Getirdiği Haklar", *İslâmî Araştırma Dergisi*, 1997, Cilt: X, Sayı: 4, s. 304-310; Eryarsoy, s. 171.

[260] Şükrü Özbuğday, "Kadın Erkek Eşitliği Üzerine Birkaç Söz", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 1999, Cilt: XXXV, Sayı: 2, s. 35-36; Eryarsoy, s. 171.

guları ile erkekleri ise liderlik vasıflarıyla donatmıştır. Dolayısıyla liderlik, önderlik ve yönetim işleri için erkekler hem fıtrî hem de fizikî unsurlar bakımından daha uygun yaratılmışlardır. Bu sebepledir ki toplumlara gönderilen manevî önderler yani peygamberler hep erkekler arasından seçilmiştir.[261] Yine liderlik gerektiren imamlık, hac emirliği gibi vecibelerin erkekler eliyle yürütülmesi emredilmiştir.[262] Bu konuda Hz. Peygamber şu hadisleri ise konuyu net bir şekilde anlatmaktadır : "*Kendilerine bir kadını devlet başkanı yapan bir topluluk asla felah bulmaz.*"[263] Gerçek olan şu ki; yaratılış itibari ile daha duygusal, merhametli ve fevri davranışları olan kadınların yönetimin zorluklarıyla mücadele etmesi sıkıntı ve meşakkatten başka bir fayda sağlamayacaktır.

Devlet başkanlığı gibi üst düzey yöneticilik olan valilik atamalarında erkeklik vasfı mutlak surette aranmaktaydı. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşid döneminde kadın yöneticilerin örneği görülmediği gibi kadınların da böyle bir taleplerinin olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.[264] Yaptırdıkları saraylarda haremler oluşturarak kadınları yönetimin merkezine yakınlaştıran, ara sırada onların yönlendirmeleriyle hareket eden Emevî

---

[261] Selim Özarslan, "Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri", *CÜİFD, Sivas* 2006, Cilt: X, Sayı: 2, s. 107-112; Eryarsoy, s. 171.

[262] Maverdî, s. 139; Eryarsoy, s. 171.

[263] Buhârî, *Meğâzi*, 82, Fiten, 18; Tirmizî, *Fiten*, 75; Nesaî, *Kudât*, 8. Hadis'i bütün detayları ile değerlendiren M. Azimli, hadisi rivayet eden Ebû Bekre'nin siyasete karıştığını düşünerek Hadis'in uydurma olabileceği kanısına varmıştır. O'na göre Kur'an'ın açıkça yasaklamadığı bir konuda kadınların mahrum bırakılmaması gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Azimli, "Kadınların İdareciliği Konusundaki Rivayete Tarihsel Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2002, Cilt: XV, Sayı: 3, s. 417-422. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki, Hz. Adem'den itibaren gelen İslâm şeriatında kadınlara peygamberlik ve komutanlık gibi görevler verilmemiştir. Hadis uydurma olsa dahi gerçek olan bir şey var ki o da şudur; Kur'an'da kadınların yönetici olmalarını emreden veya tavsiye eden bir nass bulunmamaktadır. Hadislere baktığımızda ise yine kadınların yönetici olmaları tavsiye eden bir söz yoktur. Fakat onların yönetici olmamaları yönünde zayıf da kabul edilse bir hadisin varlığı söz konusudur. Ayrıca bu hadisin "*Kütüb-i Sitte*" içerisinde yer alması da gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü "*Kütüb-i Sitte*"de yer alan hadislerin büyük çoğunluğu şüphelerden ve uydurmalardan uzaktır.

[264] Kılıç, *Valilik,* s. 118.

halifeleri dahi kadınlara yöneticilik payesi vermediler. Zaten o dönem kadınlarının da akıllarından böyle bir düşünce geçmemekteydi. Çünkü bunun bir örneği yoktu. Dolayısıyla bu dönemde tayin olunan valiler erkekler arasından seçilerek atanmaktaydı.

Emevîler başarılı savunmalarla ülke bütünlüğünü korumayı ve fethi devamlı kılmayı amaç edinen bir devletti. Fetih ve savunma bu kadar önemli olunca Emevî valilerinin büyük çoğunluğu askeri erkâna mensup kişilerden seçilmiştir. Çünkü fetih hareketlerinin devamı ve sınırların korunması çoğu zaman valiler eliyle gerçekleştirilmekteydi.[265] Fethi öncelikli hedefleri yapan halifeler de fethin önünü açmak için daha çok askerî yönü ağır basan kişileri vali olarak tercih etmekteydiler.

4. Emin Olmak

İman etmek ile emin olmak aynı kökten türeyen iki kelimedir. İman eden mü'min, mü'min ise insanların kendisinden emin olduğu kişidir. Mü'min yöneticiye düşen görev ise, kendisinin emin olduğu, atandığı takdirde halkın da kendisinden emin olacağı kişileri iş başına getirmek olmalıdır. Zaten müslümanlar için emânet, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde sıklıkla tavsiye edilen vasıflardandır.[266]

Valilik makamına emin kişilerin tayin edilmesi hem devlet başkanının hem de gelecek nesillerin yararınadır.[267] Emin kişi güven ve sadakat telkin ederken, hıyanet düşüncesine sahip olan ise anarşi ve terörü telkin edecektir. Hıyanet ehli olan vali isyan ederek devletin temellerini sarsabileceği gibi zevk, sefa, ihtişam, rüşvet ve angarya işlerine pirim vererek halk arasında soysal çatlaklıklara da sebebiyet verebilir. Bu kişilerin bırakacağı miras ise çoğu zaman terör ve çatışmadan başka bir şey değildir.

---

[265] Maverdî, s. 70-73.

[266] Bakara, 2/283; Al-i İmrân, 3/75; Nisâ, 4/58-59; el-Ahzâb, 33/72. Bu konudaki hadisler için bkz. Buhârî, *İlim*, 3.

[267] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95; Aksu, *Sosyal Tabakalar,* s. 66; Eryarsoy, s. 174.

Muhammedü'l-Emîn sıfatıyla emniyetin temsilcisi olan Hz. Peygamber, seçtiği valilerin emin olmasına önem gösterdi.[268] Hz. Peygamber gibi Emevî halifeleri de kendilerinden emin oldukları kişileri vilâyetlere devlet görevlisi olarak gönderdiler. Ancak onlar için emin olmanın içeriği biraz daha farklıydı. Kendilerinden öncekilerin eminlikten anladığı hakkın, halkın, memurların ve halifelerin kendisinden emin olduğu kişi iken, Emevîlerin valilerde aradıkları emânet, öncelikle hanedanlığın ve sistemin devamı için çalışan dolayısıyla sisteme muarız olmayan kimselerdi. Kısacası Emevîler halktan önce kendilerine sâdık ve sisteme destek veren kişileri emin olarak gördüler. Emin ve ehil olduklarını düşünülen valiler ise halifelerce korunarak, kendilerinden sonra hilafet makamına oturacak kimselere tavsiye edilebilmekteydi. Mesela Abdülmelik, veliaht tayin ettiği oğlu Velîd'e: "*Kardeşin Abdullah'ı Mısır valiliğinden azletme. Amcan Muhammed'i gözet ve el-Cezire valiliğinde bulundur. Sen ona, onun sana muhtaç olduğundan daha çok muhtaçsın.*"[269] şeklinde tavsiyelerde bulunarak emin gördüğü valilerin kendisinden sonra da görevlerinde kalmalarını sağlamak istedi. Emin olunmayan kişilerin görevine ise son verilebilmekteydi.

Halifeler gibi eyâlet valileri de kendilerinden emin oldukları kişileri seçerek kadrolarını oluşturdular.[270] Mesela Irak valisi Haccâc b. Yûsuf vali ataması yapacağı zaman, göz önünde bulundurduğu kriterlerin başında güven ve inanç gelmekteydi.[271] O, emin olmadığı kişileri vali seçmediği gibi alt kadrolara da dahil etmezdi.

5. Ehliyet Sahibi Olmak

Yönetim işinin mükemmel şekilde yapılması iş bilir, sözü dinlenir, zeki, kalemi de kılıcı kadar keskin kişilerin iş başına getirilmesi ile mümkündür.

---

268 M. Zeki İşcan, "Kur'ân-ı Kerîm'de Emânet Kavramı ve Bu Çerçevede Hz. Peygamber'in Örnek Oluşu", *EKEV Akademi Dergisi,*Yıl: 1997, Cilt: I, Sayı: 1, s. 136-143.
269 Kindî, s. 58; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 204.
270 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 117-124.
271 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 130.

Kur'ân-ı Kerîm'de işi ehline vermekle işlerin sağlıklı bir şekilde yürüyeceği belirtilmiştir.[272] Bir âyeti kerîmede: *"Allah size emânetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder."* [273] buyrularak ehil kişilerin yöneticilikle görevlendirilmesi telkin edilmiştir. Hz. Peygamber de her defasında ehil kişilerin yönetime getirilmesini tavsiye etmiştir. Sahâbîlerden birisi ona :"*Kıyamet ne zamandır?*" diye sorduğunda, o: "*Emânete riayet edilmediğinde*" diye cevap vermiştir. Soruyu soran sahâbî: "*Emânete nasıl riayet edilmeyecek?*" diye tekrar sorunca, Hz. Peygamber ona: "*Makam ve işlerin ehil olmayanlara verildiğinde kıyameti bekle.*"[274] buyurarak, ehliyetsiz kişilerin dünyanın sonunu getireceğini vurgulamışlardır. Aynı şekilde İslâm âlimleri de bu zarureti defalarca dile getirmişlerdir. İbn Teymiyye siyasetle ilgili eserinde, hadislerden delil getirerek: "*Veliyyu'l-Emr'e, yani siyasi otoriteye düşen vazife, müslümanların işlerinden her birinin başına, bu iş için bulabildiği en uygun kimseyi getirmektir*" hükmünü vermiştir.[275]

Hz. Peygamber'in tayin ettiği valilerin ortak özelliği, onların ehliyet sahibi kişiler arasından seçilmiş olmalarıydı. Devlet idaresinde ve devletin gidişatında büyük rolleri olan valilerin tayinlerinde ehliyet olmazsa olmazlardandı. İslâmî kimlik ve kişilikten habersiz, günü kurtarmak, cebini doldurmak vb. amaçlarla hareket edenlerin bu makama getirilmesi düşülemezdi. Ehliyetsiz kişilerin bu görevlere getirilmesi ise müslümanların felaketi olacaktır.[276] Bu sebeple Hz. Peygamber ve onun izinden giden Hulefâ-yi Râşidîn de tayin edecekleri vali adaylarının İslâmiyetteki derecelerini önemsediler.[277]

Emevîler dönemine gelindiğinde, onlar da vali seçecekleri kişilerin ehil olmasına dikkat ettiler. Ancak onların ehliyet anlayışları, Hz. Peygamber ve

---

[272] En-Nisâ, 4/58. Ehliyet konusunda detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "İslâm Hukuku Açısından Ehliyet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 2006, s. 149-182.
[273] Nisâ, 4/58.
[274] Buhârî, *ilim*, 2.
[275] H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 124; Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, *s.* 142.
[276] *DGBİT,* I, 381; Kılıç, *Valilik*, s. 120.
[277] Kılıç, *Valilik*, s. 120-122.

Hulefâ-yi Râşidîn'nin ehliyet anlayışından biraz farklıydı. Vali adayının sâdık, azimli, zeki, çalışkan ve tecrübeli olması onlarca da arzulanan vasıflardı. Fakat yeri geldiğinde acımasız ve gaddar olabilen, taş üstünde taş; baş üstünde baş bırakmayan, eleştiriden uzak,*"Emevî ailesi ne derse doğrudur."* mantığıyla hareket eden kişileri tercih ederek ehil kabul etmekteydiler.[278] En azından iç karışıklıklar olan Vilâyetlerde bu tür kişiler seçildi.

Muâviye'yi hilafete taşıyan, hilafet makamında uzun süre kalmasını ve kurmuş olduğu devletin uzun soluklu olmasını sağlayan amillerden birisi de iş bilir kişileri idarî kadrolara getirmesiydi.[279] İş bilir valiler muhaliflere karşı koz, devlet otoritesinin de teminatıydı. Bu amaçla o, iş bilir kabul ettiği kişileri valilik makamına getirerek onlarla arasında bir bağ kurdu. Arap'ın dört dâhisinden biri olan Muâviye, diğer üç dâhiyi de kendi saflarına çekerek onları valilik mertebesiyle ödüllendirdi. Muâviye, göreve gelir gelmez Mısır vilâyetini dehasıyla ünlü Amr b. el-Âs'a tahsis etti.[280] Amr da kendisine verilen valilik mukabilinde hem merkeze sâdık kaldı hem de zekası ile Mısır'ı bayındır hale getirdi.[281] Bu tayinden sonra dehası ve ileri görüşlülüğü ile bilinen Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin etti.[282] Mugîre zekası ile yaklaşık yüz yıl sürecek Emevî iktidarının şekillenmesinde önemli rol oynadı.

Arab'ın dâhilerinden birisi de Hz. Ali'nin Fars valisi Ziyâd b. Ebîhi'idi.[283] Ancak Muâviye ile Ziyâd farklı saflardaydılar ve Ziyâd, Muâviye'nin en büyük siyasî rakibinin valisiydi. Muâviye için yapılması gereken

---

278 Emevîlerin bu düşünceleri o dönem itibari ile bazı noktalarda haklı ve yerinde görülebilir. Çünkü Hz. Osman dönemi ile birlikte fitneye meyilli hale gelen toplumu bir çatı altında bir araya getiren Emevîlerin amacı müslümanların birlikteliğiydi. Hal böyle olunca devletin bekası açısından toplumun birlikteliği esas gaye olarak görülebilir. Fakat bu durum zulüm ve zorbalıkta kayıtsız şartsız teslimiyeti gerektirmezdi.

279 Muâviye'nin hilafeti yaklaşık 20 yıl sürdü. Bu hususta bkz. Dineverî, s. 226; Ya'kubî, II, 150; Hüseyin b. Ali Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* Beyrut trz., s. 301; İbn Kesîr, VIII, 238; İbnü'l-Esîr, III, 367.

280 Işş, s. 143; Şahin, s. 15.

281 Halife b. Hayyât, s. 152; İbn Haldûn, *Tarih*, II, 625; Kindî, s. 31; Zeydan, I, s. 117.

282 İbn Kesîr, VIII, 42; İbn Miskeveyh, II, 7; Işş, s. 143; M. Kürd Ali, s.109; Şahin, s. 15.

283 İbn Abdirabbih, V, 11; Işş, s. 143; Şahin, s. 15.

Ziyâd'a cephe almak yerine onu kazanmak olmalıydı. Muâviye onu kazanma konusunda o kadar kararlıydı ki, bu uğurda ailesinin şerefini, babasının onurunu ayaklar altına almaktan çekinmedi.[284] Kaynaklarda anlatıldığında göre, Hz. Ali hilâfete geçince Ziyâd'ı Fars illerine vali tayin etmişti. Ziyâd, bütün buraları hâkimiyeti altına alıp kalelerini gayet mükemmel şekilde korumuştu. Fars eyâletinin hazinesi de elindeydi.[285] Fakat Ziyâd'ın bir zaafı vardı. Bu zaafı ailesiydi. Çünkü Ziyâd'ın babası hakkında şüpheler vardı ve annesi de bir köleydi.[286] Muâviye onun bu noksanlığını giderdiği takdirde Ziyâd'ı kendi saflarına rahatlıkla çekebilirdi.[287] Ziyâd'ın nesebi hakkında araştırma yapan Muâviye, bu konuda kendisini tasdik edecek şahitler bulduktan sonra Ziyâd'ın babasının kendi babası Ebû Süfyân olduğu görüşünü ortaya attı.[288] Bu iddiayla o, Ziyâd ile baba bir kardeş olmuş oluyordu.

---

[284] Dineverî, s. 324; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 156; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 14; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 59; Işş, s. 143; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 152; Sebahattin Çelik, "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusûf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 21. Muâviye "*Çocuk yatak sahibine (zina eden kadına) aittir, zina eden erkeğe bir şey yoktur*" hadisinin hükmünü inkar ederek Ziyâd'ı nesebine ilhak etti. Buharî, *Buyu'*, 3; İbn Mace, *Nikâh,* 59. Hz. Ali tarafından Fars illerine vali tayin edilen, burada yıldızı parlayan ve Arab'ın dört dâhisinden biri olan Ziyad b. Ebîhi kudretli birisiydi. Bu hususta bkz. Mes'ûdî, *Murûc,* III, 28-30.

[285] Dineverî, s. 324; Taberî, *Tarih,* IV, 81; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 152; Seyfullah Kara, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", *İSTEM*, Konya 2006, Yıl:4, Sayı:8, s. 149.

[286] İbn Abdirabbih, V, 5.

[287] Dineverî, s. 324; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 14; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 129. Kaynaklarda Ziyâd b. Ebîhi'nin Muaviye'nin soyuna dahil olması konusunda pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 290.

[288] Bir rivayete göre Ebû Süfyân b. Harb cahiliye döneminde Tâif'e yaptığı bir seyahat sırasında Ziyâd'ın annesi Sümeyye ile birlikte olmuş ve Sümeyye ondan hamile kalmıştı. Onun bu hamileliği sonunda, Hicretin birinci yılında Ziyâd dünyaya gelmişti. Ziyâd büyüyüp de delikanlılık çağına gelince Ebû Musa el-Eş'ârî Basra valiliği sırasında onu katip edinmiş, daha sonra da Hz. Ömer b. el-Hattâb Ziyâd'ı gayet beğenip onu memnun olacağı görevlere getirmişti. Bir gün gittiği bu görevlerinden Hz. Ömer'in yanına dönen Ziyâd, muhacir ve ensârın da hazır bulunduğu bir yerde gayet mükemmel bir hitapta bulunmuştu. Onun bu güzel konuşması üzerine Amr b. el-Âs şöyle demişti: "*Vallahi eğer bu çocuğun babası Kureyş'ten olsaydı bütün Arapları önüne katar, onları yönetirdi.*" O sırada orada bulunan ve Amr'ın bu sözünü duyan Ebû Süfyân da: "*Vallahi, ben onun babasını ve onu annesinin rahmine koyanı iyi biliyorum.*" şeklinde konuşmuş, Hz. Ali ise: "*Sus ey Ebû Süfyân! Sen çok iyi biliyorsun ki eğer Ömer senin bu sözlerini işitecek olursa sana zina haddi uygulama hususunda hiç de tereddüt etmez.*" demiş ve Ebû

Muâviye, Ümeyyeoğullarının karşı çıkmalarına rağmen Ziyâd'ı kendi nesebine katmak için hazırlıklar yaptı. Ziyâd'ın inanması için şahitler buldu ve onları huzuruna çağırttı.[289] Böylece Ziyâd'ı nesebine ilhak etti.[290] Ziyâd'ın kardeş kabul edilmesi Muâviye adına, akıllıca bir hareketti. Çünkü her ne kadar bu davranışından dolayı eleştiri almış olsa da, Ziyâd gibi bir devlet adamını saflarına dahil ederek müthiş bir rahatlama sağladı. Bu olaydan kısa bir süre sonra Ziyâd'ı önce Basra valililiğine, Muğîre b. Şu'be'nin vefatı ile de Kûfe valiliğine getirdi.[291] Böylece Ziyâd'dan fazlası ile istifade etti. Muâviye'nin sağladığı fayda bununla da sınırlı kalmadı. Çünkü Ziyâd'ı kazanmakla onun soyundan gelecek kişileri kazanmış oluyordu. Nitekim Ziyad'tan sonra devlet kademelerinde görev alan evlatları da Ziyâd kadar Emevî Devleti'ne fayda sağladılar.

Muâviye'nin ortaya koyduğu ehliyet anlayışı diğer Emevî halifelerince de gözetildi. Kalbi ve hissiyatı Emevîler'den yana olan kişiler becerileri ve anlayışlarına göre idarî kadrolardan birisine atandılar. Mesela Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmada başarılı olan Haccâc b. Yûsuf ehil görüldüğünden önce Hicaz ardından da Irak genel valiliğine atandı.[292] Yine Hişam b. Abdülmelik, kendisini iktidara taşıyan Hâlid b. Abdullah el-Kâsrî'yi zeki ve iyi bir siyasetçi gördüğünden hilafete gelir gelmez onu Irak Valiliğine

---

Süfyân'ı ikaz etmişti. Böylece gerçek bir süre daha gizli tutulmuştu. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 290-292.

[289] Bu çağırılanlar arasında Ebû Meryem es-Selûlî de olayı şöyle anlatmıştır: Muâviye ona : "*Ey Ebû Meryem! Bu konuda nasıl bir şahitlik edersin?*" demişti. Ebû Meryem; "*Bir gün Ebû Süfyân yanıma gelip benden bir kadın istemiş, ben de ona Sümeyye'den başka bir kadın olmadığını bildirmiştim. Ebû Süfyân: 'Olsun, pisliğine ve pis kokulu oluşuna rağmen onu getir.' deyince ben de Sümeyye'yi getirdim, onunla yattı.*" demiştir. Bu hususta bkz. Dineverî, s. 324; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 290-292; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 15; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 321.

[290] Dineverî, s. 325; Taberî, *Tarih,* IV, 81; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 14-15; İbn Haldun, *Tarih,* III, 7-9; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 152; Zeydan, I, s. 117; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 21; İrfan Aycan, "İç Siyasi Gelişmeler", *AÜİFD*, Yıl: Ankara 1999, Cilt: XXXIX, Sayı: 1, s. 148.

[291] Halife b. Hayyât, s. 157; Dineverî, s. 325; Taberî, *Tarih,* IV, 82; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III,290-308; İbn Kesîr, VIII, 55; Osman Nuri Dural, *Muâviye Bin Ebî Süfyân'a Yöneltilen Eleştiriler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya-2007, s. 61-66.

[292] H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* I, 375; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 45-50.

tayin etti.[293] Asabiyet anlayışının tekrar zuhûr ettiği dönemlerde de ehliyet yine gözetildi. Ancak ehliyetin sınırı biraz daraltıldı. Şöyle ki vali olacak kişinin ehliyeti arandı ancak ehliyeti aranan kişiler halifenin taraf olduğu grubun mümessilleri içerisinde arandı.[294] Halifeler gibi eyâlet valileri de ehil gördükleri kimseleri vilâyetlere vali tayin ettiler.

6. Adil Olmak

Peygamberlerin görevlerinden birisi de, yer yüzündeki fitne, fesat ve yolsuzlukları kaldırarak adâleti sağlamaktı.[295] Kısa süre içerisinde cahiliye bataklığında hak nedir, hukuk nedir bilmeden yaşayan, hatta bir birini yağmalamaktan zevk alan insanlara doğruyu ve doğru olanı öğretti.[296] O artık yapacağını yapmıştı; adâletin sağlanması kendisinden sonra mirasçıları olan devlet başkanlarına yani halifelerine düşmekteydi. Devlet başkanları yönetimlerini uzun süreli kılmak, sosyal krizlere sebebiyet vermemek için adil olmalı ve adil olanı seçmelilerdi.[297] Üstelik bu yönetici şehrin en büyük itaâ amiri vali ise seçme hususunda daha dikkatli olunmalıydı. Çünkü valiler günlük işlerin tesisi, sosyal ihtiyaçların temini, maaş ve ganimet gibi malî işlerin taksimi, idarede yapacağı atamalarda liyakatin gözetimi gibi adâlet gerektiren, adâlet yerini bulmadığında ise sosyal çatlaklıklara sebebiyet verebilecek vazifelerle görevlilerdi.[298] Bunların yanında bir de onların adli görevleri vardı ki bundan dolayı adil olmaları şarttı.

İlk zamanlarda valiler tarafından icra edilen adlî görevler, Emevîler döneminde her ne kadar kadılara tevcih edilmişse de valilerin adliye üzerinde-

---

[293] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 21.

[294] Zeydan, I, s. 117-118.

[295] Abdulkadir Sezgin, "İslam'da Adâlet Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1986, Cilt: XXII, Sayı: 3, s. 37-48; Kerim Buladı, "Kur'ân ve Adâlet (Toplumda barış, güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet), *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2002, Cilt: XXXVIII, Sayı: 1, s. 23-30.

[296] Hüseyin Algül, "Hz. Muhammed (S.A.V.)'in Adâleti", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1995, Cilt: XXXI, Sayı: 3, s. 25-36. Algül'ün ifadesiyle Hz. Peygamber söz, hüküm, muamele kısacası hayatının her sahasında ve saatinde adildi.

[297] Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 221.

[298] Özalp, "Emir", *ŞİA*, II, 95; Eryarsoy, s. 173.

ki etkinlikleri hala devam etmekteydi.[299] Bu sebeple valilerin adil ve güvenilir olmaları gerekiyordu.

Emevîler döneminde valilerin adil olması arzulanan bir durumdu. Ancak adalet eyâlet ve vilâyete göre değişmiştir. Sükûnet ve asayişin olduğu şehirlerin valilerinin adil olmaları istenmiştir. Buna karşılık halkının isyankar olduğu şehirlere gönderilen valilerin asayişi sağlamaları için adil olmaktan çok sert olmaları arzu edilmiştir. Irak valisi Ziyâd b. Ebîhi'nin davranışı, masum olduğunu bildiği halde bir cana acımadan kıyması onun adaletten ne anladığını göstermektedir. Anlatıldığına göre bir gece emniyet kuvvetleri ilan edilen sokağa çıkma yasağını çiğnediğini düşündükleri bir bedeviyi Ziyâd'a getirirler. Ziyâd ona: *"Sen yapılan ilânları duymadın mı?"* diye sordu, Bedevi: *"Hayır, vallahi duymadım. Ben şehre süt getirmiştim. Gece uyku bastırınca bir köşeye çekilip uyumağa mecbur kaldım ve uyuduğum yerde sabahlamayı diledim. Emîrin yaptığı ilândan asla haberim yoktur."* diye cevap verir. Ziyâd bunun üzerine: *"Vallahi doğru söylediğini tahmin ediyorum, fakat öldürülmende bu ümmet için salâh vardır."* diyerek bedevinin öldürülmesini emretti.[300] Anlaşılan Ziyâd'ın adalet anlayışı toplumun yararı için kişilerin zarar görmesi gerekiyorsa bunda bir sakınca yoktur şeklindeydi.

7. Şefkat ve Merhamet Sahibi Olmak

İslâm devlet geleneğinin ilk nüvesini oluşturan Hz. Peygamber, vali olacak kişilerin halkın sevgi, saygı ve desteğini kazanmaya meyilli yani insanlara iyi muamelede bulunan, kalbi yumuşak, merhamet sahibi kişilerden olmalarını isterdi.[301] Bir gün torununu sevdiği sırada vali tayin edilmek üzere huzura gelen bir adam, onların bu halini görünce: *"Benim on çocuğum var, hiç birisini kucağıma almış değilim."* demesi üzerine Hz. Peygamber *"Allah*

---

[299] H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 194.

[300] Taberî, *Tarih,* IV, 86; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 297; Metin Yılmaz, "İtaatkar Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 2008, Cilt: VIII, Sayı: 4, s. 88.

[301] Eyüp Yaka, "Şefkat ve Barış Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s)", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 2002, Cilt: XXXVIII, Sayı: 4, s. 33-62.

senin kalbinden merhameti aldıysa ben ne yapayım?" diyerek onun valilik kararnamesini iptal etti.[302] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de vali olacak kimselerde şefkat ve merhamet vasıflarının aranmasının devam ettirildiğine dair kaynaklarda birçok rivayet bulunmaktadır.[303] Valilerin merhametli, müşfik, anlayışlı ve yardımsever olmasına özen gösterildi, bu vasıflara uymayanlar tayin edilmedi. [304]

Emevîler dönemine gelindiğinde vali tayinlerinde aranan merhamet vasfı konusunda birbirlerine zıt uygulamalarla karşılaşmak mümkün. Hâkimiyetlerini ancak kaba kuvvet ve iç savaşla sağlayacaklarını düşünen Yezîd b. Muâviye gibi şiddet yanlısı halifeler, acımasız ve sert kişileri vali tayin etmede bir beis görmediler. Şiddet ve iç savaşların müslümanları kamplara ayırıp, kendi aralarında kabîlevî parçalanmalara sebep olacağını ve İslâm devlet geleneğine zarar vereceğini düşünen Ömer b. Abdülaziz gibi halifeler ise valilerini merhametli kişiler arasından seçilmesine gayret ettiler. Emevî halifeleri içerisinde valilerin şefkat ve merhamet sahibi olması gerektiğine en çok inanan Ömer b. Abdülaziz oldu.[305] O, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn ne yapmışsa aynısını yapmaya özen gösterdi. Emevîler dönemi içerisinde ikinci bir Asr-ı Saadet dönemi yaşatma hevesiyle zalim, gaddar ve kendi hesabına çalışan valileri azlederek Hz. Peygamber'in yaptığı gibi müşfik kişileri tayin etti. Onun şefkat ve merhametinin örneklerine ilerleyen konularda değinilecektir.

8. Acımasız ve Sert Olmak

Muâviye, hilafet makamına selefleri gibi seçim yoluyla değil de siyasi manevraları ve kılıcı ile geldi. Bu durumu kendisi için bir övünç vesilesi, halk için korku aracı olarak kullanmayı da ihmal etmedi. Yeri geldiğinde

---

[302] Buhârî, *Edeb*, 18; Müslîm, *Fedâil*, 64; İbn Mâce, *Edeb*, 3.

[303] Bu hususta kaynaklara ulaşmak için bkz. Kılıç, *Valilik*, s. 123

[304] Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi*, çev., Talip Yaşar Alp, Hikmet Yayınları, İstanbul 1975, II, 277.

[305] Zeydan, I, 124; İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 53.

halka göz dağı vermek için: *"Allah'a yemin olsun ki iktidara geldiğime sevinmediğinizi biliyorum, ancak ben iktidarı bu kılıcımla ele geçirdim."*[306] diyerek aba altından sopa gösterdi. Anlaşılan o, zorlu mücadele sonunda ele geçirdiği iktidarı kılıçla devam ettirecekti. Bunun için de acımasız, sert yapılı, sıkı yönetim hallerini iyi bilen yöneticilere ihtiyaç duydu. Özellikle Emevî boyunduruğundan kurtulmak isteyen bölgelere şiddet yanlısı valiler atadı. Muâviye bir türlü ıslah etmeyi başaramadığı Basra ve Kûfe'ye rakipleri arasından en sert ve acımasız olanları vali seçmekle işe başladı.

Siyasî rakiplerini alt etmek için sıkı yönetimi mubah gören Emevî halifelerinin maşaları valileri oldu. Onlar da tabiri caizse kraldan çok kralcıydılar. Muâviye'nin Irak genel valisi Ziyâd, Emevî hâkimiyetinin tesisi işine kendini o kadar kaptırmıştı ki, sistemin devamı için can yakmaktan ve can almaktan çekinmiyordu. Ziyâd'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd da babasından farklı değildi.[307] Hâricîlere göre Ubeydullah babası gibi insanları diri diri toprağa gömen, esirleri yüksek binalar üzerinden attıran biriydi.[308] Öyle ki o, düşünür, şair ve yazar gibi toplumun öncüsü olan aydınları dahi sadece fikirlerinden dolayı işkenceye maruz bırakabiliyordu. Anlatıldığına göre onu hicvettiği için Şair İbn Müferrağ yakalatıp, zorla aşırı miktarda içki içirtip sarhoş ettikten sonra halkın arasına salmış, tahkire ve işkenceye varan uygulamalar sonrası hapse atmıştı.[309]

---

306 İbn İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 132; H. İbrahim, *İslâm Târihi*, II, 132; Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 37.

307 Ubeydullah, önce Basra Hâricîlerine yumuşak davrandı ve onları hapisten salıverdi. Ancak onların faaliyetlerini açıktan yapmaları ve halife Muaviye aleyhinde ileri geri konuşmaları, onu, bu siyasetinden vazgeçip sert politikalar izlemeye sevk etti. Bkz. Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd*, s. 324.

308 Wellhausen, *Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, s. 37-38; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela,* Yediveren Kitap, Konya, 2001, s. 19-20; Yılmaz, *İşkence,* s. 90. Ubeydullah Hariciler'e ve Şîa'ya karşı sert politikalar uyguladığı için Hariciler onu kamu nezdinde gaddar göstermek için bir çok işkence türünü de ona atfetmişlerdir. Bu sebeple ona nispet edilen işkence türlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

309 Yılmaz, *İşkence,* s. 89.

İslâm tarihinde kara bir sahife olarak bugün de canlılığını koruyan ve *Ehl-i Beyt* mensubu birçok kimsenin katli ile sonuçlanan *"Kerbelâ Hadisesi"*nin azmettiricisi yine Irak valisi Ubeydullah'tı.[310] Hz. Hüseyin'in çöl sıcağında günlerce susuzluğa mahkum edilmesine ve öldürülmesine müsaade etmesi, onun acımasızlığını ortaya koymak için yeterlidir.[311]Ona insanları acımasızca öldürmesinden dolayı *"Cezzar" (Kasap)* deniliyordu.[312]

Emevî valileri içerisinde acımasızlık ve sertliği ile meşhur olanlardan birisi de Haccâc b. Yusûf'tu.[313] Zalimliği sebebiyle ona *"Haccâc-ı Zalim"* lakabı takılmıştı. O, Irak valiliğine atanır atanmaz, anarşiyi ortadan kaldırmanın tek yolunun son derece katı ve acımasız bir siyaset izlemekten geçtiğini düşünmüş olacak ki, ülke istikrarına giden her yolu mubah gördü. Her türlü işkence ve hürriyeti kısıtlayıcı cezalara başvurma yoluna gitti.[314] Etkisiz hale getirdiği isyancıları ise başıboş bırakmadı. Onları yaptıklarına pişman etmek ve intikam almak için muhtelif yerlere hapishaneler inşaa ettirdi.[315]

Velîd b. Abdülmelik döneminden sonra Kuzey-Güney Araplarının çekişmesi şiddetlenince valilerin sert ve acımasız olmaları önem kazandı. Bir önceki halifenin etkisini kırmak için o halifenin desteklediği Arap grubunu yönetimden tasfiye etmek isteyen mevcut halife, bu siyasetini acımasız ve sert valiler üzerinden yürütmekteydi. Göreve yeni başlayan halife selefi tarafından atanan valileri azlediyor, sonra da onlara yeni atadığı valiler kanalıyla işkence yaptırabiliyordu.[316] Dolayısıyla bundan sonra işkence ve zulme meyilli valiler tercih edilmeye başlandı.[317]

---

[310] Âsirî, s. 151.

[311] Dineverî, s. 339-350; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 56; İbn Haldun, *Tarih,* III, 27-30; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 159; Yılmaz, *İşkence,* s. 91.

[312] Dineverî, s. 325; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 321.

[313] İbn Kesîr, VIII, 444.

[314] Şahin, s. 16; Yılmaz, *İşkence,* s. 95; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam,* s. 213.

[315] Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 210; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 152.

[316] Ya'kûbî, II, 294; Şakir, III, 317.

[317] Bu hususta detaylı bilgi için "valilerin zillete düşürülmesi" başlığına bkz.

Valilerin yeri geldiğinde sistemin devamı için acımasız olmaları halifelerce desteklenmekteydi. Özellikle devleti yıkmak için isyan ve ihtilal hareketleri içerisinde olanların en acımasız şekilde cezalandırılması için valilere geniş yetkiler verilmekteydi. Ayrıca onlar, sisteme muhalif sesleri susturmak için yaptıkları zulümlerden dolayı hesaba da çekilmiyorlardı. Mesela Abbasî propagandasının hız kazandığı dönemde Emevîlerin Horasân Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, Abbasî davetçilerini yakalatarak elleri ve ayaklarını kestirdikten sonra onları çarmıha gerdirdi. Ancak o bu hareketinden dolayı hesaba çekilmediği gibi yaptıkları halife tarafından memnuniyetle karşılandı. [318]

9. Kudretli Olmak

Valiler sözü dinlenir, davranışları ölçülü ve herkesin kabulleneceği kişiliğe sahip olmalıdırlar. Onların hem yaşantı hem de karakter bakımından örnek olmaları lazımdır. Halkın itibar etmediği, söylediği sözlerin yüreklerde mâkes bulmadığı valinin başarılı ve hakim olması düşünülemez.[319] Kısacası halka önderlik yapacak valilerin kudretli olmaları şarttır. Emevîler döneminde kudret ise daha çok halk üzerinde baskıcı tutum uygulayarak onları zorla itaat altına alma olarak anlaşılmaktaydı.

Emevîler döneminde şehirler büyük oranda adem-i merkeziyetçi yapıya benzer tarzda yönetilmekteydi. Yani valilerin bazıları bulundukları şehir üzerinde her türlü yaptırım ve salahiyete sahiptiler. Merkezi otorite tarafından atanır, merkezi otoriteyi tanırlar, ancak iç işlerinde serbest hareket ederlerdi. Yusûf el-Işş'ın ifadesiyle Basra ve Kûfe valileri tüm doğuyu ellerinde bulundurdukları, o bölgelerde halifeden daha fazla şöhrete sahip oldukları için adeta taçsız kral gibiydiler.[320] Bu valiler güçlü ve otoriter idiler. Otoritelerini ise merkezden aldıkları yetkiye dayanarak daha çok baskı ve kaba kuvvetle sağlıyorlardı.

---

[318] Nüveyrî, XXI, 262; H. A. R Gibb, "Asad b. Abd Allah" , *EI²*, I, 684-685; Yılmaz, *İşkence,* s. 103.
[319] Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 222.
[320] Işş, s. 150.

Muâviye yönetim kadrosunda kabîlesi ne olursa olsun kudretli, becerikli ve toplumda nüfuz sahibi kimselere yer verdi.[321] Muâviye'den sonra gelen halifeler de güçlü ve kudretli kişileri tercih etti, bu vasıflara haiz olmayanları da azletmekten çekinmediler. Mesela Yezîd b. Muâviye, Kûfe'ye vali tayin edilen ancak muhalifleri durdurabilecek güç ve kudrette olmayan Nu'man b. Beşîr'i azletti. Çünkü o sıralarda Kûfe'ye gelen Müslim b. Akîl, halktan bey'at almakta Nu'man ise bu durum karşısında: *"Allah'a itaat edip zayıf kimselerden olmayı, Allah'a isyan edip güçlü kimselerden olmaya üstün tutarım."* anlayışıyla duruma müdahale etmekten çekinmekteydi.[322] Onun sessizliğinin acizlik olduğunu düşünen Abdullah b. Müslim, Yezîd'e şu tavsiyelerde bulundu: *"Şayet senin Kûfe'ye ihtiyacın varsa oraya senin emirlerini uygulayacak ve düşmanına senin yaptıklarını yapacak güçlü bîr adam gönder, çünkü Nu'mân zayıf ya da zayıf görünen bir adamdır."*[323] Yezîd durumu danışmanlarıyla görüştükten sonra Nu'mân'ı azledip Kûfe'ye kudreti ile bilinen Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etti. Muâviye ve Yezîd gibi diğer Emevî halifeleri de kudretli ve nüfuz sahibi kişilerin vali yapılmasına özen gösterdiler.[324]

Emevîler döneminde kudretli olmak halkı ezmek, onları baskı altına almak ve onların seslerinin çıkmasına müsaade etmemek şeklinde anlaşıldığından bunları sağlayacak valiler tercih edilmiştir. Şu da bir gerçek ki valiler kudretlerini sağlamak için de boş işlerden, gösterişten, eğlence ve müzikten uzak durmuşlardır.

10. Saygılı, Sâdık ve İtaatkar Olmak

Saltanat sistemini kuran Emevîlerin zihinlerinde itaatkar toplum oluşturma fikri vardı.[325] Fakat saraylarından çıkmaya dahi tenezzül etmeyen

---

[321] Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s.148.
[322] İbn Kesîr, VIII, 255.
[323] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 378.
[324] Zeydan, I, 117.
[325] İsmail Karagöz, "İtaat Kavramı", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 1999, Cilt: XXXV, Sayı: 4, s. 41-48; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991, s.149

halifeleri halkın tanıması ve benimsemesi zordu. Bunun için valilere çok iş düşüyordu. Onlar öncelikle kendileri halifeyi tanıyıp seveceklerdi. Sonra da halka halifeyi tanıtacaklardı. Verdikleri bahşişlerde, dağıttıkları ganimetlerde halifenin cömertliğini bildireceklerdi. Bu sebeple valilerde aranacak en önemli özellik, Emevî sempatizânı olmalarıydı. Onlar yaptıkları her hayırlı işi halifeyle ilişkilendirecek, şer işleri ise halifeden uzak kılarak halifeye yücelik katacaklardı.

Velîd b. Abdülmelik zamanında Emevîler'in Mekke valiliğini yürüten Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Emevî yandaşlığını ve propagandasını o kadar abarttı ki, halifeyi peygamberden üstün gören cümleler sarf etmeyi normal kabul eder hale geldi. Şöyle ki, Mekke'de bir su sıkıntısının baş göstermesi üzerine, Velîd'in emri ile Mekke yakınlarındaki Sâ'lebe dağında bir kuyu kazdırdı. Kuyudan çıkan tatlı suyu kurşun borularla Mekke'ye kadar getirterek bir taş havuzda toplattı. Bu kuyudan çıkarılan suyu Kâbe'ye gelenlerin hizmetine sundu. Hâlid suyu bulmanın mağrurluk ve sarhoşluğunu halife lehine çevirerek halifenin büyüklüğünü ispatlamaya yeltendi. Halkın karşısına çıkarak: "*Ey insanlar! Ehline halife olan mı, yoksa elçi olan mı daha yücedir? Allah'a yemin ederim ki siz halifenin üstünlüğünü bilmiyorsunuz: Öyle ki İbrahim Halîlu'r-Rahman, Allah'tan su istedi, Allah ona tuzlu bir su verdi, halife Allah'tan su istedi Allah ona tatlı bir su verdi*". Tuzlu su ile kastedilen zemzem, tatlı su ise Velîd b. Abdülmelik'in Tûva ve Hacûn tepelerinden Hâlid'e çıkarttığı sudur. Onun suyu tatlı idi. Hâlid, o suyun zemzemden üstün olduğu anlaşılsın diye zemzemin yanına yaptırdığı bir havuza o suyu nakletti. Daha sonra kuyu kapandı, suyu da çekildi.[326]

Emevîlere saygılı ve bağlı olan valiler, yeri geldiğinde halk arasından seçtikleri kişileri halifenin sarayına gönderirlerdi. Masrafları valiler tarafın-

---

326 Ya'kûbî, II, 293; İbnü'l-Esîr, *Kamîl,* IV, 481; Nüveyrî, XXI, 191 Mustafa Demirci, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt : 4, Sayı : 3, s. 64; Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *İSTEM,* Konya 2006, Yıl:4, Sayı:8, *s.* 242; Enginar, s. 18-19.

dan karşılanan ve halifenin ihtişamlı sarayını gören halk, döndüklerinde halifenin ihtişam ve büyüklüğünü anlatma gayretine düşerlerdi. Bu da en çok valiyi mutlu ederdi. Çünkü kendisinin yapmaya çalıştığı propaganda başka insanlar tarafından dillendirilerek, propagandasına inandırıcılık ve güç katmaktaydı.

Gerçekten Emevîlerin ve dolayısıyla halifelerin gücüne inanan valiler, geniş yetkilerine rağmen isyan etmiyor, hatta azledilme kararlarını anlayışla karşılamaktan başka bir iş yapmıyorlardı. Çünkü bu valiler güçlerini halifeden aldıklarını, halife arkalarında olmadan halkın kendilerine itibar etmeyeceğini iyi biliyorlardı. Ayrıca arkasında güçlü kabîlesi veya ordusu olmayan valilerin, halifenin her dediğini yapmaktan ve azledilmelerini saygıyla karşılamaktan başka çareleri de yoktu. Halifeler de valilerin isyan etmelerinin önüne geçmek için genellikle zayıf kabîlelere mensup ancak kendilerine sâdık kalabilecek kişileri seçiyorlardı. Onlar hadlerini aştıklarında ise zayıflıkları hatırlatılarak tehdit ediliyorlardı. Nitekim Hişam b. Abdülmelik, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin haddini aştığını öğrendiğinde ona şöyle seslendi :*"Ey Hâlid! Senin, 'Irak valiliği benim için bir şeref değildir.' dediğini işittim. Ey İnü'l-Lahna!(Sünnetsiz kadının oğlu) Irak valiliği senin için nasıl şeref olmaz? Hâlbuki sen zelil ve güçsüz olan Becîle soyundansın."*[327]

Kabîlesinin veya sahip olduğu ordunun gücüne güvenen valiler, geniş yetkilerinin verdiği cesaretle isyan ederek saygı ve itaatten ayrılabiliyorlardı. Ancak onlardan daha güçlü ordulara sahip olan halifeler, onların isyanlarını kanlı şekilde sonlandırıldığı gibi çoğu zaman akrabalarını ve yakın çevrelerini yönetimden uzaklaştırabiliyorlardı. İsyan etmeden sessizce makamlarını boşaltanlar ise belli bir zaman sonra veya onların çocukları devlet kadrolarına tekrar atanabiliyorlardı. Emevî valileri arasında bunun pek çok örneğiyle karşılaşmak mümkündür.

---

[327] İbnü'l-Esîr, *Kamîl,* IV, 427; İbn Kesîr, IX, 129-130.

B. VALİLERİ TAYİN EDEN MAKAMLAR

Vali tayinleri, teorik olarak bakıldığı zaman, idarî mekanizmanın en üst kademesinde bulunan halifelerin yetki ve sorumluğundaydı.[328] Halife en üst kademeden en alt kademeye kadar kendisine bağlı tüm devlet görevlileri üzerinde tayin, azil, sürgün etme vb. yetkilere sahipti. Güçlü bir yönetim için de ideal olanı; devlet başkanı tarafından atanan, devlet başkanı ile barışık, devletin tüm birim ve kurumları ile uyum içerisinde çalışabilen, yönetime saygısı, sevgisi ve desteği tam olan kişilerin idarî kadrolara getirilmesiydi. Böylelikle idarî bütünlük sağlanacağı gibi isyan ve ihtilallerinde önüne geçilebilecektir.[329]

Emevîler dönemine gelindiğinde teorik olarak, valileri halifelerin seçmesi arzu edilmiş, ancak pratikte bu her zaman böyle olmamıştır. Halife bu yetkisini bazen gönüllü olarak devretmiş, bazen de yetkisi gasp edilmiştir. Bu sebeple Emevîlerdeki vali tayin mercilerini sırasıyla incelemek yerinde olacaktır.

1. Devlet Başkanı (Halife)

İdarî yapılanmanın henüz tam manasıyla teşekkül etmediği Hz. Peygamber döneminde yönetim işi belli kalıp ve şekilden uzak, basit nitelikteydi. İşler tek kişinin iradesiyle yürütülebilecek tarzdaydı. Dolayısıyla Hz. Peygamber karizmatik liderdi ve tüm işlerin tek yöneticisiydi. Bu sebeple onun döneminde atanan tüm valiler bizzat kendisi tarafından seçilerek atandı. [330] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de bu durum aynen devam etti.[331]

---

[328] İsmet Kayaoğlu, "Halifelik", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, Ankara 1980, Sayı: 4, s. 133.

[329] Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 539-546.

[330] Dört Halife döneminde de durum aynıydı. Bkz. Temmâvî, s. 251-253.

[331] Mehmet Akif Aydın, "Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslam Devlet Yönetimi", *İslam ve Demokrasi,* Kutlu Doğum Sempozyumu , 1998, s. 21-27.

Emevîler dönemine gelindiğinde, onlar saltanat tahakkümü üzerine kurulmuş bir devletti.[332] Saltanatın başlıca özelliği ise devletin bütün işlerinde devlet başkanları olan halifelerin tek söz sahibi olmasıydı. Dolayısıyla halifeler, güvendiği ve inandığı kişileri devlet kademelerine getirebilir veya bu kademelerden uzaklaştırabilirlerdi. Ancak uygulamada bu her zaman böyle olmadı. Özellikle ülke sınırlarının genişlemesi durumu değiştirdi. Halifeler bu işi birileriyle paylaşmak zorunda kaldılar. Yetki devri yaparken, devletin devamlılığı için önem arz eden yerlerin valiliğini başkalarına bırakmadılar. Buna göre eyâlet valilerini atama yetkisi halifelerde kaldı.[333] Vilâyet valililerinin ataması ise bazen eyâlet valileri bazen de halifeler tarafından yapılacaktı. Mesela Hişam b. Abdülmelik tarafından Irak valiliğine atanan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'in yönetimine bağlı olan Horasân vilâyetine, Hâlid'in valilik süresince beş defa vali ataması yapıldı. Bu atamaların ikisi Hâlid, diğer üçü ise halife tarafından yapıldı.[334]

Eyâletler devlet yapılanmasının omurgasıydı. Söz konusu olan birçok vilâyetin bağlı olduğu eyâletler olunca halifeler bu potansiyeli kimseye bırakmak istemediler. Yeri geldiğinde de vilâyetlere güvendikleri kişileri tayin ettiler. Özellikle vilâyetlere kendi tanıdıkları isimleri tayin ederek, güçlerine güç katmak istediler.[335]

2. Eyâlet Valileri

Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyan'dan itibaren güçlü eyâlet valileri, vilâyet valilerini tayin edebilmekteydi.[336] Valilere böyle bir yetki verilmesi keyfiyetten değil, biraz da zarurettendi. Nitekim sınırların genişlemesi ile merkezden yapılacak tayin işleri uzak vilâyetlerde hayatın durma-

---

332 Muhammed Süheyl Takkuş, *Târih-u Devleti'l-Emevîyye*, Yy, Beyrut 1996, s. 92.

333 Bu yargıya yapılan atamalardan ulaşabiliriz. Nitekim o dönemde var olan beş eyâlete atanan valilerin hepsi halifeler tarafından atanmıştı.

334 Dineverî, s. 500; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 31; Süslü, *s. 72;* Enginar, s. 35-36; Uslu, *Horâsân*, s. 78-80.

335 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 287.

336 Halife b. Hayyât, s. 213.

sına, hatta bazen buralarda ortaya çıkan küçük çaplı bir kargaşanın büyüyerek engellenmesi mümkün olmayacak isyana dönüşmesine sebebiyet verebilirdi. Fetihlerin yoğun bir şekilde devam ettiği sınır bölgelerinin ise beklemeye tahammülü yoktu. Üstelik Emevî halifelerinin hemen hemen hepsi sarayından çıkıp halkın arasına karışmayan kimselerdi. Dolayısıyla halifelerin kendilerinden uzakta bulunan bölgelerin halkının durumunu bilmeleri, onların ihtiyaçlarına cevap verecek, daha doğrusu onların kabullenebileceği valileri tespit etmeleri bazen zordu.[337]

Eyâlet valileri bölgeyi ve bölge halkını iyi tanıyorlardı. Yapılacak atamalarda onların daha isabetli seçimler yapmaları söz konusuydu. Ayrıca Emevîler artık Bizans ve Sasânîler gibi imparatorluk seviyesine ulaşmışlardı. İmparatorluğun idaresinin sağlıklı şekilde işlemesi için eyâlet sistemi şarttı. Eyâletlerin güçlü olması ise eyâlet valilerinin yetkilerinin artırılmasına ve kadrolaşmalarına bağlıydı. Eyâlet valilerini güçlü ve aktif kılmak isteyen Emevî halifeleri, onların iç işlerine fazla karışmadan kendi kadrolarını oluşturmalarına müsaade ettiler.[338]

Eyâlet valilerine verilen yetkilerin kullanıldığını Irak ile Mısır ve Kuzey Afrika eyâletlerinde açıkça görmek mümkündür. Amr b. el- Âs Mısır'a vali tayin edildiğinde yeğeni Ukbe b. Nafî'yi Kuzey Afrika valiliğiyle görevlendirdi.[339] Amr'dan sonra Mısır valisi olan Muâviye b. Hudeyc Ukbe'nin başarılarından dolayı onu aynı görevde bıraktı.[340] Ancak Mesleme b. Muhalled el-Ensarî, Mısır valisi olduğunda Ukbe'yi azlederek, yerine azatlısı Ebû Muhacir'i tayin etti.[341] Aynı şekilde Velîd tarafından Kuzey Afrika'ya tayin edilen Mûsâ b. Nusayr fethettiği şehirlerin valilerini yakınlarından seçerek

---

337 Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı,* Beyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 71.
338 İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 227-230.
339 İbn Kesîr, VIII, 354; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 356.
340 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 43.
341 Halife b. Hayyât, s. 158; İbn Kesîr, VIII, 354; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 443; Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *UÜİFD*, Bursa 2008, Cilt: 17, Sayı: 2, s. 167.

kendi kadrosunu kurdu.[342] Tanca'yı fethettikten sonra azatlısı Târık b. Ziyâd'ı buranın valiliğine tayin etti.[343] Oğullarını da çeşitli devlet kademelerine atayarak güçlü bir yönetim oluşturdu. Yine Bişr b. Safvân Mısır valiliğinden Kuzey Afrika valiliğine atanınca yerine kardeşi Hanzala b. Safvân ı tavsiye etti. Halife onun tavsiyesini uygun buldu ve Hanzala'nın valiliğini onayladı.[344]

Irak eyâletinde de valiler tayin yetkisini kullanmaktaydılar. Ziyâd, Basra'ya vali olarak tayin edildiği zaman kendi ekibini oluşturdu.[345] Göreve geldiğinde ilk iş olarak Umeyr b. Ahmer'i Merv, Huleyd b. Abdullah el-Hanefi'yi Ebreşehr, Kays b. Heysem'i Merverûz, Talikân ve Feryâb, Ezd kabîlesinden Nâfi b. Hâlid et-Tâhî'yi Herât, Bâdegis, Büşenc ve Kadis, Hakem b. Amr el-Gıffârî'yi Horasân valiliğine tayin etti. Bir süre sonra Hakem'in yerine Rebî b. Ziyâd el- Hârisî'yi tayin etti.[346] Ziyâd'tan sonra oğlu Ubeydullah babası gibi kendi kadrosuyla geldi ve hakim olduğu bölgedeki valilerin çoğunu değiştirdi. Özellikle Haccâc'ın kurduğu ekip devletin uzun soluklu olmasını sağladı.[347] Ondan sonra diğer Irak valileri de aynı şekilde kendi kadrolarını oluşturdular.

Vilâyet valilerini tayin etme hakkını kendilerinde gören bazı eyâlet valileri, kendilerinden sonra yerlerine gelecek kişileri de belirlemek isteyecek kadar ileri gittiler. Bu yetkinin halifelerin tekelinde olduğunu bilmelerine rağmen şanslarını denediler. Bu düşüncede olan bazı valiler ölmeden önce vasiyetnâmeye benzer bir mektup yazarak halifeye gönderdi ve tayin etmek

---

342 İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 227-230; Mantran, s. 112; Apak, *İslam Tarihi*, III, s. 170.

343 İbn Kesîr, IX, 141; İsmail Hakkı Atçeken, "Târık b. Ziyâd", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2011, XXXX, 24.

344 Kindî, 71-72.

345 Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler,* s. 149; Asri Çubukçu, "Mesleme b. Muhalled", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 320.

346 Halife b. Hayyât, s. 156; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 355.

347 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 200; Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap münasebetleri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1995, s. 23; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 117-124.

istedikleri valileri bildirdiler.[348] Onlara Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra yerine Hz. Ömer'i tayin etmesiyle ümmetin gündemine oturan *"İstihlâf"* usulü ve saltanat sistemi cesaret vermiş olsa gerek.[349] Bu konuda Ziyâd'ın mektubu kayda değerdir. Ziyâd ömrünün sonlarına yaklaştığını hissettiğinde halifeye şöyle bir mektup yazdı: *"Sana bu mektubu yazarken ömrümün sonuna ahiret hayatının başına geldiğimi hissediyorum. Ben Kûfe'ye Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i, Basra'ya da Semûre b. Cündeb'i tayin ettim. Vesselam."*[350]

Valiler her ne kadar kendi yerlerine birilerini düşünseler de son söz halifeye aitti. Çünkü eyâletler halifeler için önemliydi ve onlar onay vermeden bu kişilerin valiliği geçersizdi. Mesela Mugîre b. Ubeydullah ölmeden önce oğlu Velîd b. Mugîre'yi yerine atadı. Ancak Mervân b. el-Hakem onu kabul etmediği için Velîd bu göreve başlayamadı. [351]

Eyâlet valileri tayinlerde bulunurken bu işi gelişi güzel değil de belirli ritüeller içerisinde ve valilik şartlarını arayarak yapmaktaydılar. Onlar da halifenin tayin meclisi gibi danışma meclisine müracaat eder ve onların görüşüne göre tayinlerde bulunurlardı.[352] Tayin edecekleri valilerde ise vali olma şartlarını gözetir, bu şartları taşımayanları görevlendirmezlerdi.

3. Halk

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde halk yönetim üzerinde bugünkü manada söz sahibi değildi. Her ne kadar halifelerin meşrûiyeti için halktan biat alınması zarurî olsa da onlar, idarî kadronun şekillendirilmesi hususunda söz sahibi değillerdi. Bununla birlikte halkın kabullenebileceği

---

348 Halife b. Hayyât, s. 165; Dineverî, s. 332; İbn Haldun, *Tarih,* III, 22.
349 İbn Sa'd, III, 127. Sözlükte istihlâf "yerine birini geçirmek, halef bırakmak" demektir. İstihlaf hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Akif, Aydın, "İsithlâf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 337; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 89.
350 Halife b. Hayyât, s. 165; Dineverî, s. 332; İbn Miskeveyh, II, 12; İbn Kesîr, VIII, 118.
351 Teke, s.86.
352 Akyüz, *Hilafetin Saltana Dönüşmesi,* s. 231.

ve onların yararına olan kişilerin seçilmesine gayret edilirdi.[353] Dolayısıyla vilâyetlere tayin edilen valiler, o şehrin insanı tarafından kabul görecek, onlarla bütünleşebilecek ve onların isteklerine cevap verebilecek vasıflara sahip kişiler arasından seçiliyorlardı.

Emevîler ile başlayan saltanat sisteminde ise halk yönetimden ve yöneticisini seçmekten daha da uzaklaştı. Halifeler ile eyâlet valileri, halka seçme hakkı tanımadan güvendikleri, inandıkları ve başarısından emin oldukları kişileri vilâyetlere vali tayin etmekteydiler. Diktatörlük sistemine benzeyen bu yapılanmada halk, güçlü halifeler veya valiler karşısında sessiz kalmaktan yanaydı. Zaten yapacakları pek fazla bir şey de yoktu. Ne zamanki güçsüz halifeler veya valiler göreve gelir ya da güçlü görünen bu kimselerin gücü azalırdı o zaman halkın sesi çıkmaya başlardı. Bu tür durumlarda kendi valilerini seçer veya halifeye baskı yapar ve nihayetinde bunu kabul ettirirlerdi. Emevîler devrinde bunun birçok örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Mesela siyasî, dinî ve ekonomik gerekçelerle Yezîd b. Muâviye'ye isyan eden Medine halkı, Ümeyyeoğullarını Medine'den çıkardıkları gibi Medine valisi Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân'ı valilikten azlettiler.[354] Yezîd'in valisini azlederek yerine Abdullah b. Hanzala'yı vali tayin ettiler.[355]

Halkın sesi devletin güçsüz olduğu dönemlerde daha gür bir şekilde çıkmaktaydı. Mesela Yezîd b. Muâviye'nin ölüm haberinin Irak vilâyetine ulaşması ile Basra ve Kûfe halkı valileri Ubeydûllah b. Ziyâd'a ve onun

---

[353] Ahmet Güzel, "Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'nde Halifelerin Halkla İlişkileri", *İSTEM*, Konya 2005, Cilt: III, Sayı: 6, s. 245-264.

[354] İbn Miskeveyh, II, 55-56; M. Kürd Ali, s.113; Âsirî, s. 151.

[355] Halife b. Hayyât, s. 181-194; Dineverî, s. 3391; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 167-168; İbn Sa'd, V, 65; Taberî, *Tarih,* IV, 117; İbn Kesîr, VIII, 353; Ahmet Önkal, "Abdullah b. Hanzale", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 104-105; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, İstanbul 1998, XVI, 245; Ünal Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 316; M. J., Kister. "Harre Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler)", çev., Ünal Kılıç, *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4 Yıl: 2000, s. 305-316. Osman oldukça genç, rahatlıkla aldatılabilen, tecrübesiz ve gençliği ölçüsünde toy bir kişi idi. O bakımdan ne işleri yürütüp otoritesini kullanabiliyor ne de bunların gereği olan şeyleri yerine getirebiliyordu. Bu hususta bkz.İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 457.

emirlerine karşı kayıtsız kaldılar.[356] Çünkü Yezîd'in ölümü demek devletin başsız kalması ve halifeden gücünü alan valinin sahipsiz kalması demekti. Sahipsiz kalan ve halka güç yetiremeyeceğini anlayan İbn Ziyâd kayıplara karışarak Şam'a kaçtı.[357] Emirsiz kalan Basra halkı, Basra'nın ileri gelenlerinden Kays b. Heysem es-Sülemî ile Nu'mân b. Süfyân er-Râsibî el-Haremî'in razı olacağı kişiyi vali olarak kabul edeceklerini bildirdiler. Kays ile Nu'mân anlaştıktan sonra Nu'mân, Abdullah b. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abdülmuttalib'in elini tutarak insanlara: *"Ey insanlar! Peygamberinizin amca çocuklarından, annesi ise Ebû Süfyân'ın kızı Hind olan bir adamın nesini beğenmezsiniz? Onlar zaten yönetici ailedendiler. Zira o sizin kız kardeşinizin oğludur."* Arkasından onun elini tutarak: *"Ben, sizin için bunu seçmiş, bulunuyorum."* deyince halk da: *"Biz de razı olduk."* dediler.[358]

Merkezi idareden uzak olan vilâyetlerde idarecisiz kalma endişesini taşıyan halkın kendilerine yönetici seçtikleri olmuştur. Nitekim Endülüs valisi Sevâbe b. Selâme (veya Seleme) ölünce kimin vali olacağı konusunda halk arasında ihtilâf çıktı. Mûdarlılar da Yemenliler de valinin kendilerinden olması gerektiğini savunuyorlardı. Aralarında çıkan bu ihtilâf yüzünden uzun süre idarecisiz kaldılar. Bölgenin ileri gelenlerinden Sümeyl, fitne çıkmasından korktu ve valinin Kureyş'ten olmasını teklif etti. Bu teklifi çoğunluk tarafından kabul olundu. Vali olarak seçtikleri Kureyşli ise Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihrî'ydi. Hemen ona mektup yazarak davet ettiler. Yûsuf bu teklifi önce kabul etmedi. Fakat onlar; *"Kabul etmediğin için fitne çıkarsa günahı senin boynuna..."*diye haber gönderdiler. Bunun üzerine kabul edip Kurtuba'ya geldi.[359]

Emevîlerin kuruluşundan son dönemlerine kadar halifeler bilerek ve isteyerek halka valilerini seçme hakkı tanımadılar. Ahaliye bu hak kısmen de

---

356 İbn Miskeveyh, II, 59.

357 Dineverî, s. 418; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 7; İbn Kesîr, VIII, 400; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 161.

358 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, V, 412; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 486.

359 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 553.

olsa son halife Mervân b. Muhammed tarafından verildi. Mervân, Suriye ve Şam eyâletinde bulunan halktan kendisine biat aldıktan sonra bölge halkına valilerini seçmeleri için bildiride bulundu. Bunun üzerine her bir vilâyet kendi emirini seçti. Buna göre Şam valiliğine Zâmil b. Amr el-Cîranî, Ürdün valiliğine Yezîd b. Muâviye b. Mervân, Hıms valiliğine Muâviye b. Yezîd b. Husayn, Kınnesrîn valiliğine Abdülmelik b. el-Kevser ve Filistin valiliğine Sâbit b. Nuaym el-Cüzamî getirildi.[360] Mervân Suriye halkına o kadar taviz veriyordu ki, Ermeniyye ve el-Cezîre valisi Sâbit b. Nuaym başarısız bir isyan örgütleyip etkisiz hale getirildiği sıralarda Filistin halkının isteğini dikkate alarak onu Filistin'e vali tayin etti.[361]

Mervân'ın halka verdiği yetki aslında normal şartlarda bir halife tarafından verilecek yetki değildi. Fakat o göreve geldiğinde devleti yıkmak üzere fırsat kollayan muhalif gruplarla mücadele ederken bir de valilik sebebi ile halkın desteğinden mahrum kalmamak için onlara valilerini seçme izni verdi. Bu durum Mervân'ı bazı tedbirler almaya mecbur bıraktı. O ilk olarak devletin başkentini Harran'a[362] taşıyarak Kuzey Araplarının desteğini aldı. Güney Araplarının tepkisini asgariye indirmek için de onlara kendi valilerini seçme özgürlüğü tanıdı. Nitekim seçim hakkı sunduğu yerler Suriye eyâletine bağlı vilâyetlerdi ki, bu vilâyetler Yemenîlerin bölgeleriydi. Ancak Mervân'ın bu projesi yeterli olmadı.[363]

---

360 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 224-225; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 101-102. Üstelik Sâbit b. Nuaym daha önce kendisine karşı isyan etmişti. Fakat Mervân halkın sesine kulak vererek onu bu makama tayin etti. Bu hususta bkz. Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 101-102.

361 Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 102.

362 Harran, Günümüzde Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe merkezidir. Detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, II, 235-240; Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 237.

363 Muhammed Abdullatif Abdü'ş-şâfi, *el-Alemü'l-İslamî fi' Asri'l-Ümevî*, yy, Mısır 1994, s. 524; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 102.

C. VALİLİLERİN SEÇİMLERİNDE ETKİLİ OLAN UNSURLAR

1. Kuzey-Güney Asabiyetinin Rolü

Emevî asrının ortalarına doğru üzeri daha önce külle örtülmüş olan Kuzey-Güney Arapları mücadelesi tekrar ortaya çıktı. Mücadele her alanda olduğundan valilik gibi en üst düzey yöneticilikte de kendini gösterdi. Birbirini rakip gören bu topluluklar valiliği kaptırmamak için adeta yarıştılar. Belli bir dönemden sonra da bu anlayış artık devlet geleneği haline geldi. Göreve gelen her halife, eski valileri azlederek kendisine yakın bulduğu grubun mensuplarını vali tayin eder oldu. [364] Konunun daha iyi anlaşılmasını Kuzey-Güney Arap asabiyetinin ortaya çıkışını ve tarihi seyrini inceleyerek konuyu ele almak faydalı olacaktır.

Kaynaklar Arapları, biri kuzey diğeri de güney olmak üzere ikiye ayırır.[365] Sâm'ın oğulları iki ayrı koldan inerek, biri Arabistan'ın güneybatı, diğeri orta ve kuzey kavimlerini meydana getirdiler.[366] Güneye yerleşen ve soyu devam eden Araplar, Sâm'ın torunu Kâhtan'a nispetle Kâhtanîler, kuzeye yerleşenlere ise Hz. İsmâil'in torunu Adnan'a nispetle Adnanîler olarak adlandırıldılar. [367] Bu sebeple cahiliye döneminde iki tür asabiyet söz konusu oldu. Birincisi Adnanî ve Kahtanî kabîlelerin kendi aralarındaki asabiyet (yani Adnan soyuna mensup kabîlelerin birbiriyle olan mücadeleleri ile Kah-

---

[364] Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.

[365] Hizmetli, *İslâm Tarihi,* s. 61; Yıldız, *Arabistan,* s. 252; Apak, *İslâm Tarihi*, I, 48-50; a. mlf, *Asabiyet,* s.17.

[366] Apak, *Asabiyet,* s.17; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 30; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev., Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 36; Yıldız, *Arabistan,* s. 252-253; Hizmetli, *İslâm Tarihi,* s. 61. Araplar Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelmişlerdir. Bu hususta bkz. Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 54. Zamanımızda "Arap" genel ismiyle Arap Yarımadası, Irak, Suriye, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'da yaşamakta olan halklar kastedilmektedir. Fakat İslâm öncesi dönemde bu isim, sadece Arap yarımadasında ikamet eden halk için kullanılmaktaydı. Bu hususta bkz. Günaltay, s. 37.

[367] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 18; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Marst ve S.A.Ş. Matbası, Ankara 1957, s. 1; Hizmetli, *İslâm Tarihi,* s. 55; Apak, *Asabiyet,* s.202.

tan soyundan gelen kabîlelerin kendi aralarındaki mücadele), ikincisi ise Adnâniler ile Kahtâniler arasındaki asabiyet yani kuzey-güney asabiyetiydi.[368]

Hz. Peygamber döneminde büyük ölçüde zayıflatılan asabiyet anlayışı, Hulefâ-yî Râşidîn döneminde kısmen görüldü. Bu dönemde insanların kabîle yaşantısını devam ettirmeleri ve asabiyeti tetikleyen zorluklardan bazılarının hala mevcut olması, kabîlecilik fikrini hatırlatmaktaydı. Özellikle Hz. Osman'ın kendi akrabaları olan Ümeyyeoğullarını göreve getirmesi izleri silinen asabiyet ruhunu tekrar canlandırdı. Ancak Hz. Peygamber'in bıraktığı izlerin taze olması ve devrin halifelerinin âdil yaklaşımları asabiyetin açıkça gün yüzüne çıkmasına müsaade etmedi.[369]

Emevîler dönemine gelindiğinde asabiyet ruhu devletin ilk kurulduğu yıllarda halifelerin izlediği politikalardan dolayı kendisini fazla göstermedi. Çoğunluğu Tulekâ'dan olduğu için Ümeyyeoğulları, ilk zamanlar sessizliklerini korudular.[370] Özellikle ilk halife Muâviye b. Ebû Süfyân, kabîleler arası denge politikasını hedefledi.[371] Hem kuzey hem de güney kabîlelerden yöneticiler atayarak onları devlete karşı küstürmedi.[372] Valilikten azlettiği kişileri

---

[368] Kuzey ile güney arasında dini, ahlaki yapı, örf ve âdet yönlerinden birtakım farklılıklar olduğu gibi dil, lehçe, ekonomik ve sosyal bakımdan da farklılıklar söz konusuydu. Bu farklılıklar da ister istemez asabiyeti zorunlu kılmaktaydı. Bu hususta bkz. Hizmetli, *İslâm Tarihi,* s. 61.

[369] Delice, *Emevî Devletinin Yıkılışı,* s. 304. Hz. Osman'ın, akrabalarını bu şekilde devlet kademelerine getirmesinde Ebu Süfyân gibi önde gelen Ümeyyeoğullarının da rolü olduğu söylenir.

[370] Tulekâ: Mekke fethedildiği gün müslüman olanlar. Diğer bir deyişle o gün müslüman olmaktan başka çareleri kalmayan kimselere verilen isimdir. Bu Hususta bkz. Osman Keskioğlu, Mekke'nin Fethi, *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 1969, cilt: VIII, sayı: 80-81, s. 33; Ünal Kılıç, *Psikolojik Taktik Ölümsüz Zafer Mekke'nin Fethi (Fethü'l-Fütuh),* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2009.

[371] Yigit, "Emevîler", *DİA*, XI, 89; Apak, *Asabiyet,* s.202.

[372] Mantran, s. 106; Lewis, s. 93; Apak, *Asabiyet,* s. 204. Muâviye'nin tarihe meraklı olması hatta Arap ve Acem meliklerinin hayatlarını, onların dönemindeki karışıklık ve yıkılış sebeplerini öğrenmek için San'a'da yaşayan Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şerye'yi davet eti. Böylece Kitâbu'l-Mulûk ve Ahbâru'l-Madiyyîn isimli eseri telif ettirdi ve geçmiş hakkında bilgi sahibi olmasını sağladı. Dolayısıyla Arapların tarihte düştükleri hataları bilen Muâviye kendi döneminde bu hatalara fırsat vermedi. Bu hususta bkz. P.K. Hitti, II, 357; Koyuncu, s. 79- 80; Sarıçam, *Emevîler,* s. 11.

küstürüp, düşman etmek ve dolayısıyla kabîle çekişmesine sebebiyet vermek yerine merkeze çekerek onları kontrol altında tutmayı yeğledi.[373] Böylelikle Güney Araplarının en büyük kabîle reisini küstürmedi. Muâviye'den sonra oğlu Yezîd'de babasının politikasına benzer politika güttü.[374]

Yezîd'in oğlu II. Muâviye'nin veliaht belirlemeden ölümü Emevîlerin zafiyetlerini ortaya koyuyordu ki, onların zafiyetlerinden cesaret alan kabîleler kimin halife olacağı kavgasına tutuştular.[375] Mervân b. el-Hakem'in halife olmasını isteyen Kelbîler (Güney Araplarından) ile önceleri Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen ancak sonra kararsız kalıp Merc-î Râhıt'a çekilen Kâysîler (Kuzey Araplarından) karşı karşıya geldiler.[376]Mervân'ı destekleyen Kelbîler amaçlarına ulaşınca, ezeli rakipleri olan Kaysîleri devlet kadrolarından tasfiye ettirme yolunu seçtiler. Hatta kendi kadrolarını oluşturmak için Mervân'la Merc-î Râhıt'a gittiler ve Kaysîlere ağır bir darbe indirdiler.[377] Burada yenilgiye uğrayan Kâysîlerin devlete olan sadakati sarsıldığı gibi cahiliye döneminden itibaren mücadele içerisinde oldukları Güney Araplarına karşı olan düşmanlıkları ortaya çıkmaya başladı. Merc-î Râhıt'savaşı, her ne kadar Emevîlerin iktidarının güçlendirmiş olsa da; uzun yıllardır rafa kaldırılmış olan, kuzey-güney arasındaki yıkıcı kini tekrar ortaya çıkardı.[378]

Abdülmelîk b. Mervân halifelik makamına geçince babası zamanında iç barışı tehdit eden Kaysî-Kelbî (kuzey-güney) çekişmesini etkisiz hale getir-

---

373 Dineverî, s. 333; Havva Seyma Kerniç, *Dahhâk b. Kays El-Fihrî ve Emevî Siyâsî Tarihindeki Yeri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008, s. 11.

374 İbn Kesîr, VIII, 245; Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, s. 378; Apak, *Asabiyet,* s.205.

375 Zeydan, I, 122.

376 Halife b. Hayyât, s.199 200; İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 189; İbn Sa'd, V, 35; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 53; İbn Miskeveyh, II, 58; Ya'kûbî, II, 256; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 101; İbn Kesîr, VIII, 404; Işş, s. 184; İsmail Hakkı Atçeken, Muâviye b. Yezîd'in Üzerine Bir Araştırma", *SÜİFD,* Konya 1998, Sayı: 7, s. 417-425.

377 M. Kürd Ali, s.115; Apak, *Asabiyet,* s.206.

378 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 58-60- VII, 53; İbn Kesîr, VIII, 404; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.469; İbnü'l-Adîm, s.25; Hakkı Dursun Yıldız, "Dahhak b. Kays", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, VIII, 421; İbrahim Şemseddin, s. 453.

meye çalıştı.[379] Bu iki kabîle arasında çekişmeye neden olan sebepleri ortadan kaldırarak, onların uzlaşmaları için çalıştı. Fakat o, az da olsa devletin devamı sağlayan ve ülkenin birliği için güvendiği Kelbîlere iltimaslı davrandı.[380] Bu arada Kaysîleri ihmal etmeyerek vali seçimlerinde onlara daha fazla ağırlık verdi. Nitekim o, Kaysîlerin alt kolu olan Sakîf kabîlesine mensup Haccâc b. Yusûf'u Irak bölgesine vali tayin etmişti.[381] Haccâc'ın tayini Kuzey Arapları memnun etmek için yeterliydi. Abdülmelik iktidarının bir numaralı adamı Haccâc, Velîd b. Abdülmelik zamanında ülkenin doğu kısmını Kaysî kadrolarla doldurmak istedi. Velîd, her ne kadar Kaysî-Yemenî dengesini sağlamaktan yana olsa da ülkenin doğu kısmında ismi halifenin isminden daha meşhur olan Haccâc'ın kadrolaşmasına izin verdi. Haccâc da kısa sürede kendi taraftarlarını önemli makamlara tayin etti. Fakat onun kadrolaşması ülkenin doğusuyla sınırlı kaldı. Diğer taraftan Haccâc, Abdurrahman b. el-Eş'as, Yezîd b. Mühelleb gibi Yemenlî vali ve komutanların tasfiye edilmesini sağladı. [382]

Velîd'in vefatıyla göreve gelen Süleyman b. Abdülmelik, kendisini destekleyen Güney Araplarına mensup vali ve komutanları kayırarak onları ön plana çıkardı. Halife olmaması için uğraşan kuzeyli vali ve komutanları da devlet kademelerinden tasfiye etti. Bu olaydan sonra kuzey-güney çekişmesi açıkça gün yüzüne çıktı.[383] Çekişmenin Süleyman döneminde gün yüzüne çıkmasının sebebi şudur: Velîd, kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azledilerek oğlu Abdülazîz'e bey'at edilmesini arzuluyordu.[384] Bu amaçla Velîd, bütün memurlarına haber göndererek Abdülazîz'e bey'at etmelerini istedi. Onun

---

[379] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 136-138; Apak, *Asabiyet,* s. 207.

[380] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân,* s.186-200; Apak, *İslâm Tarihi*, III, s. 132.

[381] M. A. Shaban, *İslâmic History A New İnterpretation* , I, Cambridge 1971, s124; Apak, *İslâm Tarihi*, III, s. 133; a. mlf, *Asabiyet,* s.208.

[382] Fatma Odabaşı, *Emevîler Döneminde Mühelleb Ailesi*, Marmara Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 168.

[383] Apak, *Asabiyet,* s.210.

[384] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 136-138; Apak, *Asabiyet,* s.210. Velîd iktidarda bulundu sıralarda dedesi Mervân ve babası Abdülmelik'i takip etmek suretiyle veliahd kardeşi süleyman'ı azledip onun yerine kendi oğlunu bu makama getirmek istemiştir. Apak, *İslâm Tarihi*, III, 187.

bu fikrine Kuzey Araplarından Haccâc b. Yûsuf, Kuteybe b. Müslîm, Muhammed b. Kâsım ve ileri gelen bazı kimseler icabet ederek hilafet ailesine karşı tarafsızlıklarını bozdular.[385] Vali olduklarını unutarak Emevî ailesi üzerinde tasarruf hakkı elde etmeyi düşündüler. Ancak Velîd'in arzusunu gerçekleştiremeden ölmesi, halifelik makamına Süleyman'ın gelmesini sağladı. Bu ölüm kuzeyliler için kara günlerin geldiğinin habercisiydi.[386]

Süleyman b. Abdülmelik'in göreve gelmesiyle Muâviye b. Ebû Süfyân'ın temellerini attığı, Abdülmelik ve oğlu Velîd'in titizlikle devam ettirmeye çalıştığı kabîleler arası dengeler bozuldu.[387] Çünkü o, göreve gelir gelmez Velîd'in kuzeyli bürokratlarını azletmeye başladı.[388] İşe öncelikle sözünün tesir ettiği Mekke'den başladı. Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi azlederek yerine Talha b. Davûd el-Hadramî'yi tayin etti.[389] Haccâc onun halife olmasından kısa bir süre önce öldüğü için gazabından kurtuldu.[390] Ancak Hindistan fatihi Muhammed b. Kâsım ve Maveraünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim bu gazaptan kurtulamadılar. Muhammed b. Kâsım komutanlıktan el çekmek zorunda bırakıldı ve çeşitli sebeplerle suçlanarak idam edildi. Kuteybe de, azledileceğini sezerek, üssü durumundaki Merv'de başarısız bir isyan örgütledi ve neticede Muhammed b. Kâsım ile aynı akıbete uğradı.[391] Böylece Haccâc'ın kadrosu yani Kuzey Araplar bürokrasiden uzaklaştırılarak Güney Araplar ön plana çıkarıldı. Tasfiye edilenlerin yerine

---

385 Mes'ûdî, *Murûc,* III, 136-138; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 267-268; Nüveyrî, XXI, 172; Şakir, III, 316; K.V. Zettersteen, "Kuteybe", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VI, 1051; C.E. Bosworth, "Kutayba b. Muslim", *El²,* Leiden 1992, V, 546; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 490. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Aslan, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1986.

386 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 267; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 187.

387 Ömer Ferruh, s. 165-167.

388 İbn Kesîr, IX, 271.

389 Dineverî, s. 500; İbn Kesîr, IX, 271; Gömbeyaz, *Hâlid b. Abdullah,* s. 243; Enginar, s. 23; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 188.

390 Dineverî, s. s. 299.

391 Ya'kûbî, II, 294; İbn Kesîr, IX, 271; Şakir, III, 317; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim,* s. 70-71; Apak, *Asabiyet,* s.210.

de daha önce devlet kademesinde söz sahibi olmayan hatta hapsedilen kişileri getirdi. Irak genel valiliğine Velîd döneminde Haccâc'ın mücadeleleri sonucu hapsedilen Yezîd b. Mühelleb getirildi. Yezîd b. Mühelleb'in Kaysîlere karşı başlattığı işkence, eziyet, yıpratma ve yok etme politikası hortlayan kuzey-güney düşmanlığını daha da hissedilir hale getirdi.[392]

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra hilafet makamına getirilen Ömer b. Abdülaziz'in müsamahakâr, olgun ve tarafsız duruşu daha önce körüklenen kabîlecilik çekişmelerini biraz dindirdi.[393] O, kabîlecilik gözüyle hareket eden vali ve komutanları hemen tasfiye ederek asabiyeti ortadan kaldırmak niyetindeydi. Nitekim: *"Kabîlemden bir kişi başka kabîlenin yüz kişisinden daha evladır."* diyen Horasân valisi Cerrâh b. Abdullah'ı hemen görevinden aldı.[394] Yine Süleyman tarafından, Irak'ta bulunan Kuzey Araplarını sindirmek için vali olarak atanan Yezîd b. Mühelleb'in görevine son verdi. Daha sonra Basra ve Kûfe'ye ayrı ayrı valiler tayin ederek, daha önce oluşturulan tek kabîle egemenliğine son vermek istedi.

Ömer b. Abdülaziz tarafından dengelenmeye çalışılan kabîlecilik anlayışı, Yezîd b. Abdülmelik'in taraflı yaklaşımı ile tekrar hissedilmeye başladı.[395] Yezîd, Kuzey Araplarına mensup eşi Ümmü'l-Haccâc'ın akrabaları olan Sâkif kabîlesi mensuplarını yönetime birer birer dahil ederken, Güney Araplarına karşı düşmanca bir tutum sergiledi. Uzun süre Irak valiliği yapan Mühelleboğulları gibi Emevîlere hizmeti geçmiş sâdık, asil ve kudretli bir aileyi düşman kabul ettirerek isyancı konumuna sokturdu. Onun döneminde kısa sürede önemli valilikler Kuzey Arapların eline geçti.[396]

Yezîd'den sonra göreve gelen Hişam b. Abdülmelik bozulan dengeleri

---

392 İbn Kesîr, IX, 271; Şakir, III, 317; İbn Abdirabbih, IV, 38; Ömer Ferruh, s. 165-167; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 166; Enginar, s. 23; Apak, *Asabiyet*, s.211.

393 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 428.

394 Ya'kûbi, *Tarih*, II, 302; Nüveyrî, XXI, 224; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 200; a. mlf, *Asabiyet*, s.213.

395 Ünal Kılıç, "Kabîle Asabiyeti Bakımından Yezîd b. Abdülmelik'in Hilafeti", *CÜİFD*, Sivas 2010, Cilt: XIV, Sayı: 1, s. 51-69.

396 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 165-166; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 428; P.K Hitti, *İslam Tarihi*, 432; Wellhausen, *Arap Devleti*, 152; Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik*, s. 345; Apak, *Asabiyet*, s.214.

sağlamak, en azından durumun daha kötüye gitmesini engellemek için bir dizi önlemler aldı.[397] Çünkü Kuzey Araplarına mensup valiler öyle kadrolaşmışlardı ki devlet içerisinde kuzeyliler her geçen gün güçlenirken, güneyliler eziliyorlardı.[398] Kuzeylilerin şöhret ve ihtişamından rahatsız olan Hişam, ilk önce Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre'yi Yemenîlere yaptığı aşırı baskılardan dolayı görevden alarak yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi atadı.[399] Bir yıl sonra da Hâlid'in kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasân'a tayin etti.[400] Hâlid ve kardeşi her ne kadar Kuzey Araplarına mensup Becile kabîlesinden olsalar da uzun süre Yemen'de yaşamış olmalarından dolayı Yemenlîlerle sağlam hukukları vardı. Dolayısıyla onların valiliği hem kuzey hem de güneyliler açısından hayırlı olacaktı.[401] Brockelman bu atama için: "*Hişâm, Irak için selefleri Ziyâd ve Haccâc gibi bir vali bulmanın bahtiyarlığı içindeydi. Hâlid ehemmiyetsiz bir kabîleye mensup olduğundan kabîlelerin fevkinde kalabildiği için Kays ve Kelb kabîleleri arasındaki kışkırtıcılığı dizgin altına almaya muvaffak oldu*" demiştir.[402]

Hâlid'in tayiniyle bölgede etkinliklerinin azaldığını düşünen Kuzeyliler onu halifeye şikayet ettiler. Onların baskısına dayanmayan halife, Hâlid'i görevden alarak Haccâc'ın yeğeni Yusûf b. Ömer'i Irak genel valiliğine atadı.[403] Zaten Irak'ta dengeler güneyliler lehine dönmüştü, sıra tekrar kuzeyli-

---

[397] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 429; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 148; Süslü, s. 72; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 215. Hişam kabîleler arasında eşit olduğunu göstermek için devletin başkentliğini yapan Dımaşk'ı terkederek Rusafe'yi yeni yönetim merkezi yaptı.

[398] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 148.

[399] İbn Kuteybe, *Maârif, s.* 159; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 31; Ya'kûbi, II, 316; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 429; Şahin, s. 16; Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.55; Apak, *Asabiyet,* s.216.

[400] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 31-33; Nüveyrî, XXI, 262; Apak, *Asabiyet,* s.216.

[401] Irak bölgesi Emevî iktidarına muhalif grupların yaşadığı ve sürekli tehlikeli isyanların çıktığı en hassas bölgeydi. Ayrıca burada iki büyük kabîle federasyonu olan Kaysîler ile Kelbîler arasında devlet hassas ve oldukça dikkatli bir denge politikası takip etmek zorundaydı. Bu yüzden atanan vali hem Kaysîlere, hem de Kelbîlere eşit durabilecek bir kimse olmalıydı. Bundan dolayı Hâlid'in mensup olduğu Becîle kabîlesinin herhangi bir kabîle bağı yoktu. Demirci, *Hâlid b. Abdullah,* s. 66.

[402] C. Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964, s.87-88; Demirci, *Hâlid b. Abdullah*, s. 67.

[403] Ya'kûbi, II, 317; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 477; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 429; Süslü, s. 73.

lerdeydi. Hişam aynı yıl Kays kabîlesine mensup Nasr b. Seyyar'ı Horasâna vali tayin etti.[404] Hişam'ın denge politikası devletin diğer eyâletlerinde de aynı şekildeydi. Hişâm Hicaz valiliğine Kureyş halkından İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî'yi getirerek bölge halkının ve kabîlelerin desteğini aldı. Muâviye ve Abdülmelik döneminde olduğu gibi bölgenin Kureyşliler eliyle yürütülmesi, burada yaşayan kabîlelerce istenilen bir durumdu. Hişam, Kuzey Afrika'ya Kuzeyli Ubeyde b. Abdurrahman b. es- Sülemî'yi daha sonra da Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî'yi vali tayin etti. Tabi bu valiler *"Kuzeyliler bizdendir, her şey onların emrine âmâdedir, güneyliler ise eski düşmanlarımızdır."* anlayışıyla hareket ettikleri için kabîlevî tartışmalar tekrar alevlendi.

Hişam ölmeden önce, Yezîd b. Abdülmelik'in ikinci veliaht olarak tayin ettiği Velîd b. Yezîd'i azletmek istedi; ancak bunda başarılı olamadı. Hilafeti zorla ele geçiren Velîd, amcasının kendisine azletmesine sinirlendiğinden onun atadığı valileri azletti.[405] Ayrıca o babası gibi Kuzey Araplarını dost edinmeyi düşündüğünden azledilenler yerine kuzey kabîlelere mensup kişileri vali tayin etti. Önce Hicaz valisini görevden alarak kuzeyli Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî'yi tayin etti.[406] Velîd'in Kuzey Araplarına olan sevdası, Güney Araplarının düşmanlığına sebebiyet verdiği gibi onu makamından da etti.[407] Güneylilerin desteğiyle Velîd'i devirerek hilafet makamına oturan Yezîd b. Velîd, valilerini de ister istemez güneyliler arasından seçti. Kuzeyli valileri azlederek yerlerine güneylileri tayin etti.[408]

Son halife Mervân b. Muhammed kabîlecilik taassubundan kurtulamadı. Seleflerinin izinden yürüyerek Kaysîleri tuttu ve Yemenlîlerden II.

---

404 Dineverî, Ahbar, s. 313; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 119; Nüveyrî, XXI, 259; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 429; Süslü, s. 73; Apak, *Asabiyet*, s.218.

405 Aksu, *Velîd b. Yezîd*, s.49-50.

406 Ya'kûbî, II, 331; Aksu, *Velîd b. Yezîd*, s.50.

407 Apak, *Asabiyet*, s.222.

408 Halife b. Hayyât, s. 294; Nüveyrî, XXI, 299; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 430; Ali Aksu, "Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği", *CÜİFD, Sivas* 2000, Sayı: 4, s. 289-303; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 244. Yezîd'in yanlı tutumarı sebebiyle Hıms, Filistin ve Suriye halkı ayaklanarak tepkilerini göstermişlerdir. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Nüveyrî, XXI, 296-299.

Velîd'in kanını istedi.[409] Bununla da yetinmeyerek başkenti yaklaşık 80 yıl Emevîlere başkentlik yapan Güney Araplarının mekanı Şam'dan, Kuzey Araplarının yoğun olduğu Harran'a taşıdı.[410] Onun devamlı kuzeylilerin lehine hareket etmesi tayin edeceği valilerin çoğunluğunun kuzeyli olmasını da beraberinde getirdi. Güneylilerin tepkisine maruz kalınca, gönüllerini almak için onlara bir takım ayrıcalık verdi. Ancak bu yeterli olmadı. Onun bu hareketi Emevîlerin yıkılışında güneylilerin rol almasını sağlamaktan öteye gitmedi.

Sonuç olarak kuzey-güney çekişmesi, Emevî iktidarının müesseseleri üzerinde belirleyici rol oynadı. Belli bir dönem sonra tayin edilecek valilerin sadece mensup olduğu kabîleye bakılır oldu. Bu durum kurumları yıprattı ve müslüman topluluğu hiziplere bölerek kutuplaştırdı. Bu kutuplaşma, devletin bütün bölgelerini sardığında Emevî Devleti yıkıldı.

2. Akrabalığın Rolü

Hz. Peygamber hayatının her safhasında olduğu gibi valilerin tayinlerinde de âdil olmaya özen gösterdi; ne kendi akrabalarına ne de yakın arkadaşlarına ayrıcalık tanıdı. Tüm kudret ve azâmetine rağmen kendi kabîlesinden sadece bir kişiyi vali tayin etti. O da Hâris b. Nevfel el-Hâşîmî'den başkası değildi.[411] Ondan başkasını bu göreve getirmedi. Tayin ettiği otuz iki valinin on altısı değişik kabîlelere mensup kimselerdi.[412] Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de Hz. Peygamber'in yolundan gittiler. Atayacakları valilerin kabîle mensubiyetinden ziyade, ehliyetlerine baktılar.[413] Hz. Osman ve Hz.

---

[409] Nüveyrî, XXI, 309; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 431; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 102.

[410] Kindî, s. 94; Âkil, s. 357; Teke, s. 83; Hasan Kurt, "Mervân II", *DİA,* TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 227; Apak, *Asabiyet,* s.224.

[411] İbn Sa'd, IV, 56; Kettânî, I, 400. Nesebi şöyledir: Hâris b. Abdülmuttalib b. Hişâm b. Abdümenaf b. Kusayy. Bu hususta bkz. İbn Sa'd, IV, 56.

[412] Tayin edilen bu valilerden en çok hisseyi Ümmeyyeoğulları aldı; bu kabîleden tam yedi kişi vali olarak tayin edildi. Kılıç, *Valilik*, s. 141.

[413] Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 229; Kılıç, *Valilik*, s. 142; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114. Ne Hz. Ömer ne de Hz. Ebu Bekir kendi kabîlelerini ön plana çıkardılar. Onların vali tayinlerini detaylı olarak incelemek için bkz. Halife b. Hayyât, s. 122-23; Ya'kûbî, II, 26.

Ali ise gerek valilik ve gerekse de diğer memurluklarda çeşitli mülâhazalarla akrabalarını ön plana çıkardılar.[414]

Hz. Peygamber'in oluşturduğu ve ehemmiyetle korumaya çalıştığı dinî devlet anlayışı, Emevîlerle birlikte dünyevî devlet anlayışına doğru yön değiştirdi. Emevîler, saltanat sisteminin verdiği şımarıklık ve cesaretle yönetimi kendilerinin ve akrabalarının tapulu malı kabul ediyorlardı. Bununla da yetinmeyip çevrelerinde bulunan valilerin aile efratlarına ve akrabalarına da valilikler vererek onların da bu hakka sahip olduklarına inanıyorlardı. Bu sebeple akrabalık ilişkisine dayanan tayinler, öncekilerden biraz daha farklı ve etraflı oldu. Şöyle ki; bu dönemde bir taraftan hanedan ailesi ve yakın akrabaların tayini, diğer taraftan da vali tayin edilen kişilerin aile ve yakın akrabalarının tayini söz konusu oldu.[415] Bu durumun daha iyi anlaşılabilmesi için konunun iki ana başlık halinde incelenmesi faydalı olacaktır.

1.1. Emevî Ailesine Mensub Olanların Tayini

Hz. Osman döneminde valilik nimetinden istifade eden Ümeyyeoğulları, hilafeti ele geçirdikten sonra da aynı tadı tatmak istediler. Bunun için Muâviye'nin kapısını çaldılar. Ancak Hz. Osman'ın düştüğü hataya düşmek istemeyen Muâviye, elinden geldiği kadar kendi kabîlesini yönetimden ve yöneticilikten uzak tuttu.[416] Zaten o dönemde, Ümeyyeoğullarının yönetime doldurulmaları, toplumun kabulleneceği ve destekleyeceği bir durum değildi. Bu sebeple Muâviye sadece Ümeyyeoğullarının azizliği için elde tutulması şart olan Hicaz valiliğini kendi akrabalarına tahsis etme konusunda ısrarcı ve kararlı oldu.[417] Diğer yerlerde ise kabîleler arası eşitliği gözetti. Muâviye'nin genel siyaseti akrabalarını idareden uzak tutmaktı, ama hatırını

---

[414] Halife b. Hayyât, s. 178; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 35-37; İbn Sa'd, IV, 64; Ya'kûbî, II, 70; Dineverî, s. s. 139.

[415] İbn Kuteybe, *İmâme*, II, 194.

[416] Şahin, s. 12.

[417] İbn Kesîr, VIII, 153-154. Muaviye döneminde valilik görevine getirilen Ümeyyeliler, Mervân b. el-Hakem, Abdullah b. Âmir, Said b. el-As'tı. Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s.148; Apak, *Asabiyet*, s.18.

kıramayacağı veya çok sevdiği akrabalarını vali tayin etmek için denemeleri de oldu. Öyle ki Muâviye, Dahhâk b. Kays'ı Kûfe valiliğinden azlederek yerine kız kardeşinin oğlu İbn Ümmü'l-Hakem diye bilinen Abdurrahman b. Abdullah b. Osman es-Sekafî'yi tayin etti.[418] Kûfe halkı onu kötü yaşayışından dolayı şehirden kovunca, o da oradan ayrılıp dayısının yanına gitti. Muâviye, bu sefer de onu Mısır'a vali tayin etti.[419] Ancak Mısır valisi Muâviye b. Hudeyc kendisini Mısır'a iki günlük mesafede karşılayarak: "*Dayına doğru geri dön, git! Yoksa yemin ederim ki Kûfe'deki kardeşlerimiz arasında yaşadığın hayatı burada yaşamağa gücün yetmez!*" deyince o da dayısı Muâviye'nin yanına gitmek zorunda kaldı.[420]

Muâviye'den sonra halife olan Yezîd babasından gördüğü ve ondan aldığı nasihatlere uygun hareket ederek babasının valilerini değiştirmedi.[421] Babası idari kadrolaşmada nasıl davrandı ise o da aynen öyle davrandı. Ayrıca iç karışıklıklarla mücadele etmesinden dolayı kendi ailesini ve akrabalarını ön plana çıkaracak vakti de olmadı. Zaten saltanat sistemini hazmetmeye çalışan halka, valiliğin de Ümeyyeoğulları tekeline hasredildiği anlatmak kolay olmayacaktı. Hilafete gelecek kadar güçlü olmadıklarını hisseden kabîlelere, hiç olmazsa kabîle mensuplarından bazılarının vali olmaları yetiyordu. Valilik makamının kendilerinden alınması onların huzurlarını bozmaya kâfiydi.

Yezîd'in ölümünden sonra yönetime getirilen II. Muâviye'nin görevini bırakması Emevîleri Câbiye toplantısına sürükledi.[422] Câbiye toplantısı, Ümeyyeoğulları için yeni bir dönemi başlattığı gibi valilik kadrolaşması açısından da bir dönüm noktası oldu. O sıralarda iktidarı elinde tutan Süf-

---

418 İbn Kesîr, VIII, 144; İbn Haldun, *Tarih,* III, 21.

419 İbn Haldun, *Tarih,* III, 21.

420 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 355; İbn Kesîr, VIII, 144; İbn Haldun, *Tarih,* III, 21-22.

421 İbn Kesîr, VIII, 245.

422 Mes'ûdî, *Murûc,* III, 66; İbn Miskeveyh, II, 58; Ya'kûbî, II, 169; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 163; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 159; Adnan Demircan, "Muaviye b. Yezîd'in Halifeliği", *HÜİFD*, Sayı: 2, Şanlıurfa 1996, s. 109-128; Sam Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd", *İSTEM,* Yıl:4, Sayı: 8, s. 187 – 206; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 121.

yânîlerin halife adayı Hâlid b. Yezîd henüz çocuk denecek yaştaydı. Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr Mekke'de hilafetini ilan ederek halktan biat almaktaydı.[423] Böylesine sıkıntılı bir durumda ne yapacaklarını bilemeyen Ümmeyyeoğulları, Hassân b. Malik b. el-Bahdâl ve Ubeydullah b. Ziyâd gibi Emevî taraftarlarının tavsiyeleri üzerine Câbiye'de[424] bir araya geldiler.[425] Toplantıya katılan Ümmeyyeoğullarının üç büyük kolundan Süfyânîlerin, Mervânilerin ve Âsoğullarının Câbiye'den beklentileri öncelikle hilafet makamını elde etmekti. Ancak Süfyânîlerin adayı Hâlid b. Yezîd'in yaşının küçük olması, Sa'îd b. el-Âs'ın oğullarının hilafeti yürütecek kadar güçlü olmaması ve adayları Amr b. Saîd b. el-Âs'ın genç olması ara çözüm bulmayı zorunlu kılmaktaydı.[426] Buna göre Hz. Osman'ın danışmanlığını yapan, daha önce valilik görevlerinde bulunan ailenin yaşlı ve bilgesi Mervân b. el-Hakem hilafet makamına oturacak, diğer iki aday da ondan sonra veliaht olacaktı.[427] Fakat Mervân'ın elde ettiği üstünlük diğer adayları yok edecek ve yönetimden uzaklaştıracak kadar üstündü. Yapılması gereken merkezin boş bırakılmaması ve Mervân'ın dengede tutulmasıydı. O halde diğer aday-

---

[423] Dineverî, s. 459.

[424] Câbiye, Şam'ın 80 km kadar güneybatısında bugünkü Nevâ'ya yakın bir yerde kurulmuş şehirdi. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, II, 91-92.

[425] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495; Âsirî, s. 153; Mustafa Fayda, "Câbiye", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 538. Özellikle Emevî Devletinin kurucuları olan Güney Arapları yani Yemenîler, II.Muaviye'nin öldürülmesinden sonra, iktidarın ezeli rakipleri olan Kuzey Araplarına yani Mudarîlere ve onların desteklediği İbn Zübeyr'in eline geçmesini önlemek için apar topar Câbiye toplantısını gerçekleştirmişlerdir. Delice, *Emevî Devletinin Yıkılışı,* s. 300. Câbiye Şam'ın 80 km. kadar güneybatısında Havran bölgesindeki Cevlân'da, bugünkü Nevâ'ya çok yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdi. Bu hususta bkz. Yâkut el-Hamevî, II, 91; Fayda, "Câbiye", *DİA*, VI, 538.

[426] Abdulkerim, Özaydın, "Eşdak", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 460-461. Amr b. Saîd b. el-Âs tarihi kaynaklarda Eşdak veya Amr b. Saîd el-Eşdak şeklinde zikredilir. Onun "*el-Eşdak*" diye isimlendirilmesinde bir takım farklı yorumlar bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, Amr, konuşmalarında Hz. Ali'ye sövme konusunda aşırı gittiğinden dolayı kendisine yüz felci isabet ettiği için "*el-Eşdak*" denilmiştir. Diğeri ise, fesahati ve belağatinin güzelliğinden dolayı avurdunu şişirterek konuştuğu için bu şekilde lakaplandırılmıştır. Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD*, Sivas, Yıl: 2001, Sayı: 2, Cilt: 5, s.231.

[427] Halife b. Hayyât, s. 199; İbn Kuteybe, *İmâme*, II, 190-196; Dineverî, s. 421; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 123.

lar başkentin ve yakınlarının yönetimine getirilmesi elzemdi. Bu sebeple Câbiye katılımcıları Mervân'ı halife, Hâlid b. Yezîd'in birinci veliaht ve Hıms valisi, Amr b. Saîd'in ise ikinci veliaht ve Şam valisi olarak tayin ettiler. [428]

Câbiye toplantısının ardından halifeliğe namzet kimselerin vali olması gerekliliği hâsıl oldu ki bu gelişme, Ümeyyeoğullarının vali olmalarının yolunu meşrû bir şekilde açtı. Üstelik Câbiye ile ikinci kuruluşu gerçekleştiren, bir müddet tökezledikten sonra toparlanan Ümeyyeoğullarının ne kadar teşkilâtçı olduğu anlaşıldı. İkinci kuruluş onlar için muzafferiyetin simgesi ve yenilmezliğin belgesi oldu. Böyle olunca halkın onları kabullenmemek veya onların kadrolaşmasını eleştirmek gibi bir hakları kalmadı. Nitekim Câbiye ile hilafet makamını ele geçiren Mervân, hilafetinin kalıcı olması için önemli valiliklere kendi yakınlarını hatta veliaht olarak düşündüğü kişileri getirerek onların tam desteğini almayı ve bu arada yönetim tecrübesi kazanmalarını sağlamayı düşündü. Bu amaçla oğlu Abdülaziz b. Mervân'ı Mısır'a vali tayin etti.[429]

Mervân dönemi ile başlayan veliaht ilan edilen kişilerin valilik makamına getirilme âdeti oğlu Abdülmelik b. Mervân döneminde bir adım daha ileriye götürüldü.[430] Bir sonraki adım ise yönetimin daha güçlü olması için önemli eyâlet ve vilâyetlerin Ümeyyeoğullarına mensup kişilerin eline teslim edilmesi oldu. Bu felsefeyle hareket eden Abdülmelik, babası tarafından

---

[428] İbn Kuteybe, *İmâme*, II, 194; Dineverî, s. 421-422; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 58; Ya'kûbî, II, 253; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 66; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495-496; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l- Ümem ve'l Mülûk*, thk., Muhammed Abdülkarir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, VI, 27; Delice, *Emevî Devletinin Yıkılışı,* s. 301; Yılmaz, *Muaviye b. Yezîd*, s. 198-200; a. mlf., *Veliahtlık*, s. 69.

[429] Halife b. Hayyât, s. 200; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 333; Ya'kûbî, II, 256; İbn Kesîr, VIII, 412; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 76-79; Nüveyrî, XXI, 170; Kindî, s. 46-47; Zeydan, I, 122; Şakir, III, 275; Sâllabî, s. 35; M.Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân", *İSTEM,* Konya 2006, Yıl: 4, Sayı: 8, s. 44; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 182; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 313.

[430] Şakir, III, 275; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 130. Abdülmelik, Ümmeyyeoğullarının diğer kollarına da yönetimde yer verdi. Nitekim Hz. Osman'ın oğlu Ebân'ı Medine, Ümmeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Horâsân'a, Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i ise Basra'ya tayin etti.

Mısır'a vali tayin edilen kardeşi Abdülaziz b. Mervân'ın valiliğini aynen devam ettirdi.[431] Onun vefatıyla da yerine oğlu Abdullah b. Abdülmelik'i vali tayin etti.[432] Abdülmelik diğer kardeşi Muhammed b. Mervân, el-Cezire ve Ermeniyye valiliğine tayin etti.[433] Bişr b. Mervân'ı da Kûfe'ye vali olarak tayin etti.[434] Hâlîd b. Abdullah'ı Basra valiliğinden azledince Basra'yı da ona bağladı.[435] Bişr hem Kûfe, hem de Basra valisi oldu.[436] Böylelikle önemli eyâletlerin valilikleri Emevîlerine hasredilmiş oldu. Kanaatimizce Abdülmelik, kardeşlerini ve oğullarını devlet kademelerine getirerek hem onların yönetim tecrübesi kazanmalarını hedefliyor hem de kendi makamını sağlamlaştırmayı düşünüyordu.

Câbiye'den sonra başlatılan yakın akraba tayini bundan sonra hilafet makamına oturan halifelerce de devam ettirildi.[437] Her ne kadar kuzey-güney kabîleleri arasındaki çekişmeler vali tayinlerine yön verse de Ümeyyeoğulları kendi mensuplarını hiçbir zaman başıboş bırakmadılar. Şayet birisinin vali olması gerekiyorsa o kişinin Ümeyyeoğullarına mensup olması arzu edildi.

1.2. Valilik Yapan Kişilerin Akraba ve Yakınlarının Tayini

Muâviye, hilafetinin ilk zamanlarında valilerin ailelerine mensup kimselerin başka vilâyetlere vali olarak atanmalarına temkinli yaklaştı. Aslında o bunda bir beis görmüyordu, fakat kurmaylarının böyle bir girişimin tehlikeli olabileceğini hatırlatmaları üzerine bu işe biraz temkinli yaklaştı. Nitekim o Kûfe'ye Abdullah b. Amr b. el-Âs'ı vali olarak tayin etmek istediğinde

---

431 Nüveyrî, XXI, 170; İsmail Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 192; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 199.

432 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 333-335; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik*, s. 182; C. H. Becker, "Abd Allah b. Abd al-Malîk", *EL²,* Leiden 1986, I, 42.

433 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 337; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 56; İbnü'l-Adîm, s.25; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* Sayı: 1 , s. 182.

434 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 30; İbn Kesîr, VIII, 504.

435 Halife b. Hayyât, s. 227.

436 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 58.

437 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 330-396.

Mugîre b. Şu'be, ona şöyle dedi: *"Bunu Kûfe'ye tayin ediyorsun, babasını da Mısır'a tayin ediyorsun, sen de aslanın iki çenesi arasında kalacaksın. Olur mu böyle şey?"* Mugîre'nin tavsiyesini mantıklı bulan Muâviye, Abdullah'ı tayin etmekten vaz geçti. Onun yerine Muâviye, Mugîre'yi Kûfe'ye vali olarak atadı.[438] Ancak Muâviye, kısa süre sonra bu fikrinden vazgeçti ve saltanata giden yolda valilerinin desteklerini gördüğünden onların akraba ve çocuklarını çeşitli vilâyetlere tayin etti.

Valilerin akrabalarının uygun olan vilâyet veya eyâletlere tayin edilmeleri fikrini Muâviye'ye, Ubeydullah b. Ziyâd aşıladı. Anlatıldığına göre Ubeydullah b. Ziyâd babasının ölümünden sonra Muâviye'nin yanına gitti.[439] Muâviye ona: *"Baban Kûfe ve Basra'ya kimleri tayin etti?"* diye sorunca Ubeydullah olup bitenleri anlattı, bunun üzerine Muâviye ona şöyle dedi: *"Eğer baban seni tayin etmiş olsaydı ben de seni tayin ederdim."* Ubeydullah buna karşılık: *"Hay Allah hayrını versin! Senin vefatından sonra birisi oğluna: 'Eğer baban ve amcan seni bu göreve tayin etmiş olsalardı ben de seni tayin ederdim.' dese sen ne dersin"* diye sorunca Muâviye, Ubeydullah'ı Horasân'a vali tayin etti.[440]Ardından Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horasân, Abbâd b. Ziyâd'ı Sicistân valiliğine atadı.[441] Böylelikle Muâviye ilk zamanlarda temkinli yaklaştığı duruma sıcak baktı. Onun bu işe sıcak bakmasında ise saltanat sistemini diğer devlet kademelerinde de yaygınlaştırarak, sistemin halka benimsetilmesi ve üst düzey yetkililerin desteğinin alınması fikri olsa gerek. Böylelikle Muâviye saltana giden yolda valilere akraba tayinlerinin önünü açmış olacaktı.

---

[438] İbn Kesîr, VIII, 42.

[439] İbn Miskeveyh, II, 16.

[440] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 338-339; İbn Kesîr, VIII, 118; İbn Miskeveyh, II, 16.

[441] Halife b. Hayyât, s. 166; Belâzurî, *Futûh,* s. 420; Taberî, *Tarih,* IV, 115; Ya'kûbî, II, 148; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 361; İbn Haldun, *Tarih,* III, 22; Zettersten, "Abbâd b. Ziyâd b. Ebî Süfyân", *EI²,* I, 5; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I, 13.

Emevî devlet erkânı memnun kaldığı, sadakatlerinden şüphe duymadığı ve görevde kaldıkları süre içerisinde kendilerini ispatlayan yetenekli kişilerin aile efradını göz ardı etmediler. Şu bir gerçek ki kendisini ispatlamış, güçlü, dirayetli, şöhretli ve işinin ehli kişilerin evlatları, kardeşleri ve torunları çoğu zaman kendileri gibidirler. Başarının aileden geldiğine inanan Emevîler, bu nitelikteki kişilerin vefatlarıyla onlardan kalan görevleri çocuklarına emânet ettiler. Bu gerçeklerden hareketle Yezîd b. Velîd, Mansur b. Cumhur'u Irak valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i tayin etti ve ona: "*Iraklılar, senin babanı severler. Ben de seni oraya vali tayin ettim.*" dedi.[442] Yine o, aynı niyetle Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdülaziz'i de Hicaz'a vali tayin etti.[443] Aynı şekilde Haccâc b. Yûsuf da Mugîre b. Şu'be'nin vefatından sonra oğullarını görünce onların babaları gibi ileri gelen şahsiyetler olduğunu anladı. Bu sebeple Mugîre'nin oğlu Urve'yi Kûfe'ye, Mutarrifi Medâin'e,[444] Hamza'yı da Hemedân'a[445] vali tayin etti.[446]

İlk zamanlarda valiliğin babadan oğula nakledilmesi çok yaygındı. Aşağıdaki tabloya bakılacak olursa bunu görmek mümkündür:

---

[442] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 498; İbn Kesîr, X, 33; Nüveyrî, XXI, 302.
[443] İbn Kesîr, X,35.
[444] Medâin, Bugünkü Bağdat şehrinin 30 km kadar güneydoğusunda yer alan vilayetin adıdır. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, V, 88-90.
[445] Hemedan, Batı İran'da yer alan bir şehirdir. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, V, 410-417.
[446] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 120.

<table>
<tr><th colspan="6">Basra ve Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîhi’nin vali olan oğulları ve tayin yerleri</th></tr>
<tr><td>Ubeydullah b. Ziyâd
Basra ve Kûfe</td><td>Abdurrahman b. Ziyâd
Horasân</td><td>Abbâb b. Ziyâd
Sicistân</td><td>Selm b. Ziyâd
Horasân</td><td>Osman b. Ziyâd
Basra Valisi (Vekil)</td><td>Yezîd b. Ziyâd
Horasân</td></tr>
<tr><th colspan="6">Basra ve Kûfe valisi Mugîre b. Şu’be’nin vali olan oğulları ve tayin yerleri</th></tr>
<tr><td>Haccâc b. Mugîre
Irak</td><td>Urve b. Mugîre
Irak</td><td colspan="2">Mutarrîf b. Mugîre
Medaîn</td><td colspan="2">Hamza b. Mugîre
Medaîn</td></tr>
<tr><th colspan="6">Hicaz valisi Hişâm b. İsmail’in oğlulları ve tayin edildikleri şehirler</th></tr>
<tr><td colspan="3">İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî
Mekke-Medine ve Taif</td><td colspan="3">Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî
Mekke-Medine ve Taif</td></tr>
<tr><th colspan="6">Horasân valisi Mühelleb b. Ebî Sufra’nın oğulları ve tayin yerleri</th></tr>
<tr><td colspan="3">Yezîd b. Mühelleb
Horasân ve Irak Valiliği</td><td colspan="3">Mufaddal b. Mühelleb
Horasân</td></tr>
</table>

Mısır valisi Amr b. Âs'ın akrabaları	
Oğlu Abdullah b. Amr b. Âs Mısır valisi	Teyze oğlu Ukbe b. Nâfi Kuzey Afrika Valisi

Irak valisi Dahhâk b. Kays'ın oğlu ve tayin bölgesi
Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays Mekke-Medine Valisi
Irak Genel Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin kardeşi
Esed b. Abdullah el-Kasrî Horasân

Tablodan da anlaşılacağı üzere babalarından sonra vali tayin edilen kişiler, genelde babalarının görev yaptığı şehre atanmışlardır. Bunda babaları ölmeden yerlerine oğullarını atamaları ve halifelerin de bunu kabul etmesi etkili olduğu gibi babalarının başarıyla yönettiği bölgeyi en iyi oğlu yönetir anlayışın etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Akraba tayinlerini makul gören halifeler gibi bazı eyâlet valileri atadıkları valilerin kendi akrabaları olmalarına özen göstermekteydiler. Hatta bazı zamanlarda, eyâlet valisi hangi kabîleden ise eyâlete bağlı vilâyetlerin valileri de o kabîleye mensup kişilerden oluşabilmekteydi. Böylelikle valiler devlet kadrolarına kendi akrabalarını getirdikleri gibi yönetimlerini de güçlü kılmaktaydılar. Mesela Basra valiliğine atanan Abdullah b. Âmir öncelikle Sicistân'a amca oğlu Abdurrahman b. Semûre'yi vali olarak atadı.[447] Aynı şekilde Amr b. el-Âs Mısır valiliği yaptığı zaman teyzesinin oğlu Ukbe b. Nâfî'iyi Kuzey Afrika valisi tayin etti.[448] Emevîler döneminde bunun örnekleri çok fazladır. Çalışmamızda da yer yer bunlardan bahsedilecektir.

3. Şehirlerin Konumu

Şehirler, kendilerini meydana getiren insanlar gibi farklı farklı karakteristik yapılara sahiptirler. Bu sebepledir ki İslâm şehirleri kozmopolit yapıdaydılar. Her bir şehrin kendine özgü anlayış, algılayış, yaşayış ve düşünüş şekli söz konusuydu.[449] Şehirlerdeki farklılıkları gözlemleyen Emevî halifeleri vali tayinlerinde bu durumu dikkate aldılar. Valilerini tayin edecekleri zaman şehirlerin dinî, ekonomik, sosyal ve askerî yapılarına uygun tayinler yaptılar. Mesela sosyal çalkantıları olan şehre sıkıyönetim anlayışına sahip, gerektiğinde güce ve zorbalığa başvurmaktan çekinmeyen valileri, dinî ağırlığı olan şehirlere halkın gözünde saygınlığı olan kişileri ve cihadın yoğun

---

[447] Hakan Bozburun, *Süfyanî Emevî Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Fetihlerin Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s. 41.

[448] Halife b. Hayyât, s. 153; İbn Haldun, *Tarih,* II, 641.

[449] Can, s. 31. Bu farklılıklarda şehirlerin coğrafi ve beşerî yapısı, bir birine zıt görünen bedevî ve hadâri yaşantıları, iklim, merkeze olan uzaklık gibi sebepler etkiliydi.

olduğu bölgelere de başarılı komutanları vali olarak atamayı tercih ettiler.[450] Valiye göre şehir değil de şehre göre vali politikasını güttüler.

Emevîleri şehirlerde güçlü kılan ve onların İslâm tarihinde askeri başarılarla bilinmelerini sağlayan etkenlerden birisi de şehre göre vali politikaları oldu. Onların bu politikalarını, sonuçlarını ve faydalarını görmek için şehirleri ayrı ayrı ele alarak incelemek faydalı olacaktır.

3.1. Hicaz Eyâleti

İslâm'ın ve İslâm peygamberinin kendilerine kattığı meziyetlerden dolayı Mekke ve Medine, Arap Yarımadası'nın önemli iki şehriydi.[451] Mekke'nin önemi, öncelikle Kâbe'den gelmekteydi. Çünkü putlardan temizlenen Kâbe, namaz kılanların kıblesi ve hac vazifesini îfâ edenlerin ziyâretgâhıydı.[452] Ayrıca Hz. Peygamber'in burada doğup, büyümesi, İslâm'ın burada zuhûr etmesi vb. hasletlerinden dolayı *"Ümmü'l-Kûrâ"*(Şehirlerin Anası)'ydı.[453] Medine-i Münevvere ise hicret yurduydu. Yine Ensâr, Muhacir, Erbâb-ı hall ve'l-Akd[454] ve ehlu'ş-Şûrâ (yani Şûrâ üyeleri) da burada ikamet etmekteydiler.[455] Halk onlara itaat eder ve onların kanaatlerine göre hareket ederdi.[456] Bu özelliklerinden dolayı onlar, sahra üzerinde yükselen medeniyet âbideleri ve manevî dinamiklerdi. İslam dini ve müslümanlar nezdinde ikisi de aynı kıymet ve öneme haizdi. Bu sebeple bu iki şehir *"Haremeyn"*

---

[450] Halife b. Hayyât, s. 152-158; Dineverî, s. 325.

[451] Ebû'l-Velîd el-Ezrâkî, *Ahbâr-u Mekke (Kâbe ve Mekke Tarihi),* çev., Y Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 18; A. Vehbi Ecer, "Tarih Boyunca Mekke'nin Yönetimi", *EÜİFD*, 1990, Sayı: 7, s. 161.

[452] Ya'kûbî, II, 151; Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 630-636; Nebî Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA,* TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 556-558.

[453] Mekke Kur'an-ı Kerîm'de Ümmü'l-Kur'a olarak geçer. İlgili âyet için bkz. En'âm 6/92; Şûrâ 42/7.

[454] Sâllabî, s.17; Aydın, *Devlet Başkanının Tayin Usulü*, s. 185.

[455] Ali Galip Gezgin, "Kur'ân'da ve Türk Devlet Geleneğinde Şûra", *SÜİFD*, Isparta 1997, Sayı: 4, s. 196.

[456] Şakir, III, 150; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* 113-114.

olarak kabul edildi.[457] Burası Emevîler için de önemli bir yer olduğundan Muâviye ölüm döşeğinde iken oğlu Yezîd'e burayla alakalı şöyle vasiyet etti: *"Hicaz bölgesi halkını iyi gözet. Çünkü onlar senin aslındır."*[458]

Emevîler döneminde de Mekke ve Medine yine dinin ve dini yaşantının önderi iki şehir olma vasfını korudular.[459] Emevîler de bu durumdan faydalanmayı ihmal etmediler. Kılıçla kazandıkları hâkimiyetlerini az da olsa toplum vicdanında dindirebilmek için bu şehirlerin kutsiyetlerinden yararlandılar. O sıralarda genellikle Mekke veya Medine valileri tarafından îfâ edilen hac emirliği, müslümanlar nezdinde saygın bir makamdı.[460] Bu sebeple onlar, Mekke ve Medine'ye vali olarak atadıkları kişilerin daha ziyade Ümeyyeoğullarına mensup olmasına dikkat ettiler.[461]

Muâviye'nin göreve geldiği ilk yıl siyasî karışıklıklar olması sebebiyle, Sâkif kabîlesi mensuplarından Muğîre b. Şu'be hac emirliği yaptı. Daha sonra Muâviye ve veliaht olarak düşündüğü oğlu Yezîd, birkaç defa hac emirliği yaptılar.[462] Diğer zamanlarda Mekke ve Medine valiliğini üstlenen Mervân b. el-Hakem, Saîd b. el-Âs, Velîd b. Ukbe b. Ebî Süfyân, Anbese b. Ebû Süfyân gibi Ümeyyeoğulları mensupları müslümanları haccettirdiler.[463] Artık Emevîlerin tekeline geçen hac emirliği, Yezîd döneminde de aynı şekilde devam ettirildi. Yezîd b. Muâviye'nin ölümü ile Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr hac emirliğini kimseye kaptırmak niyetinde

---

[457] Mustafa S. Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Harameyn,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1999, s. 234.

[458] İbn Kesîr, VIII, 198-199; İbn Miskeveyh, II, 22.

[459] Bozkurt- Küçükaşçı, "Mekke", *DİA,* XXVIII, 559.

[460] Ya'kûbî, II, 151; Ahmet Önkal, "Emîru'l-Hacc", *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, II, 96; Bedrî Muhammed Fahd, "Hacc Emîrleri Tarihi", çev., Münir Atalar, *Diyanet İlmi Dergi,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, Cilt: XXXIII, Sayı: I, s. 38.

[461] Halife b. Hayyât, s. 155; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 440; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 288. Emevîler atadıkları valileri sık sık değiştirerek Hicaz halkının tepkisine maruz kalmak istemediler.

[462] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 441.

[463] Halife b. Hayyât, s. 152-158; İbn Sa'd, V, 37; İbn Miskeveyh, II, 53; Ya'kûbî, II, 151; İbn Kesîr, VIII, 285; Fahd, *Hacc Emîrleri,* s. 40.

değildi.[464] Hicri 63-72 yılları arasında hac emirliğini bizzat kendisi yaptı.[465] Hicretin 72. yılında Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldıran Haccâc b. Yûsuf şehri ele geçirdikten sonra ertesi yıl hac emirliğine tayin edildi.[466] Haccâc'dan sonra vali olarak atanan Ümeyyeoğullarından Eb'ân b. Osman hacc emirliği görevini üstlendi.[467] Eb'ân b. Osman'dan sonra Mahzum oğullarından Hişâm b. İsmâil hac emiri tayin edildi.[468] Hişâm b. İsmail her ne kadar Ümeyyeoğullarından olmasa da Abdülmelik'in dayısı olması sebebiyle Ümeyyeoğullarına pek de yabancı bir isim değildi.

Velîd b. Abdülmelik döneminde bir defa kendisi, bir defa oğlu Bişr hac emirliği yaptı.[469] Kalan sürede ise Mekke valisi ve amca oğlu olan Ömer b. Abdülazîz insanları haccettirdi.[470] Süleyman b. Abdülmelik dönemde Ümeyyeli olmamakla birlikte onlara çok uzak olmayan Medine valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm el-Ensarî müslümanları haccettirdi.[471] Ebû Bekr, Ömer b. Abdülaziz döneminde de bu görevini devam ettirdi. Kuzey Araplarının yönetime kadrolaştığı Yezîd b. Abdülmelik döneminde Kays kabîlesi mensubu Medine valisi olan Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays hac emirliğini üstlendi. Hişam b. Abdülmelik döneminde ise Hicaz genel valisi dayızâde Hişâm b. İsmâil el- Mahzumî'nin oğlu İbrahim ile Ümeyyeoğulları mensupları bu görev îfâ ettiler.[472] Hişam'dan sonra gelen halifeler döneminde de Ümeyyeoğulları bu makamlara getirildiler.[473]

---

[464] Ya'kub b. Süfyân es-Sefevî, *Kitâbü'l-Marife ve't-Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru'l-Medinetü'l-münevvere, Medine 1410, s. 37.

[465] Halife b. Hayyât, s. 206; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.502; Bozkurt- Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 559.

[466] Fahd, *Hacc Emîrleri,* s. 41; Bozkurt- Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 559; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 45.

[467] İbn Kesîr, IX, 25.

[468] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 178.

[469] Halife b. Hayyât, s. 234.

[470] İbn Kesîr, IX, 123; Fahd, *Hacc Emîrleri,* s. 40.

[471] İbn Kesîr, IX, 307. Ebû Bekr bundan önce Medine kadılığını yürüten abîd bir insandı. Fahd, *Hacc Emîrleri,* s. 40.

[472] İbn Kesîr, IX, 424.

[473] Fahd, *Hacc Emîrleri,* s. 41.

Tâif valiliğine gelince, burası daha önce değinildiği üzere Mekke ve Medine valilerinin staj gördüğü ve liyakatlerinin sınandığı şehir olduğundan buraya Ümeyyeoğulları ve taraftarlarının tayin edilmekteydi.[474]

3.2. Irak Eyâleti

Basra ve Kûfe doğu fetihlerinin yönetildiği üstlerdi. Basra'ya Fars (İran), Horasân ve Sicistân emirlikleri bağlıydı.[475] Esasen Basra'nın taşıdığı önem de buradan kaynaklanmaktaydı. Çünkü saha olarak vilâyetlerin en genişiydi ve buraya bağlı vilâyetlerin emîrlerini çoğu zaman Basra valileri tayin ederlerdi.[476] Kûfe ise Irak'ın kuzeyi, Kürtler, Azerbaycan, Lân memleketleri ve (kuzeydeki) dağlık bölgelerle yapılan fetihlerin organize edildiği yerdi.[477] Kısacası bu bölge stratejik ve askerî faaliyetler açısından ilgileri üzerine toplayan bölgeydi. Ayrıca ıslah edilen geniş arazileri ile de tarımın, dolayısıyla hatırı sayılır vergilerin toplandığı yerdi. Bu haliyle bölge iştah kabartıyor ve Emevîler tarafından elde tutulması gereken malî departmanlardan sayılıyordu.

Irak bölgesi iştah kabarttığı kadar elde tutulması zor olan bir yerdi. Çünkü Basra ve Kûfe şehirleri fırsat buldukça, Emevî idaresine karşı başkaldıranların bulunduğu isyan merkezlerindendi.[478] Burası sükunet içinde olmayan, siyasi tercihleri sürekli farklılık arz eden ve büyük oranda asayiş problemi yaşanan bir bölgeydi.[479] Âdeta siyasetin içine batırılıp çıkartılmış ve aşırı derecede politize olmuş bir yerdi.[480] Keza Emevî idaresine karşı kin besleyen Hâricî ve Şiîler de bu bölgede yoğunlaşmışlardı.[481] Bu iki şehrin halkı, idare yumuşadıkça yöneticileri eleştirmeyi ve şartlar el verirse iktidarı devirmeyi düşünürlerdi. Onlar akitlerine de sâdık değillerdi. Konuşmaları

---

[474] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 440.
[475] Şakir, III, 149.
[476] Şakir, III, 149; Işş, s. 145.
[477] Işş, s. 144; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 441; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 154.
[478] Welhausen, *Arap Devleti,* s. 61; Âkil, s. 63; Âsirî, s. 149; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü, s.*121.
[479] Işş, s. 136.
[480] Âsirî, s. 149; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 121.
[481] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.434; Şakir, III, 148.

gereken yerde evlerine kapanırlar, kendisini destekleyeceklerine dair söz verdikleri kimseleri, yalnız bırakıp ortalıktan çekilirlerdi. İsyandan ve vefasızlıktan başka bir şey düşünmezlerdi. Kûfe halkının vefasızlığını yaşayarak gören Ahnef b. Kays, onları şu sözlerle tarif etmekteydi: *"Onlar her gün bir koca isteyen fahişeye benzerler. Onlar her gün bir emîr istiyorlar."*[482]

Emevîler, bölgedeki fetih hareketlerinin ve para akışının devamını sağlamak için isyan etmeyi adet haline getiren Iraklıların isyanlarını bastırmakta kararlıydılar. Bölgenin sosyal yapısını iyi bilen Emevî halifeleri buraya tayin edecekleri eyâlet ve vilâyetin valilerini emsalleri arasında en katı ve en çok baskı kullananlar arasından seçip göndermeyi temel politika haline getirdiler. [483]

Aslında Muâviye hilafetinin ilk yıllarında Hâricî ve Şiîlerle anlaşarak, onlarla uzlaşmak niyetindeydi. Bu maksatla baskı ve zorbalıktan hoşlanmayan Muğîre b. Şu'be'yi[484] Kûfe'ye, Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin etti.[485] Ancak Irak halkı bu atamaları fırsat bilip, isyan bayraklarını çektiler. Muâviye de buraya katı ve zorba kişileri vali tayin ederek onların başına musallat etti. Aranılan vasıfları taşıyanlar ise daha çok Sâkif kabîlesine mensup kişilerdi.[486]

---

[482] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 24.
[483] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 288.
[484] Taberî, *Tarih,* IV, 82; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 435; Çakırtaş, s. 68; Gömbeyaz, *Muaviye b. Ebû Süfyân,* s. 310. Muğîre b. Şû'be Kûfe'deki Hâricî'lerin bozguncu hareketlerini ve Şîa taraftarlığını görmezden geldi ve onlarla uğraşmadı. Şu sözleri Muğîre'nin ne tür bir düşünce içerisinde olduğunu anlamamıza yetmektedir: "...*Benim ecelim yaklaştı, idarem zayıfladı. Ben bu şehrin seçkinlerini öldürmek, kanlarını dökmek suretiyle işe başlayıp da Muaviye'yi bu dünyada yüceltirken kendi ahiretimi mahvetmek istemem. Ben bu halkın iyiliklerini kabul eder kötülüklerini bağışlarım. İyilerini över, ahlaksızlarına nasihat ederim…*" Geniş bilgi için bkz. Aycan, *Muaviye b. Ebû Süfyân,* s. 208-224. Valinin bu tutumunu fırsat bilen Haricîler, kendileri için önemli olan Nehrevan gibi günleri, devamlı gündemde tutarak taraftarlarını ayaklanmaya teşvik ediyor, ecir ve sevap kazanma amacıyla cihada çağırıyordu. Bu hususta bkz. Çakırtaş, s. 68.
[485] Halife b. Hayyât, s. 156; İbn Sa'd, V, 49; İbn Miskeveyh, II, 7; Taberî, *Tarih,* IV, 83; İbn Kesîr, VIII, 43; Komisyon, "Abdullah. b. Âmir", *Mecelletü'l-Ezher,* Kahire 1982, Cilt:54, Sayı: 6, s. 900-902; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 84.
[486] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 96; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 482; Wellhausen, *Arap Devleti, s.* 54; Âkil, s. 71; İrfan Aycan, "Sâkif Kabîlesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış",

Sâkif kabîlesi ile Ümeyyeoğulları arasında cahiliye dönemine dayanan akrabalık, dostluk ve ticaret bağı vardı.[487] Hz. Ali'nin göreve gelir gelmez Ümeyyeoğullarından Abdullah b. Âmir ile Mûaviye'yi, arkasından da Sâkiflî Mugîre b. Şu'be'yi azletmesi, hedef ve düşmanları aynı olan Emevî-Sâkif birlikteliğini meydana getirdi.[488] Bu münasebetle Sâkiflilerin çoğunluğu Emevîlere açıkça taraftar oldular. Onlara sâdık birer hizmetkar gibi sonuna kadar saygı gösterdiler.

Sertlik ve zorbalık konusunda Sakîflilere güvenen Muâviye, yumuşak huyluluğu ile bilinen Basra valisini görevden alarak Sâkifli Ziyâd b. Ebîhi'yi vali tayin etti.[489] Muâviye Hâricîlerin ve Hz. Ali taraftarlarının, kendi idaresine karşı muhalefetlerini bastırmak için Ziyâd'a çok güveniyordu. Ziyâd merhametsizliğiyle bilinen çok sert bir adamdı.[490]Bu sertliğini hissettirmek için caminin minberinden, bölgede yasaklara uyulmaması durumunda başvuracağı en ağır cezaları ilan ettiği irticali bir konuşma yaparak işe başladı.[491] Yaptığı açıklamalar sadece tehdit olarak kalmadı, zayıflayan devlet otoritesini yeniden güçlendirmek için, en merhametsiz tedbirleri de uyguladı.

Ziyâd'ın merhametsizliği halka gözdağı olurken Muâviye yönetimine güç katmaktaydı. Kendisinden önceki valinin hoşgörülü tavrı yüzünden şımarmış olan Basra'daki isyancılar, Ziyâd'a karşı da benzer tavırlarını sür-

---

AÜİFD, Ankara , Cilt: XXXIV, s. 209-235; a mlf., *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 148; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 23. Sâkif kabîlesinin ileri gelenleri ile Ümmeyyeoğulları arasında akrabalık bağı da mevcuttu.

[487] Sâkif kabîlesinin önde gelen isimlerinden Urve b. Mes'ûd'un annesi Abdüşşems b. Abdimenaf'ın kızı, karısı da Ebû Süfyân b. Harb'in kızıydı. Yine Muğîre b. Şu'be'nin karısı Ebû Süfyân b. Harb'in diğer kızıydı. Bu akrabalıktan dolayı Ebû Süfyân Sâkiflîlerin dayısı kabul edilirdi. Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 218.

[488] İbn Sa'd, V, 44; İbn Miskeveyh, II, 7.

[489] Dineverî, s. 325; İbn Miskeveyh, II, 8; Mantran, s. 105; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 130; Gömbeyaz, *Muaviye b. Ebû Süfyân,* s. 310.

[490] Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 322.

[491] Yılmaz, *İşkence,* s. 77-116.

dürünce o bunu fırsat bildi ve şiddet politikasını devreye soktu.[492] Ziyâd'dan fazlasıyla memnun olan Muâviye, Mugîre'nin hicretin 50. yılında ölümüyle Kûfe valiliğini de ona bağladı. Böylece o doğu bölgesinin eyâlet valisi oldu.[493] Baskıcı ve zorba valilerin Irak halkının isyan ve ihtilal hareketlerini bastırmada en etkili yöntem olduğu anlaşılınca bölgeye aynı zihniyete mensup valiler tayin edildi. Ziyâd'tan sonra oğlu Ubeydullah Irak valiliği için biçilmiş kaftan olarak görüldü. O da aynen babasının politikasını devam ettirdi.[494]

Abdülmelik döneminde iç karışıklıklardan nemalanan ve Emevîler için devamlı baş belası olan Şiî ve Hâricîlerin bulunduğu, imparatorluğun en karışık bölgesi Irak'a Sakif kabîlesine mensup Haccâc b. Yusûf vali tayin edildi.[495] O, Medine'den sadece on iki adamıyla yola çıkıp, Arabistan çölünü hızlı bir şekilde geçerek, hiç beklenmedik bir anda, bir deve tüccarı kılığında Kûfe'nin büyük camisine ulaştı. Burada, yüzündeki peçeyi açtı ve kendisinden önce Ziyâd b. Ebîhi'nin yaptığı gibi, minbere çıkarak, hangi bölgeden olursa olsun, Emevîlere itaat etmeyenlere karşı en şiddetli tedbirleri uygulayacağını belirtti ve çok tehditkar bir konuşma yaptı. O da, Ziyâd'ın yaptığı gibi, ne söyledi ise aynen yaptı. Emevî davasına körü körüne bağlılığı onu, bölgede düzeni sağlamak için, ne kadar merhametsizce olursa olsun, her türlü önlemi almaya itti.[496] Velîd'den sonra gelen halifeler döneminde de bölgeye tayin edilecek valilerin sert yapılı olmasına dikkat edildi. Nitekim daha sonraları Irak valiliğine atanan Ömer b. Hubeyre**,** Hâlid b. Abdullah el-

---

492 Mantran, s. 105.

493 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III,290-308; İbn Kesîr, VIII, 55; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 129-130.

494 Dineverî, s. 333; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 382; Mantran, s. 105; Gömbeyaz, *Muaviye b. Ebû Süfyân,* s. 311.

495 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 48.

496 Dineverî, s. 333; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 100-106; İbn Miskeveyh, II, 7; Işş, s. 143; M. Kürd Ali, s.109; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü*, s. 121; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 48. Hatta Haccâc işinde o kadar ciddiydi ki Emevîler'e sadakatinden dolayı "*köpek yavrusu*" anlamına gelen "*Küleyb*" lakabıyla lakaplandırılmıştı. Bu hususta bkz. İrfan Aycan, "Haccac b. Yusûf", *DİA,* TDV Tayınları, İstanbul 1996, XIV, 428; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 23. Lakaplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Aksu, *Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları,* s. 231.

Kasrî, Yûsuf b. Ömer es-Sekafî, Mansûr b. Cumhûr gibi valiler yeri geldiğinde sertlikten çekinmeyen kimselerdi.

Horasân'a gelince, Horasân cihadın merkezi ve yönetim olarak Basra'ya tabi bir yerdi.[497] Yine burası merkezden uzak ve kozmopolit yapıdaydı.[498] Kozmopolit yapısı ve fetih hareketlerinin yoğun olduğu bölge olması sebebiyle buraya tayin edilecek valilerin askerî kimliğe sahip olmasına dikkat ediliyordu.[499] Basra'ya tabi bir yer olması sebebiyle buraya vali tayin edilecek kişilerin Basra valisinin ailesi veya akrabalarından birisi olması ihtimalini arttırıyordu. Dolayısıyla buraya seçilecek kişi daha çok Basra valisinin akrabası veya yakını, ancak aynı zamanda askerî kimliğe sahip kişilerdi.

Horasân uzun zaman Basra'ya tabi olarak yönetildi. Doğu sınırı genişleyince buraya ayrı bir statü verilmek istendi. Ancak Hişam'ın Horasân'a tayin ettiği valisi Âsım b. Abdullah el-Hilalî'i Hişam'a yazdığı mektupta güçlü bir Horasân için Horasân'ın Basra valisine bağlı olması gerektiğini vurguluyordu. Âsım mektubunda: *"Horasân valiliği, ancak Irak valiliği ile birlikte yürütülebilir."* diyordu.[500] Hişam, onun bu görüşünü kabul etti ve önceki uygulamaların devamı olarak Horasân'ı Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin uhdesine tevdi etti.[501] Hişam'ın hilafetinin sonlarına doğru Abbasî propagandası da bu bölgede başlaması ile seçilen valilerinin sert ve acımasız olması vasfı özellikle arandı. Dolayısıyla Abbasî ihtilaliyle mücadele edebilecek astığı astık, kestiği kestik valiler tayin edildi. Bu kişi ise Nasr b. Seyyâr'dan başkası değildi. Nasr, hem askerî kimliğe sahip hem de dirayetli bir valiydi.

Gerçek olan şu ki Irak zor bir bölgeydi. Halkını memnun etmek hiç de kolay değildi. Onlar ellerinden gelseler her gün bir vali değiştirmek isteyeceklerdi. Onların bu halini iyi bilen Muâviye vefat ederken oğluna bura

---

[497] Şakir, III, 149; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 35; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 149.

[498] Bozkurt, s. 38.

[499] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 149.

[500] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 157.

[501] İbn Kesîr, IX, 513; Şahin, s. 16.

hakkında şöyle uyarıda bulundu: *"Irak halkına da göz kulak ol. Her gün senden üzerlerindeki bir valiyi görevden almanı isteseler bile bunu yap. Çünkü bir valiyi görevden almak, sana karşı yüz kılıç çekilmesinden daha hayırlıdır."*[502] Irak eyâleti bu yapısından dolayı zorba ve acımasız valilerin atandığı diyar olmuştur.

3.3. Şam Eyâleti

Şam fethedildiği günden, Emevî Devleti'nin sonlarına kadar, Ümeyeoğullarının emri altında olan vefakâr bir şehirdi.[503] Fethinden sonra Şam'a Ümmeyyeoğullarından Yezîd b. Ebû Süfyân vali olarak atandı.[504] O, tâundan ölünce yerine kardeşi Muâviye atandı. Muâviye, halife oluncaya kadar buranın idaresini elinde bulundurdu.[505] Halife olmasıyla birlikte İslâm devletinin başkentini eski kültür ve gelenekleri içerisinde barındıran metropol şehir Şam'a taşıdı. Artık Şam Emevîlerin başkenti ve başlarına taç yaptıkları kent oldu.[506]

Şam, Emevîlere merkezlik yapmaktan başka hasletlere de sahipti. Müslümanların Bizanslıları kontrol edebildikleri noktalar buradaydı. Yaz ve kış akıncıları devamlı burada bulunurlardı. Sahillerinde gemiler inşa edilir ve Bizans'a karşı yapılan savaşlar için filolar bu kıyılardan hareket ederdi. Yine burada bulunan garnizon ordusu, bütün vilâyetler arasında en iyi talim görmüş, en disiplinli ve en sâdık orduydu.[507] Şam, Emevîler için bu derece hassas ve önemli bir şehir olunca onlar ilk dönemlerden itibaren bu şehrin kaderini başka ellere teslim etmediler. Şehri bizzat kendileri idare ederek son döneme kadar vali atamadılar.

---

502 İbn Kesîr, VIII, 199.

503 Işş, s. 136; M. Kürd Ali, I, 71. Bu hususta bkz. Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vakıdî, *Fütuhu'ş-Şam*, Thk, Abdüllatif Abdurrahman, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1997/1417, I-II.

504 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 37; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.424; Sâllabî, s.14; Âsirî, s. 142.

505 İbn Kesîr, VII, 129; Şakir, III, 147; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.424; Mustafa Fayda, "Amvâs", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, III, 100; Sâllabî, s.14.

506 R. Hartman, "Şam", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, 298-300; Cengiz Tomar, "*Şam*", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 311.

507 M. Kürd Ali, I, 100; Şakir, III, 147.

Şam'a eyâletine bağlı diğer vilâyetlere atanan valiler ise daha çok Güney Araplarına mensup kimselerdi. Çünkü bölgenin büyük çoğunluğunu Güney Arapları oluşturmaktaydı. Emevîler de bu potansiyeli göz ardı etmediler. Güney Arapları içerisinde kendilerine yakın buldukları kimseleri buralara vali tayin ettiler. Ara sırada Ümeyyeoğullarına mensup kişileri buradaki vilâyetlere atayarak onların bir nevi staj görmelerini ve tecrübe kazanmalarını hedeflediler.[508]

Kısacası Şam, Ümeyyeoğullarının en sağlam kalesi ve en güvendikleri yerdi. Şam halkı da onların dost ve yardımcılarıydı. Bu sebepledir ki Muâviye, oğluna bu konuda şöyle nasihatte bulundu: *"Senin sırdaşın, arkadaşın Şam halkı olsun*."[509]

3.4. Mısır ve Kuzey Afrika Eyâleti

Mısır, İslâm fethinden önce Bizans'ın tahıl ambarıydı. Fetihle birlikte ziraî açıdan önemini devam ettiren Mısır'ın stratejik bir ağırlığı da vardı.[510] Asrın en büyük gücü ve müslümanların rakibi olan Bizans'ın elinden alınan bu kale, Kuzey Afrika, Endülüs ve Avrupa fetihleri için üs konumundaydı. Dolayısıyla Mısır'ın bereketli ziraî faaliyetleri, canlı ticareti ve fetihlerde elde edilen ganimetleri ile devlet maliyesine katkısı büyüktü. Böyle olunca buraya atanan valilerde maliyeden anlayan ve komutanlık vasfı olan kişiler arasından seçildi.

Emevî Devleti'nin kurulduğu dönemde Mısır'ın valiliği Amr b. el-Âs'a verildi.[511] Çünkü o başarılı bir komutan ve Mısır'ın fatihiydi. Ondan sonra Mesleme b. Muhalled el-Ensarî, Züheyr b. Kâys gibi başarılı komutanlar tayin edildi.[512] II. Muâviye'den sonra Mısır'daki hâkimiyetlerini kaybeden Emevîler, Câbiye görüşmesinin ardından ilk iş olarak Mısır'a yöneldiler.

---

[508] İbnü'l-Adîm, s.23.
[509] İbn Kesîr, VIII, 199.
[510] Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 198-199.
[511] Işş, s. 143.
[512] M. Talbî, "Hassân b. Nu'mân", *EI*², Leiden, III, 271; Nadir Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 398.

Burayı Abdullah b. Zübeyr'in elinden geri aldıktan sonra bir daha ellerinden çıkarmamak için Ümeyyeoğullarının ellerine teslim ettiler.[513] Bu amaçla halife Mervân, Mısır'a oğlu Abdülaziz'i tayin etti.[514] Mervân'ın politikası Abdülmelik tarafından da devam ettirildi. Abdülmelik göreve geldiğinde kardeşi Abdülaziz'i görevinde bıraktı. Abdülaziz ölünce bu sefer kendi oğlu Abdullah'ı tayin ederek Mısır'ı elden bırakmadı. Mısır tamamen Emevîlerin eline geçince ve huzur ortamı sağlanınca Muâviye tarafından başlatılan politika devam ettirildi. Yani eskisi gibi Ümeyyeoğullarına mensup olmayan komutanlar ve ziraattan anlayan kimseler vali tayin edildi.

Mısır eyâletine bağlı diğer vilâyetlere gelince, Kuzey Afrika eyâleti tesis edilinceye kadar Afrika'daki birçok bölge Mısır'a bağlı kaldı.[515] Buranın yönetimi Mısır ile benzerlik arz etmekteydi. Çünkü Mısır'dan koordine edilen fetih hareketleri burada bulunan valiler eliyle gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla buralara daha çok komutanlık vasfı ön plana çıkan kişiler vali olarak atandı. Atamalar Mısır merkezli yapıldığından buralara atanan valiler daha çok Mısır valisinin akrabaları veya yandaşlarıydılar. Afrika'nın ayrı bir eyâlet olması ile eyâlet valisi bizzat halife tarafından tayin edildi. Bu tarihten sonra Afrika'ya bağlı vilâyetlerin valileri ise Kuzey Afrika eyâlet valisince veya merkezi idere tarafından görevlendirildi.

3.5. el- Cezire ve Ermeniyye Eyâleti

Rum illeri olarak bilinen el-Cezire ve Ermeniyye, cihadın yoğun olduğu bölgelerdi. Aslında Irak ve Kuzey Afrika tarafında da fetihler devam ediyordu ancak, müslümanlar devrin en büyük gücü olan Sasânîlere son verdikten sonra gözlerini Roma'ya çevirdiler.[516] Buranın devrilmesi demek, Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu Roma-Arap mücadelesinin başarıyla sonuç-

---

513 Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 199.

514 İbn Kesîr, VIII, 412; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 372; K.V. Zettersteen, "Abd al-Aziz b. Marvân", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 63; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 44; Yiğit, "*Abdülaziz b. Mervân*", *DİA*, I, 192.

515 Şakir, III, 275.

516 Welhausen, *Arap Devleti,* s. 54.

lanması, Hz. Peygamber tarafından fethi işaret edilen İstanbul'un alınması, devrin iki süper gücünü yenerek dünyaya İslâm'ın gücünü ispatlamak demekti. Bu gayelerle ilk zamanlarda Şam'a bağlı olarak yapılan fetihlerde kazanılan başarılar, bölgenin müstakil bir eyâlet olmasını sağladı.[517]

el-Cezire ve Ermeniyye eyâletine yapılan fetihlerin anlamının müslümanlar nezdinde önemli olması ve yapılan fetih hareketlerinde bol miktarda ganimet elde edilmesi halifelerin iştahını kabartmaya yetiyordu. Bu sebeple Ümeyyeoğulları buradan elde edilecek payeleri başkalarına kaptırmak istemediler. Kendi aralarında komutanlık vasfı olan kişileri bölgeye vali ve komutan tayin ettiler. Böylece hem bölgenin nimetlerinden istifade ettiler hem de bölgede askeri başarılar sağlayarak şöhretlerini artırdılar.[518]

Abdülmelik döneminde el-Cezire ve Ermeniyye tam bir eyâlet olmuştu. O da bölgeye kardeşi Muhammed b. Mervân'ı tayin etti.[519] Başarılı ve dirayetli bir komutan olan Muhammed, uzun süre bölge valiliğini yaparak Ümeyyeoğullarının yüz akı oldu. Onun vefatı ile zaferden zafere koşan Mesleme b. Abdülmelik bu göreve getirildi.[520] Mesleme gerek kendi bölgesinin gerekse de civar bölgelerin asayişini sağlamada dönemindeki halifelerce müracaat edilen isim olduğu gibi Anadolu'nun da müstahkem yerlerini fethetmesiyle Ümeyyeoğullarının kurtarıcısı ve medarı iftiharı oldu.[521] Mesleme'den sonra daha önce burada valilik yapan Muhammed b. Mervân'ın oğlu Mervân b. Muhammed bölge valisi olarak atandı ki o son Emevî halifesi olarak hilafet makamına oturana kadar bu görevde kaldı.

Anlaşılan o ki, Emevî ricâli bölge üzerine kurdukları çıkarcı politikalarını ciddiyetle sürdürerek bölge valiliğini mümkün mertebe Ümeyyeoğulları

---

517 Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 82.

518 İbnü'l-Adîm, s.23-26.

519 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 215; İbnü'l-Adîm, s.25-26.

520 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VIII, 359; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 395-396; Khanoglan Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyâsîve Askeri Faaliyetleri,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 18.

521 Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdümelik", *DİA,* TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 319; G. Rotter, "Maslama b. Abd al-Malik", *EI*[2], Leiden, VI, 740.

tahsis ettiler. Ancak bölgedeki fetih hareketlerini asla göz ardı etmeyerek kendi aralarında komutanlık vasfı olan kimseleri tayin ettiler. Bu da onları bölgede nüfuz sahibi yaptı.

4. İstişarenin Rolü

Emevîler döneminde hilafetten saltanata geçildiği için devletin yapısı ve karakteri üzerinde değişikliklerin olduğu muhakkaktır. Yönetim her ne kadar monarşik yapıya bürünse de istişarenin önemine muttali olan Muâviye işleri, Şam'da tesis ettiği *"Şeyhler Meclisi"* (Şûrâ) ile yürütmeye önem verdi.[522] Zaten saraylarından çıkmayan halifenin koskoca coğrafyayı bilmeden, tanımadan yönetmesi ve isabetli kararlar alması zordu.[523] Dolayısıyla o, İslam coğrafyasına hakim, bilgili ve ehil kişilerin oluşturduğu şûrâ meclisini meydana getirdi. Oluşturulan şûrâ heyetinde halifenin danışmanları, Şam halkı, kabîle reisleri, yöneticiler, ordu komutanları, ilim adamları ile çoğu zaman başlarında valilerinin de bulunduğu vilâyetlerden gelen topluluk (vufûd) yer alıyordu.[524] Bu meclis ile Muâviye, Araplar arasında öyle bir prestij elde etmişti ki toplumun önde gelen isimlerini kendi başkanlığında toplamış görünerek iktidarını her yönüyle güçlendirdi.[525]

Şûrâ'da görüşülen konu ve konunun önemine göre toplantı yerleri de değişmekteydi. Şayet konuşulacak konu halkı yakından ilgilendiriyorsa ve toplanacak meclisin saraya sığması mümkün değilse toplantılar *Mescîd-i Cumâ*'larda yapılırdı.[526] Ancak konu sadece halife, danışmanları ve yönetim kadrosunu ilgilendiriyorsa ve az sayıda katılımcı bekleniyorsa toplantı sara-

---

[522] Belâzürî, *Fütûh*, s. 146; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 81-82; İbn Abdirabbih, IV, 35; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 445; Lewis, s. 93. Muaviye'nin istişareleri ve istişare ettiği kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Abdirabbih, IV, 1-300.

[523] Hüseyin Atvan, *el-Şûra fî Asrî'l-Emevî,* Beyrut, 1990/1410.

[524] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 445; Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 119; Türcan, "Şûrâ", *DİA*, XXXIX, 232

[525] Mantran, s. 103-104.

[526] Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.

yın kabul bölümünde icra edilirdi. Güç ve azametini göstermek isteyen halifeler, genellikle saraylarında toplantı yapılması taraftarıydılar.[527]

Babası Muâviye'nin yolundan giden Yezîd, onun istişare ettiği kişilerle istişareyi sürdürdü. Bir defasında babasının danışmanı ve azatlısı Sercûn'u çağırıp Kûfe'ye kimi vali tayin edeceği konusunda fikrini sordu.[528] Sercûn ona şu soruyu sordu: *"Şu anda Muâviye'ye hayat verilse onun dediğini yapar mıydın?"* Yezîd: *"Evet"* diye cevap verince Sercûn şöyle dedi:*"O halde Ubeydullah'ı Kûfe'ye tayin ettiğine dair bir karar çıkart, çünkü bu Muâviye'nin görüşüdür ve Muâviye ölümünden önce bu tayin kararının yazılmasını emretmişti."* Yezîd, Sercûn'un görüşüne uyarak, Ubeydullah'ı Kûfe ve Basra valiliğine tayin etti.[529]

Muâviye'nin belirlediği çizgileri takip eden diğer Emevî halifeleri de saraylarında danışma meclisi bulundurdular. Onların vali tayini gibi önemli bir meseleyi danışmanlarıyla görüştüğü muhakkaktır. Özellikle vali tayinleri sırasında Hişâm b. Abdülmelik'in danışma heyeti ve bu heyetle diyalogları dikkat çekicidir. Hişâm, Esed b. Abdullah ölünce Horasân'a kimin tayin edileceği konusunda Horasân'ın durumunu bilen Abdülkerim b. Selît el-Hanefî ile istişare etti. Abdülkerim: *"Ey Emîru'l-Müminin! Horasân için Kirmânî uygundur."* dedi. Hişâm o şahsın ismini sordu. Abdülkerim: *"İsmi Cüdey' b. Ali'dir."* deyince Hişâm: *"Benim ona ihtiyacım yok."* dedi. Bunun üzerine Abdülkerim yaşlı ve tecrübeli Yahya b. Nuaym b. Hübeyre eş-Şeybânî'yi teklif etti. Hişâm: *"Rabîalılar ile sınırlar korumaz."* dedi. Abdülkerim kendi kendine: *"Rabîa ve Yemenlîleri hoş karşılamadı, bir de Mudar soyundan birini teklif edeyim."* diyerek: *"Bir mahsuru yoksa Âkil b. Ma'kıl el-Leysî de olabilir."* dedi. Hişâm: *"Mahsuru nedir ki?"* deyince Abdülkerim: *"Âkil fazla iffetli değildir."* dedi. Hişâm: *"Ona da ihtiyacım yok."* dedi. Abdülkerim, Mansûr b. Ebi'l-Harkâ es-Sülemî'yi, *"Akıllıdır, yiğittir; yalnız biraz yalan söyler."* diyerek teklif

---

527 Koyuncu, s.71-156.
528 İbn Kesîr, VIII, 255; İbn Miskeveyh, II, 12.
529 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 382; İbn Kesîr, VIII, 255.

etti. Hişâm: *"Yalanda hayır yoktur."* diyerek bunu da reddetti. Abdülkerim, Yahya b. Hudayn'ı teklif etti. Hişâm: *"Ben Rabîa'nın sınırları koruyamayacağını söylemedim mi?"* dedi. Abdülkerim Nasr b. Seyyâr'i teklif edince Hişâm: *"Bu Horasân için biçilmiş kaftan."* diyerek kabul etti. Abdülkerim: *"Her ne kadar iffetli ve tecrübeli ise de onun da bir eksik yönü var."* dedi. Hişâm: *"Nedir o eksiklik?"* diye sorunca Abdülkerim: *"Nasr'ın Horasân'da kalabalık bir aşireti yok."* dedi. Hişâm bunun üzerine: *"Ey babasız kalasıca! Aşireti benden fazla olan birini mi arıyorsun? Ben de onun aşiretiyim."* diye cevap verdi. Nasr'ın Horasân'a tayin emrini yazarak Abdülkerim ile gönderdi.[530]

Yapacağı tayinlerde istişareyi önemseyen Hişam, Azerbaycan ve Ermeniyye valisi Cerrâh b. Abdullah'ın Hazarlarla yaptığı savaşta şehit edilmesi haberini alınca, danışmanlarını toplayarak, Cerrâh'ın yerine atanacak kişi hakkında onlarla istişarede bulundu.[531] Danışmanlarının Saîd b. Amr el-Hareşî'yi önermeleri üzerine onu bu bölgeye vali tayin etti.[532]

Eyâlet ve vilâyet valileri de halifeler gibi saraylarında danışma meclisleri bulundurdular. Kendilerine devlet işlerinde yardımcı olacak kabîle temsilcileri ile şehrin ileri gelen alimleri, din adamları ve sözü dinlenir kişilerin oluşturduğu kurul (vufûd) meydana getirdiler. Mesela Irak valisi Ziyâd b. Ebih Irak eyâletinde kendisine bağlı olan valilere gönderdiği elçileri her hafta Cuma günleri toplayarak onlarla istişare eder ve bu mecliste idareyle alakalı her hususu konuşurdu.[533] Anlatıldığına göre Mervân b. el-Hakem, Medine valisi iken çözümü zor bir problemle karşılaşmıştı. O da bunu çözmek için oradaki sahâbîleri toplantıya çağırdı, onların fikirlerini sordu.[534] Takvasıyla meşhur Emevî valisi Ömer b. Abdülaziz de danışma meclisini Mekke'nin

---

530 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 433; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 119-120; Nüveyrî, XXI, 262-265; Yusûf Kısa, *Nasr b. Seyyar ve Emevîlerin Yıkılışında Türk Yurtlarının Siyasi Durumu,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994, s. 28.

531 Nüveyrî, XXI, 251. Abdülmelik b. Mervân danışmaya çok önem vermekteydi. Onun başarısının sırlarından birisi de bu olsa gerek.

532 Süslü, s. 88.

533 Akyüz, *Âmme Hukuku,* s.320.

534 İbn Kesîr, VIII, 416.

âlimlerinden oluşturmuştu.[535] Uzun süre Mekke ve Medine valiliği yapan Abdülvâhid Nadrî ise bir şey yapmak istediği zaman şehrin ileri gelenlerinden Kâsım b. Muhammed ve Salim b. Abdullah b. Ömer ile istişare ederdi.[536]

Özetle halife ve valiler devlet işlerini sağlıklı bir şekilde yürütmek için yanlarında danışma meclisi bulundurmaktaydılar. İdarî konularda görüşü alınan bu meclisin yapılacak vali atamaları üzerinde etkili oldukları muhakkaktır.[537] Zaten bu konuda bize intikal eden rivayet ve örnekler bunu doğrulamaktadır.

5. Talepte Bulunmak (İstirca)

Valilik makamı devlet görevleri arasında en yüksek memurluk olması sebebiyle, her zaman arzu edilen bir makam olmuştur. Vali olan kişi devlet işlerinde söz sahibi olduğu gibi hem kabîlesine şeref katar hem de itibar sahibi olurdu. Üstelik atandığı bölgede halifenin gören gözü, işiten kulağı, söylediği sözü olurdu. Hal böyle olunca valilik makamı her zaman gıpta edilen memuriyetlerden biri oldu. Kendisini vali olmaya ehil gören kişiler, valiliklerini onaylayacak makam olan halife veya eyâlet valilerine giderek isteklerini bildirmekten çekinmediler.

Yönetime talip olma konusunda İslâm'ın ve İslâm Peygamber'inin görüşü açıktı. Hz. Peygamber bir defasında şöyle buyurarak yönetime talip olunmamasını tavsiye etmiştir: *"Sakın kimseden riyaset isteme! Eğer isteğin bir riyaset verilirse, istediğin şey ile baş başa bırakılırsın; Allah'ın yardımına mazhar olamazsın. Eğer istemeden riyaset sana verilirse Allah'ın yardımını görürsün."*[538] Hz. Peygamber, sadece dünyalık heva ve heveslerini tatmin etmek, kendisine, ailesine ve aşiretine çıkar sağlamak için makam isteyenleri kapısından geri çevirmişti. Ebû Mûsa konuyla alakalı başına gelen olayı şöyle anlatır:

---

535 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 202.

536 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 346.

537 Türcan, "Şûrâ", *DİA*, XXXIX, 232.

538 Buhâri, 5. Bu hadisin ravisi ise Muaviye'nin Sîstan valisi Abdurrahman b. Semûre idi. Hadisin ravisi olduğundan o Muaviye'den idarecilik talep etmemişti. Onu bu göreve Muaviye layık görmüştü. Bu hususta bkz. Önkal, "Abdurrahman b. Semûre", *DİA*, I, 171.

"Kendi aşiretimden iki kişiyle birlikte Hz. Peygamber'in huzuruna gitmiştim. Onlardan biri: *'Ya Rasûlallah! Beni bir göreve tayin et!'* dedi. Diğeri de bunun aynısını söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: '*Bizler bir görevi onu talep edene ve hırsla isteyene vermeyiz.*' buyurdu.[539] Hz. Peygamber aynı şekilde yönetimi hırsla isteyenlere şöyle uyarılarda bulunuyordu: "*Siz mevki ve makamlara hırslı oluyorsunuz. Halbuki idarecilik, kıyamet gününde nedamet olacaktır. O makam, ne güzel bir süt annedir ve ne kötü sütten kesendir.*"[540] Hz. Peygamber'in ehliyetli gördüğü birkaç kişiyi geri çevirmediği de oldu. Nitekim Amr b. el-Âs'ın talebi üzerine Hz. Peygamber onu Umman'a vali tayin eti.[541]

Hz. Peygamber'in vefatıyla hilafeti başkasına kaptırmak istemeyen Ensâr, hilafetin kendilerine ait olduğu iddiasıyla Benî Saîde Sâkifesinde bir araya geldiler. Burada yönetime talip olanlar açık açık niyetini belirttiler. Böylece yönetime talip olma ümmetin gündemine yerleşti ve yadırganmayan bir durum oldu. Sonraki dönemlerde özellikle Hz. Ali ve Hz. Osman'ın da hilafete talip olmaları işe talip olma konusunda cesaretleri artırdı.

Zorlu bir mücadelenin ardından hilafeti ele geçiren Muâviye'nin, idarî kadrolarda bulunmak için kendisine gelen güçlü kabîle mensuplarını geri çevirme gibi bir lüksü yoktu. O kendisinden talepte bulunanları kabiliyetlerine göre devlet kademelerine yerleştirmeye özen gösterdi. Mesela Muâviye'nin halifeliğinin ilk yıllarında Basra valiliğine Ukbe b. Ebî Süfyân'ı tayin etmek istediğini işiten İbn Âmir, halifenin huzuruna çıkarak ona; *"Benim Basra'da bir sürü mal ve eşyam vardır. Eğer beni oraya vali tayin etmezsen bütün bunlar kaybolup gider."* dedi. Muâviye de onun bu talebini geri çevirmeyerek onu Basra'ya vali tayin etti.[542] İbn Âmir'in mallarının talan edilmesi Muâvi-

---

[539] Askalanî, XIV, 166.

[540] Askalanî, XIV, 165.

[541] İbn Kesîr, VIII, 48 Detaylı bilgi için bkz. Apak, *İslâm Siyaseti Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

[542] İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 321; İbn Sa'd, V, 44; İbn Miskeveyh, II, 6; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 266; İbn Kesîr, VIII, 153-154; Şakir, *İslam Tarihi*, III, 150; H.A.R Gibb, "Abd Allâh b. Khâzim", *EI*[2], London 2008, I, 49; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 106-107; Aycan, *Muaviye b. Ebû Süfyân*, s. 260. Abdullah b. Âmir Muâviye adına Hz. Ha-

ye'nin işine gelmeyeceği gibi Ümeyyeoğullarının maddi kaynaklarından birinin yok olması sebebiyet verebilirdi. Çünkü İbn Âmir, Yezîd'in kayınpederi ve Hz. Osman'ın dayısının oğluydu; yani Ümeyyeliler için parasını son damlasına kadar harcayacak birisiydi. Üstelik o, Hz. Osman döneminde Basra valiliği yaptığı için bölgeyi ve bölge halkını iyi bilenlerdi.[543] İbn Âmir'in bu şekilde vali olması ondan valilik talep etmek isteyenlere cesaret vermiş olacak ki o, Kays b. Heysem el-Kaysî el-Sülemî'yi Horasân'dan azledince Abdullah b. Hâzim bu göreve talip oldu. Abdullah b. Hâzim, Abdullah b. Âmir'e şöyle dedi: "*Beni Horasân'a vali tayin edersen senin bütün işlerini rahatlıkla hallederim*." Bunun üzerine Abdullah b. Âmir onun Horasân valisi tayin edildiğine dair bir kararnâme yazdırdı.[544]

Emevî Devleti üzerinde hakları olduğunu iddia edenler hatta devletin kuruluşunun kendileri sayesinde gerçekleştiğini düşünenler, fedakârlıklarının karşılığını görmek istediler. Bu düşüncede olan Hz. Osman'ın oğlu Saîd, Muâviye'nin kapısını çaldı.[545] Muâviye'den kendisini Horasân'a vali olarak tayin etmesini istedi; ancak Muâviye Ubeydullah b. Ziyâd'ın orada vali olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sâid ona şöyle dedi: "*Vallahi senin asla erişmen mümkün olmayan bir noktaya gelmen için babam her türlü iyiliği yaptı ve seni en iyi bir mevkiye getirdi, ancak sen hiç de onun başına gelen musibetten dolayı bir teşekkürde bulunmadın ve onun arkasından da kimseyi mükâfatlandırmadın. Tutup şu oğlunu, öne geçirdin, ona müslümanlardan bey'at aldın. Halbuki ben şahsen ondan çok daha hayırlı olduğum gibi babam ve annem de onun babasından ve annesinden çok daha hayırlıdır.*" onun bu sözleri üzerine Muâviye şöyle konuştu: "*Babanın başına gelen musibetten dolayı senin mükâfatlandırılman gerekirdi, ancak ben elde ettiğim bu mevkiden dolayı şükür olarak babanın kanını talep ettim. Senin babanın onun babasından daha hayırlı olduğu meselesine gelince; evet, vallahi baban*

---

san'dan muvafakat alan kişi olmasından dolayı Muâviye'ye sözü tesir etmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Halime Kömürcü, *Abdullah b.Amir hayatı ve şahsiyeti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1999.

543 İbn Sa'd, V, 45; Işş, s. 145; Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84.

544 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 285.

545 Halife b. Hayyât, s. 170; Ya'kûbî, II, 148; İbn Kesîr, VIII, 138.

benden daha hayırlı idi. Annenin daha hayırlı olduğu meselesine gelince; hayır, vallahi Kureyş'ten bir kadın Kelboğullarından bir kadından çok daha hayırlıdır. Senin ondan daha faziletli ve üstün olduğun meselesine gelince; senin gibi adamların Şam'a dolup taşmasına pek de razı olacak değilim." Bu konuşma üzerine Yezîd babasına: *"Ey Müminlerin emîri! Sen amcanın oğlunun işlerini halletme konusunda herkesten daha çok hak sahibi olan bir kimsesin. O sana serzenişte bulunmuştur, senin de onun bu serzenişlerini gidermen gerekir."* dedi, bunun üzerine Muâviye, Saîd b. Osman'ı Horasân valiliğine atadı.[546]

Emevî Devleti'nin kuruluş yıllarında vali olacak kişilerin halifelerin kapısına gelerek talepte bulunmaları ve halifelerin de onlara olumlu cevaplar vermeleri ileriki dönemde talepte bulunacak olanlara cesaret verdi. Belli bir dönemden sonra ise talepte bulunmak devlet geleneği haline geldi. Mesela Abdülmelik döneminde Horasân valisi Bukeyr b. Vessâc azledildiği sırada Abdülmelik onun yerine kimi vali tayin edeceği konusunda istişarede bulunurken Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd ona şöyle dedi: *"Ey Müminlerin emîri! Sen onlara kendi yakınlarından birisini gönder."* Abdülmelik Ümeyye'ye cevaben: *"Sen Ebû Fudeyk'e karşı yenilmemiş olsaydın, bu iş senin olurdu."* dedi. Bunun üzerine Ümeyye şu karşılığı verdi: *"Ey Müminlerin emîri! Allah'a yemin ederim, askerlerim beni yardımsız bırakarak yanımda çarpışacak kimse bulamayıncaya kadar Ebû Fudeyk'e karşı yenilmedim. Fakat belirli bir asker grubunun olduğu yere kadar çekilmeyi, müslümanlardan geriye kalmış bir avuç insanı ölüme teslim etmekten daha uygun gördüm. Ayrıca Hâlid b. Abdullah da sana benim bu konuda mazur olduğumu yazmıştır. Herkes benim bu konuda mazur olduğumu biliyor."* bunun üzerine Abdülmelik, Ümeyye'yi Horasân'a vali tayin etti.[547]

Hişam b. Abdülmelik amcasının oğlu Mervân b. Muhammed'in talebi

---

[546] Halife b. Hayyât, s. 170; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 154; Belâzurî, *Futûh,* s. 418; Ya'kûbî, II, 148; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 352; İbn Kesîr, VIII, 138; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 323; Hasan Kurt, "Saîd b. Osman b. Affân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXVI, 572. Muâviye Saîd'i Horâsân'a göndererek iktidar kavgasında rakip olabilecek bir adayı da hilafet merkezinden uzaklaştırmış oldu. Bu hususta bkz. Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 288.

[547] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 62.

üzerine onu el-Cezire, Azerbaycân ve Ermeniyye valisi tayin etti. Onun talebinin kabul edilmesinin sebebi şöyledir: Mervân Hazarlarla yapılan savaşlar sırasında Ermeniyye'de Mesleme b. Abdülmelik'in ordusunda yer alıyordu.[548] Mesleme savaştan avdet edince Mervân, Şam'a gidip halifenin huzuruna çıktı. Hişâm ona geliş sebebini sorunca Mervân: *"Söylemeye sıkılıyorum... Ayrıca o yükü benden başka çeken de yok!"* dedi. Hişâm:*" Nedir o utandığın şey?"* Mervân: *"Hazarların İslâm topraklarına girip Cerrâh'ı ve başka müslümanları öldürmeleri müslümanları zayıflatmıştı. Sonra Müminlerin emîri kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i gönderdi. And olsun Mesleme Hazar topraklarının en aşağılarına adım atamadı. Üstelik onların çok sayıda oluşlarını görünce onlara savaş ilân etmedi ve kendisi bundan sonra üç ay yerinden ayrılmadı. Bana savaş için izin ver de bu utancı üzerimizden kaldırayım ve düşmandan intikam alayım."* Hişâm:*" Sana izin veriyorum."* dedi ve onu Ermeniyye ve el-Cezîre valisi tayin etti.[549]

Kısacası dünya devleti olma yolunda adımlar atan Emevîler döneminde vali adayları da dünyevi makamlara ulaşma konusunda istekli ve arzulu oldular. Önceki dönemlerde yönetime talip olma konusunda yaşanan olaylar onları bu konuda daha da cesaretlendirdi. Emevîlerin huzurlarında valilik talebinde bulunanları çoğu zaman boş çevirmemeleri şansını denemek isteyenlere cesaret verdi. Dolayısıyla onların döneminde valilik için birçok halifenin kapısı çalındı. Emevî halifeleri de devletin bekâsı önemli gördükleri kişilerin tekliflerini göz ardı etmediler.

6. Kadınların Rolü

Emevîler döneminde kadına verilen sosyal statü büyük oranda değişikliğe uğradı. Fetihlerle birlikte artan gelirlerin yarattığı ekonomik rahatlık, farklı kültürlerle tanışma, dünyevileşme arzuları; aşk, sevgi, şarap, şîir, musikî ve dans gibi eğlence furyasının yaygınlaşmasını beraberinde getirdi.[550]

---

548 Halife b. Hayyât, s. 225.

549 Ya'kûbî, II, 317; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 395-396; Hacıyev, s. 101.

550 Emevîler döneminde eğlence sektörünün solist ve astsolistlerini çıkaran, eğlenceleri düzenleyen Hicaz'dı. Gece gündüz her yerde şarkı ve şarkıcılardan söz edilirdi. Bu hususta bkz.

Bu furyaya entelektüel geçinen saray halkının katılması, Sükeyne bnt. Hüseyin, Âişe bnt. Talha, Leyla bnt. Uhayha gibi üst düzey kadınların rağbet etmesi ile zevkine düşkün halifelerin eğlence sektörüne destek vermeleri eğlencenin kısa sürede yaygınlaşmasını sağladı.[551] Eğlence artınca eğlencenin en önemli unsuru olan kadınlara rağbette arttı.[552] Daha önce dinî alanlara yönlendirilen kadınlar artık eğlenceye ve eğlence sektörünün bir parçası olmaya davet edilir oldular. Kadınların eğlence sektörünün parçası haline getirilmesi her ne kadar kadınlık alemi için üzücü bir gelişme de olsa, bu fırsatla saraya giren hatta halifelerin yakınına kadar sokulan kadınların, idarî mekanizmada az da olsa söz sahibi olduklarını söyleyebiliriz.

Bizâns ve Sasânîleri örnek alarak büyük saraylar inşa eden Emevîler, saraylarında kadınlar için tahsis edilen harem kısmını ihmal etmediler. Devletin kuruluş yıllarında Muâviye'nin haremin tesis ettiği ve hadım hizmetkâr edindiği rivayet edilir.[553] Muâviye'nin sarayda yaşaması, çok eşle evliliği ve kadınlara karşı müşfik, olgun, anlayışlı tavırlar takınması haremin onun zamanında başlamış olacağını kuvvetlendirmektedir. [554]

Haremle ve eğlence hayatı ile birlikte saray hayatı ve sarayın bir parçası olan kadınlar, idarenin merkezine yaklaştılar. Artık daha önce yabancı ol-

---

Durant, s. 13. Hicaz'a böyle bir misyon yüklenmesi manidardır. Anlaşılan Emevîler Hicazlıları pasifleştirmek için onlara entellektüel olmalarını telkin eden nameler fısıldıyorlardı. Belki de Hicaz halkının eğlenceyle oyalanması rejimin devamı için şarttı.

551 Nebi Bozkurt, "Eğlence", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 483; Eryavuz Yakut, *Emevîler Dönemi Hanımların Sosyal Durumları ve Sukeyne Binti Hüseyin Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2000, s. 71-72.

552 Bu dönemin sanatçıları hakkında bkz. Mustafa Kılıç, "İslam Kültür Tarihinde Mûsiki: Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar", *AÜİFD,* Cilt: 31, s. 435-436.

553 Abülkerim Özaydın- Nebi Bozkurt, "Harem", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 132; Ziya Kazıcı, *İslâm Kültür ve Medeniyeti,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s. 163-173. Tarihçi Mes'ûdî, Muâviye'nin bir gün genç bir hadımla birlikte hareme girdiğini ve o sırada başı açık durumda bulunan karısı Fâhite'nin hemen örtünüp kocasına, hadımlar dahil genç erkeklerin hareme girmesinin caiz olmadığını söylediğini ve Muâviye'nin o günden sonra yaşlı hadımlar hariç hiçbir erkeğin içeri girmesine izin vermediğini kaydeder. Bu konuda bkz. Mes'ûdî, *Murûc,* III, 31-35.

554 Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, Sivas 2001, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 271-272; Ramazan Altınay, "Emevîler Döneminde Kadın", *EKEV*, Yıl: 8, Sayı: 21, s. 81-82.

dukları idareye ve idarenin işleyişine vakıf hale geldiler. Bunu fırsat bilen saltanat ailesine mensup bazı ihtiras sahibi kadınlar ile eğlence hayatının vazgeçilmezi olan kadınlar, yönetimde söz sahibi olmak için faaliyete geçtiler. Belâzûrî'nin kaydına göre şarap içmeyi, şarkılarla eğlenmeyi, avcılık yapmayı, şarkıcı cariyeler ve köleler edinmeyi, maymun ve horozlarla eğlence tertip etmeyi ilk başlatan halife, Yezîd b. Muâviye olmuştur.[555] Ancak o, bu işi sarayda değil daha çok av partilerinin yapıldığı Deyr (Manastır)'lerde yapmaktaydı.[556] Bu eğlencelerde kadınların olduğu muhakkaktı. Fakat kadınlar yönetimle yeni tanıştıklarından bu sıralarda etkin olamadılar. Zaten Yezîd, döneminin siyasî çekişmelerinden dolayı eğlenceye fırsat bulamadı. Yezîd'den sonra da kadınların iktidar üzerindeki etkinlikleri hissedilmeye başladı. Nitekim halife Mervân b. el-Hakem'in eşi tarafından öldürülmesi onların iktidar üzerindeki hırs, ihtiras ve güçlerini göstermektedir.[557] Mervân'ın eşi Yezîd b. Muâviye'nin eski eşi ve Hâlid b. Yezîd'in annesiydi. Bu kadın oğlu Hâlid'i veliahtlıktan azletmek isteyen halifeyi öldürerek iktidara yön vermek istemiştir. Halifelerin hayatına, dolayısıyla iktidara yön veren kadınların vali tayinlerinde etkili olduklarından söz edebiliriz. Ne varki onlar seslerinin açıkça duyulmasını arzu etmediklerinden (veya ortamın onların seslerinin çıkması için uygun olmamasından) geri planda yapmak istediklerini hayata geçirmeye devam ettiler.

Emevî halifeleri içerisinde saraya eğlence ve fasıklığı getiren, kadınlara

[555] İrfan Aycan, "Musiki" , *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, s.125; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 404; Savaş, *Eğlence Hayatı*, s. 52; Kılıç, *Mûsiki*, s. 437.

[556] Yezîd İstanbul Muhasarası öncesi Deyr-ü Mürrân'da eğlenceye daldığı için babasının itabına maruz kaldı. Ya'kubî, II, 138. Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 55-59. Yezîd'in av merakı Deyr'lerde yaptığı alemlerle yakından alakalı olmalıdır.

[557] İbn Sa'd, V, 42; Dineverî, s. 285; İbn Miskeveyh, II, 68; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 98; İbnü'l-Esîr, III, 535; İbn Kesîr, VIII, 418; Ketbî, IV, 126; Kılıç, *Mervân*, s. 86-87. Mes'ûdî'nin bildirdiğine göre Mervân'ı sütüne zehir katarak öldürmüştür. Bu hususta bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 98. Meşhur olan rivayetlere göre ise onu yastıkla boğarak öldürmüştür.

düşkünlüğüyle bilinen, Yezîd b. Abdülmelik'tir.[558] Dolayısıyla kadınların etkisi bu dönemden itibaren açıkça hissedilmeye başlandı. Günün büyük bir bölümünü halifeyle geçiren kadınlar, halifenin siyasi danışmanı pozisyonundaydılar. Yezîd'in siyasi kararlarına yön veren iki kadın grubu bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi aşırı Kuzey Araplığıyla bilinen Haccâc'ın yeğeni ve Yezîd'in eşi Ümmü'l-Haccâc, diğeri ise Habbâbe ve Sellâme adındaki görünüşte cariye ama arka planda müşavirlik görevini üstlenen iki kadın.[559] Yezîd eşinin etkisiyle uzun süre Emevîlere valilik yapmış olan Mühelleboğullarını yönetimden uzaklaştırdığı gibi Yemenlileri de devlete düşman etti.[560] Bu kadın Yezîd'in Kuzey Araplarına meylini artırdı.

Habbâbe ve Sellâme ismindeki cariyeler de Yezîd'in akıl hocalarındandı. Yezîd, Habbâbe'yi Osman b. Sehl b. Hanife'den 4.000 dinara satın almıştı.[561] Rivayet edildiğine göre Yezîd, Habbâbe'yi sağlığında o kadar çok severdi ki devlet işlerinde dahi onun sözünü dikkate alırdı. Artık gündüzü gecesi Habbâbe olmuştu. Hatta bir gün Yezîd, yanında Habbâbe ve SelIâme var iken coşmuştu: *"Bırakın beni uçayım."* dedi. Habbâbe: *"Peki ümmeti kime emânet edeceksin?"* diye sorunca da: *"Sana."* diye karşılık verdi. [562] Başka bir zaman da: *"Üzerimdeki bütün görevlere seni tayin ediyorum, ben günlerimi senin-*

---

558 Mes'ûdî, *Murûc,* III, 163; Zeydan, I, 124; İrfan Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, Ankara 1999, Sayı: XXXVIII, s. 180; Savaş, *Eğlence Hayatı*, s. 53; M. Akif Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 354.

559 Mes'ûdî, *Murûc,* III, 163; Zeydan, I, 124-125; Kılıç, *Mûsiki,* s. 442; Rıza Savaş, "Emevîler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Şarkıcıları", *İSTEM*, Yıl: 4, Sayı: 8 Konya 2006, s. 51; Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 344; Kılıç, *Yezîd b. Abdülmelik*, s. 58.

560 M. Akif Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik, s. 344.*

561 Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Isfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî,* thk., Abdullah Ali Mühennâ ve Arkadaşları, Darû'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995, V, 128; İbnü'l-Esîr, IV, 351. Medineli bir cariye olan el-Aliye, İbn Süreyc, İbn Muhriz, Malik, Ma'bed, Cemile ve Azze'den musiki öğrenir. Yezîd b. Abdilmelik onu dört bin dinara satın alır ve ona Habbâbe adını verir. Bu hususta bkz. Savaş, *Eğlence Hayatı,* s. 55. Rivayete göre Yezîd Aliye'yi Süleyman'ın devlet başkanı olduğu bir dönemde satın aldı. Onunla evlenmek istedi. Süleyman bu haberi duyunca onların evlenmesine mani olmak için Aliye'yi İfrikiyyalı biriyle evlendirdi. Ancak Aliye'yi unutamayan Yezîd halife olunca onu tekrar getirti. Bu hususta bkz. İbnü'l-Esîr, IV, 352; İbn Kesîr, IX, 378; Aycan, *Eğlence Sektörü*, s. 181.

562 Nüveyrî, XXI, 226-240; Kılıç, *Yezîd b. Abdülmelik,* s.58.

le geçirmek istiyorum."[563] diyecek kadar ileri gitti. Yezîd'in bu sözlerinden onun yönetimde kadınların sözünü dinlediğini anlamak mümkündür. Bu sebepledir ki vali olacak kişilerin Yezîd'e değil de Habbâbe'ye müracaat ettikleri rivayet edilir.[564] Belâzûrî'nin bildirdiğine göre önemli bir göreve gelmek isteyen Ömer b. Hubeyre, Habbâbe ile defalarca görüşmüş, ona hediyeler vererek onun gönlünü kazanmış ve tayini hususunda ondan yardım istemişti. Habbâbe, Yezîd üzerindeki etkisini kullanarak İbn Hübeyre'nin talebini gerçekleştirmişti.[565] Ancak bu tayinde eşinin de etkisi olduğu unutulmamalıdır. Çünkü İbn Hübeyre Yezîd b. Abdülmelik'in karısı gibi Kuzey Araplarına mensuptu.

Yezîd gibi kadınların etkisinde kalan başka halifeler de vardı. Mesela Hişâm b. Abdülmelik, Eşres b. Abdullah'ı Horasân valiliğinden azletmesinden sonra yerine atayacağı kişi hususunda karısının etkisinde kaldı. Çünkü karısı Ümmü Hâkim bnt. Yahya b. Hakem'e mücevher gerdanlık hediye eden Cüneyd b. Abdurrahman'ı atadı.[566]

D. VALİLERİN ATANMALARI İLE İLGİLİ BAZI HUSUSLAR

1. Vali Atamalarında Yaş Faktörü

Hz. Peygamber: "*Kalem üç kişiden kaldırıldı; uyuyandan uyanıncaya kadar, çocuktan baliğ oluncaya kadar, deliden akıllanıncaya kadar.*" şeklinde belirterek sorumluluk sahibi olacak kişilerin buluğ yani ergenlik dönemine gelmesi gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim onun atamaları içerisinde yaşı en küçük olan Üsâme b. Zeyd'ti ki, Üsâme o sıralarda on sekiz-yirmi yaşlarında bulu-

---

563 İbnü'l-Esîr, *Kamîl*, IV, 351.
563 İbn Kesîr, X, 9; Nüveyrî, XXI, 400; Ketbî, IV, 323; Aycan, *Eğlence Sektörü*, s. 181.
564 M. Akif Fidan Yezîd'in eğlence sırasında söylediği bir sözden dolayı onun devletin bütün işlerini, Habbâbe'nin eline bıraktığı, Habbâbe'nin ise istediğini atadığı, istediğini azlettiği gibi bir sonuca ulaşmanın abartılı olacağını düşünmektedir. Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 354-358.
565 Belâzûrî, Ensâbu'l-Eşrâf, VIII, 268. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 66.
566 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 379.

nuyordu.[567] Bu yaş grubu da Arabistan şartlarında rüşd çağı için yeterliydi. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de üst düzey görevlere atanacak kişilerde yaşlarına önem verildi.[568]

Emevîler dönemine gelince, onlar çok iyi biliyorlardı ki çocuk yaştakiler devleti yönetemeyecekler gibi halkın nazarında kabul ve itibar görmezlerdi. Böylesi bir tayin, kılıçlarını Emevîler için bileyenlere fırsat vermekten başka bir işe yaramazdı. Emevîler bu gerçeği iyi bildikleri için II. Muâviye'den sonra halife adayları Hâlid b. Yezîd'in henüz 15-16 yaşlarında genç ve tecrübesiz olmasını dikkate alarak onu halifeliğe getirmediler.[569]Aslında ilk zamanlarda Hâlid'in dayısı Hassân b. Malik, onun yaşına aldırış etmeden, halifelik için onu aday göstermişti. Hassân, Ürdün'de Hâlid adına propagandaya başlayınca halk: *"Bizler de sana, sana muhalefet edenlerle çarpışmak üzere bey'at ediyoruz. Şu şartla ki, bizleri şu iki gençten uzak tutacaksın. (Onlar: Yezîd'in iki oğlu Abdullah ve Hâlid'ti) Çünkü herkes bizim karşımıza yaşını başını almış birini çıkartırken, biz genç birisini takdim etmekten hoşlanmayız."*[570]Halktan beklediği desteği alamayan Hassân yine de bu fikrinden vaz geçmemiş olacak ki Câbiye'de tekrar Hâlid'in adını zikretti. Ancak orada da Hâlid'in adı geçince benzer ifadeler yeniden dile getirildi. Sonuçta Hâlid genç ve tecrübesiz olduğu için hilafet makamına getirilmedi.

Halifelikte yaş ve tecrübeye dikkat eden Emevîler, tayin edecekleri valilerde de bu kriteri gözettiler. Araştırmalardan elde ettiğimiz kanaate göre onlarda valilik için asgari yaş 22 olmuştur.[571] Nitekim Abdullah b. Abdülme-

---

[567] İbn Hacer, I, 29. Üsâme'nin on dokuz yaşında olduğu görüşü hakkında bkz. İbn İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 119. Onun yirmi yaşında olduğu hakkında bkz. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I, 397.

[568] Kılıç, *Valilik,* s. 126.

[569] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 494-498.

[570] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495-496.

[571] İbn İbn Kesîr'in bahsettiğine göre Abdülmelik b. Mervân on altı yaşında iken Muaviye tarafından Medine şehrine vali tayin edilmişti. Bu hususta bkz. İbn Kesîr, IX, 105. Bu rivayetin diğer kaynaklarda zikredilmemesi ve bu tarihte Medine valisinin Abdülmelik değil de onun babası olduğunun zikredilmesi rivayete ihtiyatla yaklaşmamıza neden oldu. Üstelik yakın zamanda Abdülmelik b. Mervân hakkında çalışma yapan Erkoçoğlu'da Bu tarihte Abdülme-

lik'in Mısır valiliğine tayin edildiğinde 27 yaşında olduğu kaydedilir.[572] Ancak onun Mısır valiliğinden önce beş yıl kadar Hıms valiliği yaptığı da hesaba katılırsa, Abdullah 22 yaşından itibaren valilik görevine başlamıştı.[573] 22 yaşı çok da erken bir yaş değildir. Zaten diğer halifelerce bu yaşlara yakın bazı kimseler vali olarak atanmıştı. Mesela Muâviye, Ubeydullah b. Ziyâd'ı 25 yaşında iken Horasân valiliğine atadı.[574] Velîd b. Abdülmelik, Medine valisi Hişam b. İsmail'i görevden azledince yerine amcası oğlu ve kız kardeşi Fatıma'nın kocası Ömer b. Abdülaziz'i vali olarak tayin etti. O esnada Ömer, 25 yaşındaydı.[575] Mesleme b.Abdülmelik de valiliğe atandığı sıralarda 28 yaşındaydı.[576] Bu tayinlerde dikkati çeken nokta ise genellikle Emevî ailesine mensup kişilerin erken yaşlarda valilik makamına atanmalarıydı. Bunun sebebi onların genç yaşta yönetim tecrübesini kazanmalarını sağlamak olmalıdır.

Valilikte asgari yaş hemen hemen belliydi. Azami yaşa gelince, bu konuda bir sınırlama yapılmamıştır. Nitekim Amr b. el-Âs 87-88 yaşlarında Mısır'a,[577] Nasr b. Seyyar 74 yaşında Horasân'a,[578] Muğîre b. Şu'be 61-62 yaşlarında Kûfe'ye atanmıştı.[579] Bu kişiler devlet terbiyesi almış, yönetim anlayışına sahip ve yaşları bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen dirayetlerinden bir şey kaybetmeyen güçlü kimselerdi. Emevîlere onların bilgisi ve görgüsü kadar arkalarında olan kabîlelerinin de desteği lazımdı. Dolayısıyla

---

lik'in değil babası Mervân b. Hakem'in Medine valisi olduğunu belirtmekte ve Abdülmelik'in Muaviye tarafından şehrin divanına başkan tayin edildiğini bildirmektedir. Bu hususta bkz. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 52.

[572] Kindî, s. 58; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 200.

[573] Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 188.

[574] İbn Kesîr, VIII, 118; Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 355; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 321; Balıkçı, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 13.

[575] İbn Kesîr, IX, 121.

[576] Kurt, "Mesleme", *DİA*, XXIX, 319.

[577] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 26; Işş, s. 143.

[578] Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik,* s.159. 74 Yaşlarında valilik makamına oturan Nasr, bu göeve atandıktan sonra yaklaşık 10 yıl daha görev yaparak 80'li yaşlarda valilik yapan kişilerden olmuştur.

[579] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 263.

Emevîler onların ilerlemiş yaşlarına aldırış etmeden onları valiliğe getirmişlerdir.

Emevî valilerinin geneline bakıldığında tayinlerde yaygın olan yaş grubunun 30-60 arası olduğu görülecektir. Bilinen bir gerçek var ki o da insanların en verimli çağları 30-60 yaş arası olduğu dönemlerdir. Bu gerçekten hareketle Emevîlerce tayin edilen valiler genellikle bu yaş dilimi arasında olmuşlardır. Orta yaş ve üzeri kimselerin tayin edilmesinin ardında cahiliye döneminden gelen Arap anlayışının da etkisi olsa gerek. Bilindiği üzere Kureyş kabîlesinin atası Kusay b. Kilab tarafından oluşturulan "*Darü'n-Nedve*"ye görüş belirtmek üzere katılacak olanların 40 yaş üzeri olmaları zorunluydu.[580] Bu anlayış sebebiyledir ki Arapların *şeyh, seyyîd, emîr* gibi ünvanlar verdikleri kabîle reislerinin 40 yaş ve üzerinde olmaları gerekiyordu. Arap'ın örfü haline gelen bu anlayış İslamiyetle birlikte tamamen ortadan kalkmadı. Kendilerini şerefli ve izzetli kabul eden Araplar, itaat edecekleri amirlerin, şeyhlerin taşıdığı vasıfları taşımalarını arzuladıklarından dolayı onların başına tayin edilen valilerin olgun olmasına dikkat ediyorlardı. Aksi halde başlarına idareci olarak getirilen kişiyi yaşından dolayı eleştirebiliyorlardı.[581]

2. Devlet Başkanlarının Valilere Tavsiyeleri

Halifelerin şehirlere vekilleri olarak atadıkları valilere yetki ve sorumluluklarını bildirmeleri ve onlara bazı tavsiyelerde bulunmaları âdettendi.[582] Seçilen valiler her ne kadar birçok meziyete sahip olsalar da tavsiyenin kimseye zararı olmazdı. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi Emevî halifeleri de tayin ettikleri valilere bir takım tavsiyelerde bulundular. [583] Burada Emevî halifelerinin valilere yaptığı bütün tavsiyeleri bulup zikretmek yerine, konumuz açısından önemli gördüğümüz birkaç

---

[580] T.H. Weir, "Dârünnedve", *İA,* Eskişehir 2001, III, 492; Ethem Ruhi Fığlalı, "Darünnedve", *DİA,* İstanbul 1993, VIII, 556; Sarıçam, *Evrensel Mesaj*, s.29.

[581] Casim Avcı, "Şeyh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 49.

[582] Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320.

[583] Temmâvî, s. 256.

rivayete yer vererek tavsiyelerin boyut ve içeriğinden gözler önüne sermek yeterli olacaktır.

Muâviye, Ubeydullah'ı Horasân'a vali tayin ettiğinde ona şöyle dedi: *"Allah'tan kork! Hiçbir şeyi de Allah'ın korkusundan üstün tutma, çünkü Allah korkusu insana çok şey kazandırır. Malını da halka dağıt ve sakın onu başka şeylerle kirletme. Eğer söz verirsen bu sözünü mutlaka yerine getir. Çok fazla şeyi çok az şeyle değiştirmeyesin. Çok zor durumda ve mecbur kalmadıkça bir emir vermeyesin ve bir emir verdikten sonra da kesinlikle ondan dönmeyesin. Düşmanlarınla karşılaştığında yeryüzünde mağlûp olacak olursan yer altında da sakın mağlûp olmayasın. Hiç kimseye hakkı olmadığı bir konuda tamah ettirmeyesin, hiç kimsenin de hakkı olan bir şeyden ümidini kesmeyesin."*[584]

Mervân b. el-Hakem, oğlu Abdülazîz b. Mervân'a Mısır valiliği görevini verdiği zaman ona Allah'tan korkmasını, fakirlere iyilik yapmasını, söz verdiği zaman gerçekleştirmesini, devlet işlerinde karar vermeden önce istişare etmesini, tebaayı memnun ederek dua almasını, fitne ve karışıklıklara fırsat vermemesini tavsiye etti.[585]Abdülaziz, valiliğinin ilk günlerinde Mısırlıların halifeye ve Emevîlere kin güttüğünü görünce endişeye kapıldı. O bu durumu babasına bildirdi. Babası ona cömert olmasını, güler yüzlü davranarak muhaliflerini kendine çekmesini tavsiye etti ve böylece oğlunun endişesini dindirmeye çalıştı.[586] Mervân'dan sonra hilafet makamına oturan Abdülmelik, kardeşi Abdülaziz'i yine aynı görevinde bıraktı ve ona: *"Güler yüzlü, kerîm ve yumuşak huylu ol! Halkın sevdiği ve hayırla ya'd ettiği kişiler arasından bir hâcib seç, çünkü hâcib senin hem yüzün hem kulağındır. Toplantıya çıktığın zaman önce sen konuşmaya başla ki senin büyüklüğün anlaşılsın ve insanlar seni sevsin. Sana problemler getirildiğinde istişare et. Çünkü istişare önemli işlerin kilitlerini açar. Birine karşı kızacak olursan ona vereceğin cevabı geciktir. Çünkü geciktirecek bile olsan cezalandırma imkanı elindedir fakat ceza verdikten sonra onu geri*

---

[584] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 339; İbn Haldun, *Tarih,* III, 18-25; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 322.
[585] Kindî, s. 47; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 372; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 46.
[586] Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 372-373; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 44-45.

alma imkanı yoktur." tavsiyelerinde bulundu.[587] Babasının ve kardeşinin tavsiyelerine uyan Abdülaziz, kısa sürede kendini halka benimsettirdi ve sevdirdi. Böylece ölene kadar Mısır valiliğinde kaldı.

Yezîd b. Velîd, Mansûr b. Cumhur'u Irak'a vali tayin edince ona şöyle dedi: *"Allah'tan kork. Velîd'i fıskı ve zulmü açık olduğu için öldürdüm. Sakın onun öldürülmesine sebep olan işleri yapma."* tavsiyesinde bulundu.[588] Ömer b. Abdülaziz hicretin 100. Yılında, tüm valilerine hak ve hakikati gözetmelerini emreden mektuplar yolladı. Bu mektuplardan Horasân valisi Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî'ye yazdığı şöyleydi: *"İmdi ey Allah'ın kulu! Allah rızası için öğüt veren, kullara nasihat veren bir kimse ol. Allah rızası uğruna yaptığın işlerde herhangi bir kınayıcının kınamasına aldırış etme. Çünkü insanlardan çok, Allah'ın hatırını gözetmen gerekir. Onun, senin üzerindeki hakkı daha büyüktür. Müslümanların işlerinden birini yürütürken, onlara iyilik yapıp nasihat vererek gerekli yardımda bulun. Senden istenilen hususlarda emânete riayet et. Sakın haktan başkasına meyleden bir kimse olma. Yaptığın gizli işlerden hiçbiri, Allah'a gizli kalmaz. Allah yolundan başka yola sapma. Doğrusu, Allah'a karşı yine Allah'tan başka bir sığınılacak makam yoktur."*[589]

Valilerini devamlı kontrol eden Ömer b. Abdülazîz Kûfe valisine şöyle nasihatlerde bulundu: *"Kûfe ehli valilerin başlattığı kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Dinîn özü adâlet ve ihsandır. Sana nefsinden daha mühim bir şey olmasın çünkü günahın azı olmaz. Issız yerlere, meskûn yerler muamelesi yap onlardan güç yetirdikleri kadarını ve uygun olanını al ki mamur hale gelebilsinler. Meskûn yerlerin haracı arazi sahiplerinden yumuşaklıkla alınsın. Nevruz ve Mihrican'da verilen hediyeleri kabul etme. Evlerden ve nikâhtan ücret alma. Yeryüzünde müslüman olanlardan haraç alma. Bu hususlarda emrime uy. Allah'ın beni yetkili kıldığı şekilde seni tayin ediyorum. Bana müracaat etmedikçe kısas uygulamakta*

---

587 Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 46.
588 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 492; Kindî, s. 47.
589 İbn Kesîr, IX, 305-306.

acele etme. Halktan (gençlerden) haccetmek isteyen olursa haccedilebilecek kadarını ver (100 dirhem)"[590]

3. Valilerin Tayin Kararnâmeleri

Devlet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde devlet başkanı ile yöneticiler arasındaki iletişimin kuvvetli olmasının payı büyüktür. Merkezden habersiz vilâyet valileri kendi başına, başı boş, günü kurtarmak adına hareket edeceği gibi vilâyetten haberi olmayan merkezin de yapacağı fazla bir etkinlik olamaz. Bu tür olumsuzlukların önüne geçmek için Hz. Peygamber, tayin ettiği çeşitli kademelerdeki yönetici ve memurlara isim ve künyelerinin, görev, yetki ve salahiyetlerinin yer aldığı bazı durumlarda tayin edildiği yöre halkından da bahseden ve görevlendirilenlere tavsiyelerinin bulunduğu kararnâme düzenlettirirdi.[591] Düzenlenen yazıya *"el-ahd"* veya *"et-taklîd"* belgenin kendisine de genellikle ahidnâme, ara sıra da emirnâme denilirdi.[592]

Devlet yönetiminde resmiyete önem veren ve kurumsallaşmaktan yana olan Muâviye, devlet işlerinin kayıt altına alınması için katipler tayin etti. Katiplerin görevi resmi işleri kayıt altına almak olduğundan valiler için yazdırılacak olan ahidnâmeler de onların kaleminden çıkmaktaydı. Ahidnâmeler iki nüsha halinde düzenlenerek birisi devlet arşivine konulmak üzere mühürlenir, diğeri de mühürlenerek valiye teslim edilirdi. Şayet vali tayin edildiği sırada merkezde ise ahidnâmesini elden alırdı. Ancak vali vilâyetlerde ise ahidnâmeler ya posta aracılığıyla ya da merkezden o bölgeye gidecek güvenilir kişiler aracılığıyla gönderilirdi. Mesela Yezîd b. Muâviye, Ubeydullah b. Ziyâd'ı Kûfe ve Basra valiliğine getirdiğinde onun emirnâmesini yazdırıp, Kûteybe'nin babası Müslim b. Amr el-Bâhilî ile birlikte göndermişti.[593] Aynı şekilde Abdülmelik b. Mervân halife olduğu sıralarda ona

---

[590] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* V, 61.
[591] Mustafa Fayda, "Ahidnâme" , *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 535.
[592] Temmâvî, s. 256; Fayda, *Ahidnâme,* s.535; Kılıç, *Valilik,* s. 157.
[593] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 382.

Kayrevân'da bulunan müslümanların durumundan bahsedilince o, Züheyr b. Kays el-Belevî'nin Afrika valiliğine getirildiğini bildiren emirnâme yazdırdı ve kendisine yolladı.[594] Yine Abdülmelik, Haccâc Medine'de bulunduğu sırada, onu Irak valiliğine getirdiğine dair ahidnâmeyi gönderdi ve ona Irak'a gitmek üzere yola çıkmasını emretti.[595] Süleyman b. Abdülmelik ise Horasan valiliği konusunda Abdullah b. Ethem ile görüştükten sonra Yezîd b. Mühelleb'in valilik kararnamesini yazdırdı ve Abdullah'a teslim etti. Abdullah yedi gün yol aldıktan sonra kararnameyi Yezîd'e ulaştırdı.[596]

Ahidnâmelerin amacı valilerin meşrûiyetini ortaya koymak ve valilerinin sorumluluklarını belirlemekti. Her bir valinin görev yeri, yetkileri ve yapacakları işler farklı olduğundan ahidnâmelerin muhtevası da değişmekteydi. Ortak olan kısımlar ise söze besmele ile başlanması, salat ve selamdan sonra valinin adının, görev yerinin ve yetkilerinin belirtilmesiydi. Ahidnâmeleriyle atandığı şehre ulaşan veya ahidnameleri kendilerine ulaşan valiler, Mescid-i Cumalara gidip, ahidnâmesini halka okuyarak veya okutturarak atandığını duyururlardı.[597]

4. Valilerin Göreve Başlarken Okudukları Meşhur Hutbeler

Kitle iletişim araçlarının henüz gelişmediği Emevîler döneminde mescitler halka duyuru, bildiri ve haberleşme yeri olarak kullanılıyordu. Günde beş vakit mescide gelen müslümanların oluşturduğu birliktelik aynı zamanda onlara emir ve fermanları bildirmek için en uygun yerdi.[598] Zira halkı başka zaman böyle bir araya toplamak kolay olmayabiliyordu. Mescitlerin toplayıcı ve toparlayıcı özelliğinden dolayı devlet ricâli de gerek merkezden gelen emîrleri gerekse kendi uygulamalarını halka buradan ilan ediyorlardı.

---

594 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 462.

595 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 49.

596 Erol Oygunyurt, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2001.s. 33-34.

597 Dineverî, s. 325-326; Taberî, *Tarih,* IV, 88; Kılıç, *Valilik*, s. 157.

598 Kılıç, *Valilik*, s. 105.

Göreve yeni başlayan valiler de mescide gelerek hutbe irad ediyor ve halifeden aldıkları yetkiyi duyuruyorlardı.[599]

Kürsüye çıkan vali, hamdele ve salveleden sonra halife tarafından şehre vali olarak atandığını belirterek halka ikaz, uyarı ve nasihatlerde bulunurdu.[600] Yapılan bu konuşma halkın valiyi tanıma ve onu anlama noktasında önem arz ettiği için Emevî valilerinin birçoğu bu ilk konuşmayı ciddiye almıştır. Özellikle atandığı şehir halkının asi, isyankar ve uslanmaz kişiler olduğunu bilen Irak valileri halka kendilerini adam akıllı tanıtmak için sert ve hala günümüzde ürperti uyandıran hutbeler okumayı ihmal etmediler.[601] Amaçları halkı kıskaç altına almak, baştan işi sıkı tutmak ve kararlılıklarını göstermekti. Bu hutbelerden meşhur olanlarına göz atmak yerinde olacaktır.

Ziyâd b. Ebîhi'nin Basra'ya vali olarak atandığı zaman Basra karışıklıklar içindeydi.[602] Tayin kararnamesini aldıktan sonra Basra'ya giden Ziyâd mescide giderek Basra halkının anlayacağı dilden şöyle bir konuşma yaptı: *"Bize verdiği ihsanlardan dolayı Allah'a sonsuz şükürler olsun. Bu nimetlerini artırmasını ondan dileriz. Allah'ım, bize bol nimetler verdiğin gibi bu nimetlere şükretmeyi de ilham et! O kapkara cahiliyet, kara dalâlet sahipleri için ateş yakan ve onlar üzerinde ateşinin, etkisini sürdüren sabahlar... Siz akılsızlarınızın işleyip uysallarınızın ses çıkarmadığı, küçüklerinizin görerek büyüdüğü, büyüklerinizin ise sakınmadığı o kadar büyük işler vardır ki sanki sizler Allah'ın Rasûlünü işitmemiş ve kitabını okumamış gibisiniz. Yüce Allah'ın sonsuz zaman içinde kendisine itaat edenlere ne gibi nimetler, isyankârlara ise nasıl azaplar hazırladığını bilmiyor gibisiniz. Sizler dünyanın, gözünü görmez hale soktuğu, şehvetlerin işitme duygusunu köreltdiği, sonsuz olana geçici dünyayı tercih eden kimseler gibi mi olmak istiyorsunuz? Sizden önce hiç kimsenin yapmadığı bir bid'ati İslâm'da ilk olarak çıkardığınızı hatırlamıyorsunuz. Herkesin gözü önünde ve günün ortasında sayısı hiç de az olmayan bu kötülük yuvaları ve hakları gasp edilmiş bu güçsüz kadıncağızlar nasıl*

---

599 Mes'ûdî, *Murûc,* III, 113; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 67-69.
600 Fayda, *Ahidnâme,* s.535; Kılıç, *Valilik*, s. 157.
601 Welhausen, *Arap Devleti,* s. 58; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 60.
602 Dineverî, s. 325-326; İbn Miskeveyh, II, 8-9; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 149.

oldu da ortaya çıktı? Aranızda gece karanlığında çevrilen entrikaları ve gündüzleyin yapılan talan ve baskınları önleyecek kimseler yok muydu? Akrabalık bağlarını her şeyin üzerine çıkardınız, dini hayatınızdan uzaklaştırıp olmayacak mazeretlere baş vurdunuz. Çapulcu ve hırsızlara acıyorsunuz. Her biriniz hiç bir cezadan çekinmeyen, nereye varacağım korkusunu taşımayan bir akılsız ve günahkâr yakınını himaye ediyor. Halîm kimseler olmadığınız gibi kötü kimselerin de peşine takılmışsınız. Bu kötü kimseleri korumaya kalkışmanız onların önce İslâm'ın haram kıldığı yasakları çiğnemesine, sonra da sizin görmeyeceğiniz yerlerde şüphe çukurlarında tünemelerine sebep olmuştur. Bu kötülük yuvalarını yerle bir etmedikçe yemek içmek bana haram olsun. Ben bu işin ilk zamanlar baş vurulan yoldan başka bir yolla ıslâh edilemeyeceğini görüyorum: Zaaf göstermeden yumuşakça davranmak, zorbalık ve şiddet kullanmadan sertçe tavır takınmak..." [603]

Karışıklıklar içinde olan Kûfe'ye Abdülmelik tarafından vali olarak atanan Haccâc, Cuma günü şehre vardı ve hemen mescide giderek minbere çıktı. Bu arada halka da mescide toplanması için haber salındı. Yüzü kırmızı bir ipek örtü ile kapalı olan Haccâc'ı tanımayan halktan bazıları onu Hâricîlerden zannederek taş atarken, bazıları da Ümeyyeoğullarına lanet okumaya devam ediyordu. Haccâc, Kûfe halkının bu durumundan onların ne istediklerini bilmeyen, her şeye isyan ve itiraz eden kişilikler olduğunu anlamış olsa gerek ki onlara uygun bir konuşma ile hutbesine başladı:

"Ben aydınlığın oğluyum ve tepelere çıkan kimseyim;

Sarığımı kaldırınca beni tanıyacaksınız." dedikten sonra:

"Allah'a yemin ederim, muhakkak kötülüğü yerinde yakalayacak ve onun peşini adım adım takip edeceğim. Kötülüğü işleyeni, işlediği gibi cezalandıracağım. Olgun-

---

603 Dineverî, s. 325-326; Taberî, *Tarih,* IV, 88; İbn Miskeveyh, II, 8; Welhausen, *Arap Devleti,* s. 58; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 149. Ziyâd'ın okuduğu hutbe Allah'a hamd etmeksizin başladığı için onun bu hutbesi "*Betrâ*" adıyla meşhur olmuştur. Bu hususta bkz. İbn Miskeveyh, II, 8; Welhausen, *Arap Devleti,* s. 58; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 60. Bu hutbe başlangıçta onun çok eleştirilmesine neden oldu. Ancak bu hutbe ile sadece Basra'da değil İran eyâletlerinde ve hattâ Arabistan çölünde bile o vakte kadar hiç bilinmeyen bir emniyet ve asayiş sağlamayı başardı. Bu hususta bkz. Welhausen, *Arap Devleti,* s. 59.

laşmış ve koparılma zamanı gelmiş kelleleri sarıklar ile sakallar arasında kanları akarken görür gibiyim. Fitneler sanki eteklerini yukarı kaldırıp bacaklarını dışarıya çıkarmış gibidir.

İşte bu savaş zamanlarıdır; haydi savaş, şiddetlen!

Gece onu sarmıştır ve önüne geleni paramparça ediyor.

O ne deve çobanıdır, ne de koyun çobanı;

Ne kasaptır o, ne de kesilmiş etin altına serilen örtü.

Allah'a yemin ederim, ey Iraklılar, inciri elinizle yokladığınız gibi yoklanabilecek bir kimse değilim. Bana suyun sesi gibi de seslenilemez. Ben ateşin alevinden alınıp en ileri noktaya kadar gittim. Daha sonra da şu âyeti kerimeyi okudu: 'Allah o memleketi (size) bir (ibret) örneği olarak verdi ki, o, korkudan emin ve sakindi. Rızkı da kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nimetlerine nankörlük etti de Allah da ona (halkının) işlemekte ısrar ettikleri (kötülükler) yüzünden açlık ve korku elbisesini (giydirip olanca acılan) tattırdı.'[604]İşte sizler de böylesiniz veya böyle olanlara benziyorsunuz. Müminlerin emîri Abdülmelik tirkeşindeki bütün okları çıkarıp bunların sağlamlıklarını teker teker denedikten sonra çubuğu sağlam ve en zor kırılan bir ok olarak beni gördüğünden sizlere gönderdi ve beni ta boğazlarınıza sapladı. Sizler azgınlık, muhalefet, bölücülük ve iki yüzlülük yapan kimselersiniz. Uzun zamandan beri kötülük yapıp duruyorsunuz. Azgınlığın her türlüsünü gösterdiniz. Artık işinizi sağlama alınız ve dosdoğru olunuz. Allah'a yemin ederim, sizlere aşağılığın her türlüsünü tattıracağım ve süt verecek şekilde uysallaşıncaya kadar sizi sağıp duracağım. Bir değneğin kabuğunun soyulması ve paramparça edilmesi gibi, ben de sizleri bu kötülüklerinizden sıyıracak, baş eğinceye kadar size böyle davranacağım…"[605]

Valilerin bir şehre atandıkları zaman halka sert üsluplarla hutbelerini

---

[604] NahI, 16/112.

[605] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 113; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 67-69; P.K. Hitti, II, 100; Laura Veccia Vagler, "Raşit Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I,* çev., R. Kutluer , Hikmet Yayınları, İstanbul. 1998, s. 98; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 25; Yılmaz, *İşkence,* s. 95; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân,* s. 206-207.

okumaları halkın gözünü korkutmak ve onları tehdit etmekten başka bir şey değildi. Fıtratlarında zorbalık olan veya zorba olması gerektiğini düşünen valiler atandıkları şehre adım atar atmaz mescidin yolunu tutmuşlardır. Diğer taraftan işlerini tatlılık, güzellik ve iyi niyetle halletmeye çalışanlar hutbe okumaya gerek duymamış veya hutbe okusalar bile hayırdan ve hayırlı olandan başka bir şey tavsiye etmemişlerdir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz Mekke valiliğine atandığı zaman zehir zemberek bir hutbe okumak yerine namazı kılmış ve şehrin ileri gelen âlimlerini toplayarak işlerini onlarla birlikte yürüteceğini ilan etmiştir.[606]

Ömer b. Abdülaziz'in Mekke valiliğinden azlinin ardından Mekke'ye vali tayin edilen Hâlîd b. Abdullah el-Kasrî' ilk iş olarak mescide yöneldi. Halkı mescitte toplayan Hâlid onlara bir hutbe okuyarak halifeliğin durumunu alabildiğine büyüttü ve Mekkelileri itaate teşvik ederek onlara şöyle dedi: *"Ey insanlar! Allah'ın beldesine saygının büyüklüğünü bilmelisiniz. Allah beldeler içinden onu seçti ve oraya kendi beytini koydu. Gücü yeten kulları üzerine onun (Kâbe'nin) ziyaretini farz kıldı. Ey İnsanlar! Siz itaat üzere ve cemaatle birlikte olmalısınız. Şüpheli şeylerden de kaçınmalısınız. Eğer bana, imamına (halîfeye) hakaret eden biri getirilirse onu Harem'de asarım. Şüphesiz Allah hilâfeti itaat edesiniz ve teslim olasınız diye kıldı. Şöyle böyle demeyiniz! Allah'a yemin ederim, kendi imamına karşı gelen kim olursa olsun, yanıma getirilecek olursa mutlaka onu, Harem'in hudutları dâhilinde asacağım, çünkü ben halifenin yazmış olduğu yada uygun görmüş olduğu her hangi bir şeyin uygulanmasından başka bir yolu kabul etmiyorum. Şunu biliniz ki muhalif bir grubun size geldiğini ve sizin beldenizde ikamet ettiği haberi bana ulaştı. Onlardan birisini bilerek kim misafir ederse o kişi cemaatten ayrılmıştır. Onlardan birini sizin evlerinizden birinde bulursam onun evini yıkarım. Onlar evlerinizde mi kalıyorlar iyi bakınız. Size düşen cemaate ve itaate sarılmaktır. Ayrılıkçılık büyük bir beladır."*[607]

---

[606] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 202.
[607] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 227-228; Enginar, s. 16.

Valilerin verdikleri hutbeler aldıkları kararnâmelerin içeriklerine, kendilerine verilen göreve, atandıkları şehre ve şehrin durumuna göre de değişebilmekteydi. Irak'a gidenler kelle kesmekten bahsederken; Hicaz'a gidenler onların asil bir soydan geldiklerinden, geçmişteki üstünlüklerinden dem vurdular. Yani şehre göre hutbe irad edildi.

– İKİNCİ BÖLÜM –

VALİLERİN GÖREVLERİ, İDAREDE VALİLERE YARDIM EDEN MEMURLAR VE VALİLERİN GÜNLÜK HAYATLARI

A. VALİLERİN GÖREVLERİ

Valiler, mülki amir olduklarından şehirdeki dinî, siyasî, idarî, askerî, sosyal, ekonomik vb. işleri yapmakla görevliydiler. Emevî Devleti'nin hüküm sürdüğü asırda iki tür valiliğin olması, yani vilâyet ve eyâlet valiliklerinin olması, valilerin yetki, salahiyet ve sorumluluklarının farklı olmasına yol açtı. Bunun yanında isyan, ihtilal, fetih, baskınlar gibi olağanüstü olayların sıklıkla görülmesi sıkıyönetim mantığıyla hareket eden geniş yetkilerle donatılmış valilerin mevcudiyetini zorunlu kılmaktaydı. Bu valiler, normal şartlarda bir valinin sahip olduğu yetkilerin fazlasına sahiplerdi. Sıkıyönetim haricinde yani merkezi idarenin güçlendiği dönemlerde ise valiler, kendilerine belirlenen mülkî-idarî amirliğin dışına çıkmıyorlardı. Kısacası bu asırdaki valilerin yüklendikleri misyon ve yaptıkları görevlerin aynı olmadıklarının bilinmesi lazımdır. Bu bilgilendirmeden sonra valilerin görevlerine sırasıyla bakmak yerinde olacaktır.

1. Dinî Görevleri

Hz. Peygamber, İslâm devlet başkanı olarak devletin bekâsı için idarî, malî, mülkî ve sosyal işleri inanan insanların kurtuluşu için de dinî işleri yürütmekle vazifeliydi. Şu bir gerçek ki, dini temel üzerine bina edilen İslâm devletinde dinî yönü olmayan vazife yoktur. Ekonomik gibi görünen zekât

toplama görevi, askeri gibi görünen cihat vazifesi, müslümanların emniyetini sağlamak için meydana getirilen asayiş teşkilâtı, tüm canlı ve cansızların istifadesi için sunulan sosyal tesislerin varlığı hep dine dayanmaktaydı. Kılıç'ın ifade ettiği gibi *"Her bir faaliyetin pek çok vechesi vardır, dinî vechesi ise hepsinin ortak paydasını oluşturur."*[608] O halde denilebilir ki devlet başkanı ve diğer idarecilerin her bir faaliyeti dini esaslarla yakından alakalıdır.

Hz. Peygamber tarafından tayin edilen valilerin dini vazifeleri İslâm'ı tebliğ etmek, namazları kıldırmak, mescit ve camiler inşa ettirmek gibi işlerdi.[609] Denilebilir ki Hz. Peygamber dönemindeki valilerinin asıl görevleri bunlardı. Onların dini görevleri Hulafâ-i Raşîdîn döneminde de aynen devam etti. Aslında Hz. Ömer, valilerin dini vazifelerini başkalarıyla paylaştırarak onları idarî alana kaydırmak istedi; ancak bunda tam manasıyla başarılı olamadı.[610]

Emevîler döneminde valililerin görevleri idarî alanla sınırlı kalmayıp, onlar daha önce olduğu gibi dinî görevleri de îfâ etmekteydiler. Önceki gibi vakit, cuma ve bayram namazlarında cemaate imamlık etmeye devam etmelerinin yanında önemli kişilerin cenaze namazlarını kıldırmak, namazların kılınması için camiî ve mescitler yaptırmak, tayin edildiği yöre halkına ve yeni fethedilen yerlerde yaşayanlara İslâm'ı anlatıp, fethedilen topraklarda İslâm'ın yerleşmesini sağlamakla vazifeliydiler.[611]

Valilerin imamlık yapmaları halifelerin işine geliyordu.[612] Buhranlı dönemlerde minbere çıkıp halka emniyet, asayiş ve güven telkin eden, imamlık makamına geçerek halkın dini duyarlılığına tercüman olan valinin imamlığı elbette istenirdi. Namaz kıldırmak için günde beş defa mescide giden vali, burada halkla buluşuyordu. Şehrin mülkî-idarî amirine bu kadar yakın olan

---

608 Kılıç, *Valilik,* s. 104.
609 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 178.
610 Kılıç, *Valilik,* s. 106.
611 Mâverdî, s. 40-45; Jons. Pedersen, "Mescid", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VIII, 80; Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 121; Kılıç, *Valilik*, s. 105.
612 Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 83.

vatandaş derdini, sıkıntısını veya devletten beklentisini rahatlıkla arz edebilirdi.[613] Günümüzde *"halk günü"* olarak tabir edilen vali-halk buluşması günde beş vakit tezahür ettirildiğinde var olan sorunlar büyümeden, başka yönlere kaydırılmadan veya isyan boyutuna gelmeden çözülebilirdi. Ayrıca halk devletin şefkatli nefesini ensesinde hissedeceği gibi devlet erkânı da halk için o makama oturduğunun farkında olurdu.

Valilere verilen dini liderlik onlara ruhanî bir hava katmakta ve dünyevî liderliklerine etki etmekteydi. Çünkü arkasında namaz kılınacak kişi tereddütlerden uzak, halkın teveccühüne mazhar ve hakkın razı olacağı birisi olmalıydı. Vali imamet makamına geçmekle bu vasıflara haiz olmuş kabul ediliyordu ki bu ona karizmatik lider vasfını katıyordu. İmamlığın gücünü idrak eden halifeler, tayin ettikleri valilere namaz kıldırmalarını ehemmiyetle tavsiye ediyorlardı. Zaten valilerin namazları kıldırdığı *Mescid-i Cuma*'lar[614] ile valilik binalarının yan yana olduğu ve ikisi arasında bir geçiş kapısının olduğu İslâm şehir yapılanması dikkate alındığında valilerin imamlık ile yöneticiliği beraber götürmeleri gerektiğinin kaçınılmaz olduğu anlaşılacaktır. İslâm devletinde valiler aynı zamanda imamlık yaptıkları için onlara *"emîrü's-salât"*(Namaz Emiri) görevlerine de "*vilâyetü's-salât*" denildiği olurdu.[615]

Valilerin görev ve yetkilerinin belirlendiği ahidnâmelerde de halka namaz kıldırmaları emrediliyordu.[616] Şehir işlerinin en karışık olduğu dönemlerde dahi valiler bu işten muaf tutulmuyorlardı. Mesela Yezîd b. Mühelleb, Irak'ta zuhûr eden karışıklıkları önlemek üzere görevlendirildiği zaman kendisine halka namaz kıldırması sıkı sıkıya tembihlendi.[617] Valilerin yetki ve salahiyetlerinin kısıtlanması söz konusu olduğunda dinî görevlerine fazla

---

[613] Kılıç, *Valilik*, s. 105.
[614] Can, s. 107.
[615] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 290; Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 121; Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 178.
[616] Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 179.
[617] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 275.

dokunulmazdı. Mesela Muâviye, Kûfe valiliğine getirilen Mugîre b. Şu'be'yi harâç toplama işinden azletti, ancak imamlık görevine dokunmadı.[618]

Valilerin namaz kıldırmak için ehliyetleri veya zamanları olmadığı durumlarda bu işi yapacak vekiller tayin edilirdi.[619] Hatta valiler, tayin edildikleri şehre ulaşır ulaşmaz kendi kadrolarını oluşturdukları sırada imamlık yapacak durumları yoksa imamet için vekil tayin ederek imamlık vazifesini sahipsiz bırakmazlardı. Mesela daha önce Mekke valiliğini yürüten Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Irak genel valiliğine atandığında Ukbe b. Abdüla'lâ'yı Basra'da namaz kıldırmakla görevlendirdi.[620] Valiler şehirden ayrılacakları zaman veya bu iş için yeterli güce sahip olmadıklarında da görevi vekillere devrederlerdi. Mesela Haccâc ölümü yaklaştığında oğlunu namaz kıldırmak üzere vekil tayin etti.[621]

Emevî valileri içerisinde imamlığı ile meşhur kimseler de vardı. Enes b. Malik, Medine valisi Ömer b. Abdülaziz için şöyle demiştir: *"Kendisi Medine'de vali iken şu genç (Ömer b. Abdülaziz) gibi namazı Rasûlullah (s.a.v.)'ınkine çok benzeyen başka bir imamın arkasında namaz kılmış değilim."* Anlatıldığına göre Ömer b. Abdülaziz, rükû ve sücudu tam yerine getirir, kıyam ve ka'deyi hafif tutardı.[622]

Valiler, namazın kıldırılması kadar namazdaki düzenin sağlanmasına da dikkat ederlerdi. Mescid-i Harâm'ın içerisinde Kâbe'nin etrafında dağınık olarak namaz kılan insanları gören Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, cemaatle namaz kılmanın bir düzene sokulması gerektiğini düşündü. Ramazan ayı girince namaz kıldırmakla görevli imamın, *Makam-ı İbrahim*'in arkasına geçmesini, ona uyan topluluğun da, Kâbe'nin etrafında halka olmalarını

---

618 İbn Miskeveyh, II, 7-10.

619 Bu uygulamayı ilk defa Hz. Peygamber başlattı. Mekke'nin fethiyle valiliğe atadığı Attâb b. Esîd'in İslâm'a yeni girmesini göz önünde bulundurarak, imamlık için onu ehil görmedi ve imamlığa Hübeyre b. Sebel'i atadı. Bu hususta bkz. Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 178.

620 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 360.

621 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 256.

622 İbn Kesîr, IX, 314.

emretti. Böylece insanlar, Kâbe'nin etrafında saf oluşturarak namaz kılmaya başladılar.[623]

Büyük coşku ve heyecanla kutlanan bayram namazlarının ayrılmaz parçası olan hutbeler, valiler için kaçırılmayacak fırsatlardandı.[624] Kadın-erkek, çoluk çocuk inanan bütün insanların iştirak ettiği bayram namazı tam propaganda arenasıydı. Irak valisi Hâlid b. Abdullah'ın kıldırdığı ve sonunda halka hitap ettiği bayram namazı unutulmazlar arasındadır. Ca'd b. Dirhem'in, Hişâm döneminde *"halku'l-Kur'ân"* (Kur'ân mahluktur) hakkındaki görüşlerini açıklaması üzerine Hişâm onu yakalatarak Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye gönderdi ve onun öldürülmesini istedi. Hâlid ise onu hapsetti, fakat öldürmedi. Bu haber Hişâm'a ulaşınca, Hâlid'e kızdı ve ondan tekrar Ca'd'ı öldürmesini istedi. Hâlid bu kez de onu hapisten çıkardı, Kurban bayramında namaz kıldırdıktan sonra, hutbesinin sonunda; *"Evinize dönünüz ve kurbanlarınızı kesiniz. Allah keseceğiniz kurbanlarınızı kabul etsin! Ben ise bugün Ca'd b. Dirhem'i kurban etmek istiyorum, çünkü o: Allah Mûsâ ile konuşmadı ve İbrahim'i dost edinmedi.' diyor. Halbuki Allah onun dediğinden beridir."* dedi ve hutbeden indi, daha sonra da Ca'd'ı kesti.[625] Onun bu hutbesi yüreklere korku ve itaati saldı.

Önemli şahsiyetlerin cenaze namazları da bizzat valiler tarafından kıldırılırdı.[626] Hz. Hasan vefat edince namazını âdet üzere Medine valisi Saîd b. el-Âs kıldırdı.[627] Onun imamlık yapmasından hoşlanmayan ancak âdetlere de muhalif olmak istemeyen Hz. Hüseyin, ağabeyinin cenaze töreninde Saîd b. el-Âs'a: "*Emîrin namaz kıldırması âdet olmasaydı seni imamete geçirmezdim*"

---

623 Enginar, s. 18.

624 Kemal Güran, "Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında Cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi (Dini Konularda Toplumun Aydınlatılması ve Dinin Farklı yorumlanmasından Kaynaklanan Problemler ve Çözüm Yolları)" *Komisyon Bildirileri*, Ankara 1998, s. 22-29.

625 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 466; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbull 1992, VI, 543.

626 Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 178.

627 Sâllabî, s.6.

diyerek sitemini iletti.[628] Muâviye'nin Sîstan[629] valisi Abdurrahman b. Semûre vefat edince cenazesini Irak genel valisi Ziyâd b. Ebîhi kıldırdı.[630] Çünkü Abdurrahman devlet ricalinden biriydi ve ileri gelenlerdendi. Eğer ölen kişi, sağ iken cenaze namazının bir Emevî valisi tarafından kırdırılmamasını vasiyet etmişse ona da uyulurdu.[631] Nitekim Basra'ya yerleşen sahâbîlerden Abdullah b. Mugaffel namazını Vali Ubeydullah b. Ziyâd'ın kıldırmamasını vasiyet ettiğinden onun namazını başkası kıldırdı.[632]

Valilerin bir diğer dini vazifesi de Emîr-î Hac yani İslâm âleminin çeşitli yerlerinden gelen hacıları, haccın kurallarına uygun şekilde ve emniyet içinde haccettirmekti. Emîr-i hac (emîrü'l-hac)'ın hac kervanlarını güvenlik içinde götürüp getirmenin yanında cezaların uygulanmasına nezaret etmek gibi önemli görevi vardı. Hac emirliği Mekke'nin fethinden sonra ihdas edilmiş bir görevdi.

Camilerin imâr, iskân ve tadil işleri de valilerin sorumlulukları altındaydı.[633] Valilere bu görevin verilmesinde *"Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler îmâr ederler. İşte hidayet üzere oldukları umulanlar bunlardır."*[634] âyetinin etkisi büyüktü. Bu işlerin valiler eliyle yürütülmesi onlara üstün vasıflar katmak için yeterliydi. Âyetin gücünü iktidarlarına yansıtmaktan geri durmayan valiler birçok dini mekanın inşasını titizlikle yürüttüler. Valilerin bu tür faaliyetlerine birkaç örnek vermek gerekirse: Ziyâd b.

---

[628] Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 179; Ayhan Tekineş, "Saîd b. Âs", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 549.

[629] Sîstan farsça "sakastân" kelimesinden türemiş olup, Arapçaya Sicistan şeklinde geçmiştir. Konum olarak İran'ın güneydoğu ucunda bulunup, Afganistan ve Pakistan ie sınırları vardır. Detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, III, 190-193; Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 274.

[630] İbn Sa'd, VII, 367; H.A.R Gibb, "Abd al-Rahmân b. Samura", *EI²*, London 2008, I, 145; Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Semûre", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 171.

[631] İbn Kuteybe, *Maârif,* s. 297; İbn Sa'd, VII, 31; Yak'ûbî, II, 238; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 290.

[632] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 403; İbn Kesîr, VIII, 107; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 290.

[633] Ya'kûbî, II, 272; Küçükaşçı, "İmam", *DİA,* XXII, 179; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 150.

[634] Tevbe, 18.

Ebîhi, Basra Camiî'sini genişletti ve üstüne tavan yaptırdı. Yine namaz kılan insanların secdeden sonra ellerine bulaşan toprakları sildiklerini görünce sonradan gelen nesillerin bu durumu sünnet olarak algılamamaları için caminin tabanına çakıl taşı döşetti.[635] Aynı şekilde Mesleme b. Muhalled Muâviye'den izin alarak, Mısır'ı fetheden Amr İbnü'l-As'ın Kahire'de inşa etmeye başladığı, fakat bitirmeye muvaffak olamadığı Amr Camii'ni genişletti ve boyattı. Muâviye devrinde ezanın uzaklara duyurulabilmesi amacıyla, camiye ilk minâreyi ekleyen Mısır valisi Mesleme b. Muhalled oldu. Mesleme, Muâviye'nin emri ile Amr Camii'nin her bir köşesine birer minâre yaptırmıştı ki o zamana kadar böyle bir şey yoktu.[636] Bu konuya ilerde detaylı şekilde değinilecektir.

İslâm devletinin kuruluşundan itibaren valilerin asıl görevlerinden birisi de insanları dine davet etmek ve kalpleri tevhide yöneltmekti.[637] Emevî valileri bu görevi hakkıyla yapamadıkları, müslüman olmalarına rağmen mevâlîden gayri müslimlerden alınan harâç ve cizye vergilerini almaya devam ettikleri ve onları İslâm'dan soğuttukları dile getirilerek eleştirilirler.[638] Gerçek olan şu ki, fetih hareketlerini gündemlerine yerleştiren valiler işlerini yapmanın ve halifeyi razı etmek için vergilerini eksiksiz toplamanın gayretinde oldular. Bu meşakkatlerinden dolayı tebliğ vazifesinde kusur etmiş olabilirler ama gayrimüslimleri inanmamaları için de zorlamış değillerdi. Kaldı ki valiler emirler doğrultusunda hareket eden kimselerdi. Onlara gayrimüslimlerden vergi alınmaması emredilmiş de onlar bu emre itaat etmemişler ise işte o zaman suçlanabilirler. Sadece Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar valilere bu yönde kesin talimatlar verilmediği bilinen bir gerçektir.

---

[635] Maverdi, 324-325; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 290.

[636] Kindî, s. 39; Mefail Hızlı, "Minare", *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1991, IV, 195; E. Diez, "Minâre", *İA*, Meb Yayınları, Eskişehir 2001, VIII, 323; G.S.P. Freeman-Grenville, "Manâra," *EI², Leiden*, VI, 368; Filiz Gündüzlü, "Minare", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, S. 99; Çubukçu, "Mesleme", *DİA*, XXIX, 320.

[637] Tebliğ hakkında detaylı bilgi için bkz. Halis Albayrak, "Tebliğ ve Davet Kavramlarının Analizi", *Kutlu Doğum 2003*: İslam'ın Güncel Sunumu, 2006, s. 43-52.

[638] Osman Güner, "Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye : Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma", *OMÜİFD*, 2006, Sayı: 22, s. 59-74.

Kısacası bu suçu valilere yüklemek ve tek suçlu olarak onları göstermek doğru değildir. Bütün bu noksanlıklara rağmen valilerin yer yer insanları İslâm'a çağırdığını görmekteyiz. Mesela Ebû'l-Muhâcir'in Afrika valiliği sırasında Berberîler ve liderleri Kuseyle İslâm'a girdiler. Daha sonra Ukbe b. Nafî, Züheyr b. Kâys, Hassân b. Nu'man ve Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr dönemlerinde Kuzey Afrika'daki Berberîlerin birçoğu İslâm ile tanıştılar.[639] Onların zamanında İslâm dini Endülüs üzerinden Avrupa'ya da yayılmaya başladı.[640] Doğu'da da durum aynıydı. Valiler tarafından ülkenin doğusunda yapılan fetihlerin sonunda birçok kişi İslâm dini ile tanıştı. Horasân valilerinden Kuteybe b. Müslîm o kadar çok kişiyi hidayete ulaştırmıştır ki sayı dahi belli değildi. Üstelik bu kimseler müslüman olduktan sonra İslâm'ın gücüne o kadar inanmışlardı ki dinlerine sımsıkı bağlanmışlardı.[641]

İslâm Peygamberinin öncelikli gayesinin tebliğ olduğunu her defasında dile getiren Ömer b. Abdülaziz, valilerine emirnâmeler göndererek fethi durdurmalarını ve gayrımüslimlere İslâm'ı tebliğ etmelerini emretti.[642] Valilerine, zimmîleri İslâm'a davet etmeleri için mektuplar gönderdi. Ömer'in gösterdiği yolda ilerleyen Horasân valisi Cerrâh b. Abdullah'ın dört bin kişinin müslüman olmasına vesile olduğu söylenir.[643] Yine Ömer b. Abdülaziz, İsmail b. Abdullah'ı Kuzey Afrika'ya tayin ettiği sırada ona Berberî müslümanlara dinlerini öğretmenleri için on fakih gönderdi. Bu yeni vali Berberîlerin İslâm dinine girmesi için çok gayret göstermiştir.[644] Aynı şekilde Ömer b. Abdülaziz'in Ermeniyye, el-Cezîre ve Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed, Emevîler'in birçok valisini hezimete uğratan, savaş meydanında birçok kayıp verilmesine sebebiyet veren Hazarlara İslâm'ı anlatmak için

---

639 İbn Kesîr, IX, 278-279; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 443; Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399.

640 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 65; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 356.

641 Dineverî, s. 476, Taberî, *Tarih,* IV, 235; İbn Kesîr, IX, 271; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler,* Nur Basımevi, Konya 1988, s. 171.

642 Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev., Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 204.

643 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 416.

644 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 416-417.

girişimlerde bulundu. Mervân b. Muhammed'in çabalarıyla İslâm'a ısınan Hazar hakanı, Mervân'a kendilerine dini anlatacak âlimler ve zahitler göndermesini istedi. Âlimlerin telkinleri sonunda Hazar hakanı, ailesi ve çok sayıda kişi İslâm'ı din olarak kabul ettiler.[645]

2. Îmâr Görevleri

Halifeler, şehirlerin en üst düzey mülkî amiri olmalarından dolayı valilerini şehirlerin îmâr ve iskânından mesul tutuyorlardı. Dolayısıyla valiler gerekli durumlarda şehirler veya garnizonlar kurmak, fetihle İslâm devlet sınırlarına katılan şehirlerin yapısını İslâm kültürüne uyarlamak ve hüküm sürdükleri yerleşim alanlarında köprü, kuyu, sarnıç, setler, kale, saray, konak, mescit gibi yapıları yapmak veya restore etmekten sorumluydular. Konunun daha iyi anlaşılması için valilerin îmâr görevlerini kurdukları şehirler ve diğer îmâr faaliyetleri altında iki başlık halinde incelemek faydalı olacaktır.

2.1. Valilerin Kurdukları Şehirler

İslâm şehirleri oluşum açısından tek bir yapıda olmayıp farklılıklar arz etmiştir.[646] Konuyu açmak gerekirse, şehirlerin bazıları önceden kurulmuş, fetihlerle birlikte İslâm hâkimiyeti altına girmiş, bazıları ise İslâm devlet adamlarının öngörü ve çabaları sonucunda kurulmuşlardır.[647] Birinci kısım şehirler İslâm zuhûr etmeden var olan ve İslâmiyetle birlikte müslümanlara ev sahipliği yapan Mekke, Medine, Taif ve Şam gibi şehirlerdir. İkinci kısım

---

[645] Z.V. Toagan, "Hazarlar", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I, s. 199; Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,* Yedi Kubbe Yayınları, İstanbul 2004, s. 168; Süslü, s. 91.

[646] Serjeant, *s*.15.

[647] Kayaoğlu, s. 117; Can, s. 30.

şehirler daha çok askerî gayeler ile sonradan kurulmuş ordugâh şehirlerdir. Konumuz açısında ikinci kısım şehirler üzerinde duracağız.

Daha önce çadır hayatı yaşayan Araplar, İslâm dininin yerleşik hayatı telkin etmesinin yanında hızla genişleyen toprakları elde tutma, askerî ikmal noktaları oluşturma, vergi ve ganimetleri kolay şekilde toplama, güvenlik açısından fethedilen ülkenin halkıyla iç içe yaşamama, Arapları yerli halktan ayırma düşünceleriyle *"Emsâr"* adı verilen ordugâh şehirleri tesis ettiler.[648] Aslında bu şehirler herhangi bir ön çalışma veya planın ürünü olmayıp imâr, iskân ve projeden uzak askerî gayelerle tesis edilen karargâhların zamanla gelişmesi ve valilerin çabaları sonucu garnizon şehrine dönüşmesinden ibaretti.[649] Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvân tarafından Irak'ta kurulan Basra ve yine Hz. Ömer zamanında Sa'd b. Ebî Vakkas'ın çabaları ile Basra'nın kuzeyinde kurulan Kûfe, Amr b. el-Âs öncülüğünde Mısır'da kurulan Fustat bu şehirlerdendi.[650]

Hz. Ömer'in vali ve komutanları öncülüğünde başlayan garnizon şehri tesisi anlayışı fetihlerin yoğun olduğu Emevîler döneminde de devam etti. Özellikle fetih hareketlerinin yoğun olduğu bölgelerde ihtiyaca binaen iş bilir valilerce bu tip şehirler kuruldu. Emevîler döneminde valiler tarafından kurulan şehirler şunlardır:

2.1.1. Kayrevân

---

648 Kayaoğlu, s. 117; Can, s. 25; Aksu, *Sosyal Tabakalar,* s. 66. İslâm dinin direği olan namazların camî ve mescitte cemaat halinde kılınması birçok ibadetin mukime farz olması Müminleri yerleşik hayata sevkeden en önemli unsurdur. Sınırların korunması endişesi de devletleri şehirleşmeye iten faktörlerdir. Bu hususta bkz. Can, s. 32-33.

649 Karargâhların fiziki yapısı şöyleydi: Ortada komutanın çadırı ve namaz kılmak için kurulan çadır ile bunların etrafında koğuşlandırılmış askerlere ait çadırlardı. Karargâhlar şehre dönüştürülünce bu yapılanma da komutanın çadırı valilik sarayı olmasından başka bir değişiklik yapılmadı.

650 Halife b. Hayyât, *s.*127; Belâzurî, *Fütûh*, 341-342; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 234; Duman, *Sosyal Hayat*, s. 37; Can, s. 33; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 140; Apak, *İslâm Tarihi,* II, 208-218. Basra şehrinin kuruluş ve yapılanması hakkında detaylı bilgi için bkz. Can, s. 50-60. Kûfe şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Can, s. 62-68.

Muâviye b. Ebû Süfyân halifeliği döneminde Kuzey Afrika valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi' el-Fihrî başarılı ve heyecanlı bir komutandı.[651] Ukbe, Bizans'ın elinde bulunan Kuzey Afrika'nın fethedilmeyi bekleyen bölgelerine çıkarmalarda bulundu. Ancak fetih için gerekli yardım ve desteğin sağlandığı Fustat şehrinin 1500 km uzaklıkta bulunması fetihlerin kesintisiz devam etmesine engeldi.[652] Fetihlerin destekleneceği daha yakın bir vilâyetin olması zaruriydi. Ukbe hem bu zaruretten dolayı hem de yerli halkı kontrol altında tutarak süreklilik arz eden isyanlarından kurtulmak için askerlerin karargâh edinecekleri bir şehir kurmayı düşündü.[653] İsmini farsça karargâh, kamp yeri, ordugâh anlamlarına gelen *"kârivân"* sözcüğünün Arapçalaştırılmasından alacak olan Kayrevân şehrinin bulunduğu yeri seçti (50/670).[654] Burası bugünkü Tunus topraklarıydı.[655]

Şehir beş yıl gibi kısa zamanda kuruldu ve burada hükümet konağı ile büyük bir mescit yapıldı. Mescit daha önceki şehirlerde olduğu gibi şehrin merkezine inşa edildi.[656] Yerleşimde ise kabîle farklılığı göz önüne alınarak her bir kabîleye ayrı bölge tahsis edildi. Şehrin inşasında büyük payı bulunan Kureyş kabîlesi mescidin yanı başına diğer kabîleler ise uygun bölgelere yerleştirildiler.[657] Bu şehrin çevresi 3.600 kulaç civarında idi.[658]

---

[651] Halife b. Hayyât, s. 153; İbn Haldun, *Tarih,* II, 641; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 441; Âsirî, s. 145.

[652] İbn Kesîr, VIII, 354; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 160; G. Yver, "Kayravan", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VI, 468; Nadir Özkuyumcu, "Kayrevân", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 88.

[653] Sahra Çölü'nün Kuzeyinde bulunan Atlas Sıradağları'nda o zamana kadar Berberiler denilen ve davetsiz misafirlerine karşı her zaman vahşice bir direniş gösteren kuvvetli ve dirençli yarı göçebe bir ırk yaşıyordu. Şehrin kurulması Berberîlerin kontrolünü sağladığı gibi onların kısa sürede İslâmiyete girmesine de vesile oldu. Özkuyumcu, "Kayrevân", *DİA*, XXV, 88.

[654] Belâzurî, *Futûh*, s. 234-238; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III,309; İbn Kesîr, VIII, 354; Yâkut el-Hamevî, IV, 420-421; İbn Haldun, *Mukaddime,* I, 648; Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 356-357; Can, s. 78; Apak, *Kuzey Afrika,* s. 166; G. Yver, "Kayravan", *İA,* VI, 468; Özkuyumcu, "Kayrevân", *DİA*, XXV, 88.

[655] Can, s. 78.

[656] G. Yver, "Kayravan", *İA*, VI, 468. İslâm şehirleri genellikle bir mescid etrafına kurulmuştur.

[657] İbn Kesîr, VIII, 354; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 160; Can, s. 80.

[658] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III,309; İbn Kesîr, VIII, 354; Can, s. 79; G. Yver, "Kayravan", *İA*, VI, 468.

2.1.2. Vâsıt

Irak eyâleti sınırları içerisinde bulunan Vâsıt şehri, Abdülmelik b. Mervân'ın Irak genel valisi Haccâc b. Yusûf tarafından inşa ettirildi.[659] Haccâc'ı yeni bir şehir kurmak istemesinde ekonomik nedenler etkili olduğu kadar askerî kaygılarda etkiliydi.[660] Çünkü burası Dicle nehrinin kenarında ve Fırat nehrine yakın bir yerde olduğu için ticarete elverişliydi ve arazisi bereketliydi. Askerî kaygılara gelince, şehrin kuruluş amacı Abbasîlerin Türkler için tesis ettiği Semarrâ şehrinin meydana getirilme sebepleri ile aynıydı. Abbasîler yönetimlerinin devamı için savaşçılığı ile bilinen Türkleri ordularına dahil etmişler, ancak onların savaşçı kimliğinin bozulmaması, yerli halkın onları ezmemesi ve halkla irtibatının kesilmesi için onlara Semarrâ kentini inşa etmişlerdi. Haccâc da Irak'ın kontrolü ve yönetiminin devamı için merkezden gönderilen Şam ordusuna güvenmekteydi. Güvendiği bu ordudan verim alabilmesi için onların güvenliğinin sağlanması şarttı. Yani Şam ordusunun ayrı bir karargâhta konuşlandırılması ve halkla irtibatlarının kesilmesi için yeni bir ordugâh şehrinin kurulması şarttı.[661] Basra ve Kûfe dışında kurulacak ordugah şehri, isyan için fırsat bekleyen bu iki şehir halkına karşı korku vesilesi olabilirdi. Yine Horasân'da devam eden fetihlerin kontrolü için de yakın bir bölgede karargâh kurmak faydalı olacaktı.[662] Bu sebeplerle Haccâc, Kûfe ve Basra'nın ortasına Arapça *"Orta"* manasına gelen *"Vâsıt"* şehrinin inşasına karar verdi (83-84/702-703).[663]

Büyük masraflar harcanarak kurulan Vâsıt, daha önce kurulan garnizon şehirlere benzer mahiyetteydi. Şehrin ortasında valilik konağı ve yakınında

---

[659] İbn Kesîr, IX, 87; M. Streck, "Vâsıt", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 222; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 146.

[660] Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 146.

[661] Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 28; Streck, "Vâsıt", *İA,* XIII, 222.

[662] İbn Kesîr, IX, 87; Streck, "Vâsıt", *İA,* XIII, 222.

[663] İbn Kesîr, IX, 87; Yâkut el-Hamevî, V, 348; Streck, "Vâsıt", *İA*, XIII, 222. Bu ismi bizzat Haccâc seçmiştir. Bu günkü Kut-Amâra'ya yakın bir yerde kurulmuştur

cami vardı ki Haccâc buraya Ulu Camii adını vermişti.[664] Şehir halkı ise daha ziyâde Suriye'den getirilen Araplardan müteşekkildi. Şehrin kurulması ile daha önce yılın altı ayını Kûfe'de altı ayını da Basra'da geçiren Haccâc, bu tarihten sonra Vâsıt'ı emirlik merkezi haline getirdi.[665]

2.1.3. Tunus

Mısır eyâleti sınırları içerisinde yer alan Tunus şehri, Abdülmelik b. Mervân'ın Kuzey Afrika valisi Hassân b. Nu'mân el-Ğassanî tarafından kuruldu (65-86/685-705).[666] Hassân, Afrika'nın başkent Kartaca'ya alternatif olması ve Ukbe tarafından kurulan Kayrevân şehrinde bulunan kara ordusuna denizden desteklenmesi amacıyla burayı liman şehri olarak kurdu.[667] Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi şehirde önce caminin yeri belirlenmiş daha sonra etrafına evler yapmaları için insanlara arsalar tahsis edilmiştir. Hassân, Tunus'u kurduktan kısa bir süre sonra buraya bir de tersane yaptırdı.[668]

Tunus'ta kurulan tersanelerde yapılan gemilerle yeni bir donanma kurularak Bizans'ın üs olarak kullandığı Sicilya'ya ve diğer adalara akınlar başlatıldı. Böylece Bizans'ın Batı Akdeniz'deki gücü kırıldı.[669] Kısacası askeri amaçlarla kurulan Tunus şehri hem karadan hem de denizden İslâm ordularına kolaylık sağladı ve Bizans'ın mukavemeti kırılmış oldu.

2.1.4. Hulvân

664 Streck, "Vâsıt", *İA*, XIII, 223; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 147. Haccâc'ın yaptırdığı vali sarayı yeşil kubbeli olmasından dolayı buraya *Kûbbetü'l-Hadrâ* denilmiştir.

665 Şakir, III, 298.

666 Robert Brunschsig, "Tunus", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XII/II, 60; Fatih Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 209.

667 Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri*, s. 209.

668 Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399.

669 Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 85; Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399.

Mısır'ın köylerinden biri olan Hulvân,[670] Abdülaziz b. Mervân'ın valiliği döneminde îmâr edilerek şehir görünümüne kavuşturuldu (70/689-690).[671] Abdülaziz, valilik merkezi Fustat'ta vebâ salgını baş göstermesi üzerine başkenti Hulvân'a taşıdı. Taşınma ile birlikte Hulvân şehrinin îmâr çalışmalarını başlattı.[672] Bu çalışmalar için bir milyon dinar para harcadı. [673] Böylelikle Hulvân, metropol şehir özelliğini kazandı.

2.1.5. Remle

Remle, Filistin'de bir şehirdir. Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Filistin Valisi olan kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tarafında kuruldu.[674] Süleyman ilk olarak *Dâru's-Sahbâgîn* diye bilinen sarayı daha sonra da mescidi yaptırarak şehri imar etti. Beyaz Camiî diye adlandırılan mabet, Şam'daki Emevî Camii'si ve Kubbetü's-Sahra'dan sonra büyük üçüncü camiydi. Caminin inşaatı Süleyman'ın halife olmasından sonra bitmiştir.[675]

2.1.6. Kasr-ı İbnî Hübeyre

Irak eyâleti sınırları içerisinde kurulmaya başlanan "*Kasr-ı İbnî Hübeyre*" şehrinin inşasına son Emevî halifesi Muhammed b. Mervân'ın Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre tarafından başlandı. Mervân'ın kendisine Iraklılarla komşu olmamasını tavsiye etmesi üzerine Yezîd, burayı tamamlamadan olduğu gibi bıraktı. Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra Abbasî halifesi Mansur şehri tamamlayarak îmâra açtı ve buraya "*Hâşimiyye*" adını ver-

---

[670] Hulvân, Bağdat'ın 190 km. kuzeydoğusunda Bağdat-Horâsan yolu üzerinde Diyâle nehrinin kollarından Hulvânçayın kıyısında kurulmuş (Irâk-ı Arap ile Irâk-ı Acem sınırında kurulmuş)tarihi bir şehirdir. Detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, II, 289; Tahsin Yazıcı, "Hulvân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 345.

[671] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 333-336; Nüveyrî, XXI, 170; Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA,* I, 192; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, 453.

[672] Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 201.

[673] İbn Kesîr, VIII, 280; Şakir, III, 242; Nüveyrî, XXI, 170; Kindî, s. 47-49; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 373; Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA,* I, 192; K. V. Zettersten. "Abdülaziz b. Mervân", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 63; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 45-46.

[674] İsmail Yiğit, "Süleyman b. Abdülmelik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 80-81.

[675] Sami es-Sakkâr, "Remle", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul2007, XXXIV, 560-561; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 213.

di. Ancak şehir ilk bânîsine nisbetle *"Kasr-ı İbni Hübeyre"* veya *"Medinetû İbn Hübeyre*" şeklinde anıldı.[676]

Valiler bunlardan başka kendilerinden önceki vali ve komutanlar tarafından kurulan garnizon şehirlerini de ellerinden geldikçe restore ederek modern yapılara kavuşturmaya gayret ettiler. Mesela Hz. Ömer döneminde kurulan Kûfe, Hişam b. Abdülmelik döneminde Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından tekrar restore edilerek şehrin estetik yapısına uymayan evler yıkıldı ve yerine planlı, projeli modern evler yapıldı.[677] Yine valiler tarafından fethedilen şehirler restore edilerek İslâm şehir kültürüne ve çağın modern şehircilik planına uygun hale getirildi. Mesela Yezîd b. Mühelleb Türklerin elindeki Cürcân'ı fethettikten sonra şehri yeniden inşa ettirdi ve mescitler yaptırdı.[678] Çalışmaların bitmesinin ardından Cürcân, artık gayrımüslim şehri olmaktan çıktı ve modern bir İslâm şehri oldu.

Sonuç olarak valilerce kurulan şehirlere bakarak diyebiliriz ki; başlangıçta askerî amaçlarla karargâh olarak planlanan bu yerler zamanla sivil şehir halini aldılar. Söz konusu şehirler İslâm karargâh yapısına göre inşa edildikleri için planları aynıydı. Genel olarak planları, ortada bir cami ve onun hemen yanında hükümet konağı daha sonra da bunların etrafına konuşlandırılmış olan mahalleler şeklindeydi. Planları aynı olduğu gibi kuruldukları bölgelerin seçimleri de aynı esasa dayanıyordu. Kendilerini çölde rahat hisseden ve çölde düşmanlarına karşı büyük üstünlük sağlayan Arap valiler, şehirlerini çöl hudutlarına inşa etmeyi tercih etmekteydiler.[679] Yerleşim ise kabîle farklılığı göz önüne alınarak her bir kabîleye ayrı bölge tahsis etmek suretiyle yapılmaktaydı.

2.2. Diğer Îmâr Faaliyetleri

---

676 Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 215.

677 İbn Kesîr, VIII, 26; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 140.

678 Zekeriyya b. Muhammmed el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd,* Dâru's-Sâdr, Beyrut trz.; s. 348; Rıza Kurtuş, "Cürcân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 131.

679 Lewis, s. 92.

Valilerin îmâr görevleri sadece şehir kurmakla veya ele geçirilen şehirleri restore etmekle bitmiyordu. Şehirlerde ibadetlerin yapılabileceği camii, mescit ve medreseler îmâr edilmeliydi. Yine tarım ve hayvancılığın gelişmesi için kanallar, köprüler ve setler yapılmalıydı. Bunlardan başka halkın refahı, mutluluğu, günlük hayatlarının devamı için kamu hizmetine sunulacak çeşme, han, hamam gibi yapıların inşası şarttı. Bunlara kısaca göz atacak olursak:

2.2. 1. Camiler ve Mescitler

Kâbe ve Mescîd-i Nebevî Emevî valileri tarafından restore edilen ibadethanelerdendir. Mekke'de bulunan Kâbe, Abdullah b. Zübeyr ile yapılan mücadele esnasında hasar görmüştü.[680] Abdullah'ı öldürdükten sonra Mekke'yi ele geçiren ve Mekke valisi olan Haccâc b. Yusûf, Abdullah'ın yaptırdığı ilavelerin yıkılması için halifeden izin istedi. Halifenin izni ile Kâbe duvarlarının 6 arşın bir karış (3 metre)'lık kısmını ve arka tarafa açılan kapısını yıktırdı. Daha sonra Kâbe'yi restore ettirdi. [681]

Velîd b. Abdülmelik, Hâlid b. Abdullah el- Kasrî'yi Mekke valisi tayin ettikten sonra Mekke'nin îmârı için ona 30 bin dinar bütçe tahsis etti.[682] Kâbe'nin tezyinatı için gerekli malzemeler, taş sütunlar, su mermerleri ve tepe camları da gönderdi. Hâlid, Mekke'ye varınca halifenin emrini yerine getirmek için Harem-i Şerîf'te îmâr ve tadilat işine başladı. İri yassı taşlarla Kâbe'nin çevresini döşetti. Kâbe'nin kapısını yenileterek, kapıyı sütunların üzerine yaptırdı. Kâbe'nin içine direkler diktirdi ve köşeleri altınla kaplattı. Safa ile Merve arasını kandillerle aydınlattı. Ayrıca Kâbe'nin kapısını, içeri-

---

[680] Halife b. Hayyât, s. 208; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.499; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 24.

[681] Halife b. Hayyât, s. 208. Hz. İbrahim tarafından inşaa edilen Kabe'nin yüksekliği 18 arşın (9m) idi. Abdullah b. Zübeyr bu yüksekliğe 9 arşın (4,5 m) daha ilave ettirdi. Önceden tek kapı bulunurken Abdullah aynı kapının hizasına iki kanatlı ve 11 arşın (5,5 m) yüksekliğinde bir kapı daha yaptırdı. Bu hususta bkz. Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 218.

[682] Nüveyrî, XXI, 191; Demirci, *Hâlid b. Abdullah*, s. 63. Başka bir rivayete göre 36 bin dinar tahsis etti.

sindeki sütunları ve yağmur sularını akıtan oluğu altın levhalar ile kaplattı. Böylece, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Kâbe'yi altınla süsleyen ilk kişi oldu.[683]

Velîd, Ömer b. Abdülaziz'e bir mektup göndererek Mescid-i Nebevî'yi yıkmasını ve Peygamber zevcelerinin odalarını mescide katmasını, kıble cihetinden ve diğer taraflardan mescidi genişletmesini ve 200x200 zira' ebadında inşa etmesini istedi.[684] Velîd de ona bu iş için çok sayıda işçi gönderdi. Ömer b. Abdülaziz, Peygamber hücresini (Hz. Aişe'nin odasını) mescide dahil etti. Hz. Peygamber'in mezarı da mescide dahil oldu ve Mezar-ı Şerif, mescidin doğu tarafındaki sınırı oldu. Müminlerin anneleri olan diğer peygamber zevcelerinin odaları da Velîd'in emrettiği gibi mescide dahil edildi.[685]

Mısır valisi Amr b. el-Âs tarafından yapılan camii, Emevî valilerince birçok defa yenilendi.[686] İlk çalışma Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled tarafından yapıldı. Mesleme, müslümanları almakta yetersiz kalan camiyi doğu istikametine doğru genişletti. Daha önce çakıl taşlarıyla döşenen zemine hasırlar serildi. Ondan sonra Abdülaziz b. Mervân camiyi yıkarak batıya doğru ilavelerle genişletti. Abdullah b. Abdülmelik ise caminin tavanını yükseltti.[687] Velîd'in Mısır valisi Kurra b. Şerik döneminde cami tamamen yıkılarak yeniden inşa edildi.[688] Yine Kurra, Mısır'daki Seyum Camisinin de bânîsidir.[689]

Ukbe b. Nâfi Kayrevân şehrini kurduğu esnada İslâm şehirleri geleneğine uygun olarak Mescîd-i Cuma'yı valilik sarayının yanına yaptırdı. Cami daha sonra Hassân b. Numan tarafından yeniden yapıldı. Halife Hişam b. Abdülmelik'in Kuzey Afrika valisi Bişr b. Safvan tarafından da genişletil-

683 Nüveyrî, XXI, 191; Enginar, s. 17; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 219.
684 Dineverî, s. 475; İbn Kesîr, IX, 126; Nüveyrî, XXI, 190; Welhausen, *Arap Devleti, s.* 59-60.
685 Dineverî, s. 475; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 208; İbn Kesîr, IX, 126-127; İslamoğlu, s. 96.
686 Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 146.
687 Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA,* I, 192; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 209.
688 Kindî, s. 62; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 226-227.
689 İbn Kesîr, IX, 275.

di.[690] Yine Tunus şehrinin kurucusu Hassân b. Numan tarafından burada Zeytûne Camisi inşa edildi. [691] Bunlardan başka muhtelif yerlerde muhtelif valiler tarafından camii ve mescitler inşa ettirildi.

2.2. 2. İçme Suları ve Kanallar

Valiler şehirlerde yaşayan insanlara içme suyu sağlamak, tarımsal faaliyetleri canlı tutmak ve tarım için gerekli olan sulama kanalları tesis etmekle görevliydiler. Yani valiler hem şehirlerde hem de kırsalda su sıkıntısına meydan vermemelilerdi.

Irak eyâletinin toprakları Araplar için ıslah edildikten sonra tarıma açılan tımar bölgelerindendi. Tarımın vazgeçilmezi ise suydu. Valiler su temini için kuyular kazdırmaya ve kanallar yaptırmaya başladılar. Bu amaçla Ziyâd b. Ebîhi Ma'kil kanalını yaptırdı. Kanal Irak'a hayat katmaya başlamıştı Ancak Ziyâd'tan sonra meydana gelen iç karışıklıklar tarımın ve kanalın önemini yitirmesine sebep oldu. Bir zamanlar ziraatın kalbi olan Irak bölgesi karışıklıklardan nasibini alarak gerilere gitti. Bu durum Irak valisi Haccâc b. Yusûf'un dikkatinden kaçmadı. O, bölgede pek çok yeni kanal açtırdı. Fırat ile Dicle arasındaki eski kanalı tamir ettirerek, sulama sistemini geliştirdi. Fırat'tan Dicle'ye akan bu kanallar ağı, ayrıca Suriye ile Irak arasında mal taşımada da kullanılıyordu; hatta bu ağ sayesinde Suriye ve Irak'ın çeşitli bölgelerini, İran Körfez yoluyla Hindistan'a bağlayan deniz yollarını da açtı. [692]

Valiler kanallar kazdırdıkları gibi şebeke sularının şehre getirilmesi işini de organize ettiler. Velîd b. Abdülmelik, Mekke ve Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'e mektup yazarak tepelerin yollarının güzelleştirilmesini, rahatlatılmasını, kuyular kazılmasını ve Medine' de devamlı akan bir çeşme yapılmasını emretti. Ömer, Medine dışından kanallarla su getirdi.[693] Yine Hâlid b.

---

[690] İbn Kesîr, VIII, 354; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 228.
[691] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* V, 408-410; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 229.
[692] Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 271; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 149-150.
[693] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 209; İbn Kesîr, IX, 126-127.

Abdullah el-Kasrî'nin Mekke valiliği sırasında su sıkıntısının baş göstermesi üzerine Hâlid, Velîd'in emri ile Mekke yakınlarındaki Sâ'lebe Dağında bir kuyu kazdırdı. Kuyudan çıkan tatlı suyu kurşun borularla Mekke'ye kadar getirterek bir taş havuzda toplattı. Bu kuyudan çıkarılan su zemzem kuyusu ile Rüknü'l-Esved arasında yapılan bir havuza akıtılarak Mekke sakinlerine ve Kâbe ziyaretçilerinin hizmetine sunuldu.[694] Kendisine nispetle "*Birketü'l-Kasrî*" diye anılan bu havuz daha sonra Abbâsîler'den Dâvûd b. Ali tarafından yıktırıldı.[695]

2.2. 3. Hanlar ve Hamamlar

Hanlar ticari faaliyetlerin gelişmesi, yol güvenliklerinin sağlanması ve ulaşım hizmetlerinin kalitesinin artması için zorunlu olan yapılardır. Emevîler döneminde, kervan yolları üzerinde yolcuların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamasına yönelik hanların kurulduğu bilinmektedir.[696] Bu hanların birçoğu ise valiler eliyle kuruldu. Mesela Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde, Semerkant valisi Süleyman b. Ebî Sârî'ye: "*Sen hanlar yaptır, oradan geçen müslümanlar bir gün bir gece kalsın; hayvanlarına bakılsın, hasta ve zayıf olanlar iki gün iki gece de kalabilir. Eğer ülkesiyle İrtibatı kesilmiş ve oraya gidemeyecek durumda olanlar gelirse, onları ülkelerine ulaştır.*" şeklinde emretti.[697] Anlaşılan birçok îmâr faaliyeti gibi hanlar da valiler tarafından îmâr edilmekte masrafları halifeler tarafından karşılanmaktaydı.

Temizlenme mekanı olan hamamlar erken dönemden itibaren İslâm kültüründe yerini aldı. Emevîler dönemine gelindiğinde de çok sayıda hamamın inşa edildiğine rastlamaktayız. Bu dönemde hamamlar sarayın bir parçası oldular. Kurulan sarayların yanı başında mutlaka bir hamam bulunur-

---

694 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 536; Enginar, s. 18.

695 Ya'kûbî, II, 293; Özaydın, "*Hâlid b. Abdullah el-Kasrî*", *DİA*, XV, 281-282; Demirci, *Hâlid b. Abdullah*, s. 64; Gömbeyaz, *Hâlid b. Abdullah El-Kasrî*, *s.* 242.

696 Erol, s. 35.

697 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 309; Erol, s. 33.

du. Kendileri için saray yaptıran valiler de bu geleneği ihmal etmeyerek hamamlar yaptırdılar.[698]

2.2. 4. Köprüler

Emevî valileri ordunun sevkiyâtını hızlandırmak, sivil halkın ulaşımını kolaylaştırmak ve şehirler arasındaki iletişimi artırmak için köprüler inşa ettirdiler. Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân, Nil ölçüsünü kurdurdu (Nil'in su seviyesini ölçmek için mikyaslar yaptırdı.) ve Emirülmü'minin Halici üzerine (yani Fustat'ın Kuzeyindeki Süveyş Haliciyle Nil'i birleştiren) bir köprü inşa ettirdi.[699]

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Hişâm b. Abdülmelik'e yazdığı mektupta, Dicle üzerine bir köprü yaptırmak için izin istedi. Hişâm ona şu cevabı yazdı: *"Eğer bu mümkün olsaydı, İranlılar daha önce yaparlardı."* Hâlid ona tekrar müracaat etti; bunun üzerine halife ona şu cevabı verdi: *"Eğer bu köprüyü tamamlayabileceğine kesin olarak inanıyorsan, bunu yap!"* Hâlid köprüyü yaptırdı ve bu iş için çok para harcadı. Ancak çok geçmeden sular köprüyü yıktı. Bunun üzerine Hişâm, köprüye harcadığı paraları ona ödetti.[700] Hâlid bundan başka Ömer b. Hübeyre tarafından yaptırılan Kûfe köprüsünün de tamirini yaptırdı.

2.2. 5. Kaleler ve Surlar

Hızla devam eden İslâm fetihlerinin kalıcı olması, özellikle iç karışıklıklar meydana geldiği zaman alınan yerlerin elden çıkmaması için sınırlarda müstahkem kalelerin yapılması şarttı. Bu amaçlarla sınırlarda *"Ribât"*lar inşaa edildi. Mısır valisi Ukbe b. Nâfi' güvenlik kaygısıyla Atlas Okyanusu'nun kenarında bir ribât tesis ettirdi. Bu ribât Kayrevân şehrinin güvenliğini sağlamada faydalı olduğu gibi civar bölgelerde yaşayan Berberîlere kar-

---

[698] Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri,* s. 229.
[699] Şimdiki yeri *Haliç* üzerinde "*Seyyide Zeyneb Mescid*"i yanındadır.
[700] Enginar, s. 71; Özaydın,"Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, XV, s.282.

şı da tampon bölge oldu.[701] Ukbe tarafından ülkenin batı kesimlerinde kurulan ribâtın benzerleri, doğu kısmında da kuruldu. Fetihlerin yoğun olduğu Buhâra ve Semarkant civarlarında birçok ribât kuruldu.[702] Aynı şekilde Anadolu eyâletinde de Bizans'a karşı müstahkem kaleler ve ribâtlar inşa edildi.

İslâmiyet'in ilk yıllarında, İslâm şehirlerinin önemli bir kısmı özellikle de müslümanlar tarafından kurulan şehirler surlardan yoksundu. Bu durum uzun bir süre devam etti. İlk defa Emevîler antik Roma şehri tarzında inşa ettikleri *"Aynu'l-Cer"* şehrini surlarla çevirdiler.[703] Surlara ihtiyaç duyulmasında valilerin güvenlik ihtiyaçları etkili olduğu gibi estetik bakışları da etkili olmuştur.

Valiler bu yapılardan başka hastaneler, hapishaneler, mezarlıklar, tersaneler, çarşı ve pazarların inşasını da gerçekleştirdiler. Bu dönemde îmâr faaliyetleri çoğu zaman valiler eliyle gerçekleştirildi. İşlerin yoğunluğundan fırsat bulamayan veya nitelikli mîmârî çalışmaları için îmâr işlerini devretmeyi uygun gören valiler bu sorumluluklarını başkalarına devredebilmekteydiler. Mesela siyasi mücadelelerle uğraşan Esed b. Abdullah, Belh şehrinin îmâra açılması ve burada mahalleler kurulması için Ebû Hâlid el-Bermekî'yi görevlendirmişti.[704]

3. İskân Görevleri

İskân politikası yani vatandaşların planlı ve programlı bir şekilde yerleştirilmeleri devletler tarafından ehemmiyet verilen politikalardandır. Sosyal krizlere, gruplaşma ve kamplaşmalara meydan verilmemesi ancak göçlerin ve yerleşim planlarının devlet eliyle gerçekleşmesiyle mümkündür. Bilhassa göçler keyfiyete bırakılmamalıdırlar. Önceki dönemlere nazaran göç dalga-

---

701 Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri*, s. 257.

702 Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği),* Fecr Yayınları, İstanbul 1998, s. 62.

703 Can, s. 98.

704 Uslu, *Horâsân*, s. 79; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 151.

larının arttığı Emevîler döneminde de göçler keyfiyete bırakılmadı. Göçler bizzat devletin mülkî ve idarî amirleri tarafından organize edilerek, istikrarlı iskân politikaları güdülmeye çalışıldı. Özellikle valiler, göç süreçlerini yönlendirmiş, yeri geldiğinde hızlandırmış veya durdurmuş; göçlerle birlikte şehirlerin iskan planını hazırlamışlardır. Bu dönemdeki iskan hareketlerini iki gruba ayırarak incelemek doğru olacaktır. Çünkü bazı gruplar bulundukları yerlerden yeni kurulan veya fethedilen şehirlere doğru göç ederken, bazıları da köylerden şehirlere doğru göç etmişlerdir.

3.1. Fethedilen ve Yeni Kurulan Bölgelerin İskânı

Fetihler bir taraftan coğrafi sınırların gelişmesine katkı sağlarken diğer taraftan da nüfus hareketleri üzerinde belirleyici rol oynamaktaydı. Fetihle görevlendirilen valiler ise bir yandan fetih hareketlerini organize ederken diğer yandan fethedilmiş şehirler ile kurulacak olan askerî karargâhlarda ikamet ettirilecek aile ve aşiretlerin yerleşimleriyle meşgullerdi. Fetihlere katılan Arap askerlerinin ailelerinden ayrı kalmaları sonucu hoşnutsuzluklarının farkında olan Emevî hanedanı, daimi karargâhların kurulması için valilerine emirler verdiler. Bu sebepledir ki fetih hareketlerinin yoğun olduğu Irak, Suriye, Ermeniyye, Azerbaycan, Mısır ve Kuzey Afrika'da karargâhlar kuruldu ve kurulan garnizon şehirlerine aileleriyle birlikte çok sayıda asker gönderildi.[705] Fethi Arap askerlerinin gerçekleştirdiklerine inanan Arap halkı ise çiftlikler elde edebilmek amacıyla fethedilen bölgelere göç etmeye başladı. Onların bireysel göçleri çarpık kentleşmelere sebebiyet vereceğinden valiler bu tür göçleri ellerinden geldiğince bizzat kendileri organize ettiler.

Doğuda en çok göç alan yer Horasân'dı.[706] Esasında Horasân'a göç hareketi, üçüncü halife Hz. Osman döneminde başlamış, ancak o dönemdeki

[705] Zeydan, I, 140-144.

[706] Zeydan, I, 142; Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyalarına Göre Horâsân; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname : Düşünce Platformu*, 2005/3, Cilt: III, Sayı: 9, s. 89.

iç karışıklıklardan dolayı göçler fazlaca hissedilmemişti.[707] Emevîlerle başlayan fetihlerle birlikte Horasân'a göç hareketleri tekrar canlandı. Emevî hanedanlığının kurucusu Muâviye, fetihlere katılan askerlerin ev ve ailelerinden uzun süre ayrı kalmamaları için Horasân'da daimi karargâhların kurulması için talimat verdi.[708] Horasân'a göç edenlerin büyük çoğunluğu Irak'tan gelmişti.[709] Bu göçleri planlayanlar bizzat bölge valileri oldu. Valiler fethedilen yerlerde kurulan garnizonlara çok sayıda Arap'ı yerleştirdiler. En büyük göç dalgası Basra ve Kûfe valisi olan Ziyâd b. Ebîhi döneminde oldu. Ziyâd, Kûfe ve Basra halkından elli bin kişiyi Horasân'a göndererek onların buraya yerleşmelerini sağladı.[710] Ziyâd'tan sonra Kuteybe b. Müslim de Mâverâü'n-Nehîr, Fergana ve Şaş bölgelerine çok sayıda Arap'ı iskân ettirdi.[711] İskan hareketleriyle burada Arap nüfusu hissedilir derecede arttı.[712]

Suriye'nin sosyal yapısı Emevî politikası gereğince değişmedi. Çünkü Yemenlî kabîlelerin özellikle de Kelb Kabîlesi'nin sadakatini ellerinden bırakmak istemeyen Emevî Halifeleri, Suriye'de Kaysî kabîlelerin iskânına müsaade etmediler. Bölgedeki Güney Araplarının sayısal üstünlüklerinin korunması için Hicaz istikametinden gelen Kuzey Araplarını Harran ve Anadolu bölgesine sevk ettiler. Fetihlerin bizzat valiler ve komutanlar aracılığıyla yürütüldüğü Azerbaycan bölgesine de göçler söz konusuydu. Göç

---

[707] Wellhausens, *Arap Devleti*, 197; İsmail Pırlanta, "Horâsân Bölgesinin Fethi Meselesi", *CÜİFD*, Sivas 2011, Cilt: XV, Sayı: 1, s. 393-398.

[708] Osman Çetin, "Horâsân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 235; Yunus Akyürek, *Maverâü'n-Nehir (Türk İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Bursa 2001, s. 18-20.

[709] Khalü Athamına, *"Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskanı"*, çev., Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya, Yıl: 2000, Sayı: 2, s. 204-206.

[710] M. Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslam Siyâsî Tarihi'nin Şekillenmesinde Horâsân Bölgesinin Yeri ve Önemi", *SÜİFD*, Konya 2004, Sayı: 18, s. 121; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 147.

[711] Dineverî, s. 476; İbn Kesîr, IX, 272-273; Nüveyrî, XXI, 172; Recep Uslu, *Hicri I. Ve II. Yüzyılarda Horâsân Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 71-74.

[712] Varol, *Horâsân Bölgesinin Yeri ve Önemi*, s. 120.

edenler arasında güney kökenli oldukları bilinen bazı kabîleler vardı. Mesela Ezd kabîlesi bunlardan birisiydi.[713]

Mısır ve Kuzey Afrika'da Arap nüfusunu çoğaltmak ve her defasında isyan eden Berberîlere karşı denge unsuru oluşturmak isteyen vali ve komutanlar bölgeye yönelik Arap göçlerini desteklediler. Göç edenlerin kalıcı olmalarını sağlamak için de taviz vermekten çekinmediler. Öyle ki Mısır'daki Arap göçmenlerin bölgeye uyum sağlamaları için ana askerî karargâhların dışına çıkmalarına göz yumdular. Mısır'daki Arap nüfusu arttırılırken Afrika da sahipsiz bırakılmadı. Kuzey Afrika fatihi Ukbe b. Nafî, Kayrevân şehrini inşa ettikten sonra Hicaz'dan getirdiği Arapları burada iskan ettirdi. Vali Musa b. Nusayr döneminde Tanca şehrinin alınmasıyla Arapların nüfusu bölgede hissedilir derecede arttı.[714]

Valilerin iskân görevleri göç adreslerini ve göç edecek aileleri belirlemekle bitmiyordu. Onlar aynı zamanda göç edenlerin şehre yerleşiminden, yani şehir planından da sorumluydular. O günün şartlarında şehirlerin îmârı, cadde, sokak ve evlerin planı gibi işleri yürüten belediye hizmetlerinin olmamasından dolayı ve stratejik gerekçelerle şehir içerisindeki yerleşim planlarını da bizzat valiler hazırlamaktaydılar.[715] Onlar, şehirlerin güvenliğini sağlamak ve şehirdeki dengeleri ayarlamak adına mahallelerin yerleşimini kabîle esasına göre yaptılar. Yani şehirlerde isteyenin istediği yerden ev alarak oturmasından ziyade, her bir kabîleye bir mahalle tahsis ederek o kabîleye mensup fertlerin bir arada yaşamasına izin verildi. Söz gelimi Ziyâd, Basra'yı *"ahmas"* denilen beş gruba (günümüzdeki muhtarlık bölgelerine) ayırdı. Bu gruplar Bekr, Abdu'l-Kays, Temîm, Ezd ve Ebû'l-Âliye idi. Aynı şekilde Ziyâd, Kûfe'yi de gruplara ayırdı. [716] Bunlar Ehlü'l-Medine, Temim ve Hemedan, Rebîa ve Kinde, Mezhic ve Esed idi. Bunların başına da

---

713 Athamına, *Arap İskânı,* s. 213.

714 Halife b. Hayyât, s. 214; İbn Kuteybe, *İmame*, II, 49; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 180; Athamına, *Arap İskanı,* s.215-216

715 Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 169-180.

716 Duman, s. 31.

günümüzdeki muhtarlara benzeyen birer reis de tayin etti. Kabîlelere tahsis edilen mahalleler ise onların izzet, şeref ve nüfuslarına göre değişmekteydi. Mesela göç edenler arasında Kureyşli bir kabîle var ise onlara en güzel yer olan valilik sarayının yanından yer verilirdi.

İskân hareketlerini ellerinde tutan valiler, nüfusun karışmaması için nüfus dairesinden de sorumluydular. Arap-Mevâlî ayrımının yapıldığı Emevîler döneminde şerefli olanlar ile onlara denk olmayanların soylarının tespiti, soylu olanların idarî işlere getirilmesi gibi zaruretlerden dolayı valiler nüfus işlerini ellerinde tuttular.[717]

3.2. Köylerden Şehirlere İskân Hareketleri

Valiler, tarımsal faaliyetlerin gerilememesi ve devletin gelirlerin düşmemesi için köy-şehir dengesinin sağlanmasından sorumluydular. Özellikle köylerden şehirlere yapılan keyfi göçleri engelleyerek köylü nüfusunu düşürmemeliydiler. Ne var ki savaşlardan elde edilen ganimetlerle zenginleşen Arap halkı şehirlere göç etmeye başlamıştı.[718] Özellikle istikbali parlak şehirler tercihe şayan yerlerdi. Bu arada köylerin terkedilmesi ile toprak vergilerinde ve tarımsal gelirlerde ciddi düşüşler meydana geldi. Bu düşüşleri fark eden valiler, köylerden şehirlere göçler konusunda yaptırım uygulamakta gecikmediler.

Köy-şehir dengesi konusunda Irak valisi Haccâc'ın faaliyetleri kayda değerdir. Bu dönemde ağır vergiler altında ezilen köylüler şehirlere göç etmeye başlamışlardı.[719] Tarım arazilerinden elde edilen vergilerin azaldığını fark eden Haccâc, şehre giren köylülerin kollarını mühürleyerek onların şehirde kalmalarını engelledi.[720] Yeri geldiğinde onlara: *"Sizler köylü ve kaba*

---

[717] Maverdî, *Ahkâm*, s. 126.

[718] Göç dalgalarının yarattığı etkiden dolayı bedevi hayattan medeni hayata geçiş süreci en hızlı bu dönemde oldu.

[719] O dönemde köylerde daha çok zımmîler yaşıyordu. Zımmî oldukları için zaten ağır vergilere tabiydiler. Bir de mahsullerinin büyük kısmını vergi olarak vermek onlara zor geliyordu. Bu hususta bkz. Mantran, s. 202.

[720] Mantran, s. 200; Welhausen, *Arap Devleti*, s.115.

insanlarsınız. Geri dönün ve köyünüzde yaşayın."[721] diyerek onlara psikolojik baskı uyguladı. Yine Haccâc tarımda kullanılan hayvanların kesimlerini yasaklayarak onların muhafaza edilmesini emretti. Tarımın canlanması için birçok kanal açtırdı. [722]

Ömer b. Abdülaziz, köylülerin göçlerini engellemek için valilerin haksız yere aldığı vergileri ortadan kaldırdı.[723] Zira ürettiği mahsulün büyük kısmını devlete vergi olarak ödeyen köylüler, köylerden şehirlere göçmenin fırsatını arıyorlardı.[724] Ömer b. Abdülaziz'in vergileri kaldırması ile onların göç etme nedenleri de ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Ancak Ömer b. Abdülaziz'den sonra valilerin vergileri artırmaları köylünün tekrardan şehirlere göz dikmelerine neden oldu. Valiler de gelirlerini düşürmemek için ellerinden geldiği kadar onların göç etmelerine mani olmaya çalıştılar.

4. Askerî Görevler

Emevîler, dahili ve harici düşmanlara karşı hilafet merkezinde ve vilâyetlerde ordular kurdular. Ordunun başkomutanı halifeler, garnizon komutanları ise valilerdi.[725] Garnizon komutanı olan valiler, bulundukları bölgelerin ordularını sevk ve idare etmek, halifenin belirlediği miktar dahilinde askerlerin maaşlarını, yiyecek ve içecekleri ile savaş mühimmatlarını temin etmekle mükelleflerdi.[726] Yine valiler başkentte olduğu gibi eyâletlerde de orduya katılanların kaydını tutmak için divânü'l-cünd oluşturmakla yükümlüydüler.[727] Şayet valinin görev yaptığı vilâyet düşmana sınır veya tehlike mevcutsa, valinin askerî görevi daha öncelikliydi. Bu sebepledir ki

---

[721] Welhausen, *Arap Devleti,* s.115; Çakırtaş, s. 32.
[722] Welhausen, *Arap Devleti,* s. 119.
[723] Mantran, s. 200.
[724] Welhausen, *Arap Devleti,* s.115.
[725] Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399.
[726] Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 83; a. mlf, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399; Kılıç, *Valilik,* s. 113.
[727] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 365. Haccac b. Yusûf valiliği döneminde savaşan askerlere 300'er dirhem verdiği bilinmektedir. Bu hususta bkz. Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 144.

devlet başkanları, fetih hareketlerini başarılı kılmak için, sınır bölgelerine diplomatları değil de askerî kimliği olan komutanları vali tayin ederlerdi.

Askerî görevleri olan valiler düşmanın saldırısına karşı ülkeyi korumak, tehlikeleri bertaraf etmek, düşman beldelerin fethi için orduyu komuta etmek veya orduyu komuta edecek birini tayin etmekle yükümlüydüler.[728] Askeri yönlendirmek valilerin öncelikli göreviydi ancak o bu görevini başkasına da devredebilirdi. Bunun örneklerini devletin kuruluş döneminden itibaren görmek mümkündür. Nitekim Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi işlerinin yoğunluğundan dolayı Abdullah b. Ebî Bekre'yi Sicistân'a; Mısır valisi Amr b. el-Âs Ukbe b. Nâfi'yi İfrîkıyye'ye, Basra valisi Abdullah b. Âmîr de Abdullah b. Sevvâr'ı Hind topraklarına savaşmak üzere komutan tayin etti.[729]

Valiler ideal ordu sistemini kurmak için ordu üzerinde tasarruf ve düzenleme yetkilerine sahiptiler. Askeri sahada ıslahat yetkisi olan Irak valisi Ziyâd, kabîleler arası gerilimi düşürmek ve orduyu formda tutmak için, orduyu farklı kabîlelerin elemanlarından oluşan dört komutanlığa ayırdı. Her birinin başına, kendilerince değil, hükümetçe belirlenen liderler tayin etti. Böylece kabîle egemenliğine dayanan Arap ordu geleneğini yıktı. Ubeydullah b. Ziyâd ise Horasân valiliği sırasında Türklerin savaşçı kimliğini yakından müşahede ettiğinden okçuluğuyla mahir iki bin Buhârâlıyı Basra'ya getirdi ve onları *"Buhârâ Caddesi"* adı verilen mevkiye yerleştirdi.[730] Böylece Basra'da bulunan muhaliflerine karşı tampon güç oluşturduğu gibi askeri sisteme de taze kan sağladı.

Emevî valileri, devletin ihtiyacı olan ordunun temini için daha önce Hz. Ömer tarafından temeli atılan, ancak zamanla gevşeyen zorunlu askerlik

---

[728] Mâverdî, s. 47; Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 83; Kılıç, *Valilik,* s. 113.

[729] Halife b. Hayyât, I, 235; Kindî, s. 32; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 441; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 295.

[730] Yunus Akyürek, *Mâverâü'n-Nehir (Türk İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi),* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001, s. 80; J. H. Kramers, "Ubeydullah b. Ziyâd", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 3; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 323. Irak halkına güvenmeyen valiler her zaman alternatif bir ordu bulundurmuşlardır.

usulünü sağlamlaştırdılar. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında görevlendirildiği yere gitmeyen bir askerin sarığı başından alınır, halka teşhir edilirdi. Mus'ab b. Zübeyr valiliğe gelince: *"Bu bir şey değildir."* diyerek buna ayrıca saçların ve sakalların tıraş edilmesini ekledi. Bişr b. Mervân valiliğe geçince bunu da yeterli görmedi. Ordusuna katılmaktan geri kalanlar yerden yükseltilerek iki elinden bir duvara çaktırdı.[731] Böyle olan bir kişi ya ölür ya da çivi elini yırtarak kurtulurdu. Haccâc b. Yusûf ise zorunlu askerliğe tabi olmayanları saçı sakalı kesilerek teşhir etmek yerine onların boyunlarını vurarak kurtulma yolunu seçti.[732] Böylece zorunlu askerliğe icabet etmeyen kalmadı.

Aslında valilerden beklenen en önemli askerî görev fetihti. Hz. Peygamber ile başlayan İslâm fütuhatı Hz. Osman'ın ikinci altı yılına kadar hızla devam etti. Bu dönemde fetihler durma noktasına geldi.[733] Fetihlerin durma noktasına gelmesinde valilerin politize olmaları da önemli etkendi. İktidar mücadelesini başarıyla atlatan Hz. Muâviye, bu durgunluğu sona erdirmek üzere cihad emrini verdi. Cihad işinde en büyük görev valilere ve komutanlara düşüyordu. Emevî valilerin İslam fetihlerine katkılarını görmek için cihadın yoğun olduğu üç bölgeye yapılan fetihlere kısaca değinmek uygun olacaktır.

4.1. Anadolu, Ermeniyye ve Azerbaycan'a Yapılan Fetihler

Muâviye iktidar mücadelesini başarıyla tamamladıktan sonra uzun süre ara verilen Bizans gazalarını karadan ve denizden tekrar başlattı.[734] Kara seferleri yılda iki defa yapılmaktaydı. Yazın yapılan seferlere "*Savâif*", kışın

---

731 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 72.

732 Mustafa Zeki Terzi, "Emevîler'de Kara Ordusu Teşkilâtı", *OMÜİFD*, Samsun 1997, sayı: 9, s. 45.

733 Apak, *İslâm Tarihi*, III, 56.

734 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 39; Ahmet Ayhün Erşahin, *İslâm'ın İk Yıllarından Emevîlerin Sonuna Kadar Deniz Seferleri,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989, s. 40; Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *UÜİFD*, Bursa 2009, Cilt: 18, Sayı:2, s. 103.

yapılanlara ise "*Şevâtî*" denilmekteydi. [735] Bu iki seferin orduları birbirinden farklıydı. Orduların komutanları ise genellikle Bizans'a yakın şehirlerin valileriydi.[736]

İslâm ordularının Bizans'a karşı en büyük hamlesi İstanbul'un kuşatılmasıdır.[737] Muhasara hem karadan hem de denizden başlatıldı.[738] Bu kuşatmada her ne kadar başarı sağlanamamışsa da Bizans'a iyi bir göz dağı verildi. Muâviye'nin son dönemlerine doğru İstanbul denizden tekrar kuşatıldı ancak bir sonuç alınamadı.[739] Muâviye ile başlatılan Bizans gazalarında belirli bir noktaya gelinmiş ve Doğu Anadolu ve Anadolu'da başarılar kazanılmışsa da onun vefatıyla Anadolu'nun fethinde tekrar durma noktasına gelindi. Abdülmelik b. Mervân içeride sükûnet sağlandıktan sonra el-Cezîre valisi olan kardeşi Muhammed b. Mervân'a Anadolu'ya karşı yeniden sefere çıkılması talimatını verdi.[740] Bizans ile ciddi anlamda mücadele Emevîlerin meşhur vali ve komutanlarından Mesleme b. Abdülmelik tarafından yapıldı. [741] Mesleme, İstanbul'u üçüncü kez muhasara etti.[742] Kış şartlarının amansız geçmesi, Rum ateşinin Arap gemilerini tahrip etmesi ve Süleyman'ın ölümüyle hilafet makamına oturan Ömer b. Abdülaziz'in kuşatmayı durdurma emrini vermesi İstanbul'un fethini engelledi. [743] Anadolu'da başlayan bu

---

[735] Ya'kûbî, II , 152-153; Şakir, , III, 156; Mustafa Çakır, *Müslüman Arapların Anadolu'daki Fetih Hareketleri,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1993; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1997, s. 67.

[736] İbnü'l-Adîm, s.23.

[737] Halife b. Hayyât, s. 159; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 39; Özcan Canbey, *Emevîler Devrinde İslâm Donanması*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Bursa 1986, s. 24. Kuşatmanın detayları ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin savaştaki durumu hakkında bkz. Ünal Kılıç, *Ebû Eyyüb el-Ensârî,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

[738] Ya'kûbî, II , 152-153; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 442.

[739] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 442; Ostrogorsky, s. 115-116; Canbey, *İslâm Donanması*, s.26-27.

[740] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 215; İbnü'l-Adîm, s.25; Aykon, *İlk İslâm Fetihleri*, s.73.

[741] Yâ'kûbî, II, 317; Sâllabî, s.37; İbnü'l-Adîm, s. 25; Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhatı", *DÜİFD,* Diyarbakır 2007,Cilt: 9, Sayı: 2, s. 25-38.

[742] Halife b. Hayyât, s. 225; Mantran, s. 109; Azimli, *Mesleme b. Abdülmelik*, s. 32.

[743] *Ostrogorrky, s.146;* Şahin Uçar, "Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi", *Bilimsel Araştırma Dizisi*, İstanbul 1990, s. 113; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* Klasik Yayınları, İstanbul 2003,

durgunluk iç karışıklıkların yoğun olduğu Yezîd b. Abdülmelik döneminde de devam etti. Vali ve komutanlar karışıklıklardan, kabîle çekişmelerinden fırsat bulamadıkları için fethe yönelemediler.

Ermeniyye ve Azerbaycan cephelerinde ise daha çok Hazarlarla mücadele edildi. Bu mücadele de valiler kanalıyla yürütüldü. Abdülmelik döneminde başlatılan mücadele Yezîd b. Abdülmelik döneminde sekteye uğradı. Hişam b. Abdülmelik'in hilafet makamına oturması ile Ermeniye valisi Cerrâh b. Abdullah el- Hakemî tarafından Hazarlara karşı büyük başarılar elde edildi.[744] Cerrâh, Hişam'dan aldığı moral ve destekle Hazarlara karşı saldırıya geçti.[745] O, Hazarlarla yaptığı savaşta şehit oluncaya kadar mücadelesine devam etti. Onun ölümüyle Mervân b. Muhammed fetihlere kaldığı yerden devam etti. Dirayetli bir vali olduğu kadar iyi bir komutan olan Mervân, Hazarların kuzeye çekilmesini sağladı. Kafkasları geçerek Hazarların ülkesine girdi ve Hazarlara karşı üstünlük sağladı. Bu sırada Hazar hakanının müslüman olmasına vesile olarak Kuzey cephesindeki tehlikeye son verdi.[746]

4.2. Horasân ve Sind Bölgesine Yapılan Fetihler

Muâviye döneminde Basra valiliğine atanan Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semûre'yi Sicistân'a vali tayin ederek doğu bölgelerinim fethine start verdi.[747] Bu sıralarda Horasân valiliğine atanan Kays b. Heysem es-Sülemî de bölgedeki istikrarı yeniden tesis etti.[748] Horasân bölgesinin ıslahı ve fetihlerin devamı hakkında geliştirilen en büyük proje Irak genel valisi

---

s. 218; İsmail Yiğit, "Emevîler zamanında gerçekleştirilen İstanbul seferleri", *II. Uluslar Arası İstanbul'un Fethi Sempozyumu,* İstanbul 1997, s 56.

[744] Mehmet Çog, "Emevîler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Türkoloji Araştırmaları, s. 153-156;* Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 341.

[745] Süslü, s. 86.

[746] Kurt, "Mervân II" , *DİA*, XXIX, 227; Süslü, s. 91-92; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı Üzerine,* s. 62.

[747] Halife b. Hayyât, s. 154; Yâkut el-Hamevî, III, 190-192; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 40; Âsirî, s. 143.

[748] Belâzurî, *Futûh,* s. 415-416; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 24.

Ziyâd b. Ebîhi'ye aitti. Ziyâd, öncelikle fetih hareketlerini bir plan dahilinde yürütmeyi kararlaştırdı.[749] Sonra Basra ve Kûfe bulunan ordugâh şehirlerini Merv'e taşıyarak Türk illerine yapılacak fetihlerde Horasân'ı üst haline getirdi.[750] Son olarak Horasân dörde taksim ederek askerî kamplar tesis etti.[751] Ancak halifeliğini onaylatmak amacıyla siyasî çekişmelere giren Yezîd döneminin iç karışıklıklarla geçmesi, Süfyânîlerin kaptırdıkları iktidarı Abdullah b. Zübeyr'den tekrar almak isteyen Mervân'ın iç meselelerle meşgul olması valilerin fetih hareketlerini olumsuz etkiledi.[752] Halife kadar siyasî olmak zorunda kalan valiler de fethi ikinci plana atmak zorunda kaldılar. Bunlara rağmen bu dönemde Ubeydullah b. Ziyâd'ın koordinesiyle İslâm orduları Buhara'ya kadar gidebildi.[753]

Siyasî çalkantı ve isyanlara son veren Abdülmelik döneminde doğu bölgelerinin fethi Irak valisi Haccâc b. Yusûf tarafından yeniden başlattı. Haccâc, Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Horasân'a vali tayin ederek fetih hareketlerini tekrar başlattı.[754] Abdülmelik dönemiyle başlayan fetih hareketleri Velîd b. Abdülmelik ile zirveye ulaştı. Haccâc, Velîd'in göreve başlamasının ardından Kuteybe b. Müslîm el-Bâhilî'yi Horasân'a vali tayin etti.[755] Kuteybe, Asya bölgesindeki fetih hareketlerinde Emevîler adına önemli başarılar sağladı. Emevîlerin en önemli kumandanlarından biri olan Kuteybe, bir türlü

---

[749] Dineverî, s. 476; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim*, s. 17; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 67.

[750] Yâkut el-Hamevî, V, 112; Ömer Ferruh, s. 128; Süslü, s. 18; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 67.

[751] Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 24. Bu taksimat şöyleydi: Herat, Tûs, Niâbur ve Belh.

[752] Dineverî, s. s.414;Ya'kûbî, II, 255; Hasan Kurt, "Süfyânî Emevîler Sonrasında Horâsân ve Maveraü'n-Nehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", *AÜİFD,* Ankara 2001, Cilt: XLII, Sayı: 1 , s. 273.

[753] Âsirî, s. 145.

[754] İbn Sa'd, VII, 129; Taberî, *Tarih,* IV, 207; Belâzurî, *Futûh,* s. 424; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 441; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim*, s. 17; Süslü, s. 25; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 147.

[755] Halife b. Hayyât, s. 225; Dineverî, s. 476; Taberî, *Tarih,* IV, 235; Belâzurî, *Futûh,* s. 426; Ya'kûbî, II; 285; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 79; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim*, s. 17;Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", D*İA*, XXVI, 490; Süslü, s. 26; Akyürek , s. 80.

kontrol altına alınamayan Horasân ve Mâverâünnehir'de Emevî hâkimiyetini pekiştirdi, ülkesinin doğu sınırlarını Çin hudutlarına kadar ulaştırdı.[756]

Velîd döneminin başarılı valilerinin Süleyman b. Abdülmelik'in hilafete geçmesiyle azledilmeleri fetihleri olumsuz etkiledi. İç karışıklıklar yüzünden doğudaki fetih hareketleri sembolik hale geldi.[757] Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla da valilere fetih yapmamaları için emirler göndermesi doğuda sükûneti getirdi. Sessizlik Müslîm b. Saîd Külâbî'nin Yezîd b. Abdülmelik tarafından Horasân'a vali tayin edilmesiyle bozuldu.[758] Özellikle Hişam b. Abdülmelik döneminin güçlü valileri bölgede önemli başarılar sağladılar.[759]Ancak bir müddet sonra Abbâsî ihtilal hareketinin Horasân'a başlamasıyla valiler iç meselelerle ilgilenmek zorunda kaldılar.

4.3. Kuzey Afrika'ya Yapılan Fetihler

Mısır, Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs'ın idaresindeki ordular tarafından fethedilmişti[760] Mısır'dan sonra hedef Kuzey Afrika'ydı.[761] Bu sebeple Emevîler Kuzey Afrika seferlerini hem karadan, hem de denizden tekrar başlattılar.[762] Muâviye, Kuzey Afrika'nın fethi için daha önce bölgede görev yapmış, bölgeyi ve bölge insanını tanıyan kişileri vali tayin etti. Bu amaçla Amr b. el-Âs'ı Mısır'a vali tayin etti.[763] Amr'dan sonra Muâviye b. Hudeyc,

---

[756] Halife b. Hayyât, s. 225; Dineverî, s. 476; Nüveyrî, XXI, 172; Yiğit, "*Kuteybe b. Müslim*", *DİA*, XXVI, 490; Akyürek , s. 80; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 174.

[757] Belâzurî, *Futûh,* s. 430; İbn Kesîr, IX, 271; Süslü, s. 29-30.

[758] Nüveyrî, XXI, 246.

[759] Nüveyrî, XXI, 255-256; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 149-150.

[760] Belâzürî, *Futûh,* s. 219; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; İbn İbn Kesîr, VII, 151; Ebî Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *Futuhu Mısr ve Ahbâruha,* thk., Muhammed Sabîh, Trz., s. 123-135; Cemal Abdülhadî, *Fethî Mısr*, Dâru'l-Vefâ, 1999, s. 31; İbrahim Şemseddin, s. 330; İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *SÜİFD,* Konya 2005, Sayı: 19, s. 21; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 106.

[761] Mevlânâ Şeyh Muhammed İsmail Panipati, *İslâm Yayılış Tarihi,* çev., Ali Genceli, İstanbul 1971, s. 883.

[762] Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 37; Âsirî, s. 143; Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci,* s. 22 Detaylı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmam ış Doktora Tezi) İstanbul 1993, s.189.

[763] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 440; M. Kürd Ali, s.109.

Ukbe b. Nâfî, Mesleme b. Muhalled ve Ebû'l-Muhacir gibi bölgeyi iyi tanıyan komutanlar valilik makamına getirilerek birçok beldenin fethi gerçekleştirildi.[764] Özellikle Ukbe b. Nâfî' Afrika'daki Bizans egemenliğini tamamen kırdı.[765] Ne var ki Yezîd'in hilafetinin son dönemlerinde, Ukbe b. Nâfî'nin şehit edilmesi ve merkezde hilâfet mücadelelerinin başlamasından dolayı, Kuzey Afrika'ya yeteri kadar önem verilemedi. Bunun sonucu olarak bu ülkedeki İslâm hâkimiyeti tehlikeye düştü, hatta müslüman kuvvetleri Mısır'a kadar geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar.[766]

Abdülmelik b. Mervân, Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'e yardımcı kuvvetler göndererek ondan geri çekilmelere son vermesini ve kaybedilen yerlerin alınmasını istedi.[767] Abdülaziz, Afrika valisi Züheyr b. Kays komutasında bir ordu gönderdi ancak Züheyr'in hezimeti moralleri bozmaktan başka bir işe yaramadığı gibi Bizans-Berberî ittifakına sebebiyet verdi. [768] Abdülmelik, bu birlikteliğe karşı bölgeye Hassân b. Nûman el-Gassânî'yi hem vali hem de komutan olarak görevlendirdi.[769] Yapılan mücadeleler sonunda Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyeti sağlam bir şekilde tesis edildi. Bunların yanı sıra Hassân b. Nu'man, donanmaya da önem verdi ve Tu-

---

[764] Halife b. Hayyât, s. 155; İbn Kesîr, VIII, 82; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 442-443; Şakir, III, 162-163; Âsirî, s. 144; Mantran, s. 111; Provençal, "Ukbe b. Nâfî", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 20; Nadir Özkuyumcu, "Muâviye b. Hudeyc", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006 , XXX, 335; Asri Çubukcu, " Mesleme b. Muhalled", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXIX, 320; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 69.

[765] Halife b. Hayyât, s. 155; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.464.

[766] İbn Abdilhakem, *Futûh,* s. 198; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 155. Kuzey Afrikada yaşayan Berberîleri bir araya getiren Küseyle b. Kirman, Ukbe'yi şehit ettikten sonra Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını hakimiyeti altına aldı. Bu karışıklıkları fırsat bilen Bizans da sahil şeridini ele geçirdi. Kısacası Ukbe'nin ölümü Kuzey Afrika üstünlüğünün elden gitmesine neden oldu. Halife b. Hayyât, *Tarîh,* s. 192; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 198; Apak, *Kuzey Afrika,* Sayı: 2, s. 167.

[767] Halife b. Hayyât, s. 207.

[768] İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 201; Apak, *Kuzey Afrika,* s. 168.

[769] Halife b. Hayyât, s. 170; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 201; Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 399. Hassân b. Nu'man el-Ğassani, Ifrikıyye fetihlerini daha ileri noktalara götürmüş, el-Mağribu'l-Edna ile el-Mağribu'l-Evsat'taki bircok bölgeyi fethetmiştir. Bu husussta bkz. Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci*, s. 22.

nus'ta yeni bir tersane kurdu.[770] Bu tür gelişmeler de Endülüs'ün fethi için iyi bir hazırlık oldu.[771]

Velîd b. Abdülmelik devlet başkanlığına geçtiğinde, Kuzey Afrika valiliğine Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın azatlısı Musa b. Nusayr'ı tayin etti.[772] Musa, elindeki birliklerle Berberi kabîlelerinin merkezi olan Tanca'ya kadar ulaştı.[773] Musa buraya vali olarak Târık b. Ziyâd atadı.[774] Müslüman ordularının Tanca ve civarını kontrol altına almalarından sonra asıl hedefleri Kuzey Afrika sahilinde Bizans'a tabii olan ve stratejik önemi bulunan Septe idi. Kısa bir süre sonra Septe müslümanların kontrolüne geçti.[775] [776] Târık b. Ziyâd İspanya'ya geçerek birçok yeri ele geçirdi. Musa'nın ölümünden sonra oğlu Abdülaziz, Magrib ve Endülüs'e Emir tayin edildi.[777] Ondan sonra Abdurrahman el-Gâfiki İspanya valiliğine atanınca, önce bölgeyi gezip, yönetimi düzenledi. Daha sonra Pireneler'i geçip Fransa'yı fethe başladı.[778]

---

770 René Basset, "Hassân b. al-Numan", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/1, 342; M Talbi, "Hassân b. al-Nu'man", *El²*, Leiden, III, 271; Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA,* XVI, 398; Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci*, s. 22.

771 Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ Sukûtu Gırnata*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1402/1981, s.43; Şakir, III, 275.

772 Kindî, s. 52; Şakir, III, 275; Mantran, s. 112; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 180; Haccî, s.113; Ragıb es-Sercanî, *Kıssâtü'l-Endülüs mîne'l-Fethi ilâ Sukût*, Müessesetü İkra, Kahire 1432/2011, s. 28.

773 Halife b. Hayyât, s. 214; İbn Kuteybe, *İmame*, II, 49; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 180. Musa b. Nusayr'ın yapmış olduğu fetihlerle Emevî devletinin batı bolgesi sınırları Atlas Okyanusu'na kadar ulaşmıştır. Böylece yaklaşık 70 yıl süren çetin mücadeleler sonunda İfrikıyye ve Mağrib bölgesinin tamamı fethedilmiştir. Bu hususta bkz. Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci*, s. 23.

774 İbn Kesîr, IX, 141.

775 İbn Kesîr, IX, 141; Kindî, s. 60; Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci,* s. 25; Apak, *Kuzey Afrika,* s. 170.

776 Belâzürî, *Futûh,* s. 239-243; Mantran, s. 112; Atçeken, *Endülüs'ün Fetih Süreci,* s. 26; Sercanî, , s. 37.

777 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 238; Mantran, s. 112; Mahmud Şît Hattab, "Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ", *Mecelletü'l-Mecmui'l-İlmi'l-Irâkî,* Bağdat, 1989, Cilt: LX, s .59; İsmail Hakkı Atçeken, "İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", *SÜİFD*, Konya 2002, Güz, Sayı: XIV, s. 67-70**.**

778 Hâlid es-Sûfî, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs el Fethü ve Asrî'l-Arab (h.92-138),* Bingazi 1980, s. 227; E. Levi-Provençal, "Abd al-Rahman al-Ghâfikî", *El²* , London 2008, I, 86; C.F. Seybold, "Abd al-Rahman", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 47; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman el-Ğâfikî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 162.

Sonuç olarak denilebilir ki, Emevîler döneminde yapılan başarılı fetihlerin büyük çoğunluğu valiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak görülen o ki, onların fetih hareketleri istikrarlı değildi. Fetihler devlet içerisindeki sükûnet ortamı ve isyanlara göre ivme kazanmış veya düşüş yaşamıştır. Çünkü fetihler iç karışıklar ve siyasi olaylardan birinci derecede etkilendikleri için valiler şartlar uygun olduğunda fetih yapmışlar, içeride dengeler bozulduğunda fethi bırakıp politik işlerle uğraşmışlardır.

5. Malî Görevler

Birçok yetkiye sahip olan valiler aynı zamanda malî politikalardan da sorumluydular. Vergilerin toplanma usulü, zamanı, miktarı ve tahsil edilen paralardan gerçekleştirilecek olan yatırımlar valiler tarafından düzenleniyordu. Onlar vergi sistemini gözden geçirir, elde edilen gelire göre asker ve memurların maaşlarını verirlerdi. Kamuya ait bina, kale, yol, kanal ve köprülerin yapım ve tamiri için bütçe ayırır, arta kalanı da Şam'a gönderirlerdi.[779] Kısacası valiler, atandıkları şehirlerin gelir-giderlerinden sorumluydular.

Emevîler ekonomik başarıyı elde edebilmek için vilâyetlerin maliyesini tek kişinin hükümranlığına bırakmak istemediler. Ellerinden geldiği kadar merkezden mali yönetim uzmanları (âmiller) atadılar. Muâviye döneminde başlatılan bu uygulamanın temelinde siyasetle ekonomiyi ayırarak devlet çarklarını daha rahat döndürmek ve valilerin malî güç elde ederek devlete isyan etmelerinin önüne geçmek düşünceleri yatmaktaydı.[780] Mesela Muâviye, Kûfe valiliğine Muğîre b. Şu'be'yi haraç âmilliğine ise Abdullah b. Derrâc'ı, Horasân valiliğine Sa'îd b. Osman'ı haracına ise İshâk b. Talha'yı tayin etmişti.[781] Ekonomiyle siyasetin ayrılması arzu edilen bir durumdu; ancak halifenin merkezden âmil tayin edemediği veya bu işi valilere bırak-

---

779 Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 206.

780 P.K. Hitti, II, 354; Akyüz, *Amme Hukuku,* s. 327.

781 Ebû Abdullah b. Muhammed Cahşiyârî, *Kitâbül-Vüzerâ ve'l-Küttâb,* thk., Mustafa Sakka, Mektebetü'lArabiyye 1938/1357,s. 15-20.

mak durumunda olduğu zamanlar valiler, bu görevi ya bizzat kendileri yürütürler ya da âmiller tayin ederlerdi. Genellikle sınırsız yetkilere sahip olan eyâlet valileri bu yetkiyi kendileri sahiplenirler ve güvenilir gördükleri kişileri haraç tahsildarlığıyla görevlendirirlerdi. [782]

Emevîler döneminde en büyük gelir kaynaklarından bir tanesi savaşlardan elde edilen ganimetlerdi. Savaş neticesinde ganimetlerin taksimi ve sarf yerlerini Kurân-ı Kerîm belirlemiştir.[783] Buna göre ganimet beşe ayrılarak, dördü savaşa katılanlara, *"humus"* adı verilen beşte biri ise sarf yerleri için ayrılmaktaydı.[784] Valilerin yapmaları gereken, öncelikle savaşlarda galibiyet elde etmek sonra da ganimetlerin taksimini yaparak devletin payını güvence altına almaktı.

Cizye ve Harâç İslâm'ın ilk yıllarından itibaren devlet adına toplanan vergilerdendi.[785] Cizyenin miktarı ve şekli belirlenmiş değildi. Fethedilen yerlerin halkı ile yapılan görüşme ve anlaşma sonunda o bölgenin mali ve sosyal şartlarına göre belirlenirdi. Bu anlaşmaları daha çok bölge valileri yaparlardı. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, cizye miktarı insanların ekonomik ve sosyal durumlarına göre takdir edilmişti. Nitekim Hz. Peygamber Yemen'e gönderdiği Muaz b. Cebel'e, *"yetişkin erkeklerden sadece bir dinar cizye almasını"* emrederken, Hz. Ömer'in cizye yükümlülerini zenginlik ölçülerine göre üç tabakaya ayırmıştı. [786] Emevîlere gelince halife ve valilerin devletin gelirlerini artırmak ve sosyal dengeyi sağlamak adına cizye hususunda tasarrufta bulundukları görülür. Mesela Muâviye, Hz.

---

[782] İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 15; Ya'kûbî, II, 235; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 293.

[783] Haşr, 7; Enfâl, 41.

[784] Sarıçam-Erşahin, s. 111; Ali Rıza Ayar - Hüseyin Güneş, "Hz. Peygamber'in Savaş Öncesinde, Zafer Sonrası Elde Edilecek Ganimetlere Dikkat Çekmesi", *OMÜİFD*, Samsun 2003, Sayı: 16, s. 215-234.

[785] Maverdî, s. 181; Güner, *Cizye,* s. 63.

[786] Güner, *Cizye,* s. 73.

Ömer'in üç tabakaya ayırdığı zımmîler orta tabakada birleştirerek, daha önce belirlenen miktarları da artırdı.[787]

Cizye miktarının bölge halkı ile yapılan anlaşmaya göre belirlenmesi, parayı önemseyen valilere sağlanan büyük bir avantajdı. Merkeze hoş görünmek isteyen valiler, ellerinden geldiği kadar cizye vergisini yüksek tutmaya çalıştılar. Öyle ki cizyenin düşürülmemesi için gayrımüslimlerin İslâm dinine girmelerini görmezden geldiler ve onların şehirlere göçerek toprakları sahipsiz bırakmalarına müsaade etmediler. Müslüman olan toprak sahiplerinden cizye vergisi kaldırıldığından o dönemde müslüman olduklarını söyleyen gayrımüslîmlerin şehadetleri görmezden gelinerek onlardan cizye alındı. Valilerin bu tutumu Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar devam etti. Horasân valisi Cerrâh b. Abdullah Hakemî'nin müslüman oldukları halde cizye almaya devam ettiği zımmîlerin durumunu halife Ömer b. Abdülaziz'e bildirilmesi üzerine Ömer, Cerrâh'a şöyle bir mektup yazdı: *"Bak, senin kıblene dönüp namaz kılanlardan cizyeyi kaldır."* Cerrâh bunu uygulayınca insanlar İslâm'a girmekte yarış ettiler. Cerrâh insanların cizyeden kurtulmak için islâm'a koştuğunu; ancak gerçekten müslüman olmadıklarını, üstelik müslümanım diyen birçok kimsenin sünnet dahi olmadığını Ömer'e bildirdi. Ömer, cevaben: *"Allah, Muhammed'i (s.a.v.) davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil."* şeklinde mektup yazarak cizyenin kaldırılması konusundaki kararlılığını bildirdi.[788] Ömer'in vefatıyla tekrar eskiye dönüldü.

Henüz sanayileşmenin olmadığı dönemlerde devletleri güçlü kılan finansal kaynaklardan bir tanesi de tarımdı. Tarımın ehemmiyetinin farkında olan Emevî halifeleri tarımsal projelere destek verdikleri gibi bu iş için bütçelerinden önemli miktarda para ayırmaktaydılar. Yine onlar yeni projeler üreterek, hayata geçirilmesini sağlamaktaydılar. Hz. Ömer tarafından ordu-

---

[787] Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 347. Cizye hem ayni hem de nakdi ödenebilen vergiydi. Emevîler cizyeyi bir ayara getirdikten sonra orta tabakadan alınan vergiyi 24 dirhem (2 dinar) ve 9 dihremlik bal ile zeytini şeklinde belirledi.

[788] İbnü'l-Esîr, *Kamil,* IV, 302-303; İbn Kesîr, IX, 305; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 414.

gah şehri olarak kurulan Basra ıslah edilmeyi bekleyen, ıslah edildiğinde de muazzam çiftliklere ev sahipliği yapacak yerdi.[789] Hal böyle olunca dünya malına meyilleri olan ve merkezi idareye şirin görünmek için yeni projelere imza atmaya hevesli olan Ziyâd b. Ebîhi, Haccâc b. Yusûf ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî gibi Irak'ın ünlü valileri devletin finanse ettiği büyük projelerle bataklıkları kurutarak ziraata elverişli topraklar ortaya çıkardılar.[790]

Ziyâd b. Ebîhi toprak sahibi olmak isteyenlere bazı yükümlülükler getirdi. Toprağı ihya etmeden önce devletten izin alma ve ihya izini verilenlere iki yıl içinde toprağı tarıma açma şartı getirdi. Ziyâd, Basra'daki ölü toprakların ihya edilmek üzere verilenlerin kayıt ve takibini yapmak için "*Divan-ı Katâ'i*" dairesini tahsis etti. Ziyâd'ın ıslah faaliyetleri sonunda geniş arazilerin kullanıma açıldığı muhakkaktır. Islah faaliyetlerinden büyük arazilerin elde edildiğini şu rivayetten anlamak mümkündür. Ziyâd, bir at yarışı bahsinde, eğer kazanırsa Nâfî' b. Hâris es-Sekâfî'ye yaya olarak hiç durup dinlenmeden yürüyebileceği yere kadar olan toprakları verebileceğini vaat etmişti. Rivayete göre Nâfî' yarışı kazanınca vali de sözünü tuttu ve ona refakat etmesi için iki görevliyle onu gönderdi. Nafi', ayakkabısının tasması kopuncaya kadar yürümüş, yürüyemeyecek hale gelince de oturmak zorunda kalmıştı. Hatta, daha fazla toprak elde etmek için de ayakkabısını ileriye doğru attığı söylenir. [791]

Genellikle büyük projeler devlet tarafından yapılırdı ve onun etrafında ortaya çıkan araziler de devlet çiftliği olurdu. Ayrıca ihya edilerek ekilmeye başlayan arazilerden devlet vergi geliri elde ederdi. Ebû Yusûf, devletin bu tür îmâr faaliyetlerinden kaçınmaması gerektiğini dile getirerek: "*Memleketi daha fazla îmâr, daha fazla vergi demektir*" demiştir. Merkezden gönderilecek

---

789 Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 140-146.

790 Çelik, *Haccac b. Yusuf*, s. 32; Mustafa Demirci,"Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, Konya 2007, s. 72. Çiftlikler, bataklık kurutularak elde edildiğinden, suyun çekilmesi için her çiftliğinortasından toprağı kurutmak için istihale kanalı açmak gerekiyordu. Bundandolayı toprak sahipleri ya da devlet tarafından istihale kanalları açılıyordu. Bunabağlı olarak bölgede binlerce kanal açılmıştı.

791 Demirci, *Çifliklerin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 72.

olan devlet ödeneğinin olmadığı durumlarda vilâyetlerden elde edilen gelirlerle projeler desteklenirdi. Mesela Basra valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, halife Yezîd b. Velîd'e Basra yakınlarında açılması gereken bir kanal için müracaat etti, halife de açılacak kanalın Basra vergilerinden karşılanmasını emretti. Devletin hazine imkanlarının yeterli olmadığı durumlarda ise buna güç yetirebilecek olan özel müteşebbislere izin verilirdi.[792]

Valiler arazilerden alınan verginin artması için arazi ölçümleri yaptırarak vergi kaybının önüne geçmeye çalıştılar. Söz gelimi Ziyâd daha önce yapılan ölçümlere ek olarak Ahvâz bölgesinde ölçümler yaptırdı.[793]

Ülkenin doğu kısmında olduğu gibi batı kısmında yani Mısır'ın geniş ve zengin ovalarında tarım bütün canlılığı korudu. [794] Burası İslâm'dan önce de tarım merkezi olmasından dolayı valilerin işi daha kolaydı. Dolayısıyla valiler vergilerini rahatlıkla aldılar ve tarımın gelişmesi için gerekli gördükleri projeleri uygulamaya koydular.

6. Adlî Görevler

Asr-ı Saadet döneminde var olan meseleler merkezde Hz. Peygamber, taşrada ise valiler tarafından muhakeme edilerek karara bağlanıyordu.[795] Sınırların genişlemesi ile davalık konular arttı. Bu artış askerî, malî ve siyasî alanlarda iş yoğunluğu artan valilerin işleri yürütmelerini daha da zorlaştırdı. Hz. Ömer, valilerinin yoğunluğunu azaltmak ve idarî görevlere daha fazla zaman ayırmalarını sağlamak vb. amaçlarla şehirlere kadılar tayin etti.[796]

---

792 Demirci, *Çifliklerin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 73.
793 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 326.
794 Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 198-199.
795 Mâverdî, s. 30; Kılıç, *Valilik*, s. 115.
796 İbn Sa'd, *Tarih*, III, 282; Suyûtî, *Tarih,* s. 108-115; n H. İbrahim- A. İbrahim, *Nuzum*, s. 293; Fahrettin Atar, "İslam Adliye Teşkilatı Tarihine Kısa Bir Bakış", *Diyanet İlmi Dergi,* Ankara 1978, Cilt: XVII, Sayı: 1, s. 40-42; Kılıç, *Valilik*, s. 116; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114.

Emevîler döneminde vilâyetlerde ortaya çıkan davalara hem kadılar hem de valiler bakmaktaydılar.[797] Ancak güçlü valiler yargı üzerinde söz sahibi olmak için birçok davayı bizzat kendileri yürüterek, kadıları yargılama üzerinde fazla söz sahibi yapmazlardı. Kadıların nüfuzlarından faydalanırlar; ancak söz hakkını onlara vermezlerdi. Bu konuda Irak valisi Ziyâd b. Ebîhi'nin uygulamaları dikkat çekicidir. Ziyâd alacak-verecek, karı-koca, miras, mülk ve yaralama gibi davalara bakıyordu. Yargılama yapacağı zaman ise Basra'ya beraberinde getirdiği Kadı Şûrâyh'la birlikte muhakeme eder ve ona: "*Şayet hata ettiğim bir durum olursa, doğrusunu söyle*" derdi. Şûrâyh, Ziyâd'ın kararlarını hiç muhalefet etmezdi.[798] Valilerin yargı alanına müdahale etmelerinin, özellikle davalara kendileri bakmalarının başlıca sebebi kamu üzerinde otoritelerini artırmaktı.

Valiler yaptıkları muhakeme sonunda suçsuz bulunanlarını salıverirken, suçlulara ölüm, hapis, diyet, had, kazf ve para cezası gibi cezalar vermekteydiler. Yeri geldiğinde Hz. Peygamber'in yaptığı gibi suçluyu bir eyâletten başka bir eyâlete sürgün edebilmekteydiler. Nitekim Muâviye'nin Horasân valisi Sa'îd b. Osman'ın hükümran olduğu Felç Vadisi'nde bir kısım Arap'ın hacıların yolunu kesmesi üzerine vali suça karışanları tespit ettirdi. Daha sonra onları muhakeme ederek Fâris'e sürgüne gönderdi.[799] Cezaları uygulama konusunda Ziyâd, farklı bir metot uygulamaktaydı. O yargılama esnasında suçlunun kendisinde uyandırdığı kızgınlık sebebiyle yanlış yapmaktan korktuğu için suçluyu üç gün hapseder, kızgınlığı geçtikten sonra kararının uygun olup olmadığına tekrar gözden geçirirdi.[800]

Adlî işler ihmale gelmeyecek kadar önemli bir görevdi. Bu iş ya valiler ya da onların belirledikleri vekiller tarafından mutlak suretle îfâ edilmesi gereken görevlerdendi. Bu sebepledir ki bulunduğu vilâyetten başka bir

---

797 Halife b. Hayyât, s. 229.

798 Halife b. Hayyât, s. 172; İbn Sa'd, VII, 100; Ya'kûbî, II, 235; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 296. Muaviye'nin kadıları için bkz. Halife b. Hayyât, s. 172.

799 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 281.

800 Halife b. Hayyât, s. 173; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 297.

vilâyete giden eyâlet valileri, vekil olarak bıraktıkları kişilere adli işleri de yürütmelerini tembih ederlerdi. Nitekim Ziyâd, Kûfe'ye gittiğimde Basra'daki vekili Semûre b. Cündeb muhakeme işlerini yürütmekteydi.[801]

Yukarıda belirtildiği üzere valiler hem adli davalara bakıyor hem de kadıları tayin ediyorlardı. Bu dönemde kadıların tayini genellikle valililer tarafından gerçekleştirilmekteydi.[802] Hatta bir şehre yeni tayin edilen valinin ilk işi, uyum içinde çalışabileceği kadı ve şurta görevlilerini tayin etmekti. Mesela Mervân b. el-Hakem Medine valisi olunca Abdullah b. Hâris en-Nevfel'i kadı tayin etti, Mervân'ın valilikten ayrılmasıyla yerine gelen Sa'îd b. el-Âs, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf'ı tayin etti.[803] Aynı şekilde Yezîd b. Abdülmelik halife olunca Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ı Medine valiliğinden alıp yerine Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays el-Fihrî'yi gönderdi. Abdurrahman da Selime b. Abdullah b. Abdülesed el-Mahzûmî'yi kadılık görevine getirdi.[804] Irak valisi Yûsuf b. Ömer'in İbn Şübrüme'yi Sicistân'a vali olarak gönderdiğinde İbn Şübrüme'nin ilk yaptığı işlerden birisi Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı oraya kadı tayin etmek oldu. [805]

Kadıların valiler tarafından seçilmeleri ve yine onlar tarafından azledilmeleri yargının bağımsızlığını etkilemekteydi. Nitekim idarenin adamı olan görevine devam ediyor, olmayan ise görevinden uzaklaştırılabiliyordu. Mesela Mısır valisi Abdullah b. Abdülmelik'in Kadı İmrân'ı görevinden alması ve ona ceza vermesi bunun en bariz örneklerindendir. Kadının azledilmesinin sebebi şöyleydi: Abdullah'ın katiplerinden birisi sarhoş olmasından dolayı kadının huzuruna getirilir ve kadı onu had cezasına çarptırır. Kadının kararının valiyi çok kızdıracağını düşünen kimseler bu konuda kadıyı uyardılar. Ancak Kadı İmrân üzerine basa basa: *"Valinin has adamı değil de oğlu*

---

[801] Welhausen, *Arap Devleti,* s. 61; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 296.
[802] Halife b. *Hayyât*, s. 200; Hamidullah, *İslam Peygamberi,* II, 935-937; Durî, "Emir", *DİA*, XI, 121; Kılıç, *Valilik*, s. 116.
[803] Halife b. Hayyât, s. 173.
[804] İbnü'l-Esîr, *Kamil,* IV, 315.
[805] İbnü'l-Esîr, *Kamil,* IV, 454.

dahi olsa yine aynı cezayı veririm." dedi. Onun bu sözü valinin kulağına gidince vali sinirlenerek onu görevinden aldı. Daha sonra memurlarına İmran'ın üzerine uygun kağıttan bir elbise yapmalarını emretti. Kağıttan yapılan elbise üzerine İmrân'ın suçları yazılarak elbise giydirildi ve İmran halk arasında dolaştırıldı.[806]

Kadılar üzerinde valilerin tasarruf yetkilerinin olmasından dolayı adâlet mekanizması ara sıra zaafa uğrasa da bu dönemde kadı olarak tayin edilenlerin bilge kişilerden seçilmesi adâlet mekanizmasını kuvvetlendirmekteydi.

7. İdarî Görevler

Devletin idari kadrosu halife, vali ve komutanlardan ibaret değildi. İdarî mekanizma içerisinde bir de memurlar grubu da vardı ki, bunlar merkezde halifeye, eyâlet ve vilâyetlerde valilere yardımcı olan kimselerdi. Memurlar, yaptıkları hizmetlere, idareyle olan münasebetlerine ve konumlarına göre bazen halife bazen de valiler tarafından atanmaktaydılar.[807] Bazı hallerde ise valiler atayacakları memurlar hakkında halifeye görüş sorarlardı. Mesela Medine valiliği sırasında Mervân b. el-Hakem, oğlu Abdülmelik'in divan başkanı olması hakkında halifeden görüş istemişti.[808]

Memurlar idarenin bir parçası olduklarından valiler tarafından önemsenen kimselerdi. Nitekim şehirlere yeni atanan valiler, memur kadrosunu düzene koyarlardı.[809] Bu düzenlemelerde bir önceki valinin etkinliğini kırmak ve yapıyı kendi istedikleri şekilde kurmak isteyen valiler, eski valinin görevde bulunan memurlarını azledilerek yerlerine kendilerine yakın kişileri tayin ederlerdi. Mesela amcası Abdülaziz b. Mervân'ın Mısır'da sağlamış olduğu nüfuzu kırarak kendi hükümranlığını sağlamaya çalışan Abdullah b. Abdülmelik, amcasının tayin ettiği memurlardan bazılarını azletmekle işe

---

806 Kindî, s. 246; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 202.
807 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 287; İbn Kesîr, IX, 299; İbn Miskeveyh, II, 12-13; Maverdî, s. 280-284; Palabıyık, *Emniyet Teşkilatı,* s. 75; Hacıyev, s. 72.
808 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 299.
809 İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 227-230; Mantran, s. 112.

başladı. Bu memurlardan birisi de Abdülaziz'in döneminde kadılık ve şurta görevini îfâ eden Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'ti.[810] Abdurrahman onca marifeti ve hünerine rağmen Abdülaziz'in adamlarından olmasından dolayı azledilmekten kurtulamadı. Abdullah gibi kendi kadrosunu oluşturmak isteyen özellikle de önceki validen rahatsızlık duyanlar, memurlar üzerindeki tasarruf yetkilerini kullandılar.

Valilerin göreve gelir gelmez bir önceki valinin atadığı memurları azlederek yerlerine kendi taraftar ve kabîle mensuplarını getirmeleri Güney-Kuzey Araplarının çatışmasının ortaya çıkmasıyla daha da yaygınlaşarak devlet içindeki gruplaşmaları derinleştirdi.[811] Bu tür gruplaşmalar devlet içerisindeki çatışmaları körüklediği gibi bundan sonra yapılan memur atamalarının tepkiyle karşılanmasına neden sebebi oldu. Çünkü valilerin sadece kendi yakınları ile mensup oldukları kabîle fertlerini görevlendirmeleri rakip grupların tepkisini çekmeye yetiyordu. Mesela Nasr b. Seyyar Horasân valiliğinin ilk dört yılında sadece Kuzey Araplarına görev verdi. Nasr'ın bu davranışı Güney Araplarının kin ve nefretini önce Nasr'a sonra da halifeye yöneltti.[812]

Memurlar yaptıkları işlerde valilere karşı sorumlulardı. Valiler onların hem sicil hem de disiplin amirleriydiler. Yaptıkları işlerde kusurlu görülenler uyarma ve kınama cezaları alabildiği gibi sürgüne gönderilmeye veya görevine son verilme cezalarına da maruz kalabiliyorlardı. Memurlar valilere karşı sorumlu olduğu gibi valilerinde onlara karşı yapmaları gereken görevler vardı. Öncelikle onların tayinlerini kabiliyetlerine göre hakkaniyetli bir şekilde yapmaları gerekiyordu. Daha sonra onların görev yerleri, yetki ve sorumlulukları, maaşları gibi özlük haklarını düzenlemekle sorumluydu-

---

810 Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 201.

811 Halife b. Hayyât, s.199 200; İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 189; İbn Sa'd, V, 35; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 53; İbn Miskeveyh, II, 58.

812 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 345; Çakırtaş, s.32.

lar.[813]

Merkezden gönderilen veya vali tarafından tayin edilen memurlar kabiliyet, maharet ve ilgi alanlarına göre valilere yardım etmekle mesuldüler.[814] Özellikle devlet işlerinin arttığı Emevîler döneminde valilerin yanlarına yardımcıların atanması şarttı. Zaten bir valilerin şehrin bütün işlerini tek başına yürütmesi mümkün değildi. İleride valilere yardımcı olan görevliler ve bu görevlilerin yaptıkları işler detaylı bir şekilde anlatılacaktır.[815]

8. Asayişi Sağlama Görevleri

Valiler kamu düzenin sağlanmasından birinci derece sorumluydular. Asayişi sağlanmakla görevli Emevî valileri, öncelikli olarak halkla irtibatlarını sağlam tutmaya gayret ettiler. Dolayısıyla onlar ellerinden geldiği kadar günlük beş vakit namazlarını halkın arasında kılmaya özen gösterdiler.[816] Cuma ve bayram namazlarına katılıp, halka hutbe irad ettiler ve onlara kendilerini hatırlatıp önemsettiler. Valiler bu hareketleriyle hem halkın yanında oldular hem de suça giden yolları tıkamada en önemli vasıta olan dini ve dindarlığı ön plana çıkardılar.[817] Bu arada da halkın nabzını ellerinde tutmayı ihmal etmediler. Öncelikle halkın her kademesinden haberdar olmak ve halkın hareketlerini takip edebilmek için idarî teşkilâtlar kurdular. Örneğin, bugün emniyet içerisinde yer alan pasaport dairesine tekabül edecek yeni bir teşkilât ortaya çıkardılar. Bu dairenin faaliyet gösterdiği Mısır'da hiçbir vatandaşa resmi makamlardan izinsiz, bir şehirden diğerine geçme imkânı vermediler. Mısır valisi bir genelge yayınlayarak, izinsiz ve kaydı olmadan kim bir yerden başka bir yere intikal ederse derhal tutuklanmasını emretti. Yanına nüfus cüzdanını almadan sokağa çıkanlara para cezası uygulandı ve on dinar ödemeye mahkûm edildi. Hiçbir kimsenin, özel sicillere kaydını

---

[813] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 36.
[814] İbn Kesîr, IX, 305; İbn Miskeveyh, II, 13.
[815] Bu hususta bkz. İdarede Valilere Yardımcı Olan Görevliler.
[816] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 290; Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 121.
[817] Abdullah el-Halife, "İslâm'da Suç Eğilimine Karşı Koruyucu Bir Mekanizma Olarak Dindarlık", çev., F. Mehveş Kayani, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, 1994, Cilt: II, sayı: 2, s. 9.

yaptırmadan gemi veya herhangi bir ulaşım aracıyla ülke dışına çıkmasına izin verilmedi. Kimlik kartı kullanılmaz hale geldiğinde veya kaybedildiğinde, beş dinar mukabilinde yeni bir kart çıkartma zorunluluğu getirildi.[818]

Suçların önlenmesinde ve halkın nabzının elde tutulmasında istihbarat bilgileri de son derece önemliydi. İstihbaratın önemini bilen Emevî halifeleri ve valileri istihbaratın daha sağlıklı yürütülmesi için bilgi akışının sağlandığı güzergâhların haritasını çizdirdiler ve konaklanacak mekânların isimlerinin bulunduğu bir defter tutturdular.[819] Bazı özel şahıslara ait evlerin ve mescitlerin istihbarat birimleri tarafından barınma amaçlı kullanılmasına imkân sağladılar. İstihbaratçılar güvenliği için onların izledikleri güzergâhların sık sık değiştirilmesine izin verdiler.[820]

Halkı gizli gizli takip eden istihbaratçıların yanında bir de halkın başında olan şurta, ases ve hares görevlileri vardı.[821] Bunlar suçlular için caydırıcı özelliğe sahip oldukları gibi halkın her adımını da takip ediyorlardı. Nitekim Amr b. Sa'îd b. el-Âs'ın şu sözü bunu özetlemektedir: "*Mekke'de, Mekke'nin yollarında ve caddelerinde bekçiler diktim. Gelenlerin adını, babasının adını, nereden geldiğini, niçin geldiğini, nereye gideceğini kaydetmeden hiç kimseyi şehre sokmuyordum. Gelen kişi, isyancılardan ise onu tahkir ederek geri çeviriyordum. Eğer böyle bir amacı yok ise şehre bırakıyordum*."[822]

Suçun ve suçluların önlenmesini engelleme adına bir dizi çalışma yapılmasına rağmen çeşitli gruplarca kargaşa ve isyanlar çıkarıldı. İsyanların muhatapları ise çoğu zaman valiler oldular. Bu isyanlar, isyanların sebeplerini, isyanlar karşısında valilerin tutumlarını öğrenmek için isyanları belirli gruplara ayırarak tarihi süreç içerisinde incelemek faydalı olacaktır.

---

818 Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", *İSTEM*, Konya 2008, Cilt: VI, Sayı: 12, s. 185.

819 Abdülhalik Bakır, "Emevîler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk)", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2003, Cilt: I, Sayı: 2, s. 5.

820 Kindî, s.89; 185; Yılmaz, *İstihbarat,* s. 185, 186.

821 Suyûtî, *Hulefâ,* s. 65; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.430.

822 İbn Kesîr, VIII, 351.

8.1. Hâricî İsyanları

Hâricîler, Emevî iktidarı süresince fırsat buldukları her zaman ve zeminde isyan çıkardılar.[823] Hiçbir uzlaşıya cevap vermeyip aynı katılık ve anlayışsızlık içerisinde savundukları çizgiyi devam ettirdiler.[824] Muâviye de ıslahı mümkün olmayan bu topluluk ile mücadelesini güçlü valiler eliyle yaptı. Kûfe ve Basra'ya onların anladıkları dilde konuşan, katılıktan, kabalıktan, kelle kesmekten çekinmeyen sert karakterli ve olağanüstü yetkilerle donatılmış valiler atadı.[825] Onun politikası Emevîlerin genel politikası haline geldi ve artık bölgeye bu vasıflara uygun valiler atandı. Muâviye ilk iş olarak Basra valisi Abdullah b. Âmir'i görevden aldı ve yerine Ziyâd b. Ebîhi'yi göreve getirdi.

Hâricî isyanlarını kesin bir dille bastırmak isteyen Ziyâd, savaş isteyenlerle savaşmaktan, vaz geçip pişman olanları ise para veya eşya ile susturmaktan yanaydı.[826] Bu arada Ziyad çok iyi biliyordu ki yerli halktan güç ve destek alan Hâricîleri ancak halkın desteğini alarak ya da onların gönüllerine korku salarak susturabilirdi. Bu sebeple o, Kûfe ve Basra halkına Hâricî meselesini halletmelerini, aksi halde maaşlarının kesileceğini ve ihmalkâr davrananların cezalandırılacağını bildirdi.[827] Bu korku halkın Hâricîleri etki-

---

[823] İbn Sa'd, III, 35; Dineverî, s. 197; Ya'kûbî, II, 212; Mes'ûdî, *Muruc,* II, 424; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 54; Ahmet Özalp, *"Hâricîlik"*, Şamil İslam Ansliklopesi, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, II, 340; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 122; Adnan Demircan, *Hâricî'lerin Siyasî Faaliyetleri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Konya 1993, s. 12; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 169; Yasin Kahyaoğlu, *Hâricîler'in Edebi Yönleri (Ortaya Çıkışından Emevîler'in Sonuna Kadar),* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Şanlıurfa 1998, s. 5.

[824] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.425; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 54-55; Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm*, trc., Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi, Ankara 1976, s. 368; Özalp, "Hâricîlik", *ŞİA*, II, 340; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I, 232.

[825] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 59; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 49.

[826] Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.14; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 152. Çıkan isyanların kanlı şekilde bastırılması Emevîler aleyhine olmuştur. Çünkü kayıpları arttıkça Hâricîlerin düşmanlıkları da artmıştır. Bu hususta bkz. G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA*, V/I, 232.

[827] Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 17.

siz hale getirilmelerine yetti.[828] Ziyâd'ın ölümüyle Irak genel valiliğine getirilen Ubeydullah, babasının yolunu takip etti.[829] O, Urve b. Üdeyye, Tavvâf b. Allâk, Evs, Kâ'b ve Ebû Bilâl Mirdâs tarafından başlatılan isyanları büyümeden etkisiz hale getirdi.[830]

Abdülmelik'in devlet başkanlığı döneminde Hâricîler yönetimin en tehlikeli düşmanları oldular.[831] Abdülmelik onları bertaraf etmek için Haccâc b. Yusûf'u Irak'a genel valiliğine getirdi.[832] Haccâc, selefi Ziyâd b. Ebîhi'nin yaptığı gibi Hâricî meselesini Iraklılar eliyle çözmeyi yeğledi.[833] Haccâc, halkı maaşlarını kesmekle tehdit ederek Hâricîler üzerine saldı.[834] Böylelikle Haccâc sesleri yükselmeye başlayan Hâricîlerin seslerini alçaltılar.

Göreve geldiği zaman seleflerinin izlediği politikalar sebebiyle toplumsal buhranların olduğunu fark eden Ömer b. Abdülaziz, fetihleri durdurarak iç meseleleri halletmeye zaman ayırdı. İsyancı grupları sarayına davet ederek karşılıklı görüş alışverişinde bulundu.[835] Özellikle valilerine emirnâmeler çıkararak Hâricîlerle mücadelede de ikna yolunu tercih etmelerini, mecbur kalmadıkça silah kullanmamalarını emretti. Ayrıca halka baskı uygulayan valiler yerine, şeffaf yönetimi prensip edinmiş ılımlı kişileri tercih etti. Güven ve itminan havasını teneffüs eden Haricîler, onun zamanında isyan

---

[828] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 60; Mustafa Aykaç, *Emevîler Dönemi Siyasi Olayların Kelamî Etkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2002, s. 42; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 52.

[829] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 440.

[830] Dineverî, s. 394; Gadban, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 45; Fuat Kavukçu, *Emevîler Döneminde Harici Hareketleri,* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, s. 208; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 324-326.

[831] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 61-62; Apak, *İslâm Tarihi,* III, 140.

[832] Halife b. Hayyât, 208.

[833] İbn Miskeveyh, II, 9.

[834] Halife b. Hayyât, s. 208; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 122; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 64; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 25-26; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 141.

[835] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 157.

girişimlerine ara verdiler. Bu arada da kayıplarını telafi ederek güçlendiler.[836]

Ömer b. Abdülaziz döneminde sesleri fazla çıkmayan Haricîler, Hişam'ın göreve gelmesiyle isyanlarını yeniden başlattılar. Behlûl b. Bişr, Amr Yeşkerî ve Sahârî b. Şebîb Hişam döneminde zorla bastırılan isyanlarındandı. Nasr b. Sayyar gibi iş bilir valiler, Hâricîlerin yıkıcı faaliyetlerine engel oldular. Ancak Abbasî ihtilalinin gün yüzüne çıkması ile artık valilerin gücü onlara yetmedi.[837]

8.2. Hz. Ali Taraftarlarının (Şîa'nın) İsyanları

Emevî Devleti'nin kuruluşu Şîa'nın onlara düşmanlık beslemesi için en önemli sebepti.[838] Düşmanlıkla başlayan Emevî-Şiâ ilişkisi ara sıra halifelerin ara sıra vali ve komutanların uygulamalarından dolayı geri dönüşü olmayan yollara girdi.[839] Özellikle Şîa ile dirsek temasında olan valilerin yanlış uygulamaları ve bu uygulamalarından sonra ortaya çıkan Şîa karakterli isyanları sert bir şekilde bastırılmaları ile iki tarafın ilişkilerini daha da gerildi. Valilerin, merkeze yaranmak ve bölgesinde üstünlüğü sağlamak adına kraldan çok kralcı olmaları da ilişkileri zedeleyen faktörlerdendi. Nitekim Ümeyyeoğullarına duyulan kini, nefreti körükleyen olaylardan birisi de Şam'da başlatılan namazlardan sonra Hz. Ali'ye lanet okuma geleneğinin

---

[836] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 296; Welhausen, *Arap Devleti*, s. 147.

[837] Demircan, *Hâricî'lerin Siyasî Faaliyetleri, s. 127-148;* Welhausen, *Arap Devleti*, s. 155.

[838] Halife b. Hayyât, s. 152; İbn Haldun, *Tarih*, II, 644; Işş, s. 126; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye*, s.424; Sâllabî, s.14; İbnü'l-Adîm, s.23; Âsirî, s. 14; M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arka Planı", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, c. 14, Sayı: 3-4, s. 456-468; Adnan Demircan, "Hz. Hasan ve Halîfeliği", *HÜİFD*, 1995, Sayı: 1, s. 81-109; Ebî Osman Amr b. Bahr el-Cahız, *Emevî İdaresi Üstüne*, Hikmet Yurdu, çev., Yüksel Macit, *Yıl: 2008, Sayı: 2, s. 231;* Mehmet Ali Kapar, *Hilafetin Verasete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 26.

[839] İbn Teymiyye, *Fadlû Ehl-i Beyt ve Hukuku*, yy. Cidde 1984, 1-150; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre*, s. 122; Strothmann, "Şî'a", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, 502; Mustafa Öz, "Şîa" , *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 111; Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

valilerce taşrada devam ettirilmesiydi.[840] Özelikle Şîa taraftarlarının yoğun olduğu Irak bölgesinde vali Mugîre b. Şu'be'nin izni ile küfür faaliyetlerinin devam ettirilmesi Ali taraftarlarının tepki ve isyanlarını beraberinde getirdi.[841]

Önceleri Ali taraftarı olan Ziyâd'ın taraf değiştirerek Emevîler safına geçmesi ilişkileri zorlu bir sürece soktu.[842] Ziyâd, Hz. Ali taraftarlarından rahatsız olduğu için onlara karşı sert tedbirler almaya yöneldi. Bu hususta özellikle Hucr b. Adîy'i uyardı, fitneye devam etmesi halinde kan dökeceğini bildirdi.[843] Ziyâd'ın baskı ve takibine dayanamayan Hucr, validen eman talep ederek Muâviye'nin yanına gönderilmesini istedi. Ziyâd onu ve arkadaşlarını isyancı olarak tutuklatıp halifeye gönderdi. Sonuç olarak Hucr ve arkadaşlarından bazıları öldürüldü.[844] Bu olay Hz. Ali taraftarları ve halk arasında büyük infiale sebep oldu.

Ali taraftarları en zorlu ve en acı günlerini Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah'ın Irak valiliği döneminde yaşadılar. Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru hareket ettiğinden haberdar olan Ubeydullah, askerî bir birlik hazırlayarak Kerbela mevkiinde Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin önünü kestirdi.[845] Onlara iki

---

[840] Zeydan, I, s. 124; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992, s.281-282; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareket", *ÇÜİFD*, Çorum 2004, Cilt: III, Sayı: 6, s. 32; Bahaüddin Varol, "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM*, Yıl: 4, Sayı: 8, Konya 2006; s. 83-107; Mehmet Akbaş, "Suriye'deki Sahilbilerin Emevî İdarecilerine Yapaklan ikaz, Eleştiri ve Nasihatler", *HÜİFD,* Şanlıurfa 2009, Yıl: 14, Sayı: 22.

[841] W. Mentgomery Watt, "Emevîler Devrinde Şiîlik", çev., İsa Doğan, *OMÜİFD*, Samsun 1998, Sayı: 10, s. 35-48; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 18-19.

[842] Gadban, s. 260.

[843] Fesevî, I, 34.

[844] Halife b. Hayyât, s. 160; Dineverî, s. 329-330; Ya'kûkî, II, 230; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 42; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.432; Muhammed A. Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* çev., Ethem Ruhi Fığlalı ve Osman Kesikoğlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1970, 50-52; H.Lammens, "Hucr b. 'Adî al-Kindî", *EI*[2]*,* Leiden 1971; III, s. 545; Ali Dadan, "Hucr b. Adîy Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM,* Konya 2005, Yıl: **3,** Sayı: 5, s. 215. Mustafa Özkan, "Emevî İktidarının Siyasî İcraatları Karşısında Ulemanın Tavrı", *İSTEM,* Konya 2008, Yıl: 6, Sayı: 11, s. 100; Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, s. 31.

[845] İbn Miskeveyh, II, 40-50.

seçenek sundu: *"Ya biat ya da ölüm."* Neticede Hz. Hüseyin ve yakınları şehit edildi.[846] Hz. Hüseyin ve onun ehlinden olan birçok Ali evladının Kerbela da katledilmesi Ali taraftarları için suskunluk ve içine kapanma dönemini başlattı.[847] Zaten Ali taraftarlarının hakkını savunup, onları temsil edecek büyükleri de kalmamıştı. Onlar da Emevî hanedanlığına karşı kinlerini çoğaltarak susmayı uygun gördüler.

Emevîlerin ılımlı kişiliği ve icraatlarıyla bilinen halifesi Ömer b. Abdülaziz, Muâviye döneminden itibaren uygulanan Hz. Ali ve taraftarlığı düşmanlığını ortadan kaldırmak için adım attı. Hutbelerde Hz. Ali'nin lanetlenmesi âdetini kaldırdığı gibi Ali evladına ve taraftarlarına da iyi davrandı.[848] Daha önceki halifeler tarafından ellerinden alınan fedek arazisini onlara tekrar verdi.[849] Valilerine emirnâmeler yollayarak Ali evladı ve taraftarlarına iyi davranılmasını emretti. Ömer'in bu politikası tayin ettiği valilerin de politikası olunca bu dönemde Ali evladının büyük oranda gönlü alınmış oldu.

Yezîd b. Muâviye'nin Hz. Hüseyin'i şehit ettirmesiyle en acılı günlerini yaşayan Ali evladı, Hişam b. Abdülmelik'in Irak genel valiliğine atadığı Yusûf b. Ömer es-Sakafi döneminde ikinci acıyı yaşadılar. Onlar için ikinci Kerbela olayı da Zeyd b. Ali'nin şehit edilmesi hadisesiydi.[850] Zeyd'en sonra oğlu Yahya'nın da Horâsan valisi Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi

---

[846] Dineverî, s. 331-335; Ya'kûbî, II, 155; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *İstişhâdü'l-Hüseyn*, Darû Edyân, Mısır 1408/1988, s. 163-171; Lût b. Yahya el-Ezdî el-Gamidî Ebu Mihnef, *Maktelu'l-Hüseyin*, Bağdat 1977, s. 44-90; Fesevî, I, 35; Âsirî, s. 151; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 30; Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, s. 19-112; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 263; Mustafa Özkan, "Emevî Yötemi Kerbela İle Neyi Amaçladı ve Ne Oldu", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri),* Sivas 2010, Cilt: 1, s. 309,315.

[847] Mes'ûdî, *Murûc,* III, 56; Sâllabî, s. 25; M. Kürd Ali, s.112-113; Âsirî, s. 151.

[848] Ömer b. Abdülaziz valilerine emanname çıkararak hutbelerde Hz. Ali ve ailesine sebb yerine "innallahe ye'mür'i bi'l-adli..." diye başlayan âyetin okunmasını emretti. Bu hususta bkz. Varol, *Hakaret Politikası Üzerine,* s. 96-97. İlgili âyet için bkz. Nahl, 16/90.

[849] Varol, *Hakaret Politikası Üzerine,* s. 95-96.

[850] Dineverî, s. 501; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 100; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 170; Çakırtaş, s. 62; Apak, *İslâm Tarihi*, III, 222. Yusûf b. Ömer'in vali olmasını hazmedemeyen Yemenîler Zeyd b. Ali'yi isyan etmesi için kışkırtmışlardır . Bu hususta bkz. Apak, *İslam Tarihi,* s. 222.

onların acılarına bir yenisini daha kattı.[851] Emevîlerin son dönemlerinde tekrar şiddetlenen Emevî-Şiî düşmanlığı Abbasî hareketiyle yeni bir yol haritası belirledi. Emevî Devleti'ni yıkabilecek konum ve güçte olmadıklarını anlayan üstelik lidersiz kalan Şîa Abbasî ihtilaline destek verdi. Abbasîlerin kuruluşuna kadar bu oluşum içerisinde yer aldılar.

8.3. Mevâlî İsyanları

Emevîlerin ilk dönemlerinden itibaren mevâlî, hakir görülüyordu.[852] Mevâlîyi ikinci plana atma ve onları insafsız davranışlar sergileme daha çok Emevî valilerince yürütülen politikalardandı. Valilerin sıkıyönetim halleri ve insafsızlığı karşısında seslerini çıkaramayan ve seslerini çıkarmaları gerektiğinin farkında olmayan mevâlî gruplar, uzun süre maruz kaldıkları kötü muameleler karşısında sustular. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in göreve gelmesine kadar sürdü. Ömer'in valilerine mevâlîye karşı insancıl davranmaları gerektiğini bildirmesi onların gözünü açtı.[853] Ayrıca daha önce zımmîler gibi cizye ödemelerine son verilmesi onlara ekonomik bir rahatlık sağladı.

Ömer b. Abdülaziz'den sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik, kısa süre içerisinde Ömer'in mevâlî politikasına son vererek eskiden olduğu gibi onları ikinci plana attı. Hatta devletin gelirlerini artırmak amacıyla onlara yüksek miktarda vergiler koydurdu. Yezîd buna gerekçe olarak da yeni müslüman olanların erkek çocuklarını sünnet ettirmemelerini, Kur'ân'ı Kerim'i

---

[851] Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.61-62.

[852] Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, *1996*, s.21-58; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 33; İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer B. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *SÜİFD,* Konya 2002, Sayı: 8, s. 70.

[853] Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 31; Ahmet Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, Buruc Yayınları, İstanbul 1995, s. 84-85; P.M. Cobb, "Umar b. Abd al-Aziz", *El²*, Leiden, X, 821; Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, XXXIV, 54; İrfan Aycan, "Müslüman Yönetimlerde Bir Arada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu-1998*, TDV Yayınları, Ankara 1999, s. 35.

öğrenmemelerini, sadece cizye vergisinden kurtulabilmek için müslüman olmalarını gösterdi.[854] İslâm'ı kabul ettikleri halde kendilerinden vergi alınmaya devam edilen Berberîler, isyan ederek vali Yezîd b. Müslim'i öldürdüler ve kendilerine yeni bir vali tayin ettiler. Bu olay mevâlînin sesinin çıkarttığının göstergesi oldu.

Hişam b. Abdülmelik'in ülke ekonomisini düzeltmek için yaptığı iktisadî düzenlemeler mevâlînin hiç de hoşuna gitmedi. Çünkü cimrilikle nitelendirilen Hişam'ın sıkı para politikasının hedef kitlesi mevâlîydi.[855] Ömer b. Abdülaziz döneminde kaldırılan vergilerin Hişam'ın emriyle tekrar arttırılması, daha önce müsamaha ve hoşgörü ortamında müslüman olanları dinlerinden döndürmeye yetti. Dinlerinden dönmekle de kalmayıp isyan etmelerine neden oldu. Kuzey Afrika'da Berberîler, Irak eyâletinde Türkler ve Farslar, ayaklanma başlattılar. Irak'taki mevâlînin dertlerine çare bulmak için ayaklanan Hâris b. Süreyc doğudaki mevâlî hareketinin lideri oldu.[856] Kendisini Emevî zulmü altında inleyen mevâlîyî kurtarmak için gönderilen mehdî ilan ederek, hareketine dini motif kattı.

Hişam, mevâlî ayaklanmasına karşı valilerinden medet umdu. Horasân'a Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti.[857] Esed askerî operasyonlarla isyancıları durdurmayı başardı. Emevîlerin son Horasân valisi Nasr b. Seyyar, isyancıları etkisiz hale getirerek bölgede son defa Emevî hâkimiyetini sağladı. Onlar da bu sıralarda Abbasîlerle birlikte hareket etmeye karar verdiler.

8.4. Vali ve Komutanların Çıkardığı İsyanlar

Rejimi savunacak ve devam ettirecek olan vali ve komutanlar çeşitli sebeplerden dolayı rejime muarız olmuşlardır. Abdülmelik b. Mervân döne-

---

854 Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz,* s. 72.

855 Mes'ûdî, *Mürûc,* III, 162-169.

856 Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz,* s. 74.

857 Nüveyrî, XXI, 262; Şakir, *İslam Tarihi,* III, 354; İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Muârada,* yy., Beyrut 1985, s. 108; Uslu, *Horâsân*, s. 78.

minde Horasân valiliği yapan ancak Velîd b. Abdülmelik'in göreve gelmesiyle azledilen Yezîd b. Mühelleb'in isyanı en çarpıcı örneklerdendir.[858] Velîd döneminde azledilen Yezîd, Süleyman b. Abdülmelik'in hilafete geçmesiyle Irak genel valiliğine getirildi.[859] Yezîd, daha önce Kuteybe b. Müslîm tarafından komuta edilen doğu bölgelerinin fethini yeniden başlattı. Fetihler sonunda elde ettiği ganimeti halife Süleyman'a bildirmek üzere bir mektup yazdı. Ancak bu mektup başına bela oldu. Çünkü bu sırada halife olan Ömer b. Abdülaziz bu mallardan dolayı onu hesaba çekti ve azlederek hapse attırdı.[860]

İki yıl kadar hapiste kalan Yezîd, Ömer b. Abdülaziz'in hastalığı iyice arttığı zaman hapisten kaçtı.[861] Taraftarı olan Ezd kabîlesinin çoğunlukta bulunduğu Basra'ya gelerek kendisine inanan kişilerle isyan bayrağını açtı. Onun etrafında toplanan gruba mevâlînin de katılmasıyla ülkeyi yıkacak büyük çaplı bir isyan başladı. Yezîd ve taraftarlarının isyanı ciddi safhalara ulaşınca halife Yezîd b. Abdülmelik, Mesleme b. Abdülmelik komutasında Suriye ordusunu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Mesleme karşısında duramayan Yezîd, savaş meydanında öldürüldü. Ailesi ve yakınları da yakalanarak ortadan kaldırıldı.[862] Böylece bir dönem valilik yapan ve Emevîlere hizmeti geçen köklü bir aile ortadan kaldırıldı.[863]

İsyan bayrağını çekerek devleti zor duruma düşüren vali ve komutanlara en çarpıcı örneklerden birisi de Abdurrahman b. Muhammed b. El-'Eş'as'ın isyanıdır.[864] Abdurrahman Irak genel valisi Haccâc ile olan münakaşasından dolayı büyük çaplı bir isyanın önderliğini yaptı. Abdurrahman

858 İslamoğlu, s. 78.
859 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 278.
860 Hakkı Dursun Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, 414; Ongunyurt, s. 34.
861 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 307.
862 Halife b. Hayyât, s. 254; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 338; Ongunyurt, s. 36.
863 Yıldız, *Yezîd b. Mühelleb, S. 414.*
864 Taberî, *Tarih,* IV, 211; İbn Kesîr, IX, 57; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 28; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik,* s. 196.

"*Deyru'l-Cemâcim*"de karargâh kurdu.[865] İki grup arasında gerçekleşen savaş neticesinde Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as yenildi. Abdurrahman, Kirman üzerinden Sicistân'a geçti. Fakat Büst valisi onu Haccâc'a teslim etmek için tutukladı. Bu sırada önceden anlaşma yaptığı Rutbîl onu kurtardı. Ancak Haccâc, Rutbîl'i çeşitli vaat ve tehditlerle Abdurrahman'ı kendisine teslim etme konusunda ikna etti. Haccâc'ın elinde işkenceyle ölmektense intiharı tercih eden Abdurrahman kendisini uçurumdan atarak hayatına son verdi.[866]

Emevîler dönemi incelendiğinde birçok vali ve komutanın isyan bayrağını çektiği görülecektir. Bu isyanlarda Emevîlerin yanlı ve yanlış tutumları etkili olduğu gibi vali ve komutanların da hırs ve ihtirasları etkili olmuştur. Netice de ise valilerin çıkarmış olduğu isyanların birçoğu yine vali ve komutanlar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

8.5. İhtilalcilerin Çıkardığı İsyanlar

Emevî Devleti'nin hükümranlığı döneminde devleti yıkarak kendi hilafetini ilan etmek isteyen yani ihtilal girişiminde bulunan birçok kişi oldu. Bunlardan birisi de Abdullah b. Zübeyr'di.[867] Abdullah, kısa süre içinde Emevîlere itaatten ayrılan Medine, Mısır ve Yemen'in biatlerini aldı.[868] Bu arada Emevîlerden boşalan hilafet koltuğuna oturan Mervân b. el-Hakem, halifeliğini kabul ettirmek ve birliği sağlamak için çalışmalara başladı.[869] Mervân'ın ölümü üzerine Abdullah b. Zübeyr ile mücadele Abdülmelik b.

---

[865] İbrahim Şemseddin, s. 465; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 89.

[866] Taberî, *Tarih,* IV, 228; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 96.

[867] İbn Sa'd, V, 185; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 145. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Hicri İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasî ve İlmî Hayattaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1984; A. Vehbi Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *EÜİFD*, Kayseri 1998, Sayı: 10, s. 153-162; İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği : Abdullah B. Zübeyr (622-692)", *AÜİFD*, Ankara 2000, cilt: XLI, s. 99-115.

[868] İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 194; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 56; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 66-67; Ya'kûbî, II, 169; İbn Kesîr, VIII, 386.

[869] İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 192; İbn Kesîr, VIII, 386; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 164.

Mervân'a kaldı. Hicaz ile doğu eyâletlerinde İbn Zübeyr'in, Suriye, Filistin ve Mısır'da Abdülmelik b. Mervân'ın hükmü geçiyordu.[870] Hâkimiyetlerinin simgesi ise şehirlerdeki valilerinin varlıklarıydı. Yani şehrin valiliği ele geçirildiğinde o şehre hakim olunmuş, elden çıkarıldığında ise mağlup olunmuş sayılıyordu. İbn Zübeyr bu işte kardeşi Mus'ab'a, Abdülmelik ise Haccâc b. Yusûf'a güveniyordu.[871] Hicaz'a yönelen Haccâc, ordusuyla Taif'te karargâhını kurdu.[872] Muhasaradan yaklaşık 7 ay sonra yanında az sayıda taraftarıyla kalan Abdullah b. Zübeyr öldürüldü.[873] Böylece rejimi yıkmayı düşünen ve halifeliğe namzet olan bir rakip ortadan kaldırıldı. Haccâc'ın bu başarısı kendisine valilik olarak geri döndü.

Devleti yıkmaya yönelik olarak ortaya çıkan ve başarıya ulaşan bir diğer isyan ise Abbasî ihtilal hareketiydi. Bu ihtilal hareketiyle valilerin mücadele etmesi ve valilerin başarısızlığından sonra devletin kısa süre içerisinde yıkılmış olması ihtilal hareketini başından sonuna kadar incelenmesini, ihtilalciler karşısında şehirlerin ve valilerin sergilemiş oldukları tavırları incelemek konumuz açısından faydalı olacaktır.

Ali b. Abdullah b. Abbas babası gibi siyasetten uzak kalmaya çalıştı.[874] Ancak onun halife Abdülmelik b. Mervân'ın boşadığı cariyesi Lübabe bnt. Abdillah b. Cafer ile evlenmesi Velîd'i kızdırdı. Yine onun, *"halifeliğin çocuklarında devam edeceği "*ne dair düşüncesini dile getirmesi halifeyle arasının açılmasına yetti.[875] Onun bu davranışlarına kızan halife onu iki defa dövdürdü. O da bu olumsuz gelişmelerden sonra ailesiyle birlikte Şam'dan ayrılarak Humeyme'ye gitti. İşte bu sıralarda Emevîlerle Abbâsîler arasındaki

---

[870] İbn Miskeveyh, II, 70-71.

[871] Halife b. Hayyât, s. 206; İbn Miskeveyh, II, 161; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 33.

[872] İbn Miskeveyh, II, 162.

[873] Halife b. Hayyât, s. 206; İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 202; İbn Miskeveyh, II, 162; M. Kürd Ali, s.115.

[874] Hüseyin Atvan, *ed-Dâ'vletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1984, s. 148; Hudarî Beg, *Devletü'l-Abbâsîyye*, s.18; Bernard Lewis, "Abbasids", *EI²*, Leiden 1986, I, 15. Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Abdullah b. Abbas", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 380.

[875] İbn Sa'd, V, 313; Bozkurt, s. 17; Ali Delice, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 1999, Cilt: I, Sayı: 4, s. 40-41.

siyasî mücadelenin başlamış oldu.[876] Mücadelenin ve ihtilalin düzenleyicisi Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali oldu.[877]

Muhammed b. Ali, iktidara ulaşma yolunda ilk adım olarak gördüğü teşkilâtlanma işini yaptı. Humeyme'yi ihtilalin merkezi olarak belirledi. Horasân'ı propaganda merkezi olarak seçti.[878] Propagandayı da Abbâsî taraftarı olan dâiler yapacaktı.[879] Bu işte en büyük engel ve tehlike ise bölge valileriydi. Burada ortaya çıkabilecek rejim karşıtı hareket bu valilerce hemen kanlı bir şekilde bastırılacaktı. Kısacası valilerin sert yapıda olmaları propaganda için en büyük bir tehlikeydi. Şartları iyi gözlemleyen Muhammed b. Ali bu tehlikeden kurtulmak ve başarıya ulaşmak için Humeyme'de iyi bir plan yaptıktan sonra faaliyete başladı.

Muhammed b. Ali 100/718 yılında ihtilal hareketine başladı. Bu dönem hareketin gizlilik dönemi oldu.[880] Emevî karşıtları *"Muhammed ailesinden kimden razı olunursa"* denilerek, hareketin liderinin adı dahi zikredilmeden ortak payda da toplanmaya çalışıldı.[881] Muhammed b. Ali bu slogan ile daha önce seçtiği ve fikirlerini anlattığı davetçilerini Kûfe ve Horasân'a saldı.[882] Davetçiler işlerini gizlilikle yaptıklarından valiler olaylardan çok fazla haberdâr olamadılar. Kulaklarına bir şeyler geliyordu belki ama ne davetçileri tanıyorlar ne de davetçileri gönderen imamdan haberdârlardı. Onlar sadece kendilerine ihbar edilen davetçileri öldürerek bu girişime son vereceklerini düşünüyorlardı. Muhammed b. Ali'nin vefatıyla yerine geçen oğlu İbra-

---

[876] İbn Sa'd, V, 313; K.V. Zetterteen, "Abbâsîler", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 18; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32.

[877] İbn Kesîr, IX, 306; Bozkurt, s. 18; Delice, *Abbâsî İhtilal Hareketi*, s. 41.

[878] Hudarî Beg, *Devletü'l-Abbâsîyye*, s.19; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32; Bozkurt, s. 33; Delice, *Abbâsî İhtilal Hareketi*, s. 48-51.

[879] Hudarî Beg, *Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 24; Delice, *Abbâsî İhtilal Hareketi*, s. 57-58. Abbâsî ihtilal hareketinin propagandasını on iki nakîb ve bunlara bağlı dâiler yürüttüler. Bunların kim oldukları hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 305.

[880] Hudarî Beg, *Devletü'l-Abbâsîyye*, s.23; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32.

[881] Delice, *Abbâsî İhtilal Hareketi*, s. 53.

[882] İbn Kesîr, IX, 306. Muhammed b. Ali Horâsân'da ihtilal hareketini başlattığında Horâsân valisi Cerrah b. Abdullah idi. Cerrah'ın fetihe önem veren biri olması Muhammed'in dâilerinin işini kolaylaştırdı. İbn Kesîr, IX, 306.

him'in dönemi ise davetin açıkça ortaya konduğu dönem oldu.[883] Horasân'da gelişmekte olan ihtilâl faaliyetinin dizginlerini eline alan İbrahim, Hicri 128/745'de Ebû Müslim el-Horasânî'yi Horasâna göndererek gizli propaganda dönemine son vererek ve ihtilal artık gün yüzüne çıkarttı.[884] Ebu Müslîm, Sîfezenç'te İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrak açarak mücadelesini duyurdu.[885]

Ebû Müslim'in önündeki en büyük engel Horasân valisi Nasr b. Seyyâr'dı. Onun yenilmesi demek ihtilalin önündeki güçlü surlardan birisinin yıkılması demekti. Neticede Nasr, Ebû Müslim karşısında başarılı olamadı. Böylece Horasân'daki Emevî kuvvetleri çöktü.[886] Nasr'ın yenilmesi ve Horasân'ın düşmesi Emevîlerin doğu hâkimiyetinin sona ermesi demekti. Sırada Kûfe şehri vardı. Kûfe'de bulunan Abbâsî dâilerinden Ebu Seleme el-Hallal siyahlar giyerek isyan hareketini başlattı.[887] Kısa bir süre sonra Kûfe de düştü. Kûfe üzerine yürürlerken ikinci bir ordu Ebü'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali kumandasında, halife II. Mervân ile Büyük Zap kenarında Abdullah'ı karşılaştı. Abdullah savaşı kazandı. Bu hezimetten sonra Harran'a çekilen Mervân, orada da kalamayacağını anlayarak Şam'a, oradan da Ürdün'e gitti. Fakat bu kaçış onun ölümü ve Abbâsî devletinin kurulmasından başka bir işe yaramadı.[888]

Anlaşılan o ki, her ne kadar devleti Emevî ailesi kurmuş olsa da ayakta tutanlar valiler oldular. Onların ihtilal hareketlerine karşı uyanık oldukları dönemde devlet ayakta kalabildi. Ancak onlar, güçlü olmanın mağrurluğu

---

883 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 337; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32.

884 Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32; İsmail Hakkı Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", *SÜİFD*, Konya 2004, Sayı: 17, s. 36.

885 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 459; Bozkurt, s. 69.

886 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 561-566; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 32.

887 Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 230; Ünal Kılıç, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *CÜİFD*, Sivas 1999, sayı: 3, s. 509-534.

888 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 577; Hudarî Beg, *Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 26.

ile hareket ettiklerinde ihtilalciler başarılı planlarla onları alt etti ve devleti yıktılar.

9. Sosyal Görevler

İslâm devlet yöneticileri ister Müslim isterse gayrımüslim olsun tüm vatandaşlarının dünya işlerini kolaylaştırmak ve âmme hizmeti denilen hizmeti yerine getirerek onları mesut etmekle mükelleftiler. Âmme hizmetinden halifeler kadar valiler de mesuldüler. Dolayısıyla onlar, öncelikle insanların yiyecek, içecek, giyecek ve barınacak yerlerinin temin edilmesinden sorumluydular. Yani ilk başta insan hayatının devamını sağlamalılardı. Daha sonra insanların ibadet edecekleri, eğlenecekleri ve gezebilecekleri mekânları tesis ederek hayatı kolaylaştıracak projeler üretmelilerdi. Bu esaslardan hareketle Emevî valileri, halkın yaşamını devam ettirebilmesi için üzerlerine düşen görevlere öncelik verdiler daha sonra da halkın mutlulukları için çalışmalar yaptılar.

Hz. Ömer döneminden itibaren kadın-erkek, hür-köle, herkese *"Dâru'r-rızk"*(Erzak dağıtım deposu)'tan karınlarını doyurabilecek kadar iaşe yardımı yapılmaktaydı.[889] Bu dönemde vergiler hem nakdî hem de ayni toplandığı için aynî toplanan vergilerin devlete ait olan kısmı şehirlerde toplanır ve ihtiyacı olan herkese dağıtılırdı. Böylelikle sosyal adâlet sağlanmış olurdu. Hemen hemen her ay düzenli şekilde yapılan bu yardım Emevî valilerince bütün şehirlerde devam ettirildi. Mesela Ömer b. Abdülaziz Basra valisi Adiyy b. Ertât el-Ferazî'ye yazdığı mektupta bu uygulamayı aynen devam ettirmesini ondan istemekteydi.[890]

Dâru'r-rızk'lar iaşe yardımının yanında askeri seferler sırasında askere lojistik desteğin sağlandığı, ramazan ile bayramlarda halka yemek verildiği yerlerdi. Ramazan ayı geldiğinde valiler adet üzere halka iftar verirlerdi. Mesela Irak valilerinden Ubeydullah b. Ziyâd, ramazan ayında, Cuma gün-

---

[889] Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 181; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 130.

[890] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VIII, 156.

leri hariç iftarda ve sahurda halka yemek verirdi.[891] Yine Haccâc b. Yusûf ramazan ayında on bin kişilik, diğer aylarda ise beş bin kişilik sofra kurdurarak fakir halkı doyururdu. Onun hazırlattığı sofrada on çeşit yemek olur ve bu yemekler arasında kızarmış balık ile sütlaç da bulunurdu. Haccâc cömert biriydi ve cömertliğinden dolayı da yaptırdığı yemeklerin eksiksiz olmasını isterdi. Öyle ki çoğu zaman yemekleri kontrol eder ve noksanlığa denk geldiğinde bunu affetmezdi. Bir defasında yemekleri kontrol ederken sütlacın içerisinde şekerin az olduğunu ve bunda aşçının ihmali olduğunu anlayınca ona iki yüz değnek vurdurdu. [892]

Valilerin halka yemek dağıtmaları halk tarafından teveccühle karşılanır ve halkın valilere olan sevgisini artırırdı. Nitekim Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın fakirlere her gün yemek dağıtması ona halk nazarında itibar kazandırmıştı.[893] O, cömertliğinden dolayı Mısır halkı tarafından çok sevilirdi. Yine Ziyâd b. Ebîhi yolculara, yoksullara ve kimsesizlere günde iki öğün yemek tertip etmişti. Yemeğe kim katılmak isterse geri çevrilmeden ihtiyacı temin edilirdi.[894] Onun gibi düşünen yani kendisini fakir ve miskinlerin hamisi olarak gören Irak valilerinden Yusûf b. Ömer'in beş yüz, Yezîd b. Hübeyre ile Yezîd b. Mühelleb'in bin Sofra kurdurduğu bilinmektedir.[895] Yine Irak'ta kıtlık baş gösterdiği dönemlerde Irak genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî ciddi paralar harcayarak halkın açlıktan kırılmasını engelledi.[896] Bunlar gibi birçok Emevî valisi gerek Ramazan ayında gerekse diğer günlerde halka yemek ve iaşe yardımında bulundular.

Valiler yoksul düşen halka maddi ve manevi her türlü desteği ellerinden geldiği ölçüde sağlıyorlardı. Aslında onlar fakir olan aileleri biliyorlar ve devletin kasasından onlara aylık belirli miktarda ödemelerde bulunuyorlar-

---

[891] Belazuri, *Ensâbu'l-Eşrâf,* V, 412, Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 335.
[892] İbn Abdirabbih, V, 15; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 335.
[893] Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA,* I, 192.
[894] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 295.
[895] Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 335.
[896] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 206.

dı. Fakat onların tespit edemedikleri kişiler vardı ki bunlar sıkıntıya düştüklerinde çaldıkları kapı yine valilerin kapılarıydı. Valileri ise onları geri çevirmez, ellerinden geldiği kadar yardım ederlerdi. Mesela Saîd b. El-Âs'ın valiliği döneminde kurrâlardan biri yoksul düşmüş, muhtaç hale gelmişti. Karısı kendisine şöyle dedi: *"Valimizin çok cömert olduğu söyleniyor. Eğer durumunu kendisine anlatacak olursan, belki sana bir miktar bağışta bulunur."* Karısı ısrar edince adamcağız gidip vali Said b. el-Âs'ın makamına girdi, insanlar çevresinden dağılıp gittiklerinde o yoksul adam hala yerinde oturuyordu. Said ona dedi ki: *"Öyle sanıyorum ki sen, bir ihtiyacın olduğu için oturmaya devam ediyorsun."* Adam sustu, Said, kölelerine: *"Buradan çıkın."* diye emretti, sonra o muhtaca şöyle dedi: *"Şimdi ikimiz baş başa kaldık, burada başka kimse yok."* dedi. Fakat adamcağız hala susuyordu. Said kandili söndürdü, sonra tekrar o yoksula şöyle dedi: *"Allah, sana rahmet etsin yüzümü dahi göremiyorsun, artık ihtiyacını söyle."* Adam: *"Allah, emiri ıslah etsin, biz yoksul düştük, ihtiyacımız fazla derecede arttı, durumumu sana anlatmak istedim ama utandım."* adamın durumuna vakıf olan vali onlara yardım elini uzattı. Valinin yardımı ile yoksul adamın durumu iyileşti, adam sıkıntıdan kurtuldu. [897]

Halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan valiler, onların eğlenmeleri için sosyal organizasyonlar düzenlemeyi ihmal etmediler. Valiler bayram, şenlik, kutlama ve özel günleri organize ederek bu günlerde halkın arasında yer alırlardı ve bu günlerin en güzel şekilde geçirilmesi için hiçbir masraftan kaçınmazlardı. Bayram namazları müslümanlar için coşkuyla kutlanan günlerdi. Valiler bu günlerde bayram namazını kıldırır ve daha sonra şenlikler düzenlerlerdi. [898] Bu günlerde halk temiz elbiseler giyer, kurban keserler, valilerini ziyaret eder, neşelenip eğlenir ve çeşitli oyunlar izlerdiler. Valiler müslümanlara has bayramları kutladıkları gibi diğer din ve ıraklara özel bayramları da kutlayıp bu günlerde şenlikler düzenlenmesini sağlarlardı.[899]

---

[897] İbn Kesîr, VIII, 149.
[898] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 466; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 333.
[899] Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 336.

Nevruz ve Mihricân bunlardandı.[900] Bu iki bayramı resmî bayram haline getiren ve bu bayramda hediyeleşmeyi adet haline getiren kişinin Irak valisi Haccâc b. Yusûf olduğu söylenir.[901]

Valiler bunlardan başka daha önce belirtildiği üzere halkın günlük hayatını kolaylaştıran ve onların hizmetine sunulan han, hamam, hastane, çeşme, köprü gibi yapıları îmâr ettirdiler.[902] Yine halkın dinlenip eğlenebileceği park bahçe, piknik ve mesire alanları gibi yerlerin yaygınlaştırılması için de çaba harcardılar.[903] Başka yerlerden gelecek olan misafirler de ihmal etmediler ve onların dinlenebileceği han vazifesini gören Dâru'd-Duyûf (Misafirhane)'lar îmâr ettirdiler.[904]

10. Siyasi Görevler

Valilik makamı halifelik makamından sonra en üst makam olmasından dolayı Halifeliğe *"İmaret-i uzmâ"* (büyük emîrlik), valiliğe ise *"İmaret-i suğrâ"* (küçük emîrlik) denilmiştir.[905] Valiler halifelerin şehirlerdeki temsilcileriydiler. Halifeler tüm ülkede üzerinde söz sahibi iken valiler bulundukları bölgelerde söz sahibiydiler. Onların hükümranlıkları her ne kadar sınırlı bir bölge üzerinde hissedilse de onlar ülke siyaseti üzerinde küçümsenemeyecek bir nüfuza sahiptiler.

Ülkenin siyaseti üzerinde söz sahibi olan valilerin halifelerin meşrûiyetlerini onamaları onlara parlamenter havası katmaktaydı. Emevîler döneminde devlet başkanının göreve gelme şekli her ne kadar saltanat sistemine bağlı olarak babadan oğula tevarüs şeklinde olsa da başa geçen halifenin

---

900 Mihricân bayramı İranlılar tarafından düzenlenen bir tür Mecûsi bayramıydı. Nevruz ise kökü eskiye dayanan bir bayramdır. Bayramlar hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Onarlı, "Nevruz Bayramı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2003, cilt: IX, sayı: 25, s. 41-74; Ali Sümer, "Nevruz ve Nevruz Geleneğinin Temel Unsurları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 1998, sayı: 5.

901 Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 339.

902 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 209; Erkoçoğlu, *İmar Faaliyetleri*, s. 229.

903 Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 256.

904 Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 203.

905 İbn Hacer el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, XIV, 165; Avcı, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539.

veya onun tayin edeceği veliahtın onaylanması gibi bir kriter vardı.[906] Onay makamı ise bizzat valiler ve valilerin yetkisi altında bulunan bölge halkı (Kabîle reisleri ve şehirlerin ileri gelenleri) idi. [907] Bu sebeple halife adayları kendileri için biat alacakları zaman veya yerlerine veliaht tayin etmeyi arzuladıklarında, valileri ya merkeze davet ederler ya da berîd aracılığı ile onlardan biâtlerini isterlerdi.[908]

Atama işlemi valiler tarafından onandıktan sonra durumun halka arz edilmesi ve halkın biâtının alınması gerekiyordu ki bu da valilere düşüyordu. Valiler bunu yalın bir dille değil de bazı propaganda araçlarıyla yapmaktaydılar. Öncelikle kabîle reisleri, şairler ve kussâsın desteği devreye sokarlardı. Bu çözüm işe yaramazsa para ve tehditlerle vilâyetindeki kamuoyunu etkilemeye çalışırlardı.[909] Valiler, halifelere veya onların veliaht tayin edecekleri kişilere yapılan biati halktan aldıktan sonra vilâyet halkının biatini iletmek üzere halifenin huzuruna gidecek heyet tertip ederlerdi. Heyete bazen bizzat kendileri başkanlık ederler bazen de güvendikleri kişileri başkan tayin ederlerdi.[910]

Aslında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde rejimin adı konulmadığından, devlet kademelerine atama siyasetle değil de ehliyete bakılarak yapılmaktaydı. Bu dönemde valiler, kısıtlı yetkilerle görevlendirilmelerinden ve kısa bir süre önce bedevî hayatı yaşam tarzı olarak benimseyen Arapların yönetimden ve yönetimin nimetlerinden pek fazla haberdâr

---

[906] İbn Haldun, *Tarih,* III, 25; Cengiz Kallek, "Biat", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 120-124; Mehmet Ali Kapar, "İslâm'da Bey'at (Seçim Usulü)", *SÜİFD*, 1991, Sayı: 4, s. 73-83; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "İslâm Kamu Hukuku ve Siyasi Düşüncesinde Veliahd Tayini ve İstihlaf (Kaynak ve Tarihî Süreç Eleştirisi)", *SÜİFD*, 1997, Sayı: 7, s. 2314-235.

[907] Halife b. Hayyât, s. 223; İbn Kuteybe, *İmâme,* I,164-166; İbn Abdirabbih, IV, s. 369; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 399; H. İbrahim, *İslâm Târihi*, II, s. 133; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 294; Mustafa Özkan, "Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, c. 7, Sayı: 13, s. 113-128.

[908] Ya'kûbî, II, 128; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* 98.

[909] Dineverî, s. 457; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 427; Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.

[910] H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 369; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 461; Aycan, *Abdullah B. Zübeyr,* s. 111.

olmadıklarından dolayı siyasi münakaşalardan uzaktılar. Hz. Osman döneminin sonlarına doğru Ümeyyeoğullarının valiliği arpalık olarak görmeleri,[911] Hz. Ali döneminde azledilmeyi hazmedemeyen Muâviye profilini ortaya çıkardı.[912] Muâviye devletin başındakini tanımayarak ihtilal hareketini başlattı.[913] Bu hareketin başarıyla sonuçlanması valiliğin gücünü ve siyasi nüfuzunu ortaya koydu. Ancak o gün Muâviye'nin lehine olan durum ileride kendisinin ve haleflerinin başına bela olacaktı. Çünkü onun bu cesur hareketi ihtiraslı valilerin siyasete karışmalarına örnek teşkil edecekti. Nitekim valilerin birçoğu adı konulan rejime göre konumlarını belirlediler ve Muâviye örneğini dikkate alarak cesurca hareket etmeye başladılar. Bunun yanında kendi kabîlelerinin ve valiliğin gücünü nüfuzu kullanarak devlet siyaseti üzerinde söz sahibi olacak kadar ileri gittiler.

Emevîler dönemindeki valilerin siyasetteki rollerini anlamak için temel görevlerinin belli kısımlarına ayırarak, uygulamalarıyla birlikte incelemek faydalı olacaktır. Daha önce bahsedildiği üzere saltanat sisteminde devlet başkanı olmak genellikle iki aşamalıydı. İlk aşama veliahttın seçilip onaylanması, ikinci aşama ise mevcut halife öldükten sonra hilafet makamına geçmeye namzet veliahttın halifeliğinin onaylanmasıydı. Bu aşamalarda valilerin görevleri ise iki seçimde de yer alarak biat gerekiyorsa biat etmek ve seçim çalışmalarını halka arz edip onlardan güvenoyu almaktı. Bu sebeple öncelikle onların veliahtların belirlenmesindeki rollerini, belirlenen veliahtta biat ve halkın biatı için yaptıkları seçim çalışmalarını incelemek sonra da hilafet makamına oturmak isteyen veliaht aday veya adayları için güven oylamasındaki etkilere bakmak gerekmektedir.

Veliahtı seçme yetkisi halifeye ait olmasına rağmen valilerinin halifelerden daha istekli oldukları görülmektedir. Valilerin bu işe kalkışmalarının arka planına kişisel çıkarları olduğu muhakkaktır. Halifelerin onların bu

---

[911] Şahin, s. 11.

[912] İbn Kesîr, VIII, 41; Işş, s. 101-120; İbnü'l-Adîm, s.23; M. Kürd Ali, s.105; Âsirî, s. 143; Yılmaz, *Veliahtlık*, s. 26.

[913] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye*, s.424; İbnü'l-Adîm, s.23; Âsirî, s. 143.

hareketlerini makul karşılaması ise valilerin teklif edeceği şeylerle kendi çıkarlarının örtüşüyor olmasıydı. Nitekim halifeye yaranmak isteyen valiler, halifelerin gönüllerinden geçirdikleri, ancak çoğu zaman dillendirmeye korktukları isimleri veliaht olarak teklif etmiş ve onlara biat almaya çalışmışlardır. Bu hareketleriyle halifelerin yakınlığını elde ederek, taltif edilmişlerdir.

Halifeye yaranma, halifeden taltif görme ve halifeyi yanına çekme amacıyla Emevîlerin saltanat sistemi ve onun bir parçası olan veliahtlık sistemini ortaya atan kişi Emevîlerin Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'dir.[914] Rejimin adının henüz konulmadığı dönemlerde Muâviye, oğlu Yezîd'in hilafet makamına oturması fikrini düşünmüş olsa gerek.[915] Ancak kamuoyunun tepkisinden çekindiği için bunu dillendirmedi. Bu sıralarda Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be hilafet sarayına gelerek Muâviye'ye fikrini izhar etti.[916] Muâviye böyle bir işe giriştiğinde kimlerin yardımcı olacağını sordu. Mugîre Kûfe halkının biatını kendisi, Basra'yı ise Ziyâd b. Ebîhi'nin temin edebileceğini bildirdi.[917] Muâviye: *"Öyleyse sen şimdi Kûfe'ye görevinin başına dön. Güvendiğin insanlarla istişare et, gelişmeleri de bizi bildir"* şeklinde tembihte bulundu.[918]

Mugîre b. Şû`be, halifenin huzurundan ayrılarak Kûfe'ye geldi. Muâviye'nin tembihlediği gibi, Ümeyyeoğulları taraftarları olan insanlara bu ko-

---

[914] İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 142; Ya'kubî, II, 127; Işş, s. 143; Sâllabî, s. 18; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyân*, s. 183; Welhausen, *Arap Devleti,* s. 67; Hakkı Dursun Yıldız, "Yezîd b. Muaviye" , *İA,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 412; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 152-153; Kılıç, *Yezîd b. Muaiye,* s. 77.

[915] Bazı tarihçiler, bu fikrin Muâviye'de olduğunu hatta daha önce bu konunun konuşulduğunu ancak kabul görmemesi sebebiyle Muâviye'nin sinesinde gerçekleştirilmeyi bekleyen bir proje olarak yer aldığını ifade ederler. Ömer Süleyman el- Ukaylî, *Mübayâtü bî Yezîd b. Muâviye bî Vilâyetü'l-Ahd*, el- Mecelletü Külliyeti Âdab, Riyad 1985, Cilt: 6. Sayı : 2 s. 393-420; Kılıç, *Yezîd,* s. 86-88.

[916] İbn Kesîr, VIII, 139; İbn Miskeveyh, II, 19; Ya'kûbî, II, 127; Zeydan, I, 118; Sâllabî, s. 18; Şeybanî, *Yezîd b. Muâiye*, s. 99; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 444; Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 109; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 155.

[917] İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 142; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* s.77-78; Şeybanî, *Yezîd b. Muâiye*, s. 99.

[918] Dineverî, s. 323; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 444; Yılmaz, *Muğîre*, s. 71; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü*, s. 127.

nuyu açtı. Yezîd'e bey'at edeceklerine dair onların onay ve desteklerini aldı.[919] Ayrıca bu kimselerden seçerek oluşturduğu bir heyete[920] otuz bin dirhem değerinde pek çok hediyeler verdi ve başlarına da oğlu Mûsa'yı getirerek biatlarını izhar etmeleri için Muâviye'ye gönderdi. Kûfelîlerin desteğini alan Muâviye bundan sonra Basra'ya yöneldi.[921] Basra valisi Ziyâd, Muâviye'ye bu iş için olur vermedi.[922] Ziyâd'ın desteğini olmazsa olmaz gören halife fikrini erteledi. Bu olaydan 3-4 yıl sonra Ziyâd'ın vefatı ile de oğlunun veliaht olduğunu duyurdu.[923]

Yezîd'in veliahtlığı Medine halkı hariç herkes tarafından kabul gördü ve onaylandı. Ancak onun meşrû halife adayı olabilmesi için Medine halkının kabulü şarttı. Bu amaçla Muâviye Medine valisi Mervân b. el-Hakem'e mektup yazarak Medine ehlinin biatlerini istedi.[924] Medine halkından biat alamayan Mervân, valilikten azledilerek yerine Sâid b. el-Âs tayin edildi. [925] Muâviye yeni validen de aynı isteklerde bulundu ve ona biat etmeyen olursa sert davranmasını tembih etti. Sâid b. el-Âs'ın da biat alamayacağına kanaat getiren Muâviye bin kişilik bir grupla Medine'ye hareket etti. Her ne kadar beş kişiden hepsinin biatını alamasa da halkın biatını alarak Şam'a döndü.[926]

---

919 İbn Miskeveyh, II, 19; Ya'kûbî, II, 12-128; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 444; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 154.

920 İbn Miskeveyh, II, 19; Ya'kûbî, II, 128; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 444; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* s. 97-98. Bu heyet bir rivayete göre 10 bir rivayete göre ise 40 kişiden müteşekkildi. Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, *Yezîd,* 96.

921 Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 155.Muaviye için Kûfe ve Basra'nın biatı çok önemliydi. Çünkü muhalifleri yani Hz. Ali taraftarları ile Hariciler burada koğuşlanmıştı.

922 Ya'kûbî, II, 128; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 155.

923 Taberî, *Tarih,* IV, 91; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* s.102. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Tolun, *Kaydü'ş-Şerîd min Ahbâri Yezîd*, thk. Muhammed Azbe, Kahire 1406/1986.

924 Ya'kûbî, II, 128; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 445.

925 Halife b. Hayyât, s. 157; İbn Kuteybe, *İmame*, I, 151; Ya'kûbî, II, 128; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 156; İsmail Demir, *Câhiliyet ve İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yaşamış Bazı Cömertler, AÜİFD*, Ankara 2002, Sayı: 18, s. 209; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* s.118.

926 İbn Kuteybe, *İmame*, I, 157; Ya'kûbî, II, 138; Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at*, s. 64. Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Cafer ve Abdullah b. Ömer gibi önde gelenler Yezîd'e biat etmeyen kimselerdi.

Muâviye döneminde siyasete karışan valiler bundan sonra seçimlerde kendilerini açıkça gösterecek ve çoğu zaman belirleyici kitleler olacaklardır. Nitekim Muâviye'nin ölümüyle halk halife olarak Yezîd'e biat etti; ancak Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer ona biat etmediler.[927] Yezîd, bunlardan biat alması için Medine valisine mektup yazdı.[928] Valinin teşebbüsü sonucu Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer ona biat ettiler.[929] Abdullah b. Zübeyr ise direndi ve Mekke'ye kaçarak Beytullah'a sığındı. Biat etmemekte kararlı olan Hz. Hüseyin'de valinin ısrarından kurtularak gizlice Mekke'ye gitti.[930]

Aslında Yezîd kendisine biat etmeyenleri Mekke ve Medine valilerine öldürtebilirdi. Ancak hem Mekke hem de Medine valilerinin Ümeyyeoğullarına mensup olması onu böyle bir girişimden alıkoymuş olmalıdır. Çünkü katillik ve canilik Emevîlerin pek de arzu etmedikleri vasıflardandı. Kendi kabîlelerini kamuoyunun tepkisinden uzak tutmak için başka kabîleye mensup bir şahsın bu işi yapması daha evlaydı. Aranılan kişi ise Ubeydullah b. Ziyâd'dan başkası değildi. Çünkü Hz. Hüseyin'in halife olmasıyla valilik görevinden alınacağı, hatta daha önce Iraklılara uyguladıkları şiddetten dolayı muaheze edileceğini iyi bilen Ubeydullah'ın, Hz. Hüseyin'i etkisiz hale getirmekten başka çaresi yoktu. Durum böyle olunca Ubeydullah'ın askerleri 61/680 yılının 10. Muharrem gününde Kerbela faciası ile Hz. Hüseyin ve taraftarları hunharca katlettiler.[931] Nihayetinde siyasi çekişmelere taraftar

---

[927] Taberî, *Tarih,* IV, 94-95; Ya'kûbî, II, 154; Âsirî, s. 150.

[928] İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 164; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* V, 313; Taberî, *Tarih,* IV, 95; İbn Kesîr, VIII, 245; İbn Haldun, *Tarih,* III, 24-25; Sâllabî, s. 22; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye,* s. 192.

[929] Taberî, *Tarih,* IV, 95; İbn Kesîr, VIII, 246; Ahmet Turan Yüksel, "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM,* Konya 2006, Yıl:4, Sayı:8, s. 28-29.

[930] Dineverî, s. 342; İbn Kesîr, VIII, 246; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 363; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 453; Sâllabî, s. 22.

[931] Halife b. Hayyât, s. 178-180; Dineverî, s. 359-380; Taberî, *Tarih,* IV, 98-99; Âsirî, s. 151; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 322; Ahmet Turan Yüksel, "Kerbelâ Vak'asında Ubeydullah b. Ziyâd'ın Önemli Rolü", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri),* Ed., Alim Yıldız, Sivas 2010, Cilt:1, s. 317-323.

olan Ubeydullah, desteklediği adayın halifeliğinin onaylanması için ellerinden geleni yaptı.

Muâviye ve Yezîd döneminde politize olan valiler yönetimin kendi istedikleri şekilde oluşması için de çaba sarf etmeye başladılar. Muâviye b. Yezîd ölünce çıkarlarını Emevîlerden yana gören valiler yine onların iktidarda kalması için uğraştılar. Nitekim Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi düşünen Mervân b. el-Hakem'i bu fikrinden vaz geçirdi. Mervân'ı cesaretlendirmek için ona: *"Böyle bir şey yapmandan senin adına utanıyorum. Halbuki sen Kureyş'in büyüğü ve önde gelenisin. Şimdi gidip İbn Zübeyr'e biat mı edeceksin? "*dedi.[932] Daha sonra Filistin valisi Hassân b. Mâlik ve Ubeydullah'ın çalışmaları ile Emevî ailesi Câbiye toplantısında bir araya geldiler. Toplantıya katılan delegeler ise Yezîd b. Muâviye zamanında Mekke-Medine valiliği yapmış olan Amr b. Saîd el-Eşdak, Irak genel valisi Ubeydullah, Filistin valisi Hassân b. Mâlik ve Cüzam kabîlesinin reisi ile birkaç komutandan oluşuyordu.[933] Yani çoğunluğu vali kökenli olan delegeler Mervân b. el-Hakem'i halife, Hâlid b. Yezîd'i birinci, Amr b. Saîd'i ise ikinci veliaht seçtiler.[934] Emevîleri güçsüz bularak Câbiye'ye katılmayan[935] Hıms valisi Nu'man b. Beşîr, Filistin valisi Natil b. Kays ve Şam'ı idare eden Dahhâk b. Kays, Câbiye kararlarını da tanımadıkları için isyancı kabul edilerek Mer-i Râhıt'ta öldürüldüler. [936] Kısacası siyasette başarılı olan devlete yön vererek prestij kazanırken, yanlış siyaset yapanlar bu siyasetlerini hayatlarıyla ödediler.

---

[932] Dineverî, s. 420; Ibn Kuteybe, *Mearif*, 395~396; İbn Sa'd, V, 40; Taberî, *Tarih,* IV, 126; Ya'kûbî, II, 171; İbn Miskeveyh, II, 65; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 161; Kerniç, *Dahhâk b. Kays*, s. 25; Aycan, *Sâkif Kabîlesinin Rolü,* s. 131; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 336. Wellhausen'un yerinde ifadesi ile Yezîd'in ölümünden sonra Emevî hanedanlığının hâkimiyeti her yerde çökmek üzereydi. Wellhausen, *Arap Devleti,* s. 80.

[933] Taberî, *Tarih,* IV, 125; Ya'kûbî, II, 171; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495; Yılmaz, *Veliahtlık*, s. 68.

[934] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 58-59; İbn Miskeveyh, II, 65; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* I, 368; Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim sistemi,* s. 74.

[935] İbn Sa'd, V, 40; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VII, 41; Ya'kûbî, II, 17-172.

[936] Halife b. Hayyât, s. 199; İbn Sa'd, V, 42; Taberî, *Tarih,* IV, 127, İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 495; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s.469; İbnü'l-Adîm, s.25; Yılmaz, *Veliahtlık,* s. 71.

Valilerin desteği ile toplanan Câbiye kongresinde sistemin devamı sağlandı. Ancak Câbiye'de ortaya atılan iki veliaht belirlenmesi fikri valiler için çetin günleri de beraberinde getirecekti.[937] Çünkü iki veliaht demek ikinci bir rekabet ve valilerin iki bölüme ayrılması demekti ki, bu rekabet valilerin yükünü bir kat daha artıyordu.

Câbiye ile iki veliaht prensibini benimseyen Mervân b. el-Hakem, kendisinden sonra iki oğlu Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etti.[938] Mervân'dan sonra halife olan Abdülmelik, ömrünün sonlarına doğru, babası tarafından ikinci veliaht olarak belirlenen kardeşi Abdülaziz'i azlederek, kendi oğulları Velîd ve Süleyman'a biat almayı arzu etti.[939] Abdülmelik'e bu fikri Irak valisi Haccâc b. Yusûf'un telkin ettiği rivayet edilir. Haccâc teklifle de yetinmeyip düşüncesini fiiliyata dökmek için ona bir de heyet gönderdi.[940] Ne var ki bu sıralarda Abdülaziz'in vefat etmesi ile Abdülmelik'in önündeki engel ortadan kalktı. O da iki oğlunu hiç zorlanmadan veliaht tayin etti.[941]

Babası Abdülmelik'in Abdülaziz'i veliahtlıktan azletmesine şahit olan halife Velîd, hayatının son dönemlerinde kardeşi Süleyman'ı azlederek oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etmek istedi.[942] Onun bu teklifine Haccâc b. Yusûf ile Kuteybe b. Müslîm dışındaki valilerin destek vermemesinden dolayı valileri ikiye böldü. Halifeler artık kendi tarafında olanlar ve olmayanlar diye ayrım yapmak zorunda kaldılar. Tabii bu ayrım kaybeden tarafın da sonu demekti. Nitekim Velîd'in fikrini açıkladıktan kısa bir süre sonra ölmesi vali-

---

937 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 426.

938 İbn Sa'd, V, 236; Sâllabî, s.35; Fesevî, I, 36; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s.44; Erkoçoğlu, *Abdullah b. Abdülmelik*, s. 199.

939 Dineverî, s. 472; İbn Sa'd, V, 236; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 426; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 275; Sâllabî, s.35; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, 245-248.

940 İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 222; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân,* s. 47; Yılmaz, *Veliahtlık,* s. 74.

941 İbn Sa'd, V, 236.

942 İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 222; İbn Miskeveyh, II, 21.

lerin birçoğunun desteğini alan Süleyman'ın halife olmasını sağladı.[943] Onun halifeliği ise Haccâc ve taraftarı için zilletin başlayacağının işaretiydi.

Yezîd b. Abdülmelik'in kardeşi Hişam'ı birinci, oğlu Velîd'i ikinci veliaht olarak belirlemesinde de valiler etkili olmuştur. Şöyle ki o dönemde patlak veren Yezîd b. Mühelleb'in isyanı devleti yıkacak nitelikteydi. Halife isyanı bastırması için el-Cezîre ve Ermeniyye valisi olan kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile kardeşinin oğlu Abbas b. Velîd'i görevlendirdi. Abbas sefere çıkmadan halifenin huzuruna vararak ondan kendisinden sonra bir veliaht belirlemesini aksi taktirde girişecekleri mücadele esnasında Iraklıların halife öldü şayiasıyla başarılarını engelleyeceğini iddia etti. Halife de veliaht olarak yeğeni Abdülaziz b. Velîd'i düşündüğünü belirtti. Ancak bu konuşmalardan haberdar olan Irak valisi Mesleme birinci veliahtın kardeşleri Hişâm, ikincisinin ise halifenin oğlu Velîd b. Yezîd olmasını sağladı.[944]

Emevî valileri arasında en cesur siyasi teşebbüste bulunan el-Cezire ve Ermeniyye valisi Mervân b. Muhammed oldu. Mervân, halife III. Yezîd tarafından veliaht ilan edilen İbrahim b. Velîd'in halifeliğini tanımayarak isyan etti.[945] Kısa bir süre sonra yönetimi ele geçirerek halifeliği ilan etti. Böylece Emevî valileri arasında halifelik makamını zorla elde eden ilk vali oldu.

Valilerin siyasi görevleri veliahttın onaylanması ve adayın hilafet makamına getirilmesi ile bitmiyordu. Bürokrasinin bir gereği olarak hilafete geçen kişinin ziyaret edilmesi ve yeni görevinin kutlanması gerekiyordu. Böylelikle o kişinin meşruiyeti kamuoyuna duyurulmuş oluyordu. Bu sebepledir ki Irak valisi Yûsuf b. Ömer Horâsan valisi Nasr b. Seyyar'a mektup

---

[943] İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 224; İbn Miskeveyh, II, 21; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 427; Aycan, *İç Siyasi Gelişmeler*, s. 164.

[944] Yakubî, II, 241; Ezdî, 17; Mes'udî, *Muruc*, III, 217; Fidan, *Yezîd b. Abdülmelik,* s. 344; Yılmaz, *Veliahtlık*, s. 80.

[945] Dineverî, s. 510; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 199; Nüveyrî, XXI, 302-304; Nebih Âkil, *Tarihî Hilâfeti Benî Ümeyye,* Dâru'l-Fikr 1995, s. 346; Işş, s. 305; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, 91.

yazarak ailesi ile birlikte Velîd b. Yezîd'i ziyaret ve halifeliğe seçilişini tebrik etmesini ve giderken de yanında bol eşyalarla gitmesini bildirmişti.[946]

B. İDAREDE VALİLERE YARDIMCI OLAN GÖREVLİLER

Kurumsallaşmaya ve merkezileşmeye önem veren Emevî Devleti'nde Divânu'r-Resâ'il, Divânu'l-Hâtem, Divânu'l-Berîd ve Divânu'ş-Şurta adında günümüzdeki bakanlık teşkilâtına benzer idâri kurumlar tesis edildi.[947] Hz. Ömer zamanında devlet gelirlerinin taksimini kolaylaştırmak için kurulan divânlar, Emevîler döneminde Bizans ve Sasânî örnekleriyle karşılaştırılarak bazı düzenlemeler neticesinde kurumsal hale getirildiler.[948] Böylece önceleri daha çok malî ihtiyaçlara cevap vermek üzere kurulan divanlar askerî, idârî ve bürokratik alanlarda da faaliyet göstermeye başladılar. [949] Bu bilgilerden sonra idarede valilere yardımcı olan görevlileri ve Emevîler dönemindeki örneklerini görmek faydalı olacaktır.

1. Berîd

Berîd, en sade anlamı ile merkez teşkilâtının taşra teşkilâtı ve diğer devletlerle haberleşmesini sağlayan sistemin adıdır. [950] İslâmî literatürde ise belli bir güzergâh üzerine çeşitli istasyonlar tesis edilerek her bir istasyonda haber getiren postacının dinlenmesi ve yorulan atını değiştirmesi gibi imkânların sağlandığı böylelikle hızlı bir iletişim ağının kurulduğu haberleşme sistemine *"Berîd"* denilmektedir. Merkezde haberleşme ve benzeri görevlerle uğraşan *Divanü'l-Berid*'in en üst görevlisine "*Sahibü'l-Berid*", posta işlerini

---

[946] İbn Kesîr, X, 19; Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.51-52.

[947] Maverdî, *s.* 259; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 141; Mehmet Aykaç, *Abbasî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847,)* MÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993; Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 378; Metin Yılmaz, "Bir Devlet Kurumu Olarak Divânü'r-Resâil'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi", *OMÜİFD,* Samsun 1999, Sayı: 11, s. 295; Kılıç, *Valilik,* s. 93-94.

[948] M. Kürd Ali, s.111; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114; Apak, *İslâm Tarihi,* II, 169.

[949] H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 141-144; Dûrî, "Divan", *DİA,* IX, 378.

[950] Barthold, *İslam Medeniyeti,* s. 65-78; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 160; İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 498; Zeydan, I, 116-117; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, II, 541; Suphi Salih, s. 200.

yürütmek üzere tayin edilen memurlara da *"Âmilü'l-Berîd"* denilmekteydi.[951] Bu görevliler merkezden vilâyetlere, vilâyetlerden merkeze haber taşıyorlardı.[952]

Devletin sınırlarının her geçen gün genişlemesi merkez-taşra teşkilâtı arasındaki iletişim gereksinimini arttırdığı kadar, komşu devletlerle var olan bürokrasi de haberleşmenin önemini artırmaktaydı. Geniş sahalara hükmeden merkezî devlet olmak, iyi bir iletişim ağı kurarak merkez-taşra bütünlüğünü sağlamakla mümkündü. Bu gerçeklerden hareketle Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye, Sasânîleri ve Bizans'ı örnek alarak sistemli bir posta teşkilâtı kurdu.[953] Bu teşkilâtın kuruluş gayelerinden birisi de Şam'da bulunan halife ile Hicaz, Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran'daki valiler arasında haberleşmeyi gerçekleştirmekti.[954] Muâviye bu iş için devlet hazinesinden 4 milyon dirhem ayırdı. Yine o, posta taşıyıcıları için düzenlemeler yaptı ve yeminli postacılara mektupları kendi mührü ile mühürledikten sonra kapatmalarını zorunlu hale getirdi.[955] Böylece postaların gerekli yerlere güvenle ulaştırılmalarını sağladı.[956] Yapılan harcamalar ve düzenlemelerle berîd teşkilâtı, istihbarat görevini de içerisinde barındırabilecek kapsamlı bir teşkilât haline geldi.[957]

Abdülmelik b. Mervân yol güzergâhlarına mesafe taşlarını diktirerek berîd işini sağlam esaslara bağladı. Böylece berîd teşkilâtı mükemmel hale

---

[951] Nesimi Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile ilgili Bazı Mülâhazalar", *AÜİFD*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, Cilt: XXIX , 378.

[952] H. İbrahim- A. İbrahim, *Nuzum*, s. 227; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 160; Kılıç, *Valilik*, s. 94.

[953] Zeydan, I, 116-117; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 160; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 272; Suphi Salih, s. 200; Harekât, "Berîd", *DİA*, V, 499; Yazıcı, *Haberleşme Kurumu, s.*378; Faris Çerçi, *Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri),*Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, Sayı: 20, s. 193-224.

[954] Dönemin ulaşım ağı ve yapısı için bkz. Ahmet Erol, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.

[955] İbnü'l-Esîr, *Kamîl,* III, 371.

[956] Kayaoğlu, s. 63; Zeydan, I, 194-200; Yazıcı, *Haberleşme Kurumu, s.*379; Köprülü, "Berîd", *İA*, II, 541. Emevî hazinesinin bu teşkilatın düzenli çalışması için 4 milyonu bulan bir para ayırdığı bilinmektedir. Bu hususta bkz. Kayaoğlu, s. 65.

[957] Kindî, s.89; 185; Yılmaz, *İstihbarat,* s. 185, 186; Harekât, "Berîd", *DİA,* V, 499.

geldi. Ona göre posta işi bekletilmeyecek kadar önemliydi ve postacının bilgileri ulaştırmasına hiç kimse mani olmamalıydı. Bu sebeple hâcibine: *"Allah'a ibadete çağıran müezzin, gece ansızın gelen kimse, postacı ve hazır olduğunuz zaman kapıma getirilen yemek hariç hiç kimseyi soruşturmadan içeri bırakma."* talimatını verdi.[958] Zira postacının huzuruna geç girmesi vilâyetlerin bir yıllık işlerini aksatabilirdi. Abdülmelik gibi berîd'in getirdiği haberlerin önemine vakıf olan Irak valisi Ziyâd b. Ebîhi hacîbine: *"Berîd gece gündüz ne zaman gelirse bekletme. Çünkü berîd'in engellenmesi halkın bir yılına mâl olabilir."* nasihatinde bulundu.[959]

Velîd b. Abdülmelik yaptırdığı binaları süslemek için günümüzdeki kargo sistemine benzer bir yapı kurarak ihtiyaç duyduğu mozaikleri hızlı ve güvenli bir şekilde temin etti.[960] Onun kurduğu bu sistem ileride valilerin işini kolaylaştıran alternatif bir iletişim ağı oldu.

Vilâyetlerde berîd sisteminin nasıl çalıştığı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Bilinen o ki valiler, merkeze berîd göndermeden bulundukları şehirde tellal dolaştırır ve halifeye mektubu olan varsa yazıp iletilmek üzere teslim edilmesini isterlerdi.[961] Halifeye veya başkente arzu hali olan kimseler mektup yazarak berîd vasıtasıyla gönderirlerdi. Böylelikle halkın halifeye olan güvenleri artırılırdı. Çünkü halkın mektupla dahi olsa halifeye dert ve sıkıntılarını anlatması, halifenin ise onları dikkate alması halifeye saygınlık katmaktaydı.

Merkezden vilâyetlere gönderilen haberler de berîd aracılığıyla ulaştırıldı. Halifeler şehirlerin idaresi, valilerin ve diğer memurların görevleri hakkındaki emir ve talimatları berîd aracılığıyla bildirirdi. Yine vilâyetlerde ikamet eden önemli şahsiyetlere yazılan mektuplar berîde verilerek şehrin valisine teslim etmesi istenirdi. Mektupları teslim alan valiler, mektupları

---

[958] H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 160.
[959] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 273.
[960] Dineverî, s. 475; Apak, *Arap-Bizans Mücadelesi,* s. 110-111.
[961] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 274.

kontrol ettikten sonra berîd aracığıyla teslimatı gerçekleştirirlerdi.[962] Bu davranışın sebebi valinin mülki amir olduğunu ve şehirde onun bilgisi olmadan hiçbir şeyin yapılmayacağını bildirmek olsa gerek.

Kısacası berîd, valilere hem haberleşme hem de istihbarat açısından yardımcı olan birimlerden birisiydi. Haberleşme ağının gelişmiş olması valileri ve şehirleri kontrol altında tutmak isteyen merkezi idare tarafından önemsendiği için berîd teşkilâtı otoritelerini korumak isteyen Emevî halifelerince hem maddi olarak desteklenmiş hem de bu teşkilâtın üzerine her geçen gün ilaveler yapılmıştır.

2. Hâcib

Hâcib, halifeyi koruyan, makamlarına ve halifeyle konuşacakları konunun önemine göre insanları halifenin huzuruna alan yüksek dereceli devlet görevlisidir.[963] Bu tariflerden anlaşılacağı üzere halife ile halk arasında aracı olan görevliye hâcib, devlet görevleri arasında yer alan bu göreve de "Hicâbe" (Hâciblik) denilmiştir.

Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu İslam devletinde ve ondan sonra riyaset görevini devralan Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, hâciblik görevi herhangi bir kural ve kaideye bağlı olmadan ihtiyaca binaen yürütüldü. Emevîler dönemine gelindiğinde hâciblik bir devlet kurumu olduğu gibi hâcib, yüksek dereceli devlet memuru olarak idari yapılanmada yerini aldı. Ancak Emevî Devleti'nde hâciblik kurumunun mimarının kim olduğu noktasında farklı rivayetler bulunmaktadır. Hâcibliğin ilk defa Muâviye döneminde kurulduğuna dair görüşler olduğu gibi Abdülmelik b. Mervân zamanında kurulduğuna dair görüşler de vardır. Bu ihtilafla birlikte kaynakların

---

[962] İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 153; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 273.

[963] H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 139; Sarıçam,-Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi,* s. 96; Akyüz, *Hilafetin Saltana Dönüşmesi,* s. 109; M. Fuad Köprülü,"Hacib", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, V, 30; Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA,* İstanbul 1996, XIV, 508; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 114.

büyük çoğunluğu bu kurumu tesis eden kişinin Muâviye olduğu noktasında birleşirler.[964]

Merkezde halifelere yardımcı olan hâcibler gibi şehirlerde de valilere yardımcı olan hâcibler vardı. [965] Irak valisi Ziyâd'a göre hâcib olacak kişinin akıllı, zeki ve mutlaka hükümdara hizmet etmiş olması şarttı.[966] Çünkü temsil, ağırlama ve insanları idare devlet terbiyesi almakla mümkündü. Ziyâd, hâcibi Aclan'a: *"İnsanları nasıl çağırıyorsun?"* deyince o: *"Şereflerine ve yaşlarına göre çağırıyorum. Daha sonra da önemsiz kişileri çağırıyorum."* dedi. Ziyâd önemsiz kişilerin kim olduğunu sorunca o: *"Kışın yazlık, yazın kışlık elbise giyenler"* cevabını verdi. Ziyâd : *"Bu hiç iyi bir durum değil, bilseydim seni bu konuda yetiştirirdim."* dedi.[967]

Valilerin tüm işlerini organize ederek onlara yön verdiklerinden hacîbler onların elleri, ayakları ve yüzleri gibiydiler. Üstelik günlerinin büyük kısmını valilerle geçiren ve onların her hallerine şahit olan hacîblerin valiler nazarında etkileri büyüktü. Kısacası özel kalem gibi valilerin görüşmelerini düzenleyip, işlerini ayarlayan hacîbler valilerin işlerini kolaylaştırdığı gibi onların idarî alanda daha etkili olmalarını sağlamaktaydılar. Valilere yakın olmalarından dolayı onların sırdaşıydılar ve da önemli bir makamdalardı.

3. Muhtesib

Hisbe, İslâm devletlerinde genel ahlâkı ve kamu düzenini korumak, denetlemekle görevli olan müesseseye verilen ismi ifade eder.[968] Hisbe işini ifâ

---

[964] H. İbrahim-Ali İbrahim, *Nuzum,* s. 162; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 138; Sarıçam-Erşahin, s. 96; Suphi Salih, s. 187; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 102.

[965] M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 201; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 114.

[966] Ya'kûbî, II, 235; Akyüz, *Hilafetin Saltana,* s. 109.

[967] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 128; Akyüz, *Hilafetin Saltana,* s. 109.

[968] İbn Manzur, "Hasebe", *Lisânu'l-Arab*, I, 314-315; Yusûf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, Baylan matbaası, Ankara 1975, s. 42; E.V. Zambaur, "Hisbe", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I, 540; Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 133; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 200; Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2002, s. 27.

etmekle görevli memura çoğunlukla "*Muhtesib*" denilmekle birlikte "*Vâli'l-Hisbe*", "*Veliyyû'l-Hisbe*", "*Mütevelli'l-Hisbe*" ve "*Nâzıri'l-Hisbe*" de denilmiştir.[969]

Muhtesibin temel görevi iyiliği emredip, kötülüklere mani olmaktı. Bu sebepledir ki o, çarşı ve pazarın düzeninin sağlanmasından, fahiş fiyat artışına engel olmaktan, eksik tartılara mani olmak için ölçü ve tartının kontrolünden, borçluların borcunu ödemesinden, insan hayatını tehlikeye sokabilecek yapıların ıslahı ile şeriat, örf ve ahlak değerlerinin korunmasından sorumluydu.[970]

Resmî statü itibariyle muhtesibler vali ve kadılardan sonra gelirlerdi. Dolayısıyla valilerin muhtesipler üzerinde tasarruf salahiyetleri vardı.[971] Zaten normal şartlarda pazar denetimi ve aralarındaki çeşitli farklılıklar yüzünden halkın şikâyetlerine sebep olan ölçü tartı alet ve dirhemlerinin eşitliğini sağlama sorumluluğunu valinin görevlerindendi. Vali de işlerinin yoğunluğu sebebiyle şehrin en güvenilir adam veya eşraflarını seçerek hisbe görevini onlara tevdii ederdi.

Kısacası valiler şehirlerde düzeni sağlaması ve kamu hukukunun düzenli işlemesi için muhtesipler tayin etmekteydiler. Muhtesipler de yetki ve salahiyetleri ölçülerinde görevlerini îfâ ederek valilere yardımcı olmaktaydılar.

4. Kadı

Hz. Ömer döneminde fetihlerin artması ile İslâm devlet sınırları genişledi ve farklı kültür, din, dil, ırktan insanlar, İslâm tebaasına katıldı. Bu çeşitlilik beraberinde anlaşmazlıkları getirdiği gibi dava sayısını da arttırdı. Yargı-

---

[969] Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133; Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 217; a. mlf, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Zafer Matbaası, İstanbul 1987, s. 13.

[970] Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şa fî Sınâati'l-İnşâ*, thk., Ali et-Tavil, Beyrut 1987, V, 452; İbn Teymiyye, *Hisbe*, çev., Cemal Güzel, Tevhid Yayınları, İstanbul 1996, s. 13; Maverdî, s. 315; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 200-201; Kavakçı, s.60-90.

[971] Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133-137.

da meydana gelen dava artışı idarî, askerî, dinî, siyasî, ilmi ve ekonomik görevleri olan halife ve valilerin yetersiz kalmalarını da beraberinde getirdi. Öyle ki, merkezde halifeler taşra da ise valiler tüm işlerini bir kenara bırakıp yargı işine yoğunlaşsalar dahi ancak biriken davaların içinden çıkabilirlerdi. Hz. Ömer bu tıkanıklığı çözmek için merkezde halifeye ve vilâyetlerde valilere karşı sorumlu olan kadılar tayin etti ve onlara devlet hazinesinden maaş bağladı.[972]

Yargının işleyişini Hz. Ömer'in oluşturduğu sisteme göre devam ettiren Emevîler bu görevi vali ve kadıya tevcih ettiler. Yargı işinin kadılara devredilmesi halife veya valilerin bu alandaki sorumluluklarını ortadan kaldırmıyordu. Halife ve valiler, kadıların bakmaktan çekindiği veya karar vermesine rağmen hükmüne itiraz edildiği durumlar ile davalının yüksek kademeli devlet memuru olması durumunda üst mahkemeye başkanlık ederlerdi. Mezâlim mahkemesi adı verilen bu mahkemeler sebebiyle valiler bizzat yargı sürecine dahil oluyorlardı.[973]

Kadılar kararlarında tam bağımsız olmakla birlikte halife ve valiler tarafından kararları kontrol edilirdi. Onlardan adâletten sapanlar azledilirlerdi. Kindî'nin anlattığına göre, kadı Yahya b. Meymûn el-Hadrâmî'nin bülûğa erdikten sonra mahkemeye başvuran bir yetim hakkında adâletsiz davrandığı halife Hişam'a duyurulmuştu. Bunun üzerine halife Mısır valisine şu emri gönderdi: "*Yahya'yı kadılık görevinden derhal azlet. Kendisine yaptıklarından dolayı ayıplayıp kovduğumu bildir. Ordunun içerisinden dürüst, namuslu, Allah'tan korkan ve kınayanın kınamasından korkmayan bir adamı kadılığa getir.*"[974] Bu dönem kadıları valiler üzerinde etkiliydi, ancak kadıların valiler üzerinde etkinlikleri söz konusu değildi. Çünkü dönemin valileri daha baskın konumdaydılar ve yetkilerini kadılarla paylaşmaya hiç niyetleri yoktu.

---

972 Kettânî, I, 409; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 196; Kılıç, *Valilik,* s. 96; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114.
973 Kılıç, *Valilik,* s. 96-97.
974 Kindî, s. 423; H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 199.

Kadıların verdikleri hükümler valilerin işlerini kolaylaştırabileceği gibi onların işlerini zora da sokabilirdi. Yani kadının bir isyancıyı haklı bulması ve o isyancı ile savaşmanın caiz olmadığı doğrultusunda hüküm vermesi valilerin isyancılarla olan mücadelelerini zor sokabilirdi. Tam tersi bir hüküm ise onların mücadelelerine güç katardı. Bu sebepledir ki önceleri ehil gördüğü kişileri kadı tayin eden Haccâc b. Yusuf, sonraları güven duyduğu kişileri seçti. [975]

5. Kâtip

Kâtip, Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen halifeler ile devlet görevlilerin iç-dış yazışmalarını tanzim eden yazı memurlarına verilen isimdir. Hz. Peygamber, çeşitli yazışmalar için kâtipler görevlendirmiştir.[976] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde her halifenin özel bir kâtibi bulunduğu gibi çeşitli görevler için de ayrı kâtipleri vardı. Hz. Ömer zamanında divanların kurulması ile resmî kitabetin alanı genişletildi ve kâtiplerin görevleri arasına divan hesaplarının tutulması, askerlerin isim ve maaşlarının yazılması da dahil edildi.[977]

Divan kâtipliği, Emevî halifesi Muâviye zamanında *"Dîvânü'r-Resâil"* adı altında müesseseleştirildi.[978] Katiplik dairesi ile birlikte divanların Arapçaya çevrilmesi ve tedvînin Arap dilinde yapılması kâtipliğin önemini arttırdı.[979] Edebiyat kabiliyeti bulunan ve devlet mekanizması içerisindeki makamların hiyerarşik düzenini bilen kâtiplerin istihdamı, zaman içerisinde

---

975 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 133.

976 H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 137; F. Krenkovv, "Kâtib", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VI, 431; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 101. Kaynaklardaki farklı bilgilere göre bu kâtiplerin sayısı yirmiüç ile kırkiki arasında değişmektedir. Bu hususta bkz. H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 137; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 49.

977 Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 114-115.

978 Cahşiyari, s. 15; H. İbrahim, *İslam Tarihi,* II, 137; Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49; R. Sellheim -D. Sourdel, "Kâtib", *El²,* IV, 754-757; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 101. Emevîler döneminde en az beş sınıf katip olmuştur; Mektup Katipliği, Harâç Katipliği, Ordu Katipliği, Emniyet Katipliği ve Mahkeme Katipliği. Bunların en nüfuzlusu mektupları kaleme alan katipti. Çünkü devletin sır ve işlerine muttali olan emniyet sahibi kişilerden seçilirdi. Bu hususta bkz. Suphi Salih, s. 186.

979 Ömer Ferruh, *Sadru'l-İslâm*, s. 213; Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49.

eyâlet valilikleri tarafından da benimsendi ve kâtiplik önemli bir meslek haline geldi.[980] Divanlarda görev yapan kâtiplerin büyük çoğunluğu o bölgelerin yerlileri arasından seçiliyordu. Emevîler zamanında kâtipler mektup, harâç, ordu, emniyet ve mahkeme kâtipleri olmak üzere en az beş sınıftan teşekkül ediliyordu; bunların en nüfuzlusu mektupları kaleme alanlardı.

Şehirlerde, valilerin kontrolünde, hem halife ile olan yazışmaları hem de iç yazışmaları icra etmesi için kâtipler bulunurdu. Kâtipler aynı zamanda vatandaşlardan gelen dilekçeleri kabul edip, sıraya koyduktan sonra uygun zamanda bunları valilere arz ederek karşılıklı müzakerede bulunurlardı. Valiler böylelikle resmî yazışma alışkanlığı ve kamuoyu denetimini gerçekleştirmiş olurlardı. Ancak halk arasında okuma yazma bilen kişi sayısının az olması, halkın bu yönteme pek de alışık olmaması ve valinin beş vakit camide bulunmasından dolayı halkın arzu halini sözlü ifade etmesi resmî yazışmayı elit tabaka ile sınırlı bıraktı.

Kitâbet halk arasında fazla kullanılmasa da valiler, kâtiplerine defterler tuttururlar ve onlara ilmi çalışmalar yaptırarak İslam kültürüne katkıda bulunurlardı. Bu katkılarda en önemlisi Kur'ân'ın harekelenmesi idi. İdari hayatına Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yanında kâtip olarak başlayan Basra Valisi Ziyâd b. Ebîhi'nin başlattığı Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması işi, Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf zamanında Nasr b. Âsım'ın öncülüğünde kâtiplerden oluşturulan bir heyet tarafından tamamlandı.[981]

Merkezde halifeye vilâyetlerde ise valilere yardımcı olan divan kâtiplerinin adı elbiselerinin üzerine yazılırdı. Haccâc'ın valiliği sırasında bir divan baş kâtibi ayda 300 dirhem alıyordu.[982] Valiler tayin edecekleri katipler de şu özellikleri ararlardı: İleri görüşlülük, ehliyet, çalışkanlık, bugünün işini yarına bırakmama ve emre itaat etme.[983]

---

980 Cahşiyari, s. 1-10.
981 Cahşiyari, s. 24; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 32; Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49.
982 Dûrî, "Divan", *DİA*, IX, 378.
983 Cahşiyari, *Kitâbül-Vüzerâ,* s. 16; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 269.

Kısacası devlet işlerini resmiyete döken Emevîler döneminde yazı ve yazıcılar önemli hale geldiler. Merkezde halifenin işlerini kayıt altına alan kâtipler, vilâyetlerde de valilere yardımcı olarak yapılan işlere resmî hüviyet kattılar. Bu arada ilmi çalışmalar da yaparak İslam kültürüne katkıda bulundular.

6. Sâhibü'l-Hâtem

Bir devlet müessesesi olarak *"Divânu'l-Hâtem"*, devlet başkanının mektuplarını yazma, işaretleme ve katlama işlemlerinin yapıldığı divân dairesinin adıdır. Hz. Peygamber Kisrâ, Kayser ve Necâşî gibi yabancı devlet başkanlarına mektup yazmak istediğinde kendisine onların mühürsüz mektupları okumadıkları hatırlatıldı. O da yuvarlak siyah akik taşlı gümüş şeklinde mühür edindi.[984]

Hicaz yarımadasında mühür kullanma işi her ne kadar Hz. Peygamber dönemi ile başlatılsa da kurumsal manada teşekkülü Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği sırasında olduğu noktasında ağırlıklı görüş bulunmaktadır. En azından devlet görevlilerinin yanında mühür işlerini tanzim edecek bir görevli ilk defa onun zamanında tayin edildi. Bunun sebebi ise Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd'a yazdığı mektubun tahrif edilmesiydi. Anlatıldığına göre Muâviye valisine Amr b. Zubeyr'e yüz bin dirhem yardımda bulunması için mektup yazmıştı. Amr'ın yolda mektubu tahrif ederek miktarı iki yüz bin dirheme çıkardığı anlaşılınca Muâviye, "*Divânu'l-Hâtem*" dairesinin kurulması gerekliliği fark etti. Kısa bir süre içerisinde bu daireyi kurarak görevliler tayin etti. Divânu'l-Hâtem'in başına da *"Sâhibu'l-Hâtem"* denilen emin ve ehil kişiler getirildi. Bundan sonra iki nüsha halinde yazılan mektuplar sayfanın başından yazının yazıldığı tarafa doğru katlanarak, başkası tarafından okunmasına mani olmak için işaret konulmaya başlandı. Mektuplardan bir

[984] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 269; Necati Fahri Taş- Nebi Bozkurt, "Mühür", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 529.

nüsha gönderilirken diğer nüsha Divânu'l-Hâtem tarafından arşivde muhafaza edildi. [985]

Hatem dairesi sayesinde valilerin merkezle ve diğer vilâyetlerle olan iletişimi daha güvenli hale geldi.

7. Hâres, Şurta, Ases, Ahdas ve Cilvâz

Halifelerin, valilerin ve şehirlerinin emniyetini sağlayan, düzeninin korunması, suçluların etkisiz hale getirilmesi için emek sarf eden kısacası toplumun selameti için tesis edilen emniyet güçlerine *"Şurta Teşkilâtı"* denilmiştir.[986] Emniyeti sağlamakla görevli tek bir kişiye "şurta", bu işin başında bulunan emniyet müdürüne ise *Sâhibu'ş-Şurta* denilirdi.[987] Emniyet teşkilâtının genel adı *"Şurta Teşkilâtı"* olmakla birlikte, bu teşkilâtın içerisine Hares,[988] Ases[989], Ahdas[990] ve Cilvaz[991] gibi güvenlik görevlileri de vardı.[992] Hepsinin

---

[985] Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 158; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 270.

[986] H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 160; Metin Yılmaz, "Şurta", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 242; Ayrıntılı bili için bkz. Metin Yılmaz, *İslâm Şurta Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 2003; Suphi Salih, s. 202.

[987] Suyûtî, *Tarih-i Hulefâ,* s. 65; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 430; K. V. Zettersteen, "Şurta", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, 585; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 275; Suphi Salih, s. 202; M. Hanefi Palabıyık, "İslam'ın İlk Yıllarında Emniyet ve Asayiş İşleri", *İSTEM,* 2005, cilt: III, sayı: 6, s. 147-176.

[988] Bekçi, nöbetçi, gece bekçisi anlamına gelen *"Hares"*, huzur ve güveni sağlamak için kurulan teşkilata verilen isimdir. Teşkilatın başındaki görevliye de *"Sahibü'l-Hares"* denilmekteydi. Bu hususta bkz. C.E. Bosworth, "Amîr el-Haras", *EI²,* Leiden 1995, I, 959; Aydın Tanerî, "Emîr-i Hares", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 134. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile hares (gece bekçisi) ve ases görevini edindiği bilinmektedir. Bu hususta bkz. Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's- Sahâbe,* thk., Ali muhammed Becâvî, Beyrut, 1992, III, 53; M.Yusûf Kandehlevi, *Hayâtü's-Sahâbe,* çev., Sıtkı Gülle, İstanbul 1996, II, 247-255; Kettânî, I, 456; Palabıyık, *Emniyet Teşkilatı*, s. 24; Metin Yılmaz, "Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Bekçilik/Özel Koruma", *OMÜİFD,* Samsun 2004, Sayı: 17, s. 216.

[989] "*Ases*", daha çok geceleri dolaşan, şüphelileri yakalayan, hırsızlık, gasp, katl gibi bir takım suçları engellemeyi kendilerine görev edinmiş güvenlik mensuplarına verilen isimdi. Bu hususta bkz. İbn Manzur, "Ases", *Lisânü'l-Arab,* VI, 139; Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 494; Yılmaz, *Bekçilik,* s. 216; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 112.

[990] Halife Hişam günümüzdeki jandarma teşkilatına benzeyen "*el-Ahdas*" teşkilatını kurarak görev dağılımını yeniden düzenledi. Bu hususta bkz. H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 161; Yılmaz,

ortak görevi güvenlik olduğu için ilk zamanlarda hepsi de aynı çatı altında çalıştılar.

Merkezde kurulan emniyet teşkilâtının vilâyetlerde de temsilcilikleri vardı. Zaten şehrin mülkî amiri olan valiler, şehrin güvenliğinden birinci derecede sorumluydular. Bu sebeple onlar şehirlerde *Şurta* edinir ve bazı durumlarda onlarla beraber şehrin çeşitli mahallelerini dolaşırlardı.[993] Valiler, asayişten birinci derece sorumlu oldukları için şehrin *Sâhibu'ş-Şurta*'sını bizzat kendileri tayin ederlerdi. Şurta'nın seçiminde ise işin ehli ve güvenilir olması şarttı. Ziyâd şurta için : "*Gözü pek ve uyanık olmalıdır.*" demiştir. [994] Ziyâd, sâhibü'l-hares'in yaşlı, güvenilir, dürüst ve kendisine söz söyletmeyen kimseler olması gerektiğini ifade ederdi.[995]

Şurta görevlisinin gözü pek, suçlularla mücadelede başarılı ve asayişi sağlamada gerekli tedbirleri alan birisi olması valilerce arzu edilen bir durumdu. Şayet şurta görevlisi ehil birisi ise valilerin işleri de kolaylaşacaktır. Nitekim Irak Valisi Haccâc'ın sâhibu'ş-şurta tayin ettiği Abdurrahman b. Ubeyd et-Teymî, Irak'ta güvenliğin sağlanması konusunda ona çok büyük faydalar sağlamıştır. Abdurrahman, Haccâc gibi katı yürekli, kararlı ve asık suratlı biriydi. O borçlu olanı hapsetmiş, mezar soyanı diri diri mezara gömmüş ve ev yakanı hapsettirmiştir. Böylelikle kısa sürede bölgede güvenliği sağlayarak valinin rahat bir nefes almasını sağlamıştır.[996]

"Şurta", *DİA*, XXXIX, 242. Bu görevi yürüten komutana *ise Sâhibu'l-Ahdas* denildi. Bu hususta bkz. H. İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 161; Palabıyık, *Emniyet Teşkilatı*, s. 49; Suphi Salih, s. 202.

991 "*Cilvâz*", davanın görüşüldüğü mahkeme salonuna davacı, davalı ve şahidi çağıran tarafların mahkemenin huzurunu bozması halinde huzuru sağlayan günümüzdeki zabıt katibine benzer görevi icra göreviydi. Bu hususta bkz. Palabıyık, *Emniyet Teşkilatı,* s. 51.

992 Emevîler döneminde her yerde aynı şekilde uygulanan bir emniyet teşkilatı yoktu. Üstelik bu dönemde yeni görevliler tayin edilerek bazen şurta teşkilatından ayrı bir konuma getirilebiliyordu.

993 *İslâm Şehri,* s. 54; Kılıç, *Valilik*, 98.

994 Ya'kûbî, II, 235; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 276.

995 Zeydan, I, 116; Tanerî, "Emîr-i Hares", *DİA,* XI, 134.

996 Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 110; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 172.

Emevî valileri içerisinde ciddi asayiş tedbirleri alan Ziyâd b. Ebîhi'idi.[997] O Basra'ya vali tayin edildiğinde, Basra her zaman olduğu gibi karışıklıkların ve isyanların şehriydi. Ziyâd'a göre bu şehri elde tutmanın yolu ise teşkilâtlı bir emniyet sistemi, sıkı yönetim ve bazen de zorba olmakla mümkündü. Bu kanaatte olan Ziyâd, ases, hares, ahdas ve şurtadan oluşan teşkilâtı güçlendirdi. Bunlar Basra'da on bin, Kûfe'de dört bin kişiydiler.[998] Sonra güvenliği sağlamak için yeni tedbirler aldı. O, yatsı namazını biraz tehir ederek kılar ve sonra birisine Bakara sûresini veya ona benzer bir sûreyi tertil ile okumasını emreder, sonra da bir adamın şehrin bir ucundan öbür ucuna gideceği bir müddet kadar daha beklerdi. Akabinde yasağa riayet edilmesi için asesleri devriye gezdirdi.[999] Bu saatten sonra yolda gördükleri kimseyi öldürmelerini emrederdi.

Şurta teşkilâtı güvenliği sağladığı gibi birçok suçun işlenmesine veya büyümeden ortadan kaldırılmasına vesile olmaktaydı. Nitekim Muhtar es-Sakafî ve İbn Eş'as ayaklanmalarının daha önceden haber alınarak gerekli önlemlerin alınması ases ve şurtanın bazı evlerdeki olup bitenleri dinlemesi sayesinde olmuştu.[1000]Şehirlerde isyan, fitne çıkaran ve suç işleyen pek çok kişi şurta ve ahdas vesilesi ile tevkif edilerek etkisiz hale getirilirdi.

Şurta amiri valinin güvendiği ve çoğu zaman işlerini Emânet ettiği kişiydi. Valilerin görevleri başında olamadıkları zamanlarda vekilleri genellikle sâhibu'ş-şurtalar olurdu. Mısır valisi Amr b. el-Âs hastalanınca sâhibu'ş-şurta'sı Hârice b. Huzâfe namaz kıldırmak için tayin edildiği için Hâricilerin suikastına o maruz kaldı. Mesleme b. Muhalled İskenderiyye'ye gidince yerine sâhibu'ş-şurta'sı Âbis b. Sâ'id'i vekil bıraktı.[1001] Ziyâd'ın şurtası Semûre b. Cündeb de senenin altı ayı Basra'da bulunan halifenin Kûfe'deki vekiliydi.

---

[997] Halife b. Hayyât, s. 159.
[998] P.K. Hitti, II, 312.
[999] Taberî, *Tarih,* IV, 86.
[1000] Yılmaz, *İstihbarat,* s. 185.
[1001] Taberî, *Tarih,* IV, 88; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 278.

C. VALİLERİN GÜNLÜK HAYATLARI VE BİR TAKIM UYGULAMARI

1. Valilerin Maaşları

Devlet adına görev yapan memurlara, günlük hayatlarını devam ettirecek ve ailelerinin geçimlerini sağlayacak oranda devlet gelirlerinden ücret verilmiştir. Aylık veya yıllık yapılan bu tip ödemelere maaş, atâ, rızk vb. isimler verilmiştir. İslam tarihinde Hz. Ömer'in Divân Teşkilâtını kurmasıyla devlete hizmet eden asker, memur, kadı, vali ve komutanlara düzenli maaşlar tahsis edilmiştir.[1002] Hz. Ömer ile başlayan bu uygulama sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür.

Emevîler dönemine gelindiğinde devletin gelirleri her geçen gün arttığından devlet görevlileri de hatırı sayılır maaşlar aldılar. Bu gelirlerden valiler de paylarını düşen oranda istifade ettiler. Fakat onların maaşları sabit değildi. Bu farklığın başlıca nedenlerinden birisi valilerin görev yaptıkları yerlerin gelirlerinin düşük veya yüksek olması gerçeğiydi. Çünkü her bölgenin gelirleri kendi bölgelerinde bulunan beytülmâlde toplanıyordu.[1003] Valiler de maaşlarını kendilerine bağlı bulunan beytülmâlde biriken paralardan almaktaydılar. Beytülmâlin geliri fazla ise valilerin maaşı da fazla, az ise valilerin maaşı da düşük olurdu. Mesela fethin ve tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu Irak bölgesinin geliri fazla olduğundan valilere düşen hisse de fazlaydı. Diğer taraftan gelirlerin az olduğu Hicaz bölgesinde görev yapan valilere düşen hisse de bu oranda azdı.[1004]

Valilerin maaşlarının farklı olmasının bir sebebi de valilerin halifeler ile yaptıkları anlaşmaların yani gelirlerin sarf yerlerini belirleyen mukavelelerin farklı olmasıydı. Mesela Amr b. el-Âs Mısır'a vali tayin edildiğinde Muâviye ile yaptığı mukavele sonunda buranın gelirlerini *"Tu'me"* şeklinde almış-

---

[1002] Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 115.
[1003] Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 93-94
[1004] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 333.

tı.[1005] Buna göre Amr, tahsil ettiği gelirleri eyâletin ihtiyaçlarına harcayacak, arta kalanı ise kendisine alacaktı.[1006] Amr ile yapılan bu anlaşma neticesinde merkez payının kesildiği hisseden halifeler, valilere bu fırsatı bir daha vermek istemediler. Nitekim Amr'dan sonra Mısır valiliğine atanan valiler ile yapılan anlaşmalarda valilerin bütçe fazlasının merkeze göndermeleri istendi. Bu sebeple Mısır valisi Mesleme b. Muhalled, gelirlerini topladıktan sonra harcama yapılacak yerlere harcamasını yapmış ve arta kalan altı bin dinarı merkeze göndermişti.[1007]

Halifelerin valilere verdikleri değer ile valilerin halifelerde bırakmış oldukları etkiler de maaşların farklı olmasına neden olabiliyordu. Mesela Ziyâd'ı kazanmak için her yöntemi deneyen Muâviye, onu kazandıktan sonra onun kendisine olan meylini artırmak için onun dilediği kadar maaş alması konusunda ona izin verdi.[1008] Maaşların belli bir standardın olmamasından faydalanan Ziyad, kendisine bağlı valilerinin maaşlarını biner dirhem artırdı. Kendi maaşını ise yirmi beş bin dirheme çıkardı. [1009] Burada dikkati çeken bir diğer husus da büyük ve daha önemli şehirlerin valileri ile küçük ve dikkatlerden uzak şehirlerin valilerinin maaşlarının aynı olmadığıydı. Demek ki şehirlerin büyüklüğü-küçüklüğü ile öneme haiz olup olmayanı, maaşların farklı olmasına sebebiyet verebiliyordu.

Valilerin maaşları halifelere göre de değişmiştir. Her halife kendi döneminin mali gelir ve giderlerine uygun olarak, ara sıra da maslahat ilkesine

---

[1005] Arapça bir kelime olan Tu'me ta'am kökünden türemiştir. Sözlükte yiyecek, nesne, ikram ve ziyafet anlamlarına gelir. Terim olarak İhtiyaç sahiplerine ve devlet görevlilerine mülkiyeti devlete ait yerlerden ayrılan tahsilattır. İslâmî literatürde ise Hz. Peygamber'in hanımlarından başlayarak ihtiyaç sahiplerine ve devlet görevlilerine devlete ait yerden belli bir ödenek tahsis etmektir. Bu hususta bkz. Celâl Yeniçeri, "Tu'me", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 371.

[1006] Yakubi, II, 221; Kindî, *Vulat*, 31; Zeydan, I, 206; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 336; Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 77. Tu'me ile Mısır'ın gelirlerine sahip olan Amr b. el-Âs : *"Mısır valiliği hilâfete denktir."* Sözünü doğrulamış oluyordu. Bu hususta bkz. Özkuyumcu, *Kuzey Afrika*, s. 77.

[1007] Yak'ubî, II, 233.

[1008] Zeydan, I, 206.

[1009] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 310.

göre valilerine maaşlar taksim etmişlerdir. Mesela maslahat ilkesine uygun hareket eden Ömer b. Abdülaziz, kendisi ve ailesinin nafakası için aylık 60 dirhem alırken, döneminde valilerine takdir ettiği maaş 300 dinardı. Bu konuda halk tarafından kendisine karşı: *"Siz kendiniz bu kadar aylık alırken valiler daha fazla almaktadır. Bu durum doğru mudur?"* denildiğinde, Halife: *"Ben onları yanlış işlere tevessül edip haksız kazanç elde etmelerinden müstağni kılmak istediğim için bu şekilde bir takdirde bulundum."* demiştir.[1010] Başka bir rivayette de: *"Valiler para sıkıntısı çekmezlerse, bütün ihtiyaçları karşılanırsa, müslümanların işlerine kendilerini vakfederler."* demiştir.[1011]

Valilerin maaşlarının yanında ek gelir kaynakları da vardı.[1012] Bunlar ticaret yapmak, devlet gelirlerinin bir kısmına el koymak, vergi olarak alınan hububatın satışında spekülasyon yapmak ve hediye almaktan ibaretti. Özellikle valilerin çiftlikler kurarak tarıma yönelmeleri onları zengin etmeye yetmekteydi. Şu bir gerçek ki Irak bölgesindeki geniş araziler, valilerce ıslah edildikten sonra geniş çiftlikler kurulmuş ve birçok Irak valisi bu sayede zengin olmuştu. Bu yolla zengin olanların en çarpıcı örneği Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'dir.[1013] Hâlid, Irak genel valiliği döneminde geniş arazilere sahip olmuş ve servetini çok arttırmıştı. Para kazanma hırsı onda o kadar ileri safhalara ulaşmıştı ki merkez payını göndermek yerine îmâr-iskan işlerinde kullanacağını bahane ederek birçok nehir açtırmıştı. Her bir nehirden gelir elde etmişti. Kısacası Irak'ın gelirlerini merkeze göndermemek için Irak'a yatırım göstererek kendi menfaatine kullanmaktaydı.[1014] Bazı valiler Hâlid gibi büyük servet elde etmişler, halifeler de bunları hesaba çekmeye çalışmışlardır.[1015]

1010 Suyûtî, *Hulefâ* s. 182; Köse, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 94.
1011 İbn Kesîr, IX, 329.
1012 Irak genel valisi Ziyad'ın ek tahsilatı yıllık yüzbin dirhemdi. Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 310.
1013 Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.56.
1014 Dineverî, s. 501; Enginar, s. 53-54; Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.53.
1015 Durî, "Emir", *DİA,* XI, 122.

2. Valilerin Kıyafetleri

Hz. Ömer döneminde giyim-kuşam ve lükse düşkünlüğü ile eleştirilere maruz kalan Muâviye, hilafeti ile birlikte arzularına ulaştı. Kendisini halktan ayıran, krallar gibi olmaya yaklaştıran kıyafetler tercih etti. Halifenin sıkı takipçisi olan valiler de kıyafet özentisinde geç kalmadılar. Bu sebeple onların kafalarına taktıkları sarıklar ve üzerlerine giyindikleri cübbeler halkın kullandıklarından farklı oldu. Valiler kendilerini halktan ayırmak için kırmızı renkli, ipek kumaştan yapılmış sarık (imâme) takmayı adet haline getirdiler.[1016] Sarıkları genellikle ipek kumaştan dikilirdi. Sarık altına, Farslılardan alınan ve İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Araplar arasında yaygın olan, müstakil olarak kullanıldığı gibi daha ziyâde sarık altına takılan klansüve isimli başörtüsü örtünürlerdi. Vali huzuruna çıkacak kimse de özellikle kalansüve takardı. Bu giyim tarzı devlet büyüklerine karsı saygı ve hürmet göstergesi idi.[1017]

Arapların en yaygın giyecek türü olan cübbe, halifeler ve valilerin vazgeçilmez giysileri arasındaydı. Onların giyindikleri cübbelerin rengi, kumaş kalitesi, işlemesi/nakışı halkın giydiği cübbeler arasındaki fark vardı. Seçkin zümre pahalı kaliteli kumaştan yapılmış uzun ve geniş cübbe giyerken, halkın cübbeleri daha kısa olurdu.[1018]

Anlaşılan o ki halktan ayrılmak ve kendilerine resmî hava katmak için kendilerine farklı bir giyim tarzı belirleyen halifelerin giyim tarzı valilerce örnek alınmaktaydı. Bu sebeple valiler de kendilerini halktan ayıracak gösterişli ve pahalı giyecekler tercih ederek valiliğe has giyim tarzı meydana getirmişlerdir.

[1016] Kırmızı renkli ilk sarığı ilk defa Haccac b. Yusûf'un taktığı söylenir. Haccac Kırmızı sarık takmakla kanı hatırlatarak insanlara korku ve göz dağı vermeyi hedeflemişti. Haccac'la birlikte Irak valileri arasında kırmızı sarık yaygınlık kazandı.

[1017] Metin Yılmaz, "Resmi Kıyafetler", *OMÜİFD*, Sayı: 26-27, s. 247-248.

[1018] Söylemez, *Kûfe*, s .306; Yılmaz, *Resmi Kıyafetler,* s. 248.

3. Valilerin Bastırdıkları Paralar:

Hz. Peygamber zamanında İslam devletinin hükümranlığının tam manasıyla inkişaf etmemesinden ve para reformu için uygun zeminin olmamasından olsa gerek yeni bir para basılmadı. Tedâvülde olan paralarla ticari hayat devam ettirildi.[1019] Hz. Ömer'in başlattığı fütuhat ile Sasânî devletinin hâkimiyetine son verilmesi, Mısır ve Suriye'de de Bizans'a karşı üstünlük sağlanması hâkimiyetin sembolü olan paralarında değişmesi gerekli kılmaktaydı. Ancak fethedilen bölgelerden sıcak para akışının devam etmesi yeni para basımı mümkün kılmamaktaydı. Bütçeyi daraltmak istemeyen Hz. Ömer, Mısır ve Suriye'den gelen dinarlar ile İran bölgesinden gelen dirhemleri tedavülde bıraktı. Ancak onları olduğu şekliyle kabul etmedi. Üzerlerinde bir takım tasarruflarda bulundu. Yani bu paraların üzerlerine İslâm devletini simgeleyen semboller ekletti.[1020]

Hz. Ömer'in açtığı çığırı takip eden Basra valisi Ma'âkal b. Yesâr İran dirhemleri üzerine İslâmî figürler ekletti. Daha sonra Hz. Osman, Muâviye, Abdullah b. Zübeyr ile Emevî valilerinden Ziyâd b. Ebîhi, Abdullah b. Âmir, Ubeydullah b. Ziyâd, Abdulah b. Hazm, Ümeyye b. Abdullah, Abdulah b. Ümeyye, Muğîre b. Mühelleb, Hâlid b. Abdullah, Bişr b. Mervân, Ubeydullah b. Ebû Bekre, Mühelleb b. Ebû Sufra, Abdurrahman b. Muhammed bulundukları bölgelerde paralar bastırdılar.[1021] Ancak darp edilen paralar tamamen İslâmi tarzda basılmadı ve ülke geneline yayılan bir çalışma olmadı.

Aslında Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde Irak genel valisi Ziyâd b. Ebih para reformunu ciddi ciddi gündeme getirdi ve bu konuda ısrarcı oldu. Çünkü Sâsâni devletinin yıkılması sonucu dirhemlere hile karıştırılmış, bo-

---

[1019] Zeydan, I, 178; Emre Şimşek, *Abbâsîler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para,* Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basımamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2010, s. 34-35.

[1020] İbrahim Tözen, *Arap-Sasânî Paraları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Nümismatik Yayınları, İstanbul 1975, s. 3; Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 50- 55; Mehmet Erkal, "İslamın İlk Devirlerinde Para ve Zekât Nisâbının Hesaplanması", *MÜİFD,* İstanbul 1985, Sayı: 3, s. 86; Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İSTEM*, Konya 2010, Cilt: VIII, Sayı: 15, s. 82.

[1021] İbn Sa'd, VII, 129; Kurt, *Horâsân ve Maveraü'n-Nehr*, s. 284; Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 46.

zuk İran dirhemleri İslam pazarlarını doldurmuştu. Bu durum en çok dirhemin yoğun olarak kullanıldığı Irak eyâletni ve dolayısıyla Ziyâd'ı etkilemekteydi. Nitekim dirhemlere hile karışması devletin gelirlerinin istenilen miktar ve nitelikte tahsil edilmesine mani olduğu gibi ticarî hayatı da her geçen gün olumsuz etkilemekteydi. Dolayısıyla bu krizi aşmak isteyen Ziyad, hiç olmazsa kendi bölgesinde tereddütlerden uzak tek tip paranın basılmasını savundu. Fırsat buldukça Muâviye'ye para bastırmasını teklif etti. Muâviye, Ziyad b. Ebih'in teklifi üzerine kendi adına altı dânikten noksan olan ve *"kara dirhem"* denilen, ağırlığı 15 kırattan bir veya iki habbe noksan paralar kestirdi, daha sonra Ziyad da bu paralardan kendi adına bastırdı. Muâviye'nin üzerinde kılıç kuşanmış bir adam figürüyle kestirdiği bu paralar beğenilmedi, hatta ihtiyar bir asker Muâviye'nin yanına çıkarak, bu sikkeleri şerli ve kötü bulduklarını söyledi.[1022] Sonuç olarak Ziyâd'ın ısrarıyla bastırılan paralar kalıcı ve reform niteliğinde olmadı.

Ülke genelinde yabancı paraları kaldırarak, tamamen islâmî anlayışa uygun yazı, sembol ve içeriğe sahip paraları bastıran ilk kişi Abdülmelik b. Mervân oldu.[1023] Onun zamanında devlet kendini ayakta tutabilecek maddi özgürlüğe kavuşmuştu. Artık devletin kendi parasını darp ettirme zamanı gelmişti. Hatta devletin gelirleri olan harâc, cizye, zekât, öşür vb. vergilerin eşit toplanabilmesi için ülke genelinde tek tip paranın kullanılması zaruriydi. Ayrıca çeşitli ebat ve kalitedeki madeni paraları birbirleriyle doğru bir orana getirmek çok güç olduğu gibi, bunlar, para dolaşımını engellemekle kalmayıp, paranın taklit edilmesine elverişli ortam sağlıyorlardı.[1024] Bunlardan dolayı yeni para basımını zaruri gören Abdülmelik, Bizans'a olan kız-

---

[1022] Şimşek, *Para*, s. 39.

[1023] Belazûrî, *Fütûh*, 453; Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferra, *Ahkamu's-Sultaniyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1403/1938, s.181; Mâverdî, s. 197; Zeydan, I, 184-185; Erkal, *İslamın İlk Devirlerinde Para,* s. 86; Hizmetli, *Para,* s. 82. Maverdî ve Ebû Ya'lâ gibi bir çok müellif ilk islam parasının Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından bastırıldığında hem fikirdiler.

[1024] İbrahim Artuk, "Sikke", *İA,* MEB Yayınları, İstanbul 1966, X, 621; Enginar, s. 74

gınlığıyla da para basımına karar verdi.[1025] Abdülmelik'i kızdıran olay ise şu oldu:

Kağıt üretim merkezi olan Mısır'dan, Bizans'a kağıt ihraç edilirdi. İhraç edilen kağıtların üzerine, matbaada çalışan Mısırlı memurlar haç resmi çizer ve Hz. İsa'yı tasvir eden motifler işlerlerdi. Ekonomik özgürlüğünü sağlayan Abdülmelik kağıtların üzerindeki bu ibareyi değiştirerek kağıtların üzerine İhlas Suresi'nin ilk âyetini, sonuna da Hz. Peygamber'in ismini yazmalarını emretti. Bu değişikliğe sinirlenen Bizans imparatoru *Leontius* derhal bunun terkedilerek eskiden olduğu gibi kendi kutsal işaretlerinin konulmasını, aksi halde kendi dinarları üzerine Hz. Muhammed'in ismini alaylı bir şekilde bastıracaklarını bildirdi. İmparatorun tehdidine fırsat vermek istemeyen Abdülmelik istişarede bulunduktan sonra ülke genelinde Bizans dinarını kaldırdığını ilan ederek altın ve gümüşten dinar ve dirhemler darp ettirdi.[1026] Bu paraların bir yüzüne Hz. Peygamber'in adını yazdırdı, sonra bunları İmparatorluğun bütün bölgelerine yollayarak, bunlardan başka bir para ile alış-veriş yapacak kimselerin idamla cezalandırılmasını emretti.

Halife Abdülmelik b. Mervân'ın parayla ilgili Reformları Haccâc b. Yusûf'u da harekete geçirdi. [1027] O, öncelikle bir darphâne (Dâru Darb) kurdurdu. Burada para darbı yapabilenleri topladı ve külçe halinde olan madenlerden devlet adına para kesimi yaptırdı. *"Bagliyye"* denilen dirhemler bastırdı, bunların bir yüzüne *"Bismillâh"* diğer yüzüne ise "el-Haccâc" yazdırdı. Bir yıl sonra ise bu paraların üzerlerine *"Allâhu Ehad, Allâhu's-Samed"* ibaresini koydurdu. Haccâc'ın bu işin başına Sümeyr adlı bir yahudiyi getirmesinden dolayı *"Sümeyriyye"* diye anılan sikkelerin üzerindeki bu ifade-

---

[1025] Erkal, *İslamın İlk Devirlerinde Para,* s. 89. Onun bastırdığı paralar için bkz. John Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins*, Londra 1956.

[1026] Mâverdî, s. 197; Wellhausen, *Arap Devleti,* s. 102; Erkal, *Para*, s. 90.

[1027] İbrahim Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki İslâmi Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1970; s. 9-33; Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 32; İsmail Serdar Duman, *Emevîler'de Sosyal Hayat*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2004, s. 59.

leri ulemâ tarafından hoş karşılamadı ve sikkelere "*ed-derâhimü'l-mekrûhe*" adı verildi.[1028]

Abdülmelik ve Haccâc'ın bastırdığı paralar uzun süre tedavülde kaldı. Daha sonraki devirlerde özellikle, Yezîd b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik döneminde valiler tarafından bastırılan paralar şöhret kazandı.[1029] Bu meşhur paralardan birisi sonra Yezîd b. Abdülmelik zamanında, Ömer b. Hübeyre'nin bastırdığı paraydı. Ömer, Irak valisi olunca para işlerine el attı. Haccâc'ın dirhemlerinden daha büyük dirhemler bastırdı. Bastırdığı paralara nesebine nispetle *"Hubeyriye"* denildi. [1030]

Ömer b. Hübeyre'den sonra Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî para basımıyla ilgilendi. Önceki dirhemlerden daha ağır dirhem bastırdı. [1031] Hâlid Vâsıt'ta 7 dânek ağırlığında paralar bastırdı. Vâsıt haricindeki bütün şehirlerde de sikke basımı durdurdu. Hâlid, bu hususta çok kararlı davranarak hile yapan ayarcı ve baskıcılar ile izinsiz para basanları cezalandırdı. Bastırdığı paralar Hâlid'e nispetle *"Hâlidiyye"* denildi. Uzun yıllar dirhemler Hâlid'in sikkeleri üzerine basıldı.[1032] Sikke darbı ve ayarı konusunda çok titiz davranan Hâlid'in bastırdığı *"Hâlidiyye"* sikkeleri Emevî paralarının en değerlilerindendi.[1033] Hâlid'den sonra para bastırma işine Yusûf b. Ömer baktı. [1034] Yûsuf Irak valisi olunca, sikkeyi küçültüp yeniden altı dânek ölçüsüne getirerek Vâsıt'ta bastırdı. Bu sikkelere de onun adına nispetle *"Yûsufiyye"* denildi.[1035]

[1028] Çelik, *Haccac b. Yusuf,* s. 32-33; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 400.

[1029] Henri Lavoix, *el-Meskûkâtü'l-İslâmî fî Mektebetü'l-Vataniyye fî Paris*, Demmâm, 2002, s. 7-100; Mâverdî, s. 197; Erkal, *İslamın İlk Devirlerinde Para,* s. 91.

[1030] Zeydan, I, 185; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 204.

[1031] Mâverdî, s. 197; Zeydan, I, 185.

[1032] Zeydan, I, 185; Enginar, s. 75; Zeydan, I, 122.

[1033] Özaydın, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, XV, 281-282; Enginar, s. 75; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 123.

[1034] Mâverdî, *Ahkâmu's Sultaniyye*, s. 197.

[1035] Zeydan, I, 185; Aycan- Sarıçam, *Emevîler,* s. 123; Enginar, s. 75-76; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 204.

Abdülmelik'ten sonra özellikle Irak valileri tarafından para bastırılmasının sebebi Irak bölgesinin gelirini düzenli hale getirerek maliyeye işlerlik kazandırmaktı. Yani parayı en mükemmel hale getirmek için, sahadaki sorunları da dikkate alarak, her birisi paraya ayar çektiler. Bütün bu işlemlerin neticesinde Yusûf b. Ömer'e nispetle "*Yûsufiyye*", Ömer b. Hubeyre'ye nispetle de "*Hubeyriyye*" Hâlid el-Kasrî'ye nispetle "*Hâlidiyye*" isimli paralar tedavülde yer edindi. Bu paraların ayarları o kadar güzeldi ki Abbasî halifesi Mansur, harâç vergisi olarak, Emevîlerin çıkardığı paralardan başka paraları kabul etmezdi.[1036]

Halifeler dururken valilerin para bastırması meselesine gelince; bilindiği üzere halifeler şehirlerin maliyesini bizzat yürütmek yerine bu görevini valilerine devretmişti. Halifeler için önemli olan şehirlerden düzenli ve her geçen gün artan gelirlerin merkeze gönderilmesiydi. Hal böyle olunca halifeler gelirlerini artırmaları için valilerin işlerine fazla karışmadılar, hatta onların gelir artırıcı girişimlerine ses çıkarmadılar. Para reformu da gelir arttırıcı girişimlerinden birisi olunca halifeler bu konuda valilerin işine fazla karışmadılar. Ancak onları da tamamen serbest bırakmadılar. Nitekim para bastırmak isteyen vali bunu keyfi değil de halifenin iznini aldıktan sonra yapabiliyordu.

Sonuç olarak valiler darphâneler kurdurarak para bastırdılar. Basılan paralara ise genellikle kendi isimlerini yazdırdılar. Paralarda valilerin isimleri yazdığı için paraları onların adıyla anıldı ve bazıları meşhur oldular. Para konusunda valiler tek yetkili olmakla birlikte paranın tipi ve ağırlığı konusunda halifelerin görüşlerini alırlardı.[1037]

4. Valilerin Toplantı Mekanları

Mescitlerin parlamento meclisi özelliğini kaybetmediği Emevîler döneminde halifeler, toplantılarını konunun önemine göre ya saraylarında ya da

---

1036 Mâverdî, s. 197

1037 Durî, "Emir", *DİA*, XI, 122.

mescitlerde yaparlardı. Ancak alınan kararlar insanlara yine mescitlerde duyurulurdu.[1038] Halifeler gibi valiler de konuşulacak konuya göre saraylarında veya mescitlerde halkla bir araya gelerek murakabede bulunurlardı. Belli bir müddet sonra valiler, güvenlik kaygıları nedeniyle toplantı mekanı olarak daha çok sarayları tercih eder oldular. Nitekim Ziyâd b. Ebîhi, Mugîre b. Şu'be'nin vefatıyla Kûfe'ye vali olarak atandıktan sonra halka hutbesini okumak üzere mescide gitmiş; ancak Kûfe halkı tarafından taşlanmıştı. Ziyâd bu olay üzerine kendi can güvenliğini korumak ve itibarını artırmak amacıyla Kûfe'de müstahkem bir köşk yaptırdı.[1039] Bundan sonra o, toplantılarını genellikle sarayında tertip etmeye başladı. Ancak büyük toplantılar için mescide gittiği de oluyordu. Esasında valiler halkın tamamını ilgilendiren konular için mescide gidiyorlar, günlük işlerini ise saraylarına yapıyorlardı. Mesela Ziyâd'ın ölümünden bir müddet sonra Irak genel valisi olan oğlu Ubeydullah, Yezîd b. Muâviye'nin ölüm haberini sarayında değil de mescitte açıkladı. Çünkü bu önemli bir gelişmeydi ve valinin halkın arasında olmasını gerektiriyordu. Ubeydullah, Yezîd'in ölüm haberini azatlı kölesi Humrân'dan almıştı. Humrân bu haberi alınca bunu Ubeydullah'a gizlice duyurdu ve Şam bölgesinde insanların ihtilâfından ve karışıklıklardan söz etti. Bunun üzerine Ubeydullah, halkın topluca namaza gelmesini istedi ve halk da buna icabet etti. İbn Ziyâd, minbere çıkarak Yezîd'in ölüm haberini bildirdi ve bazı konularda, onun ayıplarını sayıp döktü.[1040]

Kısaca özetlemek gerekirse mescitlerin parlamento özelliği koruduğu ve mescit-saray ayrımının kesin hatlarla çizilmediği Emevîler döneminde valiler konunun içerik ve ehemmiyetine göre bazı hallerde saraylarında bazı hallerde de mescitlerde halk ile toplantı yapmışlardır. Toplantı halkı yakından ilgilendiriyor ve konunun bizzat vali tarafından halka açıklanması gerekiyorsa bu iş için mescitler tercih edilmiştir. Görüşülecek konu vali ve kurmaylarını ilgilendiriyorsa toplantılar daha çok saraylarda yapılmıştır.

[1038] Maverdî, s. 130; Akyüz, *Hilafetin Saltana Dönüşmesi,* s. 109; Koyuncu, s. 77.
[1039] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 309.
[1040] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 482.

5. Valilerin Sarayları

İslâm mimarisinde ve devlet geleneğinde saray adı verilen yapıtı ilk defa Hz. Osman'ın Suriye valisi Muâviye b. Ebû Süfyân inşa ettirdi.[1041] Muâviye'nin hilafet makamına oturmasının ardından onu örnek alan valiler işlerini yürütecekleri saraylar inşa ettirdiler ve bu anlayış valiler arasında gelenek haline geldi.[1042] Valilerin devlet işlerini yürüttükleri ve aileleri ile ikamet ettikleri köşk tipi saraylara *"dârû'l-imâre"* veya *"kasru'l-imâre"* denilmekteydi.[1043]

İlk zamanlarda şehir planlaması içerisinde kasru'l-imâreler, Mescîd-i Cuma camilerinin hemen yanı başında yer alıyordu.[1044] Fetihle ele geçirilen şehirlerde halkın kolayca ulaşabileceği şehir merkezlerine Mescîd-i Cumalar inşa edilir, onun hemen yanına da adlî ve idarî binalar kurulurdu. Mesela fetihle ele geçirilen Şam'da şehrin merkezinde yer alan ve Hıristiyanlarla ortak kullanılan bina yıkılarak yerine büyük bir cami ve caminin yanında yer alan eski saray da onarılarak kasır yapıldı. Müslümanlar tarafından kurulan yeni şehirlerde de yerleşim planı aynı şekildeydi. Önce çevre yolların ortada birleştiği yere cuma mescidi yapılır, sonra da vali konakları inşaa edilirdi. Basra, Kûfe, Fustat ve Kayrevân'ın yapılanması bu şekildeydi. Daha sonra valiye yardımcı divânlar güvenlik teşkilâtı gibi birimler ile medrese, hamam gibi sosyal tesisler de sarayın etrafına konumlandırılırdı.[1045]

Emevîler döneminin ortalarına gelindiğinde ülkede çıkan karışıklıklar, sürtüşme, çekişme ve isyanlar sarayların camilerinin yanlarından koparıla-

---

1041 P.K. Hitti, II, 100; Koyuncu, s. 80-81. Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray" , *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 117. Şam'da inşaa ettirilen bu saraya *"Kubbetü'l-Hadrâ"* (Yeşil Saray) adı verilmiştir.

1042 İbn Sa'd, V, 35. Hicretin 44. Yılında Mervân b. Hakem Medine'de bir köşk yaptırmıştı. Medine'de ilk defa köşk yaptıran kendisi idi. İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 293.

1043 Ya'kûbî, II, 232; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 293; İbn Kesîr, VIII, 455; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 289; Can, s. 108; Kılıç, *Valilik,* s. 163; Ertuğ, "Saray", *DİA*, XXXVI, 117. Emevîler dönemindeki saraylar için bkz. Üsâme el-Âzm, *el-Müctemiû fî Asrî'l-Emevî*, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 59-61.

1044 Kayaoğlu, s. 117; Can, s. 109; Ertuğ, "Saray", *DİA*, XXXVI, 117.

1045 Ya'kûbî, II, 213; Kayaoğlu, s. 117; Can, s. 110-112.

rak şehrin daha sakin muhitlerine veya dışına taşınmasına vesile oldu. Valiler hem güvenliklerini temin için hem de halktan uzak bir şekilde aile efradıyla rahat, serbest ve lüks içinde yaşamak maksadıyla şehirden uzak yerlerde saraylar yaptırmaya başladılar. Mesela Emevîlerin Irak valisi Haccâc, Basra'da cami yanında bulunan sarayı yıktırarak şehrin dışında *"Hazîz"* diye isimlendirilen mevkiye sarayını inşa ettirdi.[1046] Onun Vâsıt şehrinde yaptırdığı saray ise alimlerce eleştiri konusu oldu. Saray diğer dârû'l-imârelerden farklı ve muhteşem yapıdaydı. Saray ortası yeşil ve yüksekçe kubbesiyle ünlüydü. Kubbe uzak mesafelerden dahi rahatça görülmekteydi. Hasan el-Basrî ve diğer alimler bu saray sebebiyle Haccâc'ı dünyevileşmekle eleştirmişlerdir.[1047]

Valilerin yaptırdıkları sarayların bazıları mimari özelliğinden dolayı bugün dahi hayranlık uyandırmaktadırlar. Nitekim Yezîd'in halifeliği zamanında Ubeydullah'ın yaptırdığı "Beydâ Sarayı" bunlardandır. Yine Ubeydullah'ın, Merbed yolu üzerinde yaptırdığı *"Hamra Sarayı"* da görkemli ve gösterişli saraylardandılar.[1048] Bunlar gibi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Kûfe yakınlarındaki bir köyü kendi mülküne geçirerek yaptırdığı "*Hâlid Sarayı*"da ve Abdülmelik döneminde Hassân b. Nu'mân'ın Berka şehrinde yaptırdığı "Kusûru Hassân" diye adlandırılan köşkleri meşhurdur.[1049]

6. Valilerin Vekilleri (Nâibleri)

Emevîler döneminde eyâletlere tayin edilen valiler, aynı anda birkaç şehri idare etmek zorundaydılar. Ancak aynı anda farklı yerlerde olamayacakları için boşluklarını dolduracak vekillere ihtiyaç duydular. Mesela Kûfe ve Basra valiliğini bir arada yürüten Ziyâd'ın aynı anda iki yerde bulunması mümkün değildi. Zaten o, altı ay Basra'da, altı ay da Kûfe'de ikamet ediyordu. Dolayısıyla onun Kûfe'ye gidince Basra'da, Basra'ya gidince Kûfe'de

---

1046 Can, s. 110.

1047 Altınay, *Emevîlerde Günlük Hayat*, s. 142; Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 151.

1048 İbn Kesîr, VIII, 455.

1049 Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, XVI, 398; Demirci, *Hâlid b. Abdullah*, s. 67.

yerine vekil bırakması gerekiyordu. O, bu iş için Semûre b. Cündeb'i uygun görmekteydi.[1050] Ziyâd gibi hem Kûfe, hem de Basra valisi olan Bîşr b. Mervân kendisi Basra'ya giderken Kûfe'ye de Amr b. Hureys'i vekili olarak görevlendirmekteydi.[1051] Bir diğer Irak valisi Haccâc, Kûfe'den Basra'ya gideceği zaman Urve b. Muğîre b. Şu'be'yi yerine vekil bırakıp gidiyordu.[1052]

Bazı zamanlarda valiler, tayin edildikleri bölgeye ulaşıncaya kadar yerlerine birilerini vekil olarak görevlendirebiliyorlardı. Genellikle başka görevlerde bulundukları için iş teslimi yapmayı bekliyorlar, bu arada da atandıkları bölgeler başı boş kalmasın diye vekiller tayin edebiliyorlardı. Mesela Mühelleb b. Ebû Sufra Horasân'a vali tayin edilince oğlu Habîb'i oraya gönderdi, kendisi de işlerini yoluna koyduktan sonra bölgeye intikal etti.[1053] Aynı şekilde halife Hişam b. Abdülmelik kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Azerbeycan, Ermenistan valisi tayin ettiği sıralarda onun bölgeye gidişine kadar Saîd b. Amr el-Hareşî'yi işleri yürütmekle görevlendirdi.[1054] Mesleme bölgeye ulaşınca Said valiliği Mesleme'ye devrederek ona tabi oldu.

7. Valilerin Yetişmeleri

Valilerin eğitimine gelince bu konuda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak aileler kendi imkanları ile çocuklarını yetiştirdikleri ve onların tecrübe kazanmalarını sağladıkları aşikârdır. Nitekim Ziyâd, oğlu Ubeydullah'ın eğitimini önemsedi, kendi mantığına ve mantalitesine uygun olan arkadaşı Hârise b. Bedr el-Ğudaî'yi ona hoca tayin etti.[1055] Bir dönem Mekke valiliğini ve daha sonra Irak genel valiliğini yürüten Haccâc b. Yusûf'un küçük yaş-

---

[1050] İbn Kesîr, VIII, 62; Şakir, III, 148; Bünyamin Erul, "Semüre b. Cündeb", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 501.

[1051] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 58.

[1052] İbn Kesîr, IX, 360; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 72.

[1053] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 133.

[1054] Ya'kûbî, II, 317; İbnü'l-Adîm, s.26-27; Hacıyev, s. 86-87.

[1055] Kramers, "Ubeydullah b. Ziyâd", *İA*, XIII, 3; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s. 322; Balıkçı, *Ubeydullah,* s. 11.

larda ilim öğrenmesi için Küttâb'a verildiği ve daha sonra da Taif'te öğretmenlik yaptığı bilinmektedir.[1056]

Hicaz genel valisi Ömer b. Abdülaziz, babasının Mısır valisi olması münasebetiyle hayatının belli bir kısmı burada geçirdi. Mısır'da kaldıktan bir müddet sonra babasının isteği üzerine Medine'ye gitti ve eğitimini burada tamamlamaya çalıştı. Sahâbenin ve hadis ravilerinin meclislerine devam etti. Ayrıca şiir ve edebiyat meclislerine katılarak kendisini yetiştirdi.

Saltanat ailesine mensup valilerin çocukluk yıllarında sarayda çağın tüm ilimlerini öğrendikleri ve ciddi bir eğitim sürecinden geçtikleri şüphesizdir. Mesela birçok vilâyet ve eyâlette valilik görevini yürüten Mesleme b. Abdülmelik'in Emevî sarayında büyüyerek askerî, idâri ve siyâsi cihetten yetiştirildiği, Kur'an, Arap nesir ve şiiri ile birlikte devrinin diğer ilimlerini burada öğrendiğini bilinmektedir.[1057] Mesleme gibi saltanat ailesine mensup kişiler yani saray hayatında büyüyen kişiler iyi bir eğitim almışlardır. Aynı şekilde halifeler gibi saraylarda yaşayan valilerin çocukları da çağın eğitimlerini alarak valilik makamına oturmuşlardır.

Emevî halifeleri vali seçecekleri kişilerin seçilmeden önceki eğitim hayatına dikkat ettikleri gibi seçildikten sonra da onların tecrübe kazanmalarına önem gösterirlerdi. Valilik için ehil görülen kişilerin önemli ve büyük şehirlerin valiliklerine getirilmeden önce kargaşadan uzak, asayişin sağlam olduğu, yürütülecek işlerin basit ve sade nitelikte olduğu sorunsuz şehirlere tayin ederlerdi. Buralarda yetişen ve devlet terbiyesi alan valiler, yetenek ve kabiliyetlerine vilâyetlere ve eyâletlere vali olarak atanırlardı. Yani valilerin çıraklık, kalfalık ve ustalık evreleri vardı.

[1056] P.K. Hitti, II, 326; Ali Delice, "Haccac b. Yusûf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *CÜİFD,* Sivas 1998, Sayı: 2, s. 446.

[1057] İbnü'l-Adîm, s.26; Hacıyev, s. 5.

8. Aile Hayatları

Valiler bürokrasiye mensup kimseler olduklarından dolayı onların evlilikleri de bürokrasiye uygun olmalıydı. Onlar İslâm dininin evlilik konusunda belirlediği ölçüler içerisinde, toplumun değer yargılarına uygun ve onları soylu, asil, şöhretli vb. gösterecek evlilikler yapmalılardı. Onların evliliklerinden beklenen gaye ve maksat sadece aile hayatı kurmak olmamalıydı. Evlilikleri Aile hayatı kurmanın yanında, toplum içerisinde onlara saygınlık, güç ve itibar sağlayacak, düşmanlıkları önleyecek, çatışmalara son verecek ve hatta kendilerini yüksek makamlara taşıyacak faydalar sağlamalıydı. Bu esasların farkında olan Emevî valilerinin büyük çoğunluğu toplumun önde gelen ailelerine mensup kızlarla evlenmeyi ilke edindiler. Bu yolla sağlanacak destek ve taraftar sayısını artırmak için ellerinden geldiği kadar çok eşle evlenme yoluna gittiler.

Kabîle hayatının hüküm sürdüğü Arap toplumunda, kabîlelerin desteğini almanın yollarından birisi de onlarla akrabalık bağı kurmaktı. Evlilik yoluyla sağlanan bağ çoğu zaman akraba olan kabîlenin yardım ve desteğini beraberinde getiriyordu. Bu tür destekleri önemseyen valiler, güçlü kabîlelerden kendilerine veya yakın akrabalarına kız alıp-kız vererek iktidarlarını sağlamlaştırmayı hedeflediler. Onlar için sağlanabilecek en büyük güç ise hanedan mensubu aileyle akraba olmaktı. Bu sebepledir ki Muhelleb b. Ebû Sufra'nın kızı Hind'i halife Abdülmelik ile evlendirerek Ümeyyeoğullarını güç ve otoritesini yanında hissetmek istedi.[1058] Aynı şekilde farklı zamanlarda Medine valiliği yapan Mervân b. el-Hakem, Muâviye'nin kızı Aişe ile evlenerek Süfyânîlerle arasındaki akrabalık bağlarını daha da güçlendirdi.[1059]

Evlilik bağı bazı zamanlarda kabîleler arası sorunların giderilmesine katkı sağlamaktaydı. Horasân valisi Nasr b. Seyyar'ın düşmanının şerrinden

[1058] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 75.
[1059] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân, s.* 50

kurtulmak için onunla akraba olmak istemesi çok çarpıcı bir örnektir. Rivayet edildiğine göre Ezd kabîlesinin eski lideri ve Ezd'in önemli isimlerinden Kermânî Horâsan'ın karışıklıklar içinde olduğu dönemde muhalefetini ortaya koyarak vali aleyhine işler yapmaya başladı. Onun muhalefetini fark eden Mudaroğulları Nasr'a: *"Kermâni işleri senin aleyhine bozuyor; bir elçi göndererek onu ya öldür veya hapset."* dediler. Nasr: *"Hayır, benim birçok erkek ve kız çocuğum var. Oğullarımdan birisini onun kızlarından birisi ile evlendiririm, kızlarımdan birisini de oğlu ile evlendiririm."* dedi.[1060] Nasr'la aynı fikirde olan Abdülmelik, uzun müddet valilik yapan oğlu Mesleme'yi Kays kabîlesinden Karkîsiyâ valisi Züfer b. el-Hâris'in kızıyla evlendirdi. Böylelikle kendisini uzun süre meşgul eden en çetin düşmanıyla arasındaki husumet dindirildi ve tesis edilen barış daha da sağlamlaştırıldı.[1061]

Emevî valilerinin evliliklerinde dikkat çeken bir diğer olgu da onların çok eşle evlenmeleri (Polygamy)'dir.[1062] Çok kadınla evlilik, erkeğin güçlü ve varlıklı olduğunu gösteren bir övünç kaynağı sayıldığından câhiliyye dönemi Araplarında çok eşlilik yaygındı.[1063] Özellikle de elit tabaka bu maksatlarla ikinci evliliği önemsemekteydiler. İslâm örfü Arapların bu adetlerini tamamen kaldırmadı fakat sayıyı dörtle sabitleyerek dörtten fazla kadınla evliliği yasakladı.[1064] Valiler de İslâm örfünün kendilerine tanıdığı çok eşlilik ruhsatını son demine kadar kullanarak çok eşle evlenme yoluna gittiler. Onlara göre ne kadar çok evlilik o kadar çok kabîlenin desteğini sağlamak demekti. Bu gayelerle hareket eden Mugîre b. Şu'be'nin çokça evlenip boşanan birisi olduğu rivayet edilmektedir. O muhtelif zamanlarda, Ebu Süfyân b. Harb'in üç veya dört kızıyla evlendi. Yine o, Sa`d b. Ebî Vakkas'ın kızı;

[1060] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 499; Kısa, *Nasr b. Seyyar*, s. 48-49. Kermânî, Kermân'da doğduğu için ona bu lakap verilmiştir. Asıl adı Cüdey' b. Ali el-Ezdî el-Ma'ni'dir.

[1061] Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 70.

[1062] M. Akif Aydın, "Aile", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 199; Mehmet Özgü Aras, "İslâm'a Göre Çok Evlilik", *SÜİFD*, Konya 2007, Sayı: 24, s. 187.

[1063] Adnan Demircan, "Câhiliyye ve Hz.Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", *İSTEM*, Yıl:1, Sayı:2, 2003, s. 9-32.

[1064] *Nisâ* 4/3.

Haccâc b. Yusûf'un annesi Feria; amcası Urve b. Mesud'un eşi Meymune; Kureyş'in meşhur liderlerinden Ukbe b. Ebî Muayt'ın torunu olan Ümmü Eyyûb bnt. Umâme b. Ukbe ve Hz. Peygamber'in büyük kızı Hz. Zeyneb'den olan torunu Ümâme ile de evlendi.[1065] Mugîre'nin evliliklerine dikkat edilecek olura onun evlendiği kadınların hepsi toplumun önde gelen isimlerinin yakınlarıydılar. Onlarla yapılacak evlilik ona güç katmaya yeterdi.

Valiler arasında çok evlilik yaygın olduğundan çocuk sayıları da haliyle çok olmaktaydı. Mesela Ziyâd b. Ebih'in yirmi bir oğlu ve yirmi üç kızının olduğu rivayet edilir.[1066] Saîd b. el-Âs'ın ise kız ve erkek olmak üzere toplam on çocuğu vardı.[1067] Mugîre b. Şu'be'nin de on tane oğlu vardı.[1068]

[1065] Yılmaz, *Mugîre b. Şûbe*, s. 18-19.
[1066] Belâzûrî, Ensâbu'l-Eşrâf, V, 397-399; Balıkçı, Ubeydullah b. Ziyâd, s. 9.
[1067] İbn Kesîr, VIII, 152.
[1068] Yılmaz, *Mugîre b. Şû'be*, s. 19.

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

VALİLERİN DENETİMİ VE GÖREVLERİNİN SON BULMASI

A. VALİLERİN DENETLENMELERİ

Siyasi otoritelerini sağlam tutma niyetinde olan Emevî halifelerinin tayin ettikleri valileri denetlemeyi ve böylelikle güçlü bir yönetim oluşturmayı arzu ettikleri bir gerçektir.[1069] Ancak bu düşünceleri uygulamada her zaman başarılı oldukları söylenemez. Çünkü denetim işi, içinde bulunulan şartlara, bölgelere, valilerin kişilik ve kimliklerine, halifelerin görüş ve tutumlarına bağlı olarak bazen önemsenmekte, bazen ise denetime gerek duyulmamaktaydı. Öncelikli olarak valilerin bulundukları bölgeler ve bu bölgelerdeki şartların farklı olması denetim konusunda farklı davranılmasına hatta birbirine zıt tavırlar takınılmasına sebebiyet vermekteydi. İşlerin sorunsuz bir şekilde yürüdüğü yerlerde sebepsizce şiddete başvuran, halktan keyfi vergi alan, işini önemsemeyen valiler denetlenerek hesaba çekiliyor ve cezalandırılabiliyorlardı.[1070] Bununla beraber aynı dönemde valilik yapan, fakat bölgesinde kargaşa ve isyan olan valilerin sert tepkileri, şiddete başvurmaları, yerel halkın maaşını kesmeleri makul görülerek onların bu baskıcı davranışları hakkında herhangi bir soruşturmaya gerek duyulmuyor, soruşturma

[1069]Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 319. Akyüz'ün ifade ettiği gibi Emevîlerde idari personel üzerinde hiyerarşik denetim uygulana gelmiştir.
[1070] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 352.

olsa dahi valiler bunlardan dolayı ceza almıyorlardı.[1071] Mesela Kerbela Vak'asında birçok cana kıyan ve Peygamber torununun şehit edilmesine müsaade eden Ubeydullah b. Ziyad, bu davranışından dolayı denetime tabi tutulmadığı gibi herhangi bir cezaya da maruz kalmadı. İbn Teymiyye'nin dediği gibi*: "Ubeydullah ve adamlarının yaptıkları iş Yezîd'in iktidarını korumak amacını taşıdığından Yezîd onları cezalandırmadı."* [1072]

Valilerin kimlikleri de denetimin olup olmamasını belirlemekteydi. Öyle ki aynı dönemde yaşamalarına rağmen güçlü ve kudretli valiler, hatta halifeden daha fazla şöhrete sahip valiler, yaptıkları yanlışlardan dolayı çoğu zaman hesaba çekilmiyorlardı. Ziyâd b. Ebîhi ve Haccâc b. Yusûf gibi valiler halife kadar üne sahip, güçlü ve şöhretli kimselerdi.[1073] Dolayısıyla bunları hesaba çekmek kolay değildi. Diğer taraftan zayıf ve güçsüz kabîleye mensup, yumuşak huylu, mülayim ve şöhretiyle tanınmayan valiler hesaba çekilebiliyorlardı.

Denetimin önündeki en büyük engel ise, ulaşımın istenilen düzeyde olmamasıydı. Emevî halife ve valilerince her ne kadar ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi için çalışmalar yapılsa da at ve develerle yapılan haberleşme günümüzdeki gibi hızlı değildi. Habercilerin merkezden uzak eyâletlere intikali günlerce yapılan yolculuğun ardından gerçekleşmekteydi. Haberleşmedeki bu süre denetimi ve denetim yapmak isteyen müfettişlerin aradıkları delillerin bulunmasını zorlaştırabiliyordu.[1074]

Aslında saltanat sistemiyle birlikte devlet tecrübesi ve protokol geleneği oluştuğundan devlet erkânının nasıl davranacağı, valilerin yapması ve

---

1071 Wellhausen, *Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, s. 37-38.

1072 Kılıç, *Yezîd. Muaviye*, s. 283. Konuyu bütün rivayetlerle değerlendiren Kılıç, Yezîd'in duruma üzüldüğü ancak üzüntüsünün gereğini yapmadığını belirterek aslında Yezîd'in denetim mekanizmasını çalıştırması ve suçluları cezalandırması gerektiğini belirtir. Bu hususta bkz. Kılıç, *Yezîd. Muaviye*, s. 287.

1073 Işş, s. 150.

1074 Zeydan, I, 116-117; H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 160.

yapmaması gerekenler az çok belliydi.[1075] Dolayısıyla denetimlerin de belli bir düzen içerisinde yürütülmesi gerekliydi. Ancak yukarıda sayılan sebeplerden dolayı valilerin denetlenmesinde tek tip bir uygulama söz konusu olmadı. Denetimler, denetim şekilleri, denetime konu olan hususlar ile denetim sonunda verilen cezalar farklı oldu. Konunun daha iyi anlaşılması için meselenin bölümler halinde örnekleriyle ele alınması faydalı olacaktır.

1. Tayin Öncesi Denetim

Valilik gibi önemli bir makama tayin edilen şahısların, devlet başkanı tarafından sıkı bir hesaba çekilmeleri ve liyakatlerinin öğrenilmesi bürokrasinin gerekliliklerindendi. Vali tayin edilmesi düşünülen şahsın dinî, ahlakî ve aklî melekelerinin yerinde olup olmadığı, kendisine verilecek olan görevin altından kalkıp kalkamayacağı gibi hususlardan emin olunması şarttı. Yanlış bir seçim halk arasında fitne ve kargaşaya sebep olabileceği gibi önüne geçilemeyecek dert ve musibetleri beraberinde getirebilirdi. Günümüzde olduğu gibi devlet bürokrasisine alınacak kişinin ehliyetini tevsik edici belgelerin istenmesi o dönem şartları ile mümkün değildi. Yapılabilecek en makul davranış valilik için uygun görülen şahısların kısa süreliğine de olsa gözetime alınmalarıydı.[1076]

Görev öncesi denetim, çoğunlukla valiyi göreve getiren makam tarafından yapılırdı.[1077] Halife, vali olacak şahsı halkın da bulunduğu bir ortamda huzuruna çağırtır ve onu hesaba çekme adına bir takım mülâhazalarda bulunurdu. Mesela Yezîd b. Muâviye, Selm b. Ziyâd'ı vali tayin etmeden önce onunla biraz sohbet etti. Yezîd ona: *"Ey Ebû Harb! Seni kardeşlerin Abdurrahman ve Abbâd'ın görevlerine tayin edeceğim."* dedi, Selm ona: *"Müminlerin emîri nasıl uygun görürse."* diye cevap verdi. Onun bu uysal tavrı halifenin hoşuna gitmiş ve güven almış olacak ki Yezîd onu Horasân ve Sicistân valiliğine

---

1075 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 259.

1076 Vali olacak kişinin halifenin huzuruna getirilmesinin bir sebebi de halifenin askerlerini, sarayınının ihtişamını, mal varlığını göstererek halifenin gücünü ispatlamak ve muhtemelen isyan düşüncelerini önlemek olabilir.

1077 Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 319.

tayin etti.[1078] Yine kaynaklarda anlatıldığına göre Velîd b. Yezîd öldürülünce Yezîd b. Velîd Irak'a Mansûr b. Cumhur'u vali tayin etti. Yezîd bu görevi daha önce Abdülaziz b. Hârûn el-Kelbi'ye teklif etmişti. Abdülaziz'in: *"Eğer ordum olursa kabul ederim."* demesi ile Yezîd bu fikrinden vaz geçti.[1079] Çünkü daha başta şart koşan ve verilen görevde tek başına başarılı olamayacağını düşünen birisinin devlete sağlayacak bir üstünlüğü olamazdı.

Atama makamları vali tayin etmek istediği kişileri tayinden önce adeta gözlem altına alırlar ve onların her hareketini kontrol altına tutarlardı. Kendilerince yanlış bir hareketlerini gördüklerinde ise tayin kararnamelerini iptal ettirebilirlerdi. Mesela Horasân valisi Ümeyye b. Abdullah, Bükeyr b. Vessâc'ı Horasân'dan dilediği bölgeye vali tayin edebileceğini söyledi, o da Tohâristân'ı[1080] seçince: *"O zaman oraya gitmek için hazırlan."* dedi. Bükeyr yol hazırlığı için oldukça fazla mal harcayınca Bahir adında bir danışman Ümeyye'ye: *"Eğer bu Tohâristân'a gidecek olursa sana karşı çıkacaktır."* diyerek onu uyardı. Bunun üzerine Ümeyye onu bu göreve göndermekten vazgeçti.[1081]

Tayin makamları, casuslarıyla ve kendilerini ziyarete gelen kişilerle müzakere ederek tayin edecekleri valiler hakkında bilgi edinirlerdi. Rivayet edildiğine göre, Horasân valiliği için Hişâm b. Abdülmelik'e Osman b. Sihhîr teklif edildi.[1082] Hişam, Osman hakkında yaptırdığı araştırma ve görüşmelerden sonra onun şarap içtiğini öğrendi. İçki ile gününü geçiren kişinin ümmete faydası dokunmayacağı, halk tarafından kabul görmeyeceği gerekçeleri ile onu tayin etmekten vaz geçti. Osman'dan sonra Yahya b. Hudayn teklif edildi. Hişam, yaptırdığı araştırmada onun kibirli olduğunu öğrenince

---

[1078] Halife b. Hayyât, s. 166; Belâzurî, *Futûh,* s. 420; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 361; Yıldız, "Abbâd b. Ziyâd", *DİA*, I, 13.

[1079] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 492.

[1080] Ceyhun Nehrinin yukarı havzasında bulunan, Belh'e bağlı olan bütün dağlık bölgeleri kapsayan yerdir. Detaylı bilgi için bkz. Yâkut el-Hamevî, IV, 23; Hüseyin Salman, "Tohâristan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 214-215.

[1081] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 63.

[1082] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 119-120; Nüveyrî, XXI, 262-265.

onu da tayin etmekten de vaz geçti.[1083] Anlaşılan o ki, Hişam atayacağı valilerin büyük kusurlarına dikkat ediyor ve kusur görmesi halinde bu kimseleri eleyebiliyordu.

Atama makamları kusurlu görmedikleri kimseleri tayin ederler ve onların kulaklarına küpe olması için nasihatlerde bulunurlardı. Bu nasihatlerde daha çok onların yetki ve sorumlulukları ile uymaları gereken kurallar zikredilirdi.[1084] Bu konuşma valinin kulağına küpe, ve ileride yapılacak denetimler için gerekçe olurdu. Onlara Hz. Peygamber'in: *"Kim insanların yönetimini üstlenir, ancak onların haklarını koruyamazsa, ailesini kontrol altında tuttuğu gibi onları kontrol altında tutamazsa cehennemdeki yerini hazırlasın."* uyarısı hatırlatılarak tayin kararnâmeleri yazdırılırdı.[1085]

2. Görev Esnasında Denetim

Emevî valileri hakkında yapılan denetimler, çoğunlukla görev esnasında olmuştur.[1086] Zaten konumuz itibari ile asıl üzerinde durulması gereken mesele de şahısların vali kimliğini kazandıktan sonra geçirdikleri denetim ve soruşturmalar, bu denetimlerin şekil ve unsurları ile denetimler sonunda verilen karar ve cezalardır.

B. DENETİM ŞEKİLLERİ:

1. Berîd ve İstihbarât Ajanları (Casuslar) Vasıtası ile Denetim

Emevîler döneminde gerek halifelerin, gerekse de valilerin, istihbarata son derece önem verdikleri görülür. Fetihlerin hız kazanmasına paralel olarak Hâricî ve Şiî kökenli iç isyanlardaki artış, fetihlere katkı sağlayan dış istihbarat kadar iç istihbaratın da bir ağ gibi ülkenin her bölgesine yayılmasını zorunlu kılmaktaydı.[1087] Özellikle başkentten ayrılamayan halifeler,

---

1083 İbnü'l-Esîr, Kâmil, IV, 433.
1084 Kılıç, *Valilik,* s. 176.
1085 Buhârî, *Ahkâm,* 8; Kılıç, *Valilik,* s. 176.
1086 Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320.
1087 Bessam Aselî, *el-Mezhebu'l-Askeriyyi'l-İslâmî*, Yy. Beyrut 1993, s.320.

vilâyetlerde olan bitenleri en ince ayrıntısına kadar öğrenmek, vali ve diğer görevlilerin faaliyetlerinden haberdar olabilmek için istihbaratçılara ihtiyaç duydular. Bu gereksinimlerinden dolayı istihbarat teşkilâtı daha düzenli bir yapıya kavuşturuldu. Posta teşkilâtı (Berîd teşkilâtı) ile istihbarât teşkilâtı görev itibariyle benzerlik arz ettiğinden bir arada yürütülmeye başlandı.[1088] Bir anlamda iç istihbarat üyeleri berîd teşkilâtını karargâh edindiler.[1089] Bu arada da berîd görevlileri, resmi haberleşmenin sağlanmasın yanında istihbarat, gizli haber taşıma ve takip vazifesini de yerine getirerek bir anlamda istihbarat görevi yaptılar.[1090] Sâhibü'l-Berîd'in istihbaratla olan yakın ilişkisinden dolayı iki kurum birleştirildi ve çoğu zaman kurum *"Sâhibü'l-Berîd ve'l-Ahbar"* şeklinde anılır oldu.[1091]

Berîd memurları makam olarak kendilerinden üst seviyede olan valilerin hal ve hareketlerini denetlemek, yanlışlarını merkeze rapor etmek durumundaydılar.[1092] Kudâme'nin kaydettiği mektubun bazı kısımları berîd memurlarının bu görevlerini açıkça anlatmaktadır. Mektupta berîdle alakalı şunlar dile getirilmiştir: *"Berid görevlileri valilerin arz meclisleri ve onların himaye ettikleri kimselere vermiş oldukları ihsanlarla ilgilensin. Bu konularda nelerin cereyan ettiğine muttali olsun. Kendi zamanında vakıf olduğu durumu yazsın."*[1093]

Vilâyetlerde neler olup bittiği, valinin halka karşı davranışı, merkezden gönderilen emirlerin uygulanıp uygulanmadığı vb. durumlar berîd aracılığı ile öğrenilmekteydi. Dolayısıyla berîd işiyle görevlendirilen kişi hem haberci hem de halifenin şehirlerdeki casusuydu. Bu haliyle berîd çoğu zaman valilerin korkulu rüyası olabiliyordu. Nitekim Irak valisi Mugîre b. Şu'be'nin şu sözü bunu doğrulamaktadır: *"Şu üç şey için valiliği seviyorum: Dostlarımı yüceltmek, düşmanlarımı alçaltmak ve fiyatları aşağı çekmek. Şu üç şeyden dolayı vali-*

1088 Yılmaz, *İstihbarât,* s.182
1089 Yılmaz, *İstihbarât,* s.179.
1090 Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 321.
1091 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, VI, 38; Yâkut el-Hamevî, I, 247; Yılmaz, *İstihbarât,* s.176.
1092 Yazıcı, *Haberleşme Kurumu,* s. 382.
1093 Cengiz Kallek,"Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, XXVI, 311.

liği sevmiyorum: Azledilme endişesi, berîd korkusu ve düşmanlarımın ileri geri konuşması." Benzer şekilde Ubeydullah b. Ziyâd da: *"Berîd korkusu olmasa valilik ne güzel!"*[1094] şeklinde ifadesiyle endişesini dile getirmekteydi.

Valilerin berîdden bu denli korkmaların sebebi, onların memleketin her bölgesindeki üst düzey bürokratların (kumandanlar, valiler, kadılar, harâc memurlar) görev durumlarını, merkeze karşı besledikleri niyetlerini, birkaç kişinin şahitliğinde kaleme alarak hiçbir ayrıntıyı atlamadan ve hiçbir şeyden korkmadan merkeze iletmeleriydi.[1095] Bölgenin siyasi durumu yanında mevcut valinin halka yaklaşımı hakkında toplanan bu istihbarî bilgiler, vilâyetlerdeki vali tayin ve azillerinde birinci derece etkiliydi.[1096] Makamından olmak istemeyen valiler, berîdin getirdiği ve götüreceği haberden çekinmişlerdir. Bununla beraber ellerinden geldiği kadar berîd görevlileri ile aralarını iyi tutmaya çalışmış ve kişisel husumetlere meydan vermemişlerdir. Çünkü berîd meydana gelen kişisel sorunlar sebebiyle taraflı bir rapor düzenleyebilirdi.

İlginç olan şey ise halifelerin casusları aracılığı ile valilerin durumundan haberdâr olmaları ve haberdâr olunan konunun tekrar berîd aracılığı ile valilere sorulmasıydı. Mesela Muâviye, Abdullah b. Âmir'in otoritesinin zayıfladığından haberdâr olunca bir mektup yazarak durumu kendisine sordu. Yine Muâviye, Medine valisi Mervân b. el-Hakem'in bir kişinin atâsını vermediğini öğrenmesi üzerine durumu netleştirmek için ona mektup yazdı.[1097] Diğer taraftan görevden alınan valilere de azilleri berîd aracılığıyla bildirilirdi. Mesela Medine valisi Abdurrahman b. Dahhak'a azledildiği berîd ile bildirildi.[1098]

Aslında berîdin varlığı dahi başlı başına valilerin denetimini sağlıyordu. Çünkü valiler şehirlerinde olanları, halledemedikleri sorunları ve yapmaları

1094 Cahız, *Beyan*, I, 135; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 274.
1095 İstihbari yönü, belki de haberleşmede sağlamış olduğu aktiviteden daha önde gelmekteydi.
1096 Yılmaz, *İstihbarât,* s. 182.
1097 Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320.
1098 Nüveyrî, XXI, 241.

gereken şeyleri halifelere yazmaktaydılar.[1099] Bu yazışmalarda haliyle halifenin şehirlerde olan biten ve bunlar karşısında valilerin tavırlarının ne olduğu hakkında bilgi veriyordu. Dolayısıyla halifeler mektuplarla valilerin ne yaptıklarını, halka nasıl davrandıklarını ve görevlerini nasıl yaptıklarını az çok anlıyorlardı. Mektupta yazılan bir satırdan dolayı valileri teftiş edebiliyorlar veya onlar üzerine müfettişler gönderebiliyorlardı.

Berîd teşkilâtı valilerin işini zora sokan ve onları sıkıntıya sevk eden teşkilât değildi elbette. Sadece keyfi hareket eden ve zorbalık yapanların korkması gereken bir kurumdu. Diğer taraftan iş bilir valilerin yardımcısı ve çoğu zaman kurtarıcısıydı. Nitekim karşılaşılan bir problemin merkeze arzını, meydana gelen bir isyanın bildirilerek yardımın tez elden gelmesini ve başkent ile diğer bölgelerde neler olup bittiğinin öğrenilmesini sağlayarak valinin işlerini kolaylaştırıyordu. Bir yönüyle de başarılı ve üretken valilerin icraatlarının merkeze iletilmesine yardımcı olan reklam unsuruydu.

2. Şehirlerin İleri Gelenleri ve Halk Vasıtasıyla Denetim

Vali tayinlerini şehirlerin ileri gelenleri ve halka yapılan konuşmalar neticesinde şekillendiren Emevî halifeleri ile eyâlet valilerinin bazıları, aynı şekilde onların durumları hakkında da istişarede bulunuyorlardı.[1100] Şehirlerin ileri gelenleri ve halkı huzurlarına davet ederek onlarla şehirlerin problemleri, vali ve diğer görevlilerin durumları hakkında müzakere ediyorlardı.[1101] Yeri gelmişken şehirlerin ileri gelenlerinin kimler olduğuna da değinmekte fayda vardır. Onlar daha çok kabîle reisleri, halkın sevgisine matuf ve şöhret kazanmış halk dostları ile şehirde sözlerine itibar edilen kişilerdi.[1102]

Halk ve eşraf vasıtasıyla denetim devletin kurucusu Muâviye zamanında başladı. Muâviye, Basra'ya tayin ettiği valisi Semûre b. Cündeb hakkında Basra halkının ileri gelenleri ile müzakere etti. Halkın ondan şikayetçi olma-

---

[1099] İbn Kesîr, *Kâmil*, IV, 41.
[1100] Belâzürî, *Fütûh*, s. 146; İbn Kuteybe, *İmâme,* I, 81-82; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 445.
[1101] Akyüz, *Amme Hukuku,* s. 321.
[1102] Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 445; Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 119.

ları üzerine Semûre'yi görevinden aldı.[1103] Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Ubeydullah b. Ziyâd'ı Basra valiliğinden azledilip sonra tekrar aynı göreve tayin etmesinde şehrin ileri gelenlerinin şikayetleri etkili olmuştu. Bu olay kaynaklarda şöyle anlatılır: Bir gün İbn Ziyâd aralarında Ahnef b. Kays'ın da bulunduğu Basra'nın ileri gelenlerinden bir heyetle birlikte Muâviye'nin yanına gitti.[1104] Ahnef ile Ubeydullah'ın araları açıktı; Ubeydullah, Ahnef'e hiç değer vermezdi. Muâviye'nin yanına vardıklarında Muâviye, Ahnef'e büyük itibar gösterip onu hemen yanı başında bir yere oturttu. Heyettekiler Ubeydullah b. Ziyâd'ı övüp onun iyiliklerinden bahsettikleri halde Ahnef susup duruyordu. Bunun üzerine Muâviye ona: *"Ey Ebâ Bahr! Neden konuşmuyorsun?"* diye sordu, o ise şöyle cevap verdi: *"Eğer konuşacak olursam bu heyettekilere muhalefet etmiş olacağım."*[1105] Onun bu sözü üzerine Muâviye: *"O halde kalkıp gidiniz, Ubeydullah'ı başınızdan azlettim, onun yerine razı olacağınız bir vali adayını bana bildiriniz."* Muâviye'nin azli üzerine heyette bulunanların her biri gelip Ubeydullah'tan sonra başlarına atanacak olan valinin Ümeyyeoğulları veya Şamlılardan birisi olmasını teklif ettiler. Bu sırada Ahnef ise tavrını hiç değiştirmeden herhangi bir kimseyi aday göstermedi. Günlerce bu durum devam ettikten sonra Muâviye bu heyeti tekrar toplayıp: *"Kimi seçtiniz?"* diye sorduğunda kendi aralarında anlaşamadılar. Ahnef ise suskunluğunu koruyordu. Muâviye, Ahnef'e: *"Neden konuşmuyorsun?"* diye sorunca Ahnef şöyle karşılık verdi: *"Eğer akrabalarından birini başımıza vali tayin edecek olursan biz yine Ubeydullah'ı tercih ederiz. Ve eğer Ümeyyeoğullarının dışında birisini tayin edecek olursan o zaman sen arzu ettiğini yap."* Onun bu sözü üzerine Muâviye, Ubeydullah'ı tekrar Basra valiliğine tayin etti.[1106]

Yaptığı işlerden emin, eleştiriden çekinmeyen, eleştiriyi yanlışları düzeltme fırsatı olarak algılayan ve halkın görüşlerini önemseyen valiler, halka

---

[1103] İbn Sa'd, VI, 34; İbn Miskeveyh, II, 12; Delice, *Ubeydullah b. Ziyâd,* s.323; Erul, "Semüre b. Cündeb", *DİA*, XXXVI, 501.

[1104] Reckendorf, "Ahnef", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 223; Ch. Pellat, "al-Ahnaf b. Kays", *El²*, I, 303-304.

[1105] İbn Sa'd, III, 101; Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 174.

[1106] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 362; İbn Kesîr, VIII, 165.

veya şehrin ileri gelenlerine kendilerini denetlemelerini teklif edebiliyorlardı. Nitekim Ömer b. Abdülaziz Medine valiliğine atanıp şehre ulaşınca Medine fukahâsından on kişiyi makamına davet etti. Bu şahsiyetler, huzuruna girip oturduktan sonra Ömer b. Abdülaziz onlara şöyle hitap etti: *"Sizi sevap kazanacağınız bir işi görmeye ve Hakkın tecellisinde (adâletin gerektiği şekilde uygulanabilmesi amacıyla) bana yardımcı olmanız için buraya davet etmiş bulunuyorum. Sizin ya da hiç değilse içinizde (Medine'de) bulunabileceklerin görüşünü almadan karar vermek istemiyorum. Bir kimsenin başka birine haksızlık ettiğini görür veya bir memurun zulmettiğini duyarsanız, -size Allah üzerine yemin verdiriyorum- beni mutlaka haberdar ediniz!"* [1107]

Şehrin ileri gelenlerinin kamuoyundaki etkisinin farkında olan halife ve eyâlet valileri atadıkları valilere bu kişilerle diyaloglarını sağlam tutmalarını bildirmekteydiler. Bu sebepledir ki Irak eyâletinin valisi Haccâc b. Yûsuf, valilerine gittikleri yerlerdeki halkın itibar ettiği kişilerle irtibatlı olmalarını ve onlara değer verip yapacakları işlerde onların görüşlerine başvurmalarını tavsiye ederdi. Yine Haccâc bu kimselerden gelen şikayet üzerine valisini hesaba çekerdi.[1108]

Emevî halifelerinden bazıları halkın sevgisini ve bağlılığını kaybetmeyi göze alamadıkları durumlarda, valilerinden vaz geçmekte de tereddüt etmemişlerdir. Valiler bölge halkıyla anlaşmazlığa düşmesi durumunda haklarında soruşturma açılır ve bu soruşturma sonunda görevlerinden alınabilirlerdi.[1109] Aynı şekilde şehirlerin ileri gelenlerinin ağırlığı ve haklılığı valilerden daha fazla ise valilerin görevlerine son verilebilirdi.

Halk ve şehirlerin ileri gelenlerinin valileri denetlemesi konusunda ihtilaf olmamakla birlikte denetimin ne şekilde olacağı sınırları ve uygunluğu konusunda halka duyurulmuş bir genelge ya da bildirim yoktu. Eldeki tek dayanak ve hareket noktası valilerin göreve başlarken okudukları

[1107] Şakir, III, 295-296; Sâllabî, s.39.
[1108] Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 130.
[1109] Durî, "Emîr", *DİA*, XI, 122.

ahidnâmelerdi.[1110] Çünkü valilere verilen ahidnamelerde valilerin görev, yetki ve sorumluluklarından az da olsa bahsedilirdi. Valiler göreve başlarken kendileri için düzenlenen ahidnameleri mescitlerde halkın huzurunda okumasının anlamı şuydu; *"Ben okuduğum ahidnâmedeki bu görevleri îfâ etmek için memur kılındım, şayet bunların dışına çıkarsam haberiniz olsun. Böyle bir şey olursa beni uyarabilirsiniz de, halifeye de şikayet edebilirsiniz."*

3. Memurlar ve Şairler Aracılığı İle Denetim

Devlet başkanları, valilerin her geçen gün artan yetki ve sorumluluklarını hafifletmek ve şehirlerde meydana gelebilecek vali zorbalığının önüne geçebilmek için şehirlere, valilerin yapmaları gereken dinî, idarî, adlî ve sosyal işlerin bir kısmını yapacak memurlar tayin etmeyi uygun gördüler.[1111] Bu memurlar yetki ve salahiyet bakımından validen aşağı konumda idiler. Onlar valilere bağlı olmalarına rağmen en üst yönetici olmalarından dolayı halifelere karşı da sorumluydular.[1112] Bu sorumluluklarından birisi de kendilerinin üst amiri ancak halifenin memuru olan valilerin hal ve hareketlerinin merkeze bildirilmesiydi. Memurların denetim görevi valinin zulüm, haksızlık ve keyfi uygulamalar yapması ile başlardı. Böylesi durumlarda onların yapacakları iş, durumu bir rapor ile halifeye bildirmekti. Mesela Yezîd b. Abdülmelik'in Medine'deki divan (mali işler) görevlisi İbn Hürmüz, vali Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays'ın yaptığı zorbalıkları gördükten sonra durumu halifeye rapor etti. Halife, Abdurrahman'ın gaflet içerisinde olduğunu anlayınca onu azletti ve zillete düşürdü.[1113]Memurların valileri şikayet etmeleri çoğu zaman onları sıkıntıya sokabileceğinden valilerle arasının açılmasını istemeyen memurlar, bu konuda dikkatli davranmaktaydılar

Kitle iletişim araçlarının gelişmediği Emevîler döneminin en güçlü kamuoyu bilgilendiricileri şair, edip ve yazarlardı. Hitabetiyle meşhur Arap

---

[1110] Fayda, "Ahidnâme", *DİA*, I, 535.
[1111] Bu hususta bkz. İdarede Valilere Yardımcı Olan Görevliler.
[1112] Akyüz, *Amme Hukuku,* s. 320.
[1113] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 345; İbn Kesîr, IX, 373.

şairleri yeri geldiğinde bir şiiri ile bir ordunun yarattığı tesirden fazlasını yaratabilirdi.[1114] Mesela şair Nâbiga, Medine valisi Mervân b. Hâkem'in kendisine ve ailesine haksızlık yaparak zulmettiğini şiiriyle dile getirdi. Şiiri halifenin kulağına kadar gidince halife Muâviye, durumu valisine sordu ve Nâbiga'nın zulmüne son verdi.[1115] Ka'b b. Ma'dan'ın Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı şu mısralar şairin ve şiirin gücünü göstermeye yeterlidir. Valilerin zorba tutumlarını kamuoyuna duyurmaya çalışan Ka'b, şiirinde onlardan şöyle bahsediyordu: *"Şayet tebaanı koruyor isen (bil ki) ülkenin muhtelif yerlerindeki valilerin (tebaayı parçalayan) kurtlardır. Kelleleri kılıçla vurulmadıkça senin emrine uymayacaklardır."*[1116] Kâ'b'ın şiirinden haberdar olan Ömer b. Abdülaziz olağanüstü vergileri kaldırarak Irak ve Horasân'a adâletli valiler tayin etti.

Şiirin etkisine, şairin gücüne inanan ve hatipliği önemseyen Emevî halifeleri Muâviye döneminden itibaren şair, edip, yazar ve hatiplere değer vererek onların idare söz sahibi olmalarına fırsat verdiler. Hatta yeri geldiğinde onları bu iş için özendirdiler veya görevlendirdiler. Nitekim Muâviye ağızlarında bakla ıslanmayan şairlere şehirlere görevlendirdiği memurlarının suiistimallerini kontrol vazifesini vermişti. Bu suretle valilerin kendi başlarına bir buyruk olmalarına karşı bir çare üretilmişti.[1117] Muâviye gibi diğer halifeler de şairler edinerek kamuoyuna yön verdiler ve şairlerin şiirlerini dikkate alarak valilerini hesaba çekmeyi bildiler. Şairin etkisine inanan valiler de hem kamuoyunun desteğini sağlamak hem de halkı denetim al-

---

[1114] Nizamettin Parlak, "Şiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 123. Arapların bir çoğu kabîleleri içerisinde büyük kumandanlar yetişmesinden ziyade büyük şairlerin yetişmesini tercih ederlerdir. Zeydan, I, 51.

[1115] Akyüz, *Âmme Hukuku,* s.321.

[1116] Parlak, s. 136.

[1117] Akyüz, *Amme Hukuku,* s. 321; H. Lammens," Muaviye b. Ebû Süfyân", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VIII, 442.

tında tutmak için şairleri yanlarına çektiler ya da onları uygun makamlara görevli tayin ettiler.[1118]

Şairler, şiirlerinin etkisi sebebiyle yönetim tarafından dikkate alındıkları gibi bazı zamanlarda hadlerini aştıkları için valiler tarafından zillete de düşürülebiliyorlardı. Nitekim Hişâm zamanında şair Arcî, Hicaz genel valisi Muhammed b. Hişam b. el-Mahzûmî'nin hapishanesinde öldü. Onun hapsedilmesinin sebebi ise, Muhammed b. Hişâm'ı hicvetmiş olmasıydı.[1119] Bunun gibi eleştiride ileri giden ve sınır tanımayan şairlerin sesleri halifeye ulaşmadan valiler tarafından etkisiz hale getirilebiliyordu. Dolayısıyla onların sınırlı ve insaflı eleştirileri valilerce makul görülürken, halifelerce önemsenerek mısraları valilerin teftiş geçirmelerine dayanak teşkil etmekteydi. Ancak sınırları aşan yakıştırmalar şairler için kara günleri getirmekteydi.

4. Müfettişler Vasıtası İle Denetim

Yürütme organlarının sağlıklı şekilde çalışmasında merkezden vilâyetlere gönderilen müfettişlerin teftişlerinin rolü büyüktür. Emevî devlet erkânı da bu gerçeği göz ardı etmediler. Gerek halifeler gerekse de eyâlet valileri, bazen şikâyet üzerine bazen da hiçbir şikayet olmamasına rağmen denetim amaçlı vilâyetlere müfettiş görevlendirdiler. Onlar müfettişlerinin görevlendirildiği sahada bilgi ve beceriye sahip olmasından başka fazla bir şart aramadılar.

Haccâc b. Yusûf, vali ve komutanların hareketlerinden haberdâr olmak için müfettişler görevlendirirdi. Onun Mühelleb b. Ebî Sufra'ya gönderdiği müfettiş ve müfettişin raporu dikkat çekicidir. [1120] Abdulah b. Zübeyr'in Horasân ve Ermeniyye ile el-Cezire valiliğini başarıyla yürüten Mühelleb b. Ebî Sufra, Mus'ab'ın Hâricî grup Ezrâkîler ile yapılan savaşta öldürüldüğünü

[1118] Şairler aynı zamanda valilerin itibarının artması için onları öven şiirlerde yazıyorlardı. Nitekim ünlü şair Ferezdak, Haccac'ı şöyle övmüştür: "*Haccac gibi muttaki birini görmedim. O bir gün bile sofrasına çeşni olsun diye av peşine düşmedi. Allah için kullandığı kılıcıyla isyancıların başını düşürdü.*" Bu hususta bkz. Parlak, s. 142.

[1119] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 476.

[1120] İbn Sa'd, VII, 129.

duyunca Abdullah b. Zübeyr'den ayrıldı ve askerlerinden Abdülmelik b. Mervân için biat almaya başladı.[1121] Onun biatını kabul eden Abdülmelik'te onu Ezrâkîler üzerine saldı. Mühelleb Hâricîlerle savaşmak için Basra'ya ulaştı, ancak Ezrâkîler karşısında somut başarı elde edememesi Haccâc b. Yusûf'u kızdırdı. Haccâac onun düşmanla çarpışmaktan korktuğunu ve harâcı düzensiz toplamasının da beceriksizliğinin işareti olabileceğini düşünerek güvendiği birkaç adamını onu denetlemesi için tayin etmeyi düşündü. Bu iş için Cerrâh b. Abdullah'ı ve birkaç sağlam adamını müfettiş olarak göndermeyi uygun gördü. [1122]

Haccâc, Mühelleb üzerine göndereceği Cerrah ve beraberindekilere: *"Mühelleb'in yanına gidip onunla birkaç gün kalınız. Ezrâkîler ile mücadelesini izledikten sonra bana bilgi verin."* talimatlarında bulunarak onları teftiş için gönderdi. Basra'ya ulaşan Cerrâh, Ezârika ile olan mücadeleye katıldı.[1123] Her sabah iki grup savaşıyor, ikindiye doğru bir sürü ölü ve yaralı ile geri çekiliyordu. Durumu bizzat müşahede eden müfettişlerle konuşma vakti geldiğini düşünen Mühelleb onlara: *" Görüyorsunuz ki bundan daha iyi bir mücadele verilemez, ancak başarı o kadar da kolay değil."* dediğinde onlar: *" Vallahi! Doğru söylüyorsun. Haccâc burada olanların ciddiyetinden haberdar değil."* diyerek Mühelleb'i haklı buldular. Üç günün sonunda Haccâc'ın yanına dönen Cerrâh, durumu bir raporla ona bildirdi.[1124]

Ömer b. Abdülaziz valilerini atadıktan sonra onları görevleri ile baş başa bırakmadı ve daima onları teftiş ettirdi. Riyah b. Abîde isimli bir devlet görevlisi onun hassasiyeti hakkında şunları anlatmaktadır: Ömer b. Abdülaziz ile beraberdim. Ona: *"Benim Irak'ta bir çiftliğim ve çocuklarım var, Ey*

[1121] Halife b. Hayyât, s. 212; K. V. Zettersteen, "Mühelleb b. Abî Sufra", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VIll, 792-793; P. Crone, "Muhallab b. Abû Sufra", *EI²,* 357; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 511.

[1122] Dineverî, s. s. 410-414; İbn Sa'd, VII, 129.

[1123] İbn Kesîr, X, 386; Yılmaz Çelik, *Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2001, s. 21-22; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, 414.

[1124] Çelik, *Cerrâh b. Abdullah*, s. 22-23; Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, 414.

Mü'minler'in Emîri bana izin veriniz de gideyim, onlara bakayım." dedim. O, bana: "*Çocukların hakkında bir korku, çiftlik için de bir zâyi olma durumu yoktur"* dedi. Bunun üzerine izin istemekte ısrar ettim. Nihayet izin verdi. Gideceğim gün veda etmek üzere huzuruna çıktığımda :*"Ey Mü'minler'in Emîri! Bir ihtiyacınız var mı, bana tavsiyeleriniz ne olacaktır?"* dedim. Buna karşılık o: *"Benim senden isteğim Irak'ta halkın durumundan, valilerin halka karşı davranışlarından sual etmendir."* dedi. Irak'a varınca valilerin ve diğer memurların durumlarını halktan soruşturdum, hep iyi haberler aldım. Tekrar Şam'a dönünce halifeye giderek valilerin güzel davranışlarından, halkın memnuniyetlerinden bahsettim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: *"Bu verdiğin haberlere karşılık Allah'a hamd olsun. Eğer bana başka türlü haberler getirseydin onları azlederdim ve bir daha vazife vermezdim. Şurası muhakkak ki çoban güttüğünden sorumludur. Binaenaleyh güttüklerinin faydasına olacak her şeye başvurmalı, her çeşit imkândan istifade ederek onları saadete yaklaştırmalıdır. Güttüğünden dolayı sorguya çekilen kimse büyük bir belaya dûçar olmuş demektir."*[1125]

Hişam b. Abdülmelik'in Irak genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî hakkında yapılan denetimlerde ilginçtir. Çünkü o birçok defa ve farklı şekillerde denetlendi belki de Emevî valileri arasında en çok denetlenen valiydi. Onun on beş yıl süren valiliği döneminde geniş araziler, ambarlara sığmayan hububat ve yüklü miktarda paranın sahibi olması halifenin gözünden kaçmadı.[1126] Bu arada da yerli halktan birkaç kişinin halifenin huzuruna gelerek onu şikayet etmesi onun sıkı bir teftiş geçirmesine neden oldu. Zaten Hâlid'le son zamanlarda arası pek de iyi olmayan halife durumu incelemek üzere bir müfettiş gönderdi. Müfettişin raporuna rağmen Hişam bölgeye görevlendirdiği memuru Hayyân Nebati'nin ağzından dinleyerek durumu öğrenmeye çalıştı. O da Hâlid'in ıslah ettiği arazileri zimmetine geçirerek hem kendini hem de yakınlarını zengin ettiğini gelirinin on üç milyonu bul-

---

1125 Hatice Özdemir, *Ömer B. Abdülazîz'in Siyâsî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sivas 2010, s. 48-49.
1126 Aksu, *Velîd b. Yezîd,* s.56.

duğunu ifade etti.[1127] Hişam tüm denetim mekanizmalarını kullandıktan sonra Abdullah'ın azledilmesine karar verdi.

Kısacası atama makamları tam emin olamadıkları ve önemsedikleri işlerde merkezden müfettiş göndererek olay yerini ve olayları bizzat incelettirerek rapor hazırlatılabilmekteydiler. Müfettişlerin kısa sürede olayları vakıf olması belki zordu ama tarafsız kimlikleri özellikle de bizzat halife tarafından görevlendirilmiş olmaları onların vazifelerinde ciddi olmalarını gerektiriyordu. Müfettişler de bunun bilincinde olarak olaylara ciddi yaklaşıyorlardı.

5. Bizzat Halifeler Tarafından Yapılan Denetim

a. Valilerin Merkeze Çağrılıp Denetlenmeleri

Muâviye vilâyetlerin idaresine fazla karışma taraftarı değildi. O şehirlerin valiliklerini ehil gördüğü kişilere teslim ettikten sonra onların iç işlerine fazla karışmadan kendi başlarının çarelerine bakmalarından, kazançlarından devlete ait olan kısımları merkeze göndermelerinden ve devletin geleceğine zarar verecek fiiliyatta bulunmalarına engel olmak için denetlenmelerinden yanaydı. Yine o Bizans ve Sasânî modelinde olduğu gibi devlet işlerini sarayında yürütmek istediğinden hilafet süresi içerisinde sarayından çok fazla ayrılmak istememişti. Onun bu davranışında elbette taşrada karışıklıkların olması, kendisine muhalif grupların suikast düşünceleri, tahtı kaybetme korkusu ve devlet merkezinin ağırlığını korumak için devlet başkanının merkezde kalması gibi düşünceler de etkiliydi.[1128]

Şam'da ikamet eden halifeler, valilerin iç işlerine fazla müdahil olmamakla birlikte, vilâyetleri ellerinde tutmak ve valilerin keyfi hareket etmelerini önlemek için valilerini denetimsiz bırakmadılar. Bu amaçla bazen şikâyetler üzerine bazen ise şehirde olup bitenleri en üst yetkilinin ağzından

---

[1127] Dineverî, s. 501; Enginar, s. 52-53.

[1128] İbnu Haldûn, *Tarih,* III, 188; H.İbrahim-A İbrahim, *Nuzum*, s. 36; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 148.

dinlemek üzere valileri merkeze çağırıyorlardı. Aslında valilerin merkeze çağrılıp denetlenmesi Hz. Peygamber ve Hulafâ-yi Râşidîn döneminden itibaren var olan bir kontrol mekanizmasıydı. Bu dönemlerde valiler zaman zaman başkent Medine'ye çağrılarak denetleniyorlar, çoğu zamanda onlarla hac mevsiminde bir araya gelinerek Kâbe'nin avlusunda kurulan bir çadırda bir yıl boyunca yaptıklarının hesabı soruluyordu.[1129]

Emevîler dönemine gelindiğinde valilerin başkent Şam'a çağrılarak denetlenmesi devlet gelenekleri arasında yer alan uygulamalardan birisi oldu.[1130] Mesela Basra valisi Abdullah b. Âmir'in otoritesinin zayıfladığını ve isyancılara karşı yumuşak davrandığını öğrenince Muâviye, onu merkeze çağırdı. Yaptığı görüşme sonunda Abdullah'ın görevini bırakmasının daha faydalı olacağı görüşü hasıl olduğundan Muâviye ona istifa etmesini söyledi. Neticede Abdullah görevden, alınarak yerine başka birisi atandı.[1131] Yine daha önce değinildiği üzere Hişam b. Abdülmelik, Horasân valisi Cerrâh b. Abdullah'ı merkeze çağırarak sorguya çekmişti.[1132] Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fatihleri olan Mûsa b. Nusayr ve Mûsa'nın Endülüs valisi Târık b. Ziyâd, hesap vermek üzere merkeze çağrılanlardandı.[1133] Merkeze gittiklerinde halife tarafından hesaba çekildiler ve daha sonra valilik görevinden azledildiler.[1134]

Burada yeri gelmişken merkeze giden valilerin harcırahlarına da değinmek faydalı olacaktır. Bilindiği üzere devlet adına görev yapan kişilerin harcamalarının devlet tarafından karşılanması söz konusudur. Valiler de merkeze gidecekleri zaman kendilerine bağlı beytülmâlden bir miktar para ve hediyelik eşya alıyorlardı. Mesela Musa b. Nusayr halifenin huzuruna gi-

---

[1129] Kettânî, I, 397; Kılıç, *Valilik*, s. 170.
[1130] İbn Miskeveyh, II, 7.
[1131] İbn Sa'd, V, 44; İbn Miskeveyh, II, 6; Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 320; Muhammed Câsim Hammadî, "Vilâyetü Abdullah b. Âmir li'l-Basra ve ıslahâtühü'l-İktisadiyye fîha", *el-Mu'errihu'l-Arab*, Darû's-Sun, Bağdat 1982, s. 127-140.
[1132] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 303-304.
[1133] Câsim el-Ubudî, "Mûsa b. Nusayr", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2006,XXXI, s. 225.
[1134] E. Lévi Provençal, "Mûsa b. Nusayr", *EI²*, VII, 643.

derken Endülüs'te ganimet olarak alınan malları beraberinde götürdü. Yanında ayrıca cariyeler, değerli mücevherat ve pek çok mal vardı.[1135] Tabi beytülmâlden alınan malların birçoğu hediye olarak halifeye sunulurken bir kısmı da yolda yapılan harcamalar için kullanırdı. İleride mal varlığına el konulması konusunda değinileceği üzere valilerin mal varlıklarını da yanlarında getirmesi isteniliyorsa valiler harcırah almadıkları gibi ellerindeki malların bir kısmını harcırah olarak kullanmaktaydılar.[1136]

b. Halifelerin Vilâyetlere Giderek Valileri Denetlemeleri

Emevî halifeleri yaşadıkları dönem itibariyle ulaşım imkanlarının zor ve kısıtlı olması, zaman zaman yönetimde istikrarsızlıkların zuhûr etmesi, adem-i merkeziyetçi anlayışların hakim olması, başkentin üstünlüğünün korunması vb. gerekçelerle taşraya giderek yerinde denetim yapmaktan çekindiler. Saray hayatından dışarı çıkıp halkın arasında karışmayan halifeler, taşradaki vilâyetler ve buralar atadıkları valilerin denetimine fazla sıcak bakmadılar. Dolayısıyla Emevî halifeleri arasında yerinde denetim yapanların örnekleri sınırlıdır. Bu konuda elimizdeki tek örnek Muâviye'nin Medine'ye gitme hadisesidir. Nitekim Yezîd'e biat alma konusunda başarılı olamayan Medine valilerinin zafiyet içerisinde olabileceği düşüncesiyle Muâviye 1000 kişilik bir grupla Medine'ye gitti. Amacı hem valisini denetlemek hem de biat etmeye yanaşmayan kişilerin biatlerini almaktı.[1137]

6. Eyâlet Valileri Tarafından Denetim

Halifeler, bazı durumlarda vilâyet valilerin tayinini eyâlet valilerinin tasarruflarına bırakmaktaydılar. Halifelerden böyle bir yetki alan eyâlet valileri bu yetkilerini sonuna kadar kullandılar.[1138] Ellerinden geldiği kadar kendi bölgelerine bağlı vilâyetlerin valilerini kendileri belirlediler. Aynı zamanda

---

[1135] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 239; Ubudî, "Mûsa b. Nusayr", *DİA*, XXXI, S. 225.

[1136] Bu hususta bkz. Mal Varlığına El Koyma Konusu.

[1137] Halife b. Hayyât, s. 160; İbn Kuteybe, *İmâme*, I, 158; Kapar, *Hilafetin Verasete Dönüşmesi*, s. 59; Kılıç, *Yezîd b. Muaviye*, s. 120.

[1138] Akyüz, *Hilafetin Saltana Dönüşmesi*, s. 232.

onlar atadıkları valilerin denetim ve azillerinden de sorumlu oldular. Yani halife gibi valileri her açıdan denetlediler.

Eyâlet valileri kendilerine bağlı valileri denetlediği gibi âmil, şurta, hares gibi görevlileri de denetlerlerdi. Mesela Irak valisi Ziyâd haraç amillerinden birisinin yıllık haracı senenin üçte birinde peşin tahsil ettiğini öğrenince ona: *"Bunu isteseydik bizde yapardık. Tahsil ettiğin üçte ikilik kısmı geri ver."* diyerek yaptığı âmilinin hatasını düzeltti.[1139]

C. DENETİME KONU OLAN HUSUSLAR

Valilik *"İmaret-i suğrâ"* (küçük emîrlik) olmasından dolayı önemli bir makamdı.[1140] Bu makamı elde eden kişi, makamın kendisine sağladığı nüfuzla haksız kazanç elde ederek kısa sürede zengin olabilirdi. Valilerin maaşları konusunda değinildiği üzere onlar maaşlarının yanında ticaretten, devlet gelirlerinin bir kısmına el koymaktan, vergi olarak alınan hububatın satışında spekülasyon yapmaktan ve hediye almaktan kazançlar elde edebiliyorlardı. Bu sebeple valilerin mal varlıkları yönünden denetimleri zaruriydi. Yine onlar vazifelerini yapıp yapmadıkları ve günlük hayatta nasıl bir tavır takındıkları noktasında denetlenmelilerdi.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı valilerin mal varlıkları, kendilerine verilen görevlerin ifası ve günlük yaşantıları bakımından denetlenmeleri gerekiyordu. Emevîlerin bu konudaki tutumları için konuyu başlıklar halinde incelemek faydalı olacaktır.

1. Mal Varlıkları Bakımından

Hz. Peygamber zamanında valilerin aldıkları maaşlar, ancak onların ailelerini geçindirmeye ve dönemin standartlarına uygun bir yaşam sürdürmelerine yetecek ölçüdeydi. Belirlenen maaşlar normal bir valinin şahsi ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda olduğu için Hulefâ-yi Raşidîn döneminde

[1139] Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320.
[1140] İbn Hacer el-Askalanî, XIV, 165; Avcı, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539.

onların başka işlerle uğraşmaları yasaklandı. Çünkü daha önce bahsedildiği üzere valilik makamı haksız kazanç sağlayarak zengin olmaya müsait bir makamdı. Bu arada da onların mal varlıklarının kontrol altında tutulması için belirli zamanlarda mal bildirimi istenildi.[1141] Emevîler dönemine gelindiğinde valilerin mal varlıklarının denetimi konusunda karşımıza iki tablo çıkmaktadır. Birincisi valilerin kendilerine sâdık ve işlerini yaptığı sürece elde ettiği kazanca karışmayan hatta onlara bu hususta bazı serbestlikler verenler, ikincisi ise Hulefâ-yi Raşidîn gibi hassas davrananlar.[1142]

Daha önce bahsedildiği üzere Emevî halifelerince valilere maaşlarının yanında idarecisi oldukları bölgelerin gelirlerinin tamamı verilebiliyor, yine onlar ganimetler üzerinde tasarruf yetkisine sahip olabiliyor, en önemlisi de toprakları ıslah ederek geniş çiftlikler elde edebiliyorlardı.[1143] Halifeler, valilerin diğer meziyetlerini göz önüne alarak buna müsaade ediyorlardı. Belki de vali ne kadar mal elde ederse etsin bir gün "*istihrâc*" vasıtası servetine el konulacağından onların büyük servetler elde etmesinden rahatsızlık duyulmuyordu. İleride de değinileceği üzere Emevî halifeleri, yeterince zenginleştiğini düşündükleri valileri görevden alıyorlar, servetlerini ise inceletmek üzere "*istihrâc*" dairesine havale ediyorlardı.[1144] Bu yolla Emevî halifeleri, valilerinin elde ettikleri serveti devletin bekası için tehlikeli gördüklerinden ilk başlarda onların elde ettikleri servetlerin yarısını sonraları ise tamamını devlete gelir kaydedebiliyorlardı.

Aslında Emevî halifelerinin hepsi valilerin eşkıya gibi halkı aleni bir şekilde soyup soğana çevirmelerini istemezlerdi. Ancak birçoğu içinde bulunan şartlara göre valilerin maaşları haricinde gelirler elde etmelerine müsaade ettiler veya etmek zorunda kaldılar. Tabi bu arada mal varlığından ra-

---

[1141] Kılıç, *Valilik,* s. 181.
[1142] Kılıç, *Valilik,* s. 160.
[1143] Bu konuda birçok örnek zikredildi.
[1144] Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev., Vecdi Akyüz, Kitapevi, İstanbul, 1997, s. 505-506. Bu müessesenin resmî bir kurum gibi çalışması ve kendisine özel "*dâru'l-istihrâc*" adı verilen bürolarının ihdas edilmesi, Abdülmelik b. Mervân zamanında olmuştur. Bu kuusta bkz. H.İbrahim-A İbrahim, *Nuzum*, s. 225.

hatsızlık duydukları kişileri sorgulamaktan da çekinmediler. Gerçek olan şu ki bazı kişilerin valilik makamını istemelerinin ve vali olmalarının altında şan, şöhret ve para sahibi olma fikri yatmaktaydı. Bu hırsla yönetime gelip, halkı soyup soğana çevirmek isteyenler veya kendi kesesini doldurmaya çalışanlar, fark edildikleri anda halifelerce engellenmekteydiler. Mesela Hişam b. Abdülmelik'in Irak genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî geniş araziler, ambarlara sığmayan hububat ve yüklü miktarda paranın sahibi olunca bu artış halifenin gözünden kaçmadı. Kendisi bu arazilerden öyle büyük bir zenginlik elde etmiş ki, günlük 36.000 bedeviyi doyurduğu nakledilir.[1145] Hişam, Abdullah'ın servetini araştırdıktan sonra onun haksız kazanç elde ettiği kanaatine vardığından onu görevinden azlederek mallarına el koydu.

Emevî halifeleri içerisinde valilerinin haksız kazanç elde etmelerinden endişelenen ve bu konuda çok hassas davranan kişi Ömer b. Abdülaziz'dir. O*: "Yönetici ve âmirlerin ticaret ile uğraşmalarını doğru bulmuyoruz. Hele bir bölge amirinin idaresi altındaki yerlerde ticaret yapması uygun değildir. Çünkü bu âmir ticaretinde dürüst davranmayı istese bile haksızlıklara sebep olabilir."* demiştir. Bu sebeple o valilerin ticaretle uğraşmalarını yasakladı. Yine o valilerinin halktan ve eşraftan hediye almalarını da yasakladı. Çünkü çoğu zaman rüşvet niyetiyle verilen hediyeler, yetkililerin tarafgir davranmalarına neden olabiliyordu[1146]

Valilerin haksız kazançlarının engellenmesi konusunda Ömer b. Abdülaziz'in düşüncesi valileri denetime tabi tutup cezalandırmaktansa, onları haksız kazanç elde etmemeleri konusunda uyarmaktı. O, valilerine sürekli ahireti hatırlatarak onların doğru yoldan ayrılmamalarını isterdi. Nitekim bir valisine şöyle bir mektup göndermişti*:" Günahkârların cehennem ateşinde*

[1145] İbnü'l-Esîr, *Kamil,* IV, 427-429; Enginar, s. 52-53.

[1146] İmadüddin Halil, *Ömer b. Abdülazîz Dönemi İslâm İnkılabı*, çev., Ubeydullah Dalar, İstanbul 1984, s. 183; Ağırıkça, *Ömer b. Abdülaziz*, s 137; Özdemir, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 49.

ebediyete kadar uzun süre kalacaklarını düşün. Sakın Allah katındaki sevaplardan yüz çevirme. Bu durumda seninle artık görüşmem ve senden ümidi keserim."[1147]

Ömer, valilerini uyarmada ısrarcı olmakla birlikte yine de onların haksız kazanç elde edebilmeleri ve hediye alabilmeleri ihtimaline karşı mutlaka onların mal varlıklarını denetlerdi. Bu amaçla valilerden mal bildirim beyanı ister veya onların mal varlığını denetlettirirdi. Hatta valiler arasında haksız kazanç elde edenlere bu kazançları devlet hazinesine iade etmelerini isterdi. Bunun üzerine valilerin bazıları ona karşı cephe aldılar. Akrabalarını ve dostlarını ona karşı kışkırtmaya çalıştılar.[1148]

Halifeler gibi eyâlet valileri de atadıkları veya sorumlulukları altında bulunan valilerin mal varlıklarını denetim altında tutmaya çalışmışlardır. Valilerinin halkı sömürerek haksız kazanç elde etmesini istemeyen Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf valilerine kesinlikle halktan hediye almamaları konusunda tavsiye ve uyarılarda bulunmuştur.[1149]

2. Görevlerini Yapmaları Bakımından

Şehirlerin en büyük idarî amiri olan valiler, şehirlerde devlet adına yapılması gerekli dinî, idarî, sosyal, ekonomik ve mimarî işlerden birinci derece sorumluydular.[1150] Nitekim atama makamları, valileri tayin ettikleri zaman onlara görevlerini bildirerek bu görevlerin harfiyen yapılmasını isterlerdi. Bu sebeple halifeler, valilerin gelir ve gider icraatlarında adil olup olmadıklarını, yargılamada ne şekilde davrandıklarını, cihada gidip gitmediklerini, diğer memurlara karşı vazifelerini yerine getirip getirmediklerini kontrol ederlerdi.[1151]

Valilerin azil sebepleri konusunda değinileceği üzere Emevî halifeleri valilerini başı boş bırakmayarak onları denetlediler ve görevini yapmayanla-

---

[1147] Özdemir, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 50.
[1148] Şakir, III, 327.
[1149] Aksu, *Haccâc b. Yûsuf,* s. 130.
[1150] Mâverdî, s. 40-45.
[1151] Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 365.

rı azletmekten çekinmediler. Özellikle asayiş ve güvenliği sağlayamayan, sert olması gereken yerde yumuşak, yumuşak olması gereken yerde sert olanlar ve emre itaat etmeyenler azledilmekten kurtulamadılar.[1152] Bir örnek vermek gerekirse Abdülmelik b. Mervân'ın Rutbîl ile savaşmak üzere görevlendirdiği Sicistân valisi Abdullah b. Ümeyye kendisine verilen görevi unutarak ganimet ve hediye peşine düşünce azledilmekten kurtulamadı. Asıl işinin zafer olduğunu unutarak bir âmil gibi para derdine düştü. Abdülmelik de onun görevini suiistimal ettiğini anladığında onu azletti.

Anlatıldığına göre Abdullah Sicistân'a varınca Rutbîl buraya hücum etmişti. Rutbîl müslümanlardan çekinmesine ve İslam ordularının onun karşısında üstün olmasına rağmen Abdullah *"Büst"* denilen yere varınca Rutbîl ona haber gönderip barış istedi ve bir milyon dirhem vermeyi teklif etti. Rutbîl onun şahsına da bir takım hediyeler ve köleler gönderdi. Abdullah bunları kabul etmeyerek şöyle dedi: *"Bu, revâkı altın doldurursa olabilir, yoksa barış olmayacaktır."* Bu cevabı alan Rutbîl geri çekilip bölgeyi boşalttı, iç taraflara kadar gitti. Bütün yolları ve geçitleri tuttu. Bu sefer Abdullah, Rutbîl'den kendisine ve müslümanlara yol vermesini, buna karşılık ondan bir şey almayacağını söylediyse de Rutbîl kabul etmeyip şöyle dedi: *"Hayır; evvelâ barışmak amacıyla üç yüz bin dirhem almayı kabul edecek ve bizlere, ben hükümdar olduğum sürece ülkemize savaş açmayacağına, hiçbir tarafı yakıp yıkmayacağına dair emân yazıp verecek olursan işte o zaman barış yapmayı kabul edeceğim."* Abdullah onun bu istediğini yerine getirdi. Abdülmelik olayı haber alınca onu görevinden azletti.[1153]

Halifeler gibi eyâlet valileri de vilâyet valilerini görevleri hususunda denetler, onların yaptıklarına muttali olmaya çalışırlardı. Mesela Irak genel valisi Ziyâd her hafta Cuma günü çeşitli bölgelerdeki valilerin gönderdiği elçilerle toplantı yapardı. Öncelikli olarak valilerinin çalışmalarını sorar ve

---

1152 Bu hususta detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Valilerin Azledilme Sebepleri.
1153 İbnü'l-Esîr, *Kamil,* IV, 63.

bu konuda detaylı bilgiler edinirdi. Daha sonra onların malî durumlarına göz atar ve son olarak dilek ve isteklerini dinlerdi.[1154]

3. Günlük Yaşantıları Bakımından

Teorik olarak valilerin düzenli hayata sahip olması arzulandığından valilerin çalışma hayatlarının yanında günlük yaşantıları da merkezi otorite tarafından takip edilirdi. Gaflet, dalalet, şehvet ve sefahate kapılan valiler çoğu zaman halifelerce uyarılır veya görevden uzaklaştırılırlardı. Hata yapan halifenin akrabası da olsa uyarılırdı. Nitekim Kûfe valisi Ümmü Hakem ile bir genç arasında cereyan eden hadise sonunda haksızlık yaptığı anlaşılan vali sert bir şekilde uyarılarak ondan hatasını düzeltmesi istendi. Olay kaynaklarda şu şekilde anlatılır: Bir gün bir genç gelip Muâviye'nin karşısına dikildi. Muâviye; onu yanına oturtup başından geçenleri anlatmasını istedi. Genç şöyle dedi: *"Ey mü'minlerin emiri, ben amcam kızı ile evliydim, elimdeki malım azalınca babası benden yüz çevirdi ve beni Kûfe'deki valin İbn Ümmü Hakem'e şikayet etti. Kûfe valisi, beni zincire vurup hapse attı. Eşimi boşamam için bana baskı yaptı, ben de boşamak mecburiyetinde kaldım. Babası onu 10.000 dirhem karşılığı alarak Kûfe'deki valine verdi…"*

Muâviye, o gence acıdı. Kûfe valisi Îbn Ümmü Hakem'e bir mektup yazarak bu davranışından dolayı onu ayıplayıp kınadı ve gencin karısını itirazsız bir şekilde boşamasını emretti. Mektubu alan İbn Ümmü Hakem kadını boşamayı denedi ama buna güç yetiremedi. Fakat ulak, Muâviye'nin azarlayıcı mektubunu ona teslim edince mektuptaki ifadeler kendisini o kadını boşamaya zorladı. Kadını boşadı. [1155] Muâviye böylelikle örnek olması gerekirken şehvetinin esiri olup başkasının eşine göz diken valinin yanlışını düzeltti.

Yaşantıları sapkınlık, saplantı ve affedilemez hatayla dolan valiler ise uyarılmayı beklemeden görevden azledilirlerdi. Mesela halife Yezîd b. Ab-

---

[1154] Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 320.
[1155] İbn Kesîr, VIII, 145-146.

dülmelik üç yıl Mekke ve Medine valiliğin yürüten ancak son zamanlarda ihtirasa kapılan Abdurrahman b. Dahhâk'ı görevinden azlederek yerine Abdülvâhid Nadrî'yi getirdi. Şöyle ki Abdurrahman, Fâtıma bnt. Hüseyin b. Ali ile evlenmek istemişti, Fâtıma: *"Ben evlenmek istemiyorum."* deyince de Abdurrahman ısrar ederek: *"Eğer kabul etmezsen en büyük 'oğluna içkiden dolayı celde vurdururum."* diyerek tehdit etti. Yezîd, Fâtıma'nın durumundan haberdar olunca: *"İbn Dahhâk ileri gitmiş; ona işkence edip çığlıklarını bana işittirecek yok mu?"* diye sordu. Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî: *"Vardır."* deyince hemen onu vali tayin ederek Abdülvâhid'e bir mektup yazdı: *"Seni Medine valiliğine tayin ettim. Medine'ye git, İbn Dahhâk'ı azlet, onu kırk bin dirhem borçlu çıkar ve öyle işkence et ki, ben burada yatağımda onun feryatlarını işiteyim,"* dedi. Postacı mektubu götürdü, İbn Dahhâk'ın huzuruna çıkmadı. İbn Dahhâk postacının geldiğini öğrenince içeri alarak bin dinar verdi ve bildiklerini anlatmasını istedi. Haberci durumu anlattı. İbn Dahhâk çabucak Mesleme b. Abdülmelik'e giderek onun himayesi altına girmek istedi. Mesleme, Yezîd'e gidip Abdurrahman'ın isteğini söyledi. Yezîd; *"Her ihyacına, isteğine evet; fakat İbn Dahhâk'la ilgili olanlar hariç."* dedi. Mesleme'nin;*"Vallahi, zaten benim isteğim de İbn Dahhâk ile ilgiliydi."* demesi üzene de; *"Vallahi onu ebediyen affetmeyeceğim."* diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mesleme onu tekrar Medine'ye Abdülvahid'e gönderdi. Abdülvahid onu çok feci bir şekilde cezalandırdı.[1156]

Valilerin yaşantılarındaki en büyük yanlışlıkları daha çok kadınlarla ilgiliydi. Çünkü hataya düşenlerin birçoğu şehvetinin esiri olan kişilerdi. Ne var ki bu dönemde içki içen, eğlenceye dalan ve gününü aşk meclislerinde geçiren valiler bu dönemde olmadı. Bunun en büyük sebebi ise Emevîlerin fetih hareketine önem veren bir devlet olmaları sebebiyle dirayetli valileri atamalarıydı.

[1156] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 345-346; Nüveyrî, XXI, 240-241.

D. DENETİM SONUNDA VERİLEN CEZALAR

Valilere yapılan denetim şekilleri farklılık arz ettiği gibi denetim sonucunda yapılan işlemler de halifelere ve valilere göre farklı şekillerde neticelenmekteydi. Vali, halifenin akrabası, samimi dostu veya yandaşıysa hatası görmezden geliniyor, şayet bu mümkün değilse en hafif ceza veriliyordu. Ancak vali, halifenin rahatsızlık duyduğu veya gözden çıkardığı biriyse kendisine karşı her türlü kötülük ve zulüm reva görülüyordu. Bu tip kişiler valilikten azledildiği gibi malları talan ediliyor ve her türlü işkenceye, aşağılamaya, küçük düşürmeye maruz bırakılabiliyorlardı.

Denetim sonunda verilen cezalar Emevîler döneminde önceki dönemlerden biraz farklıdır. Nitekim Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde denetim sonucunda devlet başkanları tarafından sergilenen tutumlar adil ve herkes tarafından kabullenilebilirdi. Halbuki adam kayıran ve gerektiğinde sertlikten yana olan kişileri destekleyen Emevîlerin bu davranışları bazen kabullenilir ve makul değildi. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için denetim sonucu verilen cezalara bakmak yerinde olacaktır.

1. Uyarı ve Göreve Tekrar İade

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hataları azledilmeyi veya had cezasını gerektirmeyecek derecede küçük olan valiler, merkezden gönderilen bir denetçi vasıtasıyla ya da merkeze çağrılarak uyarılıyorlardı.[1157] Emevî halifeleri de haklarında şikayet iletilen valilerin durumlarına vakıf olunduktan sonra onların işledikleri suçun küçük olması, hafifletici sebeplerin bulunması veya valiye ağır ceza uygulamanın mümkün olmadığı durumlarda uyarma yoluna başvurmaktaydılar. Uyarı bazen valileri merkeze çağırarak, bazen de berîd vasıtasıyla yapılırdı.

Valileri uyarma işi Muâviye dönemi ile başladı. Muâviye, Abdullah b. Âmir ve Mugire b. Şu’be gibi valilerini çağırarak onlara uyarı ve nasihatler-

---

[1157] Kılıç, *Valilik,* s. 191. Bu konuda örnek ve detaylı bilgi için bkz. Apak, *Amr b. el-Âs,* s. 229.

de bulundu.[1158] Hatta Mugîre'yi azletmeyi düşündü. Ancak Mugîre onun bu düşüncesine bildiğinden Muâviye'nin reddedemeyeceği tekliflerle huzuruna gidince Mûaviye ona tavsiye ve uyarılarda bulunarak görevini iade etti.[1159] Muâviye tarafından başlatılan bu uygulama diğer halifelerce yerine getirildi, ancak bu çok yaygın bir şekilde yapılmadı. Halifelerin genel tavrı yanlış yaptığı düşünülen kişi zayıf bir kimse ise azlet kurtul, güçlü bir kimse ise devletin bekası için küçük özürlerini görmezden gel şeklindeydi.

2. Mal varlıklarına El Koyma (Müsâdere)

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi içerisinde Hz. Ömer'in halifeliği sırasında valilerden günümüzdeki devlet memurları gibi göreve başlarken ve görev esnasında mal bildiriminde bulunmaları istenirdi.[1160] Bir müddet sonra mal varlığında aşırı artış olduğu tespit edilenler soruşturmaya tabi tutulur ve haksız kazanç sağlayanlar azledilirlerdi. Bu kazançlar ise müsadere edilerek beytülmâle gelir olarak kaydedilirdi.[1161] Yine Hz. Ömer, sahip olduğu malların izahını yapamayan valilerden bazılarının mallarının tamamına, bazılarının mallarının ise yarısına el koydururdu. [1162]

Emevîler dönemine gelindiğinde valilerin mallarına el konulması artık gelenek haline geldi. Muâviye, ölen valilerin mallarının yarısına el koyuyor ve *"Bu Hz. Ömer'in açtığı çığırdır."* diyordu.[1163] Muâviye'nin başlattığı bu uygulama bundan sonra birçok valinin korkulu rüyası haline geldi. Mesela Basra valiliğinden azledileceğinin bilincinde olan Abdullah b. Âmir, Muâviye'nin huzuruna çıkarak: "Ben *senden üç şey isteyeceğim, bana: 'Bunları sana verdim de*." deyince Muâviye de ona: "*Evet istediklerini sana verdim, ben Ümmü*

[1158] Halife b. Hayyât, s. 156; İbn Miskeveyh, II, 8.

[1159] Dineverî, s. 323; Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 444; Yılmaz, *Muğîre*, s. 71.

[1160] İbn Sa'd, III, 282; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII, 332; Kılıç, *Valilik*, s. 192; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 115.

[1161] Belazuri, *Fûtuh*, s. 119; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA,* XVIII, 332; Sarıçam, *Hz. Ömer,* s. 115.

[1162] Ramazan Altınay, "Erken İslâm Toplumunda Zenginler ve Fakirler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, cilt: VI, sayı: 2, s. 197-222.

[1163] Akyüz, *Amme Hukuku*, s. 337.

Hakim'in oğluyum!" diye karşılık verdi. İbn Âmir: *"Bana görevimi geri verecek ve kızmayacaksın, Arafat'taki malımı, mülkümü bağışlamanı istiyorum ve Mekke'deki evlerini bana vermeni istiyorum."* dedi. Muâviye:*"Peki, onları da sana verdim."* dedi.[1164] Anlaşılan İbn Âmir azledileceğinden emindi. O en azından bin bir meşakkatle biriktiği servetini kurtarma derdindeydi. İyi biliyordu ki azlin sonunda kazandıklarına Muâviye el koyduracaktı. Bu düşüncelerle valilerin mal varlığına el koyan Muâviye, Mısır valisi ve yakın arkadaşı Amr b. el-Âs vefat ettiğinde, onun geride kalan mallarına el koydurdu.[1165] Hz. Ömer'i örnek alan Muâviye, ölmeden önce mallarının yarısını beytülmâle devrettiğini açıkladı.[1166] O böyle bir harekette bulunarak kendisinin de mallarından feragat ettiğini dolayısıyla bunu yapmak gerektiğini göstermek istedi. Aksi halde kendi malları yağmalanan valilerin bu işi kabul etmeleri zordu.

Muâviye'nin başlattığı usül, devlet geleneği haline geldi. Bu amaçla devlet görevleri azledildiklerinde veya öldüklerinde mallarına el koyma işlemlerini gerçekleşen *"istihrâc dairesi"* tesis edildi.[1167] Görevden alındıktan sonra istihrâc dairesine havale edilenlerin malları hakkında sıkı bir inceleme yapılır, o ana kadar edindikleri servetleri kime emânet ettiklerini soruşturulur ve bu kişilerin adlarını söyleyinceye ve ellerindeki malı kendilerine teslim edinceye kadar onlara işkence edilirdi. Nitekim İbnu'l-Esîr'in naklettiğine göre Muâviye, Ziyâd b. Ebîhi'nin kendisine gelirken mallarını Abdurrahman b. Ebû Bekre'ye emânet olarak verdiğini öğrenmişti. Ziyâd'ın mallarına göz diken Muâviye Muğîre b. Şu'be'ye, bu durumu itiraf edinceye kadar Abdurrahman'a işkence yapmasını emretmişti.[1168]

Valiler azledildikten sonra mallarının müsadere edileceğini bildikleri için mallarını başka yere naklettiriyorlar ve beytülmâlde bulunan gelirleri

---

[1164] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 288-289; İbn Kesîr, VIII, 52.
[1165] Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 151.
[1166] İbn Kesîr, VIII, 237; M. Kürd Ali, s.111.
[1167] H.İbrahim-A İbrahim, *Nuzum*, s.225.
[1168] Dineverî, s. 324-325; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 153; Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 151.

halka açabiliyorlardı Onların bu davranışları mallarını kurtarmak ve son anda mali dengeleri bozarak mal varlıklarının öğrenilmesine engel olmakla izah olunabileceği gibi mallarını kendilerini azleden halifeye yâr etmektense halka dağıtmayı daha evlâ görmekle izah olunabilir. Örnek verilecek olursa Yezîd b. Muâviye, Abbâd b. Ziyad'ı azlederek yerine kardeşi Selm b. Ziyâd'ı vali tayin etmişti. Ubeydullah b. Ziyâd kardeşi olan Abbâd'a bir mektup yazarak ona Selm'in vali olduğu haberini iletti, bunun üzerine Abbâd beytülmalde olan malları kölelerine dağıttı, oldukça fazla bir miktar da artınca: *"Kim borç almak istiyorsa gelsin alsın"* diye ilân ettirdi, borç almak üzere gelen herkese borç verdi ve Sicistân'dan ayrıldı. Denildiğine göre o gece Abbâd'ın bin kölesi gitmişti ve bunların her birinin yanında en azından on bin dirhem bulunuyordu. Abbâd'ın kendisi ise Fâris diyarına doğru yol aldı. Yezîd'in yanına varınca Yezîd kendisine malların ne olduğunu sordu. Abbâd da ona: *"Ben serhadde bulunduğum için elime geçirdiğim malı insanlar arasında paylaştırdım."* diye cevap verdi. [1169]

Halifeler azlettikleri valilerden haksız kazanç elde ettiklerini düşündüklerini bizzat kendileri de sorgulayabiliyorlardı. Yani istihrâc dairesinin görevini bizzat kendileri üstlenebiliyorlardı. Nitekim Horasân valiliği sırasında bol kazanç elde ettiğini halife Süleyman b. Abdülmelik'e mektuplarında bildiren Yezîd b. Mühelleb, Süleyman'dan sonra halife olan Ömer b. Abdülaziz tarafından azledildiğinde elde ettiği bu mallardan hesaba çekildi. Bu amaçla halife onu tutuklattırarak Şam'a getirtti. Yezîd'i huzuruna çağırtan Ömer ona Süleyman'a yazıp haber verdiği malları sordu. Yezîd malları inkar etti. İkna olmayan Ömer, onu Halep kalesine hapsettirdi.[1170]

İstihraç dairesi zorba valiler için bazı durumlarda intikam alma ve hesaplaşma vesilesi olabilmekteydi. Nitekim Haccâc b. Yusûf, Horasân valisi Mühelleb b. Ebî Sufra'nın çocuklarının servetleri elinden almayı bahane ede-

---

[1169] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 452.
[1170] İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 301.

rek onlara işkence etti.[1171] Yine Haccâc b. Yûsuf, Horasân'a Kuteybe b. Müslim'i tayin etmiş ve ondan, azlettiği vali Mufaddal b. Mühelleb'i yakalayarak kendisine getirmesini istemişti. Kuteybe emri yerine getirerek onu ve kardeşlerini Haccâc'a getirdi. Haccâc onları hapsettirdi ve onlardan istihraç gelirleri arasına konulmak üzere altı milyon dirhem istedi.[1172]

Emevîler özellikle geniş çiftlikleri ikta ettikleri valilerin çok zenginleşmelerine müsaade etmediler. Valilerin görevlerinin sona ermesi veya zenginliklerinden rahatsız olunması halinde arazileri hemen ellerinden alınmaya başlandı. Emevî tarihinde Yezîd b. Velîd b. Abdulmelik dönemiyle birlikte valilerin çiftlikleri müsâdere edilerek bir başkasına verilmesi dönemi başladı. Nitekim Mühelleb ailesinin Emevîlerle ilişkisi bozulunca ellerindeki topraklara el konuldu. Müsâdere edilenler arasında Yezîd b. Mühelleb'in karısına ait ve o dönemde meşhur olan Abbasân Çiftliği de bulunuyordu. Halife Yezîd burayı kardeşi Abbas'a verdi. Aynı şekilde sekiz bin cerib büyüklüğündeki Murğab adı verilen topraklara da el konuldu ve Yezîd burayı da yakın adamlarından Hilal b. Ahvez al-Mâzinî'ye ikta etti.[1173] Bu anlamda Yezîd devri, büyük mülklerin devletleştirildiği, belki bu el değiştirmeye bağlı olarak sahiplerinin de taraf değiştirdiği bir devir oldu.[1174]

3. Diyet Cezası

İslâm hukukuna göre kasten adam öldürme veya yaralama kısas gerektiren suçlardandır. Kul hakkının teminat altına alınabilmesi için mağdur olanların yakınlarına böyle bir hak verilmiştir. Buna göre yakını öldürülen veya yaralanan kişi bu suçlardan birini işleyen kişi hakkında aynı cezayı isteyebileceği gibi bu konuda diyet yolunu da seçebilirdi.[1175]Ancak fiiliyatı

[1171] Kara, *Zihniyet Sapması*, s. 151; Demirci, *Çiftliklerin Doğuşu,* s. 76.
[1172] Ya'kûbî, II, 285; Nüveyrî, XXI, 172; Kara, *Zihniyet Sapması*, Sayı:8, s. 151.
[1173] Temim kabîlesine mensup ünlü bir komutandır. Yezîd b. Abdulmelik devrinde Mühelleb ailesinin isyanını bastırdı. Bu yararlılığından dolayı onların malları kendisine verildi. Bu hususta bkz. Demirci, *Çiftliklerin Doğuşu,* s. 76.
[1174] Demirci, *Çiftliklerin Doğuşu,* s. 76.
[1175] Karaman, *İslam Hukuku,* s. 176-178.

gerçekleştiren kişinin devlet görevlisi olması üstelikte halkı temsil eden bir vali olması bu durumu değiştirebilmekteydi. Çünkü valiye verilebilecek kısas cezası devlet işlerinin sekteye uğramasına veya devletin itibarını sarsılmasına neden olabilirdi. Nitekim Muâviye döneminde kısası gerektiren bir olay meydana geldiğinde ve halife valisine kısas yerine diyet cezasını uygulamayı uygun görmüştür. Olay şu şekilde gerçekleşmiştir:

Abdullah b. Amr b. Gaylân bir gün Basra mescidinde minberden müslümanlara hitap ederken Dabbeoğullarından birisi ona bir taş atmış, Abdullah da bu adamın elini kestirmişti.[1176] Dabbeoğulları Muâviye'nin yanına giderek Abdullah b. Amr'ı şikâyet ettiler. Muâviye Dabbeoğullarına şöyle dedi: *"Tayin ettiğim valilerime kısas uygulamama imkân yok, fakat adamınızın diyetini beytülmalden ödeyebilirim."* dedi.[1177] Neticede kolu kesilen kişinin diyeti ödendi. Daha sonra vali görevden alınarak olay kapatıldı.[1178]

Emevî halifeleri valilerinin zorbalıklarına, özellikle de isyanların yoğun bir şekilde ortaya çıktığı Vilâyetlerde görev yapan valilerin adam öldürme, yaralama ve hakaretlerine göz yummak zorunda kaldılar. Onların görevleri esnasında yaptıkları taşkınlıkları çoğu zaman görmezden gelerek herhangi bir ceza vermediler. Dolayısıyla kısas ve diyet cezasının örnekleri çok fazla görülmedi.

4. Azlederek Göreve Son Verme

Atama makamlarının valilerden bekledikleri şey, onların başarı elde etmeleri ve devlete fayda sağlamalarıydı. Devlete fayda sağlamayan hatta devleti zarara uğratanların davranışları fark edildiğinde bunlar azledilmekten kurtulamazlardı. Bu kişi Emevî ailesine de mensup olsa durum böyleydi. Nitekim kaynaklarda Mesleme'nin görevinden azledilmesi ile ilgili rivayet edilen iki meselede de Mesleme'nin malî konularda başarısız olmasından

---

1176 İbn Miskeveyh, II, 17; Akyüz, *Âmme Hukuku,* s. 320.
1177 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 340; İbn Kesîr, VIII, 126; İbn Haldun, *Tarih,* III, 8-10; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 324.
1178 İbn Miskeveyh, II, 17; İbn Kesîr, VIII, 126; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 320.

dolayı azledildiği anlaşılmaktadır. Birinci grup rivayetlere göre Mesleme, Irak ve Horasân valisi tayin edildikten sonra bölgenin harâç gelirlerinde bir artış olmamış ve bu yüzden halife Mesleme'yi görevinden azletmiştir.[1179] İkinci grup rivayetlere göre ise Mesleme bölgeden elde edilen ganimet mallarını istediği gibi harcamış ve valiliği esnasında bu mallardan hilafet merkezine hiçbir şey göndermemiş, bu da halifenin onu azletmesine yol açmıştır.[1180]

Emevî halifeleri, valilerin görevlerinin son bulma sebepleri konusunda değinileceği üzere, denetim sonunda suçlu gördükleri giren valileri azletmekteydiler. Aslında halifelerin genel politikaları *"azlet kurtul"* şeklindeydi. Nitekim Emevî valilerin geneline bakıldığında bir çoğunun azledilerek görevden uzaklaştırıldığı görülmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden birisi yönetimin tek bir kişi etrafında dönüyor olmasıdır. Tek kişi söz sahibi olunca valinin tayini de, azli de bir kişinin ağzından çıkacak söz ile şekillenmekteydi. Valilerin hatası, yanlışı olduğunda durumu değerlendirmek yerine onlardan kurtulmayı düşünen halifeler, kimseye sormadan kısa ve öz cümlelerle valileri azletmişlerdir. Aynı şekilde kendi taraftarlarını yönetime taşımak isteyen halifeler, bir önceki tarafından atanan valileri bazen insafsızca azledebilmişlerdir. Kısacası valilerin akıbetinin tek bir kişi tekelinde bulundurulması tayini de azli de kolaylaştırmıştır.

Valilerin görev süreleri hakkında netliğin olmaması ve rotasyon gibi sisteme dinamizm katacak unsurların olmaması da azli kolaylaştırmıştır. Şayet valiler tayin edildikleri yerlere beş yıl, on yıl gibi bir görev süresi belirlenerek gönderilmiş olsalardı, büyük ihtimalle görev süresinin bitmesi beklenir veya gerekiyorsa emekli edilirlerdi. Aynı şekilde valilerin rotasyon gibi durumları olsaydı belki de halkla yüz göz olmadan rotasyon yaparlar böylelikle valiler halkla ipleri koparmaz ve aynı zamanda zinde tutulabilirlerdi. Dolayısıyla valiler arasında rotasyonun olmaması da azli zorunlu kılmıştır.

[1179] Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VIII, 364; Nüveyrî, XXI, 392; Hacıyev, s.75.
[1180] İbn Haldûn, *Tarih,* III, 82; Hacıyev, s.75.

Yine valiler belli aralıklarla yer değişimi yapmış olsalar belki de halkla yüz göz olmadan yeni görev yerine gideceklerdi. Yeni yer, yeni heyecan görev aşkını tazeleyeceği gibi halkında gündemini rahatlatabilirdi.

Valilerin seçimleri, görev esnasında uymaları gereken kurallar ve azilleri yazılı bir yasayla sabitlenmediği gibi bu konuda herhangi bir yönetmelik, genelge ve tebliğin bulunmaması da çoğu zaman keyfi uygulamaları beraberinde getirmiştir. Keyfiliğin sonu da çoğu zaman hüsran ve azille bitmiştir. Kısacası sistemden kaynaklanan bazı eksiklik ve yanlışlıklar valilerin azillerini kolaylaştırmıştır.

E. VALİLERİN GÖREVLERİNİN SON BULMA SEBEPLERİ

Valilerin bazıları uzun bir idareciliğin ardından, bazıları daha görevin tadını çıkaramadan bazıları ise henüz göreve yeni başlamışken valilik makamını bırakmışlar veya bırakmak zorunda kalmışlardır. Valilerin görevi bırakma sebeplerine maddeler halinde değinilecektir. Fakat konuya geçmeden önce görevini kendi isteğiyle bırakmak ile bu görevden azledilmek üzerinde biraz durmak lazım. Çünkü bu ikisi arasında büyük farklar vardır. Valiler açısından görevi bırakmak çoğu zaman erdemli bir davranış olarak görülürken bıraktırılmak zillet olarak kabul edilmiştir. Valilerin kabîleleri açısından görevi bırakmak kabîlenin şerefini düşürmek, bıraktırılmak ise yönetime cephe alınması gerektiği şeklinde algılanmıştır. Halifeler açısından ise görevi bırakmak korkaklık, becerisizlik bazen de erdem olarak algılanırken bıraktırmak; devletin sırtındaki urdan kurtulma olarak kabul edilmiştir.

1. İstifa

Valilik makamının ehemmiyeti sebebiyle Emevî valilerinden çok azı istifa yoluna başvurmuştur. Aslında yönetimde tıkanıklık, aksaklık, kişiden kaynaklanan bir hata veya eksiklik söz konusu olduğunda hataya müsebbip kişinin istifa etmesi hem erdem hem de devletin devamlılığı için yapılması gereken hareketlerdendi. Fakat bu makamı bırakmak kişisel ve kabîlevî çı-

karlar açısından hiç de kolay değildi. Bu sebeplerdir ki Emevî valileri arasında istifa yoluyla görevden ayrılanların sayısı çok fazla değildir.

Valiler normal şartlarda istifa etmekten yana değillerdi. Ancak azledilmektense istifa etmenin daha faydalı olacağını hissettikleri zaman istifa taleplerini merkeze iletmişlerdir. Mesela Kûfe valiliğini yürüten Muğîre b. Şu'be'nin istifa nedeni tam da böyle idi.[1181] Muğîre, Kûfe'nin yönetim konusunda Muâviye'nin kendisinden memnun olmadığının farkındaydı. Hatta kendisinin azledilerek yerine Sâid b. el-Âs'ın vali tayin edileceğini öğrenmişti. Bu durum Mugîre'nin nefsine ağır geldi. O halk arasında görevden alınarak valilikten ayrıldığı haberinin yayılmasından ve kabîlesinin kendisine sırt dönmesinden ise kendisinin görevden ayrıldığı intibaını vermek için Muâviye'nin yanına gitmeye karar verdi.[1182] Aslında o görevini bırakmak niyetinde değildi. Fakat görevinden razı olunmayan bir şekilde ayrılmaktansa istifa etmesi daha şerefli bir davranıştı. Bu niyetlerle halifenin huzuruna çıkan Mugîre, Muâviye'nin razı olacağı davranışlar sergileyerek halifenin güvenini tekrar elde etti. Halifenin nazarında kazandığı itibar sayesinde makamını kurtardığı için istifa etmesine gerek kalmadı.

Azledileceği anladığından dolayı istifa etmek zorunda kalanlardan bir tanesi de Hişâm b. Abdülmelik'in Afrika ve Endülüs'e vali tayin ettiği Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî'y idi. Ubeyde valiliği döneminde kabîle asabiyeti yaptı ve Yemenlilere zarar verdi. Onun durumu halifeye şikayet edilince azledilmesi gündeme geldi. Azledileceğini sezen Ubeyde yanında bol miktarda hediye, cariye, köle, hayvan ve daha başka şeyler olduğu halde Şam'a gelip Hişâm'a istifa etmek istediğini söyledi, Hişâm da istifasını kabul etti.[1183]

[1181] Taberî, *Tarih,* IV, 82; İbn Haldun, *Tarih,* III, 19; Âkil, s. 69; Akyüz, *Amme Hukuku,* s. 310. Muğîre yumuşak huylu olduğundan dolayı zayıf kabul görülmüş ve hakkında bir çok şikayet iletilince azledilmesi gündeme gelmişti. İbn Haldun, *Tarih,* III, 19.

[1182] H. İbrahim, *İslam Tarihi,* I, 357; DGBİT, II, 307; Yılmaz, *Muğîre,* s. 70-71.

[1183] İbnü'l Esîr, *Kâmil,* IV, 393.

Canları kıymetli olan Emevî ailesine mensup bazı valiler, zorda kaldıklarında görevi terk edebilmekteydiler. Çünkü onlar hâkimiyetin kaynağı ve temsilcileriydiler. İstifa etmeleri halk tarafından eleştiri konusu olabilirdi belki ama onların itibarları öyle kolay kolay yok olmazdı. Dolayısıyla zorda kaldıklarında valilik görevinden vaz geçebilirlerdi. Nitekim Hişam'ın Mısır valisi Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân Mısır'da çıkan veba salgınından korktuğu için Ürdün'e kaçtı.[1184] Burada halifeden istifasını isteyerek görevinden ayrıldı.[1185]

Emevîler döneminde, çok fazla olmamakla birlikte, bir diğer istifa sebebi de halifelerin değişmesiydi. Çünkü yeni halifeyle husumeti olan valilerin onunla birlikte çalışmaları zordu. Kaldı ki valiler onunla çalışmak istese bile halife o valilerle çalışmak istemeyebilirdi. Mesela Hafs b. Velîd, Mervân b. el-Hakem ile husumeti olduğundan dolayı Mervân halife olunca istifa etti.[1186]

Emevî halifeleri içerisinde hilafet makamını töhmet makamı olarak gören ve hassas davranışlar sergileyen Ömer b. Abdülaziz gibi valilik makamının ağırlığından çekinen valilerin varlığı söz konusuydu. Bu tür valiler için Hakkın rızası ve halkın teveccühü her şeyden önemliydi. Makamı hak etmediklerini düşündüklerinde ise keseler dolusu altın verilse de bu makamda kalmayacak kadar erdemlilerdi. Bir defasında Ömer, ismini öğrenemediğimiz valisine şöyle bir mektup göndermişti: *"Cehennemliklerin Cehennem ateşinde ebediyete kadar uykusuz kalacaklarını düşün. Sakın Allah katındaki sevaplardan yüz çevirme. Bu durumda seninle artık görüşmem ve senden ümidimi keserim."* Ömer'in kendisine mektup gönderdiği bu vali, görevden istifa ederek Ömer'in yanına gelmiş. Ömer, ona: *"Neyin var?"* diye sorunca vali şu cevabı vermişti: *"Ey mü'minleri emiri! Bana gönderdiğin mektup kalbimi yerin-*

[1184] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 183.
[1185] Kindî, s.73.
[1186] Kindî, s.85.

den koparıp attı. Vallahi artık ebediyen valiliğe dönmem."[1187] dedi ve istifasını halifeye sundu.

2. Vefat

Valilerin ölümleri kendilerine verilen valilik görevlerinin de bitmesini anlamına gelmekteydi.[1188] Ölümün kaçınılmaz son olduğu muhakkaktır. Ancak ölüme vesile olan yollar farklı farklıdır. Bu farklılıklardan dolayıdır ki valilerin bazıları ilerleyen yaşları sebebiyle ecelleri ile ölmüşler, bazıları kendilerine isabet eden bir hastalık veya kaza sebebiyle bazıları da girdiği bir mücadele sonunda mağlup olmanın neticesinde öldürülmüşlerdir. Dolayısıyla konuyu doğal yollarla ölme ve birilerinin müdahalesiyle öldürülme sonucu görevin son bulması şeklinde iki kısımda incelemekte fayda vardır.

Doğal yollardan hayatını kaybeden Emevî valilerinin çoğunluğu ihtiyarlık sebebiyle ecelleriyle ölmüşlerdir. Valilik görevi bilgi, deneyim ve tecrübe isteyen bir görev olduğu için bu işe ehil görülen kişilerin yaş itibari ile ilerlemiş yaşlarda olmasına dikkat ediliyordu. Ayrıca halifeler kabîle içerisinden valiler seçerlerken kabîlenin önde gelen kendini kanıtlamış, şeyh denilecek konumdaki yaşı kemale ermiş kişileri de tercih etmekteydiler. Bu tercihler ister istemez valilik yaş ortalamasını yükseltmekteydi. Yaşı bir hayli ilerleyen kişilerin vali olmaları, görev başında ölen vali örneklerini meydana getirmekteydi. Mesela Haccâc b. Yusûf, Amr b. el-Âs, Mesleme b. Muhalled, Abdülaziz b. Mervân ihtiyarlık sebebiyle eceli ile ölen ve öldükleri için valilik görevleri son bulan kimselerdi. [1189]

Emevîler zamanında her geçen gün artarak devam eden fetihler farklı kimlik, kişilik ve hastalığa sahip milletlerle karşılaşılmasına neden olmaktaydı. Bu arada şehirlerin temizliğine dikkat edilememesi ve ordugâh şehirlerinin tam olarak oturtulamaması salgın hastalıklara sebebiyet vermekteydi. Meydana gelen Tâun/Vebâ, Hummâ/Sıtma vb. salgın hastalıklardan

---

[1187] İbn Kesîr, IX, 337; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik,* s. 186.
[1188] Kindî, s. 40; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 289.
[1189] İbn Abdirabbih, V, 52; Kindî, s. 34; Işş, s. 143.

halife, vali, komutan ve halktan pek çok kimse hayatını kaybedebilmekteydi.[1190] Horasân valisi Esed b. Abdullah bu tür öldürücü hastalıklardan ölen valilerden biriydi.[1191] Esed, Belh şehrinde karnında ortaya çıkan "*dübeyle*" hastalığına yakalandı ve bu hastalık sebebiyle vefat etti. [1192] Yine Nasr b. Seyyar da hastalık sebebiyle ölenlerdendi. O Rey şehrinde iken hastalandı ve iki gün sonra da yolda öldü.[1193]

Ölümün bir son olduğuna iman eden ve bazı ölümlerin kurtuluş olduğuna inanan müslümanlar, zalim yöneticilerden kurtulmak için onların ölümlerini arzu ederler ve yeri geldiğinde onların ölmeleri için dualar ederlerdi. Bazen sözün sirayet, kılıcın kifayet ve azlinin mümkün olmadığı valilere bu tür beddualardan başka yol da kalmıyordu. Denildiğine göre Ziyâd, Muâviye'ye bir mektup yazmış ve şöyle demişti: *"Irak'ı sol elimle zapt etmiş bulunuyorum. Sağ elim ise boş bulunuyor."* Böylelikle Ziyâd, Hicaz emirliğini istediğini ima ediyordu. İbn Ömer bunu haber alınca şöyle dedi: *"Allah'ım! Bizleri Ziyâd'ın sağ elinden, Iraklıları da sol elinden kurtar."* Bundan sonra İbn Ömer'in aldığı ilk haber Ziyâd'ın ölümü oldu.[1194] Ömer b. Abdülaziz'in benzer bir bedduayı Haccâc ve yandaşları için yaptığı rivayetler edilir. Şöyle ki: Abdülmelik döneminde Ömer b. Abdülaziz'in huzurunda Haccâc ve diğer valilerin yapmış oldukları zulümlerden söz edilmiş, Ömer de şöyle demişti. *"Irak'ta Haccâc, Şam'da Velîd, Mısır'da Kurrâ, Medine'de Osman ve Mekke'de Hâlid... Allah'ım! Dünya zulüm ve haksızlıkla dolup taştı; artık sen bu insanlara rahat yüzü göster."* Ömer'in duasından fazla bir zaman geçmeden Haccâc ve

---

[1190] İbn Kesîr, I, 491-492; Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif ez- Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, trc. Kamil Miras, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, XII, 89; Büyük Larusse Sözlük ve Ansiklopedi, Gelişim Yayınları, İstanbul 1985, XIX, 12127; Fayda, "Amvâs", *DİA*, III, 100.

[1191] Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 158-159.

[1192] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 425; Nüveyrî, XXI, 262-279.

[1193] Kısa, *Nasr b. Seyyar*, s. 78-79.

[1194] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 355-356.

Kurrâ b. Şerik vefat ettiler. Osman ve Hâlid ise kısa bir süre sonra azledilerek halkın başına musallat olmalarına son verildi.[1195]

Valilerin öldürülmelerine gelince, onlardan bazıları komutan olarak katıldığı fetih hareketleri sırasında savaş meydanlarında bazıları da çıkardıkları isyanlar sebebiyle devlet ricâli tarafından öldürülmüşlerdir. Ölümlerin en şereflisi savaş meydanında yiğitçe ölmektir. Sınırlarda düşman ile dahilde ise isyancılar ile mücadele çoğu zaman valiler eliyle gerçekleştirilmekteydi.[1196] Şehirdeki askerî erkânın başı olan valiler isyanlarda, saldırılarda ve cihat hareketlerinde en önde yer aldıkları için her gün ölümle burun burunaydılar. Nitekim Hazarlar ile devamlı savaş halinde olan Ermeniyye valisi Cerrâh b. Abdullah savaş meydanında şehit edilenlerden arasındaydı. Hazarlar ve Türkler Lân tarafında toplanarak Cerrâh b. Abdullah'ın Şamlılardan müteşekkil askerleriyle insanlığın gördüğü en müthiş şekilde savaştılar. Türkler ve Hazarlar müslümanlara sayıca üstündüler. Buna rağmen kahramanca savaşan Cerrâh ve beraberindekiler *Merc-i Erdebîl'*de şehit düştüler.[1197] Cerrâh gibi birçok vali düşman ile yapılan cihatlarda şehit olmuşlardır.[1198]

Çeşitli gerekçelerle isyan etme niyetinde olan veya isyan eden valiler ile varlığı tehlikeden başka bir şey ifade etmeyen valilerin bu yaptıklarını hayatlarıyla ödemeleri çoğu zaman bir zorunluluktan başka bir şey değildi. Mesela Mervân b. el-Hakem'in halifeliğini tanımayarak isyan ederek öldürülen valilerin durumu en çarpıcı örneklerdendir. Aynı şekilde Ümeyye b. Abdulah Horasân valisi olunca daha önce valilik yapan Bükeyr b. Vessâc'ı öldürmesinden bahsedebiliriz. Ümeyye Horasân valisi olunca Bükeyr'e karşı temkinli hareket etti. Bükeyr uslanmayınca onu öldürmelerini emretti. Bahîr adındaki kişi Bükeyr'i öldürdü. Ümeyye ayrıca Bukeyr'in kardeşinin iki ço-

1195 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 355-356.
1196 Taberî, *Tarih,* IV, 127.
1197 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 381.
1198 H. İbrahim, *İslâm Tarihi*, I, 355.

cuğunu da öldürttü.[1199]

3. Azledilme

Valilerin azil konusuna geçmeden, onları azletme makam ve salahiyeti hakkında birkaç kelime izahatta bulunmak konunun anlaşılması için faydalı olacaktır. Valileri azletme yetkisi, onları tayin etme yetkisine sahip kişilere aitti. Yani vilâyet valilerini hem halifeler hem de eyâlet valileri tayin edebileceklerinden azillerinde ikisinin de salahiyet hakkı vardı ancak, son söz halifelere aitti. Mesela Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre maddi anlaşmazlığa düştüğü Horasân valisi Saîd b. Eslem b. Zür'a Kilâbî' yi azletmişti.[1200] Eyâlet valilerine gelince, onların tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de tek yetkili halifelerdi.

Net olan bir kural daha vardı ki o da, valiler ne kadar güçlü ve kudretli olursa olsun kendisi ile aynı veya üst tabakada olan diğer bir valiyi görevden azletmeye yetkili değillerdi. Birbirine hasım olan bu kişiler, hasım gördüğü kişiyi azletmeye çalışmak yerine sorunu üst makama ileterek bu isteğini onlardan talep etmekteydiler. Mesela Haccâc'ın Iraklılara yaptığı baskıları, haksızlıkları ve uyguladığı zulmü müşahede eden Ömer b. Abdülaziz, Velîd'e mektup yazarak onun azlini istedi.[1201] Haccâc bunu haber alınca Velîd'e şu mektubu yazdı: *"Bölücülük peşinde olan bir takım kimseler vardır ki, bunlar Irak' tan kaçarak Medine'ye sığındılar. Bu ise bizim için bir zayıflıktır."* Bunun üzerine Velîd, Haccâc'a mektup yazarak Ömer'i görevden aldığında Medine ve Mekke valiliğine kimi getireceği konusunda istişare etti. Haccâc da ona Hâlid b. Abdullah ile Osman b. Hayyân'ın isimlerini verdi. Bunun

---

1199 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 131.

1200 Kısa, *Nasr b. Seyyâr*, s. 11.

1201 Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 127-129. Ömer b. Abdülaziz'in Hicaz'da sağladığı güven ve huzur ortamı sebebiyledir ki Medine, Haccâc'ın zulmünden kurtulmak isteyenlerin tercih ettiği yer haline geldi. Haccâc'ın amacı elbette Iraklı isyancıları yıldırarak onların başka yerlere kaçmasını sağlamak değildi. Arzusu isyancıları gözetimi altında tutarak her an nefesini enselerinde hissettirmekti. Ancak Ömer'in sağladı rahatlık isyancıların kaçacakları adresi belirlemekten başka bir işe yaramadı. Dolayısıyla Ömer'in bu müsemahakâr tavrı Haccac tarafından kabul edilebilir durum değildi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *İslâm Tarihi*, III, 199.

üzerine Velîd, Hâlid'i Mekke' ye, Osman'ı da Medine valiliğine tayin ederek Ömer'i hem Mekke, hem de Medine valiliğinden azletti.[1202] Anlaşılan o ki, birisi Irak diğeri ise Hicaz eyâletinin valisi olan Ömer b. Abdülaziz ile Haccâc b. Yusûf anlaşmazlığa düştükleri için halifeden birbirlerinin azledilmesini talep etmişlerdir. Haccâc onca güç ve ihtişamına rağmen Hicaz eyâlet valisini değiştirememiş, buna yetkisi olmadığı için Ömer b. Abdülaziz'in azlini halifeden istemek zorunda kalmıştır. Ömer b. Abdülaziz de Ümeyyeoğullarından olmasına rağmen Haccâc'ı azledecek konumda olmamasından dolayı onun azlini halifeden istemiştir. Kısacası tayin makamları aynı zamanda azil makamlarıydılar, bunun haricinde hiçbir kimse bu işi yapacak güç ve konumda değildi.

Valilerin azil sebeplerine gelince, bunlar çeşitli nedenlere dayanmaktaydı. Hatta bazen bir halife tarafından azil konusu yapılan mesele veya davranış, başka halife tarafından tayin şartı olarak aranmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için azil sebeplerine başlıklar halinde göz atmak faydalı olacaktır.

3.1. Yumuşak Huylu Olmaları

Yumuşak huyluluk yerinde ve zamanında olduğu zaman isabetli bir davranıştır. Sert olunması gereken yerde yumuşak davranmak ise acizlikten başka bir şey değildir. Bu sebepledir ki Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir valilik görevinden azledildi.[1203] Abdullah b. Âmir son derece yumuşak huylu, cömert ve halim-selim bir insandı. Suçluları cezalandırmak yerine, kendine yaklaştırmak için serbest bırakıyordu. Kendisine: *"Kılıcı kınından çek."* denildiği halde o; *"Ben bizzat sebep olduğum bir fesat ile onları ıslâh etmek istemiyorum."* diyordu.[1204] Muâviye

---

[1202] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 249; K.V. Zettersteen, "Ömer b. Abdulaziz", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, IX, 465; Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, XXXIV, 53.

[1203] Halife b. Hayyât, s. 156; İbn Miskeveyh, II, 8.

[1204] İbn Sa'd, V, 46-48; İbn Miskeveyh, II, 8; M. Seligsohn, "Abd Allah b. Âmir", *İA*, MEB Yayınları Eskişehir 2001, I, 31; Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA,* I, 84. Abdullah döneminde Haricîler ile yol kesen eşkıyalar şımarmıştır.

onun bu tavrını öğrenince Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğinden azlettiğini bildirdi ve ona haber göndererek kendisini ziyarete gelmesini istedi.[1205]

Yezîd b. Muâviye, dönemindeki kargaşalara son vermek için sert olunması gerekli olan yerde sertlikten yana olmayan valileri azletmekte gecikmedi. Bu valilerden birisi Nu'mân b. Beşir'dir. Nu'mân isyancılara karşı zorba olmaktansa Allah'a itaat eden zayıf bir kimse olacağını söyledi. Onun bu haberini alan Yezîd, onu Kûfe valiliğinden alarak yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etti.[1206] Yezîd'in isyancılara karşı yumuşak davrandığı gerekçesi ile azlettiği valilerden birisi de Mekke valisi Amr b. Saîd'ti. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinden sonra Abdullah b. ez-Zübeyr Mekke'de Yezîd'e karşı açıkça muhalefet etmeye ve halktan bey'at almaya başlamıştı. Amr, İbn Zübeyr'in karşısında en büyük engel olmakla birlikte vaziyeti idare ediyor ve ona yumuşak davranıyordu.[1207] Amr'ın zafiyet içerisinde olduğunu düşünen Velîd b. Ukbe ile Ümeyyeoğullarından bazı kimseler Yezîd'e: *"Şayet Amr isterse İbn Zübeyr'i yakalayıp sana gönderebilir."* demeleri üzerine Amr'ı azletti.[1208] Onun yerine Velîd b. Utbe b. Ebî Sufyân'ı getirdi.[1209]

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi sert ve zorba olunması gerekli olan yerlerde acizlik gösteren, ahireti düşünerek aşırı hareketlerden kaçınan valiler, halifelerin gözlerinden kaçmadılar. Bu şekilde hareket eden valiler duruma göre ya hemen ya da bir müddet sonra görevlerinden alındılar.

3.2. Sert Karakterde Olmaları

Yumuşak olunması gereken yerde sert olan veya sertlikte sınırı aşan valiler görevlerinden azledilebiliyorlardı. Aslında sertlik ve yumuşaklık yerine göre yapılmalıydı. Ayrıca sertlik ve yumuşaklık birer araçtı, amaç değil. Amaç ise bu davranışları ölçülü ve yerinde kullanıp, halkı devlete ve devle-

---

1205 Taberî, *Tarih,* IV, 83-84; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 288-289; İbn Kesîr, VIII, 52; H.A.R Gibb, "Abd Allâh b. Âmir b. Kurayz", *El*[2], London 2008, I, 45; Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84.

1206 Kılıç, *Yezîd b. Mûaviye,* s. 224-227.

1207 İbn Miskeveyh, II, 53.

1208 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 454-455.

1209 Hudarî Beg, *Devletü'l-Ümeviyye,* s. 453.

tin büyüklüğüne inandırarak hâkimiyeti sağlamaktı. Yani maksadı belli olamayan sertlik ve yumuşaklık çoğu zaman zarardan başka bir şey sağlamadığı gibi böyle hareket eden valilerin de sonlarını getirebilirdi. Bunun en güzel örneğini Yezîd b. Muâviye dönemindeki Mekke valilerinde görmek mümkündür.

Yezîd yumuşak huyluluğu yüzünden Mekke'yi idare etmede başarısız olduğunu düşündüğü Amr b. Saîd'i azlederek yerine sertliğiyle bilinen Velîd b. Ukbe'yi vali tayin etti.[1210] Anlatıldığına göre Velîd, Abdullah b. Zübeyr'i yakalamak için defalarca harekete geçti ve sertlikten yana oldu. Yezîd sertlikte aşırıya giden Velîd hakkında kendisine şikayetler iletilince, onu Mekke valiliğinden azletti, yerine Osman b. Muhammed b. Ebi Süfyân'ı tayin etti. [1211]

3.3. Korku ve Endişe Uyandırmaları

Halife ve valiler yöneticilik payelerini ellerinden alabileceklerinden korktukları valilere karşı temkinli davranmayı ihmal etmediler. Bu düşünce devletin kurucusu Muâviye döneminden itibaren yöneticilerde vardı. Nitekim oğlu Yezîd'i veliaht tayin eden Muâviye, hilâfet meselesinde oğluna rakip olmasından korktuğu ve şöhretinden çekindiği için, Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i ortadan kaldırmanın planlarını yaptı. Sonunda Hıms harâcı karşılığında Abdurrahman'ı İbn Usâl adlı bir Hristiyan doktora zehirletti.[1212]

Muâviye'nin endişesi gibi valiler de kendileri için rakip gördükleri kişilere karşı temkinli oldular. Bazıları temkinle de kalmayıp onlarla gizliden bir mücadelenin içine girerek ortadan kaldırılmaları için uğraş verdiler. Bunun en bariz örneği Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un bir rahipten edindiği kehanet

---

[1210] İbn Haldun, *Tarih,* III, 26.

[1211] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 352; Sâllabî, s.39.

[1212] İbnü'l-Adîm, s. 24; H. Lammens, "Abdurrahman", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, 48-49; H. A. R. Gibb, "Abd al-Rahmân b. Khâlid", *El* ², I, 85; Mustafa Fayda, "Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 163.

üzerine onu azlettirmesidir. Bu konuda halifeyle defalarca yazışan Haccâc, Yezîd'i azlettirerek yerine başkasının tayin edilmesini sağladı.[1213]

3.4. Haklarında Şikayet Bulunması

Daha önce de değinildiği üzere yönetimini kamuoyuna açan hatta halkın ve şehirlerin ileri gelenlerinin valilerini denetlemesine önem veren halifeler, halktan gelen şikayetler üzerine yöneticilerini azledebiliyorlardı. Halkın sesine kulak verme bakımından Hişâm b. Abdülmelik'in uygulamaları dikkat çekicidir. Hişam, halkın Eşres b. Abdullah'ı şikayet etmeleri üzerine onu Horasân valiliğinden azletti.[1214] Hişâm, Hâlid b. Abdullah'ın kardeşi Esed'i de benzer sebepten dolayı Horasân'dan azletti. Çünkü Esed bir gün hutbe okumuş ve *"Allah şu yüzleri; nifak, şikâk ve fesat ehlinin yüzlerini takbih etsin. Allah'ım! Benimle onların arasını ayır, beni vatanıma çıkar."* demişti. Onun bu hutbesi halk tarafından Hişâm'a bildirilince o Esed'i azletti.[1215]

Halifeler gibi eyâlet valileri de zaman zaman halktan gelen şikayetleri dikkate alarak kendilerine bağlı valileri azledebilmekteydiler. Mesela Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre halktan gelen şikayet üzerine Sâid Huzeyne'yi Horasân'dan azletti. Çünkü Müceşşer b. Müzâhim eS-Sülemî ve Abdullah b. Ümeyr gibi şehrin ileri gelenleri Ömer b. Hübeyre'ye gelerek Saîd Huzeyne'yi şikâyet etmişlerdi. Ömer de bunun üzerine Saîd Huzeyne'yi azledip yerine Saîd b. Amr Hareşî'yi tayin etti.[1216]

3.5. Emre İtaatsiz Olmaları

Sistemin işleyişine bakılarak devletin tanımı yapılmak istenirse, devlet ast ve üst ilişkilerinin oluşturduğu hiyerarşik yapıdır denilebilir. Hiyerarşi,

---

1213 Taberî, *Tarih,* IV, 230; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VIII, 279; İbn Kesîr, IX, 95-96; Baltacı, *Kuteybe b. Müslim*, s. 23; Demir, *Cömertler,* s. 214; Apak, *İslam Tarihi,* s. 133. Apak Yezîd'in azlini kahanete değil de Güney Araplarından olmasına bağlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, *İslam Tarihi,* s. 133.

1214 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 378; Nüveyrî, XXI, 250.

1215 Dineverî, s. 490; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 369; Nüveyrî, XXI, 262.

1216 İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 339.

her kademeye ayrı bir yük ve sınır tanıyarak işlerin rayında gitmesini hedefler. Sınırların aşımı veya verilen görevin yerine getirilmemesi ise düzensizliği beraberinde getireceği için buna sebep olanlar cezasız bırakılmamalılardı. Hiyerarşik işleyiş Emevî valilerinde de mümkün mertebe arandı, işi aksatan veya görevi hakkıyla îfâ etmeyen valiler görevden alındı.

Halifelere olduğu kadar eyâlet valilerine de itaat şarttı. Etmeyenler ise uyarılır veya azledilirlerdi. Mesela Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre sözüne itibar etmeyen Sâid el-Hareşi'yi Horasân'dan azletmişti. Onun itaatsizliğine gelince Saîd, Ömer b. Hübeyre'yi hafife alıyor, ona *"Emir"* bile demiyor; *"Ebü Müsennâ şöyle dedi. Ebû Müsennâ şöyle yaptı."* diye konuşuyordu. Bu Ömer'in kulağına gidince Cümeyl b. Imrân'ı durumu tahkik için gönderdi. Cümeyl, Hareşi'ye gelince; *"Ebû Müsennâ nasıl?"* diye sordu. Bu arada da bir karpuzun içine zehir koyarak Cümeyl'e gönderdi. Cümeyl bundan yiyince hastalandı ve zorla İbn Hübeyre'nin yanında döndü. Tedavisi yapılıp iyileşince Ömer b. Hübeyre'ye: *"İş senin bildiğinden de daha tehlikeli. Hareşi seni kendi âmili olarak görüyor."* dedi. Bunun üzerine İbn Hübeyre kızarak Hareşî'yi azledip vücuduna karınca koydurdu. [1217]

4. Halkın Görevden Uzaklaştırması

Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde halk, yönetime müdahale ederek valilerin tayinlerinde etkin rol oynadıkları gibi razı olmadıkları valilerin değiştirilmesinde söz sahibi olmuşlardır. Sivil darbe olarak nitelendirilecek bu hareketler yer yer başarılı olmuştur. Sivil darbenin ilk örneğini Yezîd b. Muâviye'nin ölümü ile ülkede meydana gelen boşluk sonunda görmek mümkündür. Halifenin ölümüyle valilerinden kurtulmak isteyen halk gözlerini Ubeydullah b. Ziyâd'a dikmişti. Halkın hoşnutsuz ve isyankâr hareketlerinin farkında olan Ubeydullah, halkın azlini beklemeden Basra'dan kaçtı.[1218]

[1217] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 347-348.
[1218] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 482; Süleyman, *Ricâlü'l-İdâre,* s. 161; Akyüz, *Âmme Hukuku*, s. 289.

Yezîd b. Abdülmelik döneminde Afrika valiliğine tayin edilen Yezîd b. Ebi Müslim, halk tarafından azledilen valilerden birisidir. Yezîd b. Ebî Müslim kabîlecilik ve asabiyet davalarını güderek sonradan müslüman olanları zimmîler gibi gördü. Onları kâfir iken vermekte oldukları cizyeyle tekrar mükellef tuttu. Yezîd b. Ebi Müslim'in bu tavrına karşı onlar da toplanıp onu öldürmeye karar verdiler ve öldürdüler. Yerine daha önceden valileri olan Muhammed b. Yezîd'i getirdiler. Sonra Yezîd b. Abdülmelik'e şöyle bir mektup yazdılar: "*Biz sana itaati bırakmış değiliz, fakat Yezîd b. Ebî Müslim bize Allah'ın ve mıüslümanlann razı olmayacağı kötülükleri yaptı, biz de onu öldürüp eski valiyi tekrar getirdik.*"[1219]

Devletin gücünün hissedilmediği yerlerde seslerini yükselten halk, valilerin görevlerine son verebiliyorlardı. Özellikle Kuzey Afrika ve Horasân bölgesinde yaşayan halk merkezden uzak olmanın rahatlığıyla valilerini değiştirme girişiminde bulunmuşlardır.

5. Yönetimin El Değiştirmesi

Valilerin görev süreleri, bazı zamanlarda, kendilerini iktidara taşıyan halife ve valilerin hükümranlığıyla sınırlı kalmıştır. Onların ölümü, görevden ayrılmaları veya ihtilallerle valilerin görevleri de son bulmuştur. Kabîle asabiyetinin ortaya çıkmadığı ilk dönemlerinde valiler, başarılı oldukları sürece iktidarda kalmaktaydılar. Her ne kadar halifeler değişse de valiler başarılarından dolayı makamlarını koruyabiliyorlardı. Bunda halifelerin veliaht tayin ettiği kişilere valileri azletmemelerini ve yollarına bu kişilerle devam etmelerini tavsiye etmeleri de etkiliydi. Mesela babasının nasihatleriyle göreve başlayan Yezîd b. Muâviye, babasının atamış olduğu valileri görevlerinde bıraktı, onlardan hiçbirisini azletmedi.[1220]

II. Muâviye'nin ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr'in iktidarı ele geçirme çabaları, yönetim değiştiğinde valilerin de değişeceğini gözler önüne

---

[1219] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 338.
[1220] İbn Kesîr, VIII, 245.

serdi. Çünkü İbn Zübeyr üstünlük sağladığı Basra, Kûfe, Mısır, Mekke ve Medine valilerini azlederek kendi valilerini atamıştı. Ancak Emevîlerin kısa sürede kendisini toparlaması ilen onun oluşturduğu kadronun feshini ve yeni kadrolaşmayı beraberinde getirdi.[1221] Nitekim Abdülmelik, beş yıllık mücadelenin sonunda vilâyetleri tekrar ele geçirerek kendi valilerini atadı.

Emevî asrının ortalarına gelindiğinde valilerin görev süreleri kendilerini tayin eden yöneticilerin hayatlarıyla sınırlı kalmaya başladı. Özellikle devletin içerisinde yaşanan kuzey-güney hesaplaşması valilerin görev sürelerini başa geçen halifenin hayatıyla sınırlandırdı. Mesela Yezîd b. Velîd'in halife olduğunda ilk işi kendisinden önce halife olan Velîd b. Yezîd'in atadığı valilerin görevine son vermek oldu.[1222] Velîd'in Irak valisi Yusûf b. Ömer'i azlederek Mansur b. Cumhur'u vali tayin etti. Sicistân valisi Ömer b. Muhammed Kâsım'ı da azlederek yerine Muhammed b. Gâzân getirdi.[1223]

Kısacası kabîlecilik çatışmasına taraf olmayan ve güçlü idari yapılar meydana getiren halifeler, oluşturdukları kadroların bozulmaması için veliaht tayin ettikleri kişilere valilerini azletmemeleri tavsiyesinde bulundular. Kendilerinden önceki yönetimin başarısına inanan ve başarılı olmayı düşünen halifeler de seleflerinin tavsiyelerine uyarak valileri görevlerinde bıraktılar. Fakat ne zaman ki kabîlecilik taassubu başladı işte o zaman sonra valilerin görev süreleri kendilerini yönetime taşıyan halifelerle sınırlı kalmaya başladı.

6. Görev Değişikliği

Valiler devlet politikası gereğince bazı durumlarda bir başka göreve veya bir üst makama atanabiliyorlardı. Esasında valilik en üst yöneticiliklerden birisi olmasından dolayı vali olan birisinin alt göreve atanması zûldü. Bu

[1221] İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 194; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* VI, 56; Mes'ûdî, *Murûc,* III, 66-67; Ya'kûbî, II, 169; İbn Kesîr, VIII, 386; M. Kürd Ali, s.114.

[1222] Nüveyrî, XXI, 288; İbnü'l-Cevzî, VII, 237; Welhausen, *Arap Devleti,*s. 168; Aksu, *Yezîd b. Velîd,* s. 297.

[1223] Dineverî, s. 509; Haldun, *Tarih,* III,132; Aksu, *Yezîd b. Velîd,* s. 298.

sebeple onların alt kademe memurluklara getirilmemelerine dikkat edilirdi. Zaten Emevîler'in genel siyaseti valilikte başarılı olamayanların görevden alınmaları yönündeydi. Ancak görevden aldıklarında kendileri için sorun teşkil edecek kişileri merkeze çekerek onları boş bırakmayacak vazifeler vermeyi de ihmal etmediler. Mesela dört yıla yakın Kûfe valiliğini yürüten Kaysîlerin lideri Dahhâk b. Kays, görevinden azledilince başı boş bırakılmadı. Başkent Şam'a çağrılarak Muâviye b. Ebî Süfyân'ın nâibliği görevi verildi. Yine Dahhâk, merkezde Muâviye meşgul olduğu veya bulunmadığı zaman cemaate namazı kıldırmakla vazifelendirildi. Ayrıca oradaki hadleri tatbik ediyor ve işleri de idare ediyordu.[1224]

Valiler için terfi vilâyet valiliğinden eyâlet valiliğine atanmaktı. Nitekim Emevîler döneminde vilâyet valileri, gösterdiği başarılardan dolayı bir üst makam olan eyâlet valiliğine yükselebilmekteydiler. Mesela Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından Sicistân valiliğine atanan Rebî' b. Ziyâd, beş yıl kadar görev yaptıktan sonra Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi onu Horasân'a tayin etti.[1225] Yine Abdullah b. Zübeyr tehlikesine son verdiği için Mekke valiliğine getirilen Haccâc b. Yusûf kısa bir süre sonra bu görevinden alınarak Irak genel valiliğine getirildi.[1226] Benzer şekilde Bişr b. Safvân Mısır valiliğinden Kuzey Afrika valiliğine atandı.[1227] Bu tip atamalar elbette valilerin görevinin son bulduğu anlamına gelmiyordu. Sadece valilerin artık bulundukları bölgelerdeki görevleri son bulmuş oluyordu.

F. VALİLERİN ZİLLETE DÜŞÜRÜLMELERİ

Üst kademedeki yöneticiler, devletin bekası ve kendi çıkarları için, sözlerini dinlemeyen, kendilerine karşı çıkan veya kendi kalıplarına uymayan alt kademedeki yöneticilerin görevine son vermişlerdir. Bazı durumlarda bununla da yetinmeyip, onları değişik şekillerde cezalandırma yolunu seç-

[1224] Halife b. Hayyât, s. 170; İbn İbn Kesîr, *Kamîl*, VIII, 241-242; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 76-78; İbn Haldun, *Tarih*, III, 21-22. Kerniç, *Dahhak b. Kays*, s. 12.
[1225] Zekeriya Güler, "Rebî' b. Ziyâd", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 498.
[1226] Dineverî, s. 458-459; İbn Abdirabbih, V, 17; Şahin, s. 16.
[1227] Kindî, s.71-72.

mişlerdir. Böylelikle hem sistemin işleyişine muarız olan bu kişilere karşı oluşan kin ve nefret söndürülmüş hem de onlar zillete düşürülerek kendilerine karşı çıkanların acı sonu gösterilmek istenmiştir. Zillete düşürülenler kimi zaman bir vali, kimi zaman bir komutan, kimi zaman bir kadı, kimi zaman da bir harâç âmili olmuştur.

Valileri zillete düşürme fikrinin ilk örneklerini Muâviye'nin hilafetiyle başlatmak mümkündür. Nitekim Muâviye, Medine valisini azledince onu zillete düşürmek istedi. Şöyle ki, Muâviye kendi akrabası olan Sâid b. el-Âs'ı Medine valiliğinden aldı, yerine Mervân b. el-Hakem'i tayin etti.[1228] Mervân'a da Sâid b. el-Âs'ın Medine'deki evini yıkmasını ve Hicaz'daki mallarını tasfiye etmesini bildiren bir mektup gönderdi. Bu mektubu alan Mervân, evini yıkmak üzere Sâid'in yanına gitti. Sâid, ona şöyle dedi: *" Evimi yıkmamalısın."* Mervân: *"Mü'minlerin emiri, yıkmam için bana mektup gönderdi. Eğer vali iken evimi yıkman için sana mektup göndermiş olsaydı, sen de evimi yıkardın."* Bunun üzerine Sâid, kalkıp Medine valiliği zamanında Muâviye tarafından kendisine Mervân'nin evini yıkıp mallarını tasfiye etmesini istediğine dair göndermiş olduğu mektubu çıkarıp gösterdi. Mervân, Sâid'in elindeki mektubu görünce Sâid'in evini yıkmaktan vazgeçti ve Muâviye'ye karşı onu savundu, Muâviye bu fikrinden vazgeçti. Sâid'in evinde kalmasına ve mallarını elinde tutmasına razı oldu.[1229]

Muâviye'den sonra iktidara gelen halifeler de yeri geldiği zaman valilerini zillete düşürmekten çekinmediler. Mesela Velîd b. Abdülmelik dört yıla yakın bir süre Medine valiliği yapan Hişâm b. İsmail'i azlettikten sonra yerine tayin ettiği valisi Ömer b. Abdülaziz vasıtasıyla onu cezalandırmayı düşündü.[1230] Velîd, Ömer b. Abdülaziz'e mektup yazarak Hişam b. İsmail'i Mervân'ın evinde tutuklamasını ve tutukladıktan sonra bir isyancı gibi onun

---

1228 Halife b. Hayyât, s. 157; İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 37.

1229 İbn Sa'd, V, 37; İbn Kesîr, VIII, 118; Welhausen, *Arap Devleti,* s. 70; Kılıç, *Mervân b. Hakem*, s. 50.

1230 Halife b. Hayyât, s. 311.

ellerini ayaklarını bağlayarak halkın karşısına çıkarmasını emretti.[1231] Velîd dönemine kadar meydana gelen zillete düşürme olayları daha çok işlerini dikkatli takip etmeyen ya da işlerde kusurlu olanlara yönelikti. Herhangi bir kişisel ihtiras yada çekişme söz konusu değildi. Ancak iş, Güney-Kuzey Arap çekişmesinin açıkça ortaya çıktığı Süleyman b. Abdülmelik dönemi ile farklı bir boyut kazandı.

Valilerin mallarının müsadere edilmesi, hapse atılmaları, akrabalarının mağdur edilmesi, aşağılayıcı muamelelere tabi tutulmaları şeklindeki zillete düşürülmeleri daha ziyade Emevî iktidarının ikinci yarısında başlamıştır. Tarihçiler bu olguyu Süleyman b. Abdülmelik devriyle başlatmaktadırlar.[1232] Nitekim Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın memurlarını ve kendi iktidarına muhalefet edenleri şiddetle cezalandırdı.[1233]

Süleyman b. Abdülmelik'in valileri zillete düşürmesinin sebebi kendisini veliahtlıktan azletmek isteyen Velîd'e destek veren vali ve komutanların tutumuydu.[1234] Valiler Velîd'in gücüne ve Haccâc'ın sözüne güvenerek Süleyman'ı azletmek istediler.[1235] Ancak Velîd'in ani ölümü, Süleyman'ı halife yaptığı gibi Velîd'e destek verenlere de hazin bir son hazırladı. Süleyman, kendisine karşı çıkanları önce görevlerinden aldı sonra da zillete düşürdü. Süleyman, Osman b. Hayyân'ı Medine valiliğinden azletmekle işe başladı. Onun yerine Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'ı getirdi. Daha sonra yeni valisine bir mektup yazarak Osman'a had vurup, kelepçelemesini bildirdi. Yine aynı yıl içinde Yezîd b. Ebî Müslim'i Irak valiliğinden azletti. Yerine Yezîd b. Mühelleb'i getirdi.[1236]

Süleyman'ın asıl öç almak istediği kişilerden birisi Kuteybe b.

[1231] İbn Sa'd, V, 244; İbn Kesîr, IX, 121.
[1232] İbn Kuteybe, *İmâme,* II, 222; İbn Kesîr, IX, 270; Şahin, s. 14.
[1233] Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 104–105.
[1234] Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 104–105.
[1235] Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 427.
[1236] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 268-269; İbn Kesîr, IX, 270.

Müslîm'di.[1237] Süleyman halife olunca Kuteybe'den biraz çekindi. Kuteybe de Süleyman'ın Yezîd b. Mühelleb'i Horasân'a vali yapmasından korkuyordu. Korktuğu gibi de oldu. Haccâc'dan boşalan Irak genel valiliğine Yezîd b. Mühelleb'i tayin edildi.[1238] Kendisinin köşeye sıkıştırılmak istendiğinin farkında olan Kuteybe, halifeyi tanımadığını ilan ederek askerini topladı.[1239] Çıkardığı isyanı hayatıyla ödedi.

Süleyman b. Abdülmelik Afrika genel valisi ve İspanya fatihi Musâ b. Nusayr ile yardımcısı Târık b. Ziyâd'ı da görevlerinden azlederek onlara kötü muamelede bulundu.[1240] Musâ'ya yapılanları yeterli görmeyen halife, onun idam edilmesini sağladı.[1241] Süleyman'ın gazabına uğrayanlardan birisi de Haccâc'ın akrabalarından olan ve başarılı bir şekilde Sind bölgesini fethederek oranın valiliğini yürüten Muhammed b. Kâsım'dı.[1242] Muhammed b. Kâsım, Vâsıt kentinde tutuklandı ve işkence gördü. Daha sonraları Muhelleb b. Ebî Sufra'nın oğlu Muâviye tarafından öldürüldü. İşkence altında öldüğü de söylenmektedir.[1243]

Süleyman b. Abdülmelik tarafından başlatılan valilerin zillete düşürülme olayı kendisinden sonra devlet geleneği haline geldi. Halifelerce başlatılan bu uygulama işin içine valilerin de karışmasıyla bir önceki validen intikam alma haline dönüştü. Nitekim yeni göreve gelen vali, kendisinden önceki vali farklı bir blokta yer alıyorsa ona işkence etmeyi ve ondan geçmişin hesabına sormayı vazife bildi. Nitekim Hişâm, aşırı kuzeyliliği ile bilinen ve güneylileri rahatsız eden Ömer b. Hübeyre'yi, Irak valiliğinden azlederek yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi geçirdi.[1244] Hâlid'in güneylilere öncelik

---

1237 Taberî, *Tarih,* IV, 281; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 269; İbn Kesîr, IX, 271; Nüveyrî, XXI, 172; Şakir, III, 316; Şahin, s. 14; Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA,* XXVI, 490.

1238 Haccac daha önce zillete düşürmüştü

1239 Ya'kûbî, II, 294; Şakir, III, 316.

1240 Şahin, s. 14.

1241 Ya'kûbî, II, 294; Apak, *İslâm Tarihi,* III, 189.

1242 Muhammed b. Kasım Haccac'ın damadı ve yeğenidir.

1243 Ya'kûbî, II, 294; Şakir, III, 317.

1244 Dineverî, s. 501; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 31; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 354; Uslu, *Horâsân*, s. 78.

vermesi kuzeylileri kızdırdı. Kuzeylilerin tepkilerinden çekinen Hişam, Hâlid'i azledilerek yerine kuzeyli Yûsuf b. Ömer tayin etti. Yusûf vali olur olmaz Hâlid'den geçmişin intikamını almak için onun peşine düştü. Vâsıt'ta onu yakalayarak orada bir müddet hapsetti. Yûsuf onunla birlikte kardeşi İsmail, oğlu Yezîd b. Hâlid ve kardeşinin oğlu Münzir b. Esed'i tam on sekiz ay hapsetti. Yûsuf halife Hişâm'dan Hâlid'e işkence etmek için izin istedi, Hişâm da bir defalığına izin verdi ve ona; "*Eğer Hâlid'i öldürürsen ben de seni öldürürüm.*" dedi. Yûsuf'da Hâlid'i öldürmeyecek şekilde işkence etti ve sonra yeniden hapishaneye gönderdi.[1245]

Yusûf kendisinden önceki valiye işkence ederek geçmişin hesabını almıştı, ancak sıra kendisine gelecekti. Velîd b. Yezîd ölünce yerine geçen Yezîd b. Velîd onu görevden azletti.[1246] O da zillete maruz kalmamak için Irak'tan kaçtı, Belka diyarına gitti. Fakat Yezîd onu valilerine yakalattırdı ve zillete düşürdü. Halife Yezîd onu kınadı, azarladı, sonra zindana attırdı. Zimmetine geçirdiği mal ve paraları elinden almaları için görevlilere talimat verdi.[1247]

Sonuç olarak devlete hizmet etmiş, üstelik bağlı olduğu kabîleyi temsil eden valilerin zillete düşürülmesi devlete fayda sağlamadığı gibi kişisel ve kabîlevi düşmanlıkları artırmıştır. Bu hareketler her ne kadar devletin bekası da düşünülse zorbalık, kişisel haklara el koymak, devlete hizmet etmiş kişileri devlet düşmanı göstermekten öteye gitmedi.

G. VALİLERİN GÖREV SÜRELERİ

Raşid halifelerin hiç birisi belirli bir süre için iş başına getirilmiş değillerdi.[1248] Hepsi ölünceye kadar o makamda kalmak üzere seçilmiş bulunuyorlardı.[1249] Halifelik gibi valilik de belli bir süreye bağlanmamıştı. Kılıç'ında

---

1245 Dineverî, s. 505; İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* IV, 477
1246 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* IX, 189; Nüveyrî, XXI, 297.
1247 Dineverî, s. 509; İbn Kesîr, X, 33
1248 Kılıç, *Valilik,* s. 196.
1249 Hamidullah, *İslam Peygamberi,* II, 1105; Eryarsoy, s. 190.

dediği gibi *"Sen birkaç günlüğüne veya birkaç yıllığına görevlisin, sonra görevin sona erecek..."* demek Arab'ın örfüne uygun değildi, böyle bir şeye ihtiyaç da yoktu.[1250] Yönetime getirilen kişi başarılı ise görevine devam eder, acziyete düşerse görevinden alınırdı. Bunun haricinde bir süre sınırlaması olmazdı.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn muvakkaten vali tayin etmediler. Azli gerektiren bir husus olmadıkça veya hayatlarını kaybetmedikçe valiler görevlerine devam ettiler. Emevîler dönemine gelindiğinde ilk zamanlarda valilerin görev sürelerinde fazla bir değişiklik olmadı. Valiler isyan etmedikleri, azledilmedikleri, ölmedikleri veya öldürülmedikleri, istifa etmedikleri veya görevlerinden alıkonulmadıkları sürece görevlerine devam ettiler. Öyle ki bir halife tarafından atanan vali, kendisinden sonra halife olan kişi döneminde de görevine devam edebilmekteydi. Emevî asrının ortalarına gelindiğinde kabîle çekişmeleri ve halifelerin tarafgir tutumlardan dolayı valilerin görev sürelerine açıkça bir kısıtlama getirilmese de onların görev sürelerinin kısaldığını görmekteyiz.

Kabîle çekişmeleri bu kavgaya taraftar olan kabîlelerin mensuplarının görev sürelerini kısaltmakla birlikte iktidar ailesine mensup kişilerin görev süreleri üzerinde etki yaratmadı Nitekim Emevî ailesine mensup dirayetli kişilerin valiliği çoğu zaman uzun soluklu olmuştur. Mesela Ermeniyye ve e-Cezîre'de istikrarlı yönetim oluşturan ve başarılı fetihleri organize eden Muhammed b. Mervân ile oğlu Mervân b. Muhammed'in yönetimleri uzun süreliydi. Aynı şekilde güçlü kabîlelere veya güçlü bir kişiliğe sahip olan valilerin görevleri uzun süreli oldu. Bu tür valiler kabîle çekişmeleri ve hesaplaşmalardan olumsuz etkilenmediler.

Bu dönemde göreve getirilen valilerin görev sürelerine bakıldığında bir gün, bir ay bir yıl gibi kısa süreli görev yapanlar olduğu gibi beş yıl, on yıl, on beş ve yirmi yıl gibi uzun süre iktidarda kalan valilerin olduğu görül-

---

[1250] Kılıç, *Valilik,* s. 197.

mektedir.[1251] Mesela Abdülmelik b. Mervân Kûfe'ye vali tayin ettiği Katan b. Abdullah el- Hârisî'yi kırk gün valilik yaptıktan sonra azletti, yerine kendi kardeşi Bişr b. Mervân'ı tayin etti.[1252] Mervân b. Muhammed döneminde Mısır'a tayin edilen Hassân b. Atâhiye'nin görev süresi ise on altı gün oldu. Hassân henüz valilik görevine yeni başlamıştı ki eski vali Hafs b. Velîd eski görevine tekrar getirildi.[1253] Valilerin görev sürelerinin kısa olmasında onların beceriksiz olmaları, yapılan tayinin hatalı olduğunun anlaşılması ve valini gittiği yerde kabul görmemesi gibi nedenler etkili olmaktaydı.

İktidar süreleri kısa olanlarla beraber beş yıl, on yıl,[1254] on beş[1255] ve yirmi[1256] yıl görev yapan valileri de oldu. Nitekim Emevî tarihinin meşhur simalarından Haccâc b. Yusûf yirmi yıla yakın valilik görevini îfâ etmiştir.[1257] Onun görevi ölümüyle son bulmuştur. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Emevî valileri içerisinde iktidar süresi en uzun süren kişinin Ürdün ve Filistin valiliklerine bakan Hassân b. Malîk el-Bahdal olduğunu kanısına vardık. Çünkü Hassân, Sıffîn savaşında Muâviye'nin yanında yer aldığı için Muâviye iktidara geldiği zaman onu Filistin ve Ürdün'e vali tayin etti. Muâviye'den sonra Yezîd'de onu bu görevinde bıraktı. Aynı şekilde II. Muâviye döneminde de görevine devam etti.[1258] Câbiye'de önemli rol oynadığı için Mervân b. Hakem'den Süfyânî halifeleri döneminde elde ettiği ayrıcalıkların devam ettirilmesini istedi. Buna göre her bir askere ikişer bin dirhem verilecek, Hassân öldüğünde yerine oğlu vali olarak tayin edilecekti. Mervân onun bu isteklerini kabul etti.[1259] Bu ayrıcalıklarla onun ölüm tarihi olan

---

[1251] Mufaddal b. Mühelleb'in valiliği 9 ay sürdü.
[1252] İbn Kesîr, VIII, 504.
[1253] Şakir, III, 404.
[1254] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* III, 263; Welhausen, *Arap Devleti,* s. 58; Aycan, *Muaviye b. Ebû Süfyân,*s. 208-224.
[1255] Welhausen, *Arap Devleti,*s. 157; Enginar, s. 18-19.
[1256] Kapar, *Abdülazîz b. Mervân*, s. 44.
[1257] İbn Kuteybe, *Maarif* , s. 222; Dineverî, s. 479; Mes'ûdî, *Murûc,* III,122; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 82.
[1258] Nadir Özkuyumcu, "Hassân b. Malîk", *DİA,* TDV Yayınları, İsanbul 1997, XVI, 397.
[1259] Yılmaz, *Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması*, s. 202.

70/690 yılına kadar Ürdün Valiliğini yürüttüğü kuvvetle muhtemeldir. Böylelikle Hassân beş farklı halife ile çalışmış ve iktidarını otuz yıla yakın sürdürmüştür.

Hassân ve onun gibi iktidarı uzun süren valilerinin uzun soluklu yöneticilik yapmalarının ardında kişilik ve siyasî dehaları yatmaktadır. Çünkü onlar halifeler karşısında asi, kırıcı ve kindar olmamışlardır. Öyle ki Hassân bir çok defa yeğenini iktidara getirmek için çabalamış ancak bu düşüncesi hayat bulmadığında isyan etmek yerine ılımlı olmayı seçmiştir. Yani o bürokrasiye uygun hareket ederek yerine göre davranış sergilemiştir. Hiçbir zaman halifelere sırtını dönmemiş aksine sadakatini hep korumuştur. Yönetimle arasını iyi tuttuğundan azledilmesi gündeme gelmemiştir.

Anlaşılan o ki, Emevîler vali tayin ettikleri kişilerin azledilmesini gerektirmeyen bir sebep olmadıkça valilerini görevde bırakmışlardır. Hiçbir şekilde onları muvakkaten tayin etmemişlerdir.

– SONUÇ –

Hz. Ali ile giriştiği iktidar mücadelesinde başarılı olan Muâviye b. Ebû Süfyân, merkezi Suriye'nin Şam vilâyeti olan Emevî Devleti'ni kurdu. Yeni kurulan bu devletin idarî teşkilâtının oluşmasında Hz. Peygamber'in temelini attığı, Hulefâ-yi Râşidîn'in şekillendirdiği İslâm idare teşkilâtı etkili olduğu kadar, Bizans ve Sâsanîlerin kurumları da etkili oldu. Muâviye bu idarî teşkilâtlarda faydalı gördüğü uygulamaları belli düzenlemelere tabi tutarak İslâm devlet anlayışına uygun bir şekilde tatbik etti. Böylelikle Emevî idare teşkilâtı vücut buldu ve Muâviye'den sonraki halifelerin katkıları ile etkisi uzun süre devam edecek bir sistem meydana getirilmiş oldu.

Devletin kurulduğu dönemlerde idarî teşkilât içerisinde önemli bir yeri olan valilik kurumu belirli kalıplara oturtulmamıştı. Şekil itibari ile valilik yapılanması olsa da daha henüz valilere verilen unvan dahi belli değildi. Genellikle onlara emîr, ara sıra âmil, nadiren de vali denilmekteydi. Aynı şekilde vilâyet ve eyâlet yapılanmalarına benzer tasnifler olmasına rağmen bu ikisi kesin hatlarla birbirinden ayrılmış ve bu şekilde isimlendirilmiş değildi. Kısacası şeklen valilik uygulaması olsa da tamamlanması gereken önemli hususlar vardı. Emevî halifeleri bu eksikliklerden fark ettikleri kısımları tamamlamada gecikmediler.

Emevîler ilk olarak vali seçecekleri kişilerin evsafını, daha önceden ortaya konulan ritüelleri de dikkate alarak, kendi anlayışlarına uygun olarak belirlediler. Nitekim onlar da öncekiler gibi valilerinin müslüman, erkek, emin, adil ve kudretli olmasına dikkat ettiler. Fakat bunlara ilaveten kendi anlayışlarına uygun kişileri göreve getirmek amacıyla bir takım kriterler getirmeyi de ihmal etmediler. Bu kriterlerin en önemlisi vali olacak kişinin

Araplara mensup kimselerden olmasıydı. Arap asabiyeti sayesinde kabîleleri bir araya getiren Emevîlerin valilikleri Araplardan başkasına verme gibi bir niyetleri yoktu. Yine onlar atadıkları valilerde acımasızlığı ve sertliği aradıklarından seçimlerde buna da dikkat ettiler. Çünkü kendilerine karşı oluşan muhalefeti susturmaları çoğu zaman bu tür valiler eliyle mümkün olabiliyordu.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi sonlarına doğru gündeme gelen akraba olan kişilerin vali tayin edilmesi Emevîlerle birlikte meşrû ve yaygın hale geldi. Bu dönemde vali seçimi yapılırken hem saltanat ailesine hem de valilerin ailelerine yakın kişilere öncelik tanındı. Belli bir zaman sonra da kuzey-güney Arap kayırmaları yapılarak, başa geçen halife hangi gruba yakınsa o grubun mensupları vali tayin edildiler. Yine bu dönemde daha önce sesleri duyulmayan kadınların yönetim üzerinde söz sahibi oldukları hatta valilerin seçimlerine etki ettikleri görülmektedir.

Emevîler dönemine kadar valileri tayin makamı halifeler olmalarına rağmen bu dönemde devletin koskoca bir imparatorluk halini alması işleri zorlaşan halifelerin bu yetkilerini paylaşmalarını zorunlu kıldı. Kaldı ki halifelerin tek işi vali atamak değildi. Bürokrasinin yoğunluğu onları zaten yoğun bir mesaiye mecbur bırakıyordu. Bu sebeple halifeler atama yetkilerini eyâlet valileriyle paylaştılar. Bu arada halifelerin veya eyâlet valilerinin güçsüzlüklerini farkeden halk, fırsat ellerine düştüğü zaman kendilerine vali tayin etmekten geri durmadılar.

Daha önce olduğu gibi Emevîler döneminde de tayin edilen valilere ahidnâmeler yazdırılmaktaydı. Bu ahidnâmelerde onları yetkileri ve uymaları gereken kurallar belirtilirdi. Yazışmaya ve resmiyete önem veren Emevî halifeleri bu işe dikkat ettiler. Yeri geldiğinde de bu ahidnâmelerde yazılan görevleri yapmayan valileri azletmekten çekinmediler.

Valiler halifelerin vekilleri ve şehrin en üst amiri olmalarından dolayı şehirdeki dinî, askerî, malî, adlî, idarî, sosyal, siyasî ve bayındırlık işlerinden

sorumluydular. Aslında Emevîler valilerin iş yükünü hafifletmek ve işleri daha düzenli hale getirmek için onlardan adlî ve malî görevleri almayı denemişlerdir. Ancak kendilerinden bu görevler alındığı zaman güçsüz kalacaklarını düşünen valiler görevi başkasına devretmemekte ısrarcı oldular. Valilerle fazla yüz göz olmak istemeyen halifeler onların bu ısrarlarını karşılıksız bırakmadı. Yeri gelmişken belirtmek gerekirse tüm yetkileri ellerinde toplayan Emevî valileri birçok alanda önemli başarılara imza atmışlardır.

Tüm yetkileri kendilerinde toplayan valiler şehrin işleri istenilen şekilde yürütmek için kendilerine berîd, kadı, şurta, hâcib, muhtesip, kâtip gibi yardımcılar edindiler. Emevîlerden önceki İslâm devletinde de valilere yardımcı görevliler vardı ancak onların sayıları bu dönemdeki kadar çok değildi. Nitekim önceki dönemlerde berîd, hâcib, kâtip, sâhibu'l-hâtem gibi görevliler yoktu. Bu görevlilerin varlığı bize Emevîlerin imparatorluk seviyesine ulaştığını ve kurumsallaşma yolunda önemli adımlar attıklarını göstermektedir.

Şahsi işlerini bir kenara bırakarak devlet adına çalışan valilere maaşlar verilmekteydi. Her ne kadar miktarı görev yapılan yere ve iktidarda bulunan halifeye göre değişse de aldıkları maaşlar onların geçimlerini sağlayacak orandaydı. Bu dönemde onların ek gelir kaynakları da vardı. Nitekim onlar hediye alabiliyor, toprak işleyebiliyor ve ticaret yapabiliyorlardı. Bu gelirler sebebiyle valiler kısa sürede zengin olabiliyorlardı. Ancak halifeler yeri geldiğinde onların mal varlıklarını araştırarak haksız kazanç sağladıklarını düşündükleri kişilerin mallarına el koymakta gecikmiyorlardı.

Emevîler döneminde valilik yavaş yavaş kurumsallaşma yolunda ilerlediğinden valilerin kendilerine has giyim-kuşam kültürü oluşmaya başladı. Yine valilerin saraylar yaptırmaları ve para bastırmaları gibi faaliyetleri onların sıradanlık ve sadelikten ayrılarak kurumsallaşma yolunda adım attıklarını göstermektedir.

Valilerin denetimine gelince, halifelerce yapılan veya yaptırılan denetimlere gösterilen hassasiyet aynı değildi. Halifeler kendilerine yakın gördükleri kişileri denetlemeyi düşünmedikleri gibi denetlemek zorunda kalsalar bile denetim sonunda ceza söz konusu olmamaktaydı. Yine bu dönemde denetimler belirli periyotlarda değil de ihtiyaç duyuldukça yapılmaktaydı. Bu da haliyle valilerin daha fazla keyfi davranmalarına neden olmaktaydı. Bu dönemde denetim sonunda suçlu bulunan valilere verilen ceza daha çok azildi. Çünkü halifeler kusurlu buldukları kişilerin hatalarını düzeltmek yerine onları azletmeyi daha kolay görüyorlardı.

Emevîler döneminde üzeri külle örtülen asabiyet ruhu tekrar canlandığından birbirini yok edecek gruplaşmalar da kendisini göstermeye başladı. Her geçen gün kendisini biraz daha hissettiren bu gruplaşmalar en sonunda valilerin zillete düşürülmelerine sebebiyet verdi. Öyle ki yönetime gelen grup, diğer grubun valilerini azlettirerek işkence etmekten zevk duyuyordu.

Bütün bunlara bakarak valiliğin Emevîlerin katkılarıyla kurumsallaşma yolunda ciddi mesafeler kat ettiğini söyleyebiliriz. Ancak ortada yazılı bir devlet anayasasının olmayışı ve böyle bir anayasa için gerekli ortamın bulunmayışı istenilen düzeyde bir müessese kültürünün ortaya çıkmasına mani oldu. Yani Emevîler döneminde valilikle alakalı oturmuş, test edilmiş ve yazıya dökülmüş bir gelenek olmadığı için bu görevle ilgili bazı uygulamalar deneme yanılma yöntemi ile mükemmel hale getirilmeye çalışıldı. Bulunan yöntem şayet idareyi rahatlatırsa diğer halifelerce devam ettirilirdi. Aksi halde bir daha uygulanmamak üzere yürürlükten kaldırılırdı.

Valilerin bürokrasideki yeri açıkça belliydi. Güçlü ve uzun ömürlü halifelerin ardında mutlaka iyi bir vali ekibi vardı. Nitekim Emevî halifeleri içerisinde uzun süre iktidarda kalan ve başarılı yönetim portresi çizen Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Hişam b. Abdülmelik'in başarılarında dirayetli, iş bilir, maharetli ve akıllı valilerinin payları büyüktü. Tabi valilerin başarısının arkasında da halifelerin iş bilir kişilikler olmaları etki-

liydi. Kısacası valiler halifelere, halifeler de valilere güç katmaktaydılar. Bu sebepledir ki valilerle diyaloglarını sağlam tutan halifeler genelde başarılar elde ederken onlarla hasmane ilişkiler içerisine girenler zararlı çıkmışlardır. Özellikle siyasi çekişmeler sonunda göreve gelen halifeler tarafgir tutum sergileyerek valileri azledip, yeni valiler tayin etmeyi düşündüklerinde iç karışıklıklar zuhûr etmiş ve halifenin iktidarı boyunca bu sürtüşme devam etmiştir. Ancak görev geldiğinde akl-ı selim davranıp, devlet işlerini kavrayana kadar eski kadro üzerinde büyük değişiklikler yapmayan halifeler başarılı yönetimler çıkarmışlardır.

O dönemde halkın valilik makamına bakış açıları ise gayet olumluydu. Kendisine şeref ve kuvvet, ailesine asillik, kabîlesine ise üstünlük ve iftihar kattığını düşünen Arap asilzâdeleri için bu makam arzu edilen makamdı.

– KAYNAKÇA –

ABDÜ'Ş-ŞÂFİ, Muhammed Abdullatif, *el-Alemü'l-İslamî fi' Asri'l-Ümevî*, yy, Mısır 1994.

AĞIRAKÇA, Ahmet, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, Şafak Yayınları, İstanbul 1992.

AHMET EMİN, *Fecrü'l-İslâm*, trc., Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi, Ankara 1976.

AKBULUT, Ahmet, "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD,* Cilt: XXXI, Sayı: 1., ss., 331-348.

AKSU, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* Kitabevi, İstanbul 2007.

______ *Sıradışı Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

______ *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

______"Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, Sivas 2001, Cilt: 5, Sayı: 1, ss., 263-279.

______ "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İSTEM*, Yıl:4, Sayı:8, Konya 2006, ss., 63-82.

______"Yezîd b. Velîd'in Hayatı ve Halifeliği", *CÜİFD, Sivas* 2000, Sayı: 4, ss., 289-303.

_______"Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD*, Sivas, Yıl: 2001, Sayı: 2, Cilt: 5, s.231-240.

AKYÜZ, Vecdi, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Âmme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989.

AKYILDIZ, Ali, "Para", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, ss.,163-166.

ALGÜL, Hüseyin, "Hz. Ebû Bekir'in Hicretten Vefatına Kadar Olan Dönemdeki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *İSTEM,* 2005, Cilt: III, Sayı: 6, ss., 25-40.

______ "Muhâcirûn-Ensar Üzerine Bir Araştırma", *UÜİFD*, Bursa 1993, Cilt: V, Sayı: 5, ss., 25-52.

_______ "Hz. Muhammed (S.A.V.)'in Adâleti", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1995, Cilt: XXXI, Sayı: 3, ss., 25-36.

ALTINAY, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam,* Ankara Okulu Yayınları, *Ankara 2006.*

______ "Emevîler Döneminde Bazı Yönleriyle Kadın", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 21, ss., 79-100.

______"Erken İslâm Toplumunda Zenginler ve Fakirler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, cilt: VI, sayı: 2, ss., 197-222.

ÂMRÎ, Abdülaziz b. İbrâhim, *el-Vilâyetü âle'l-Buldân fî Âsri'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Darû İşbiliyye, Riyad 1422/2001.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

_______ *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitapevi, İstanbul 2004.

_______"Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *UÜİFD,* Bursa 2008, Cilt: 17, Sayı: 2, ss., 159-173.

_______ "Hz.Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı: 4, ss., 157-170.

_______ "Hz.Osman Dönemi Fetihleri", *UÜİFD,* Bursa 2000, Cilt: IX, Sayı: 9, ss., 437-446.

_______"Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri," *UÜİFD,* Bursa 1998, cilt: VII, sayı: 7, ss., 487-522.

ARAS, Mehmet Özgü, "İslâm'a Göre Çok Evlilik", SÜİFD, Konya 2007, Sayı: 24, ss., 187-193.

ARNOLD, T.W., "Halifelik" , *İA* , MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I , ss., 148-155.

ARTUK, İbrahim, İ*stanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki* İ*slâmi Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1970.

ASELÎ, Bessam, *el-Mezhebu'l-Askeriyyi'l-İslâmî*, yy. Beyrut 1993.

ÂSİRÎ, Ahmet Mağmûr, *Mûcizü'l-Tarihi'l-İslâm Munzu Ahdî Adem Aleyhisselam ilâ Ahdi'l-Hâdirî*, Mektebetü Melik Fahd, Suudi Arabistan 1417/1997.

el-ASKERÎ, Ebû Hilâl *el-Evâ'il*, thk. Muhammed Seyyid el-Vekîl, Darû'l-Beşîr, Kahire 1408/1987.

el-ASKALÂNÎ, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî (Sahîh-i Buhârî şerhi),* thk. Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî Ahmed el-Adevî, Polen Yayınları, İstanbul 2008.

ASLAN, Muhammed, *Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1986.

ATALAR, Münîr, "Emîr-i Hac", *DİA,* TDV Yayınları, İstanb ul 1995, XI, ss.,131-133.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış DoktoraTezi) , Konya 1997.

_____ "Târık b. Ziyâd", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 2011, XXXX, ss., 24-25.

______ "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", *SÜİFD*, Konya 2004, Sayı: 17, s. 21-38.

_____ "Muâviye b. Yezîd'in Üzerine Bir Araştırma", *SÜİFD,* Konya 1998, Sayı: 7, ss., 411-430.

_____ "Ömer B. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *SÜİFD,* Konya 2002, Sayı: 8, s. 69-88.

______"İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", *SÜİFD*, Konya 2002, Güz, Sayı: XIV, s. 65-87.

ATEŞ, Süleyman, "İslâm'ın Kadınlara Getirdiği Haklar", *İslâmî Araştırma Dergisi*, 1997, Cilt: X, Sayı: 4.

ATHAMİNA, Khalil, "İslâm Öncesi Arabistan'da Kabîle Kralları (Erken Dönem Arap Kaynaklarında Melik veya Zû't-Tâc Unvanları Üzerine Bir Çalışma)", çev., İsrafil Balcı-Celal Emanet, OMÜİFD, 2005, sayı: 18-19, ss., 193-212.

_____"*Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskanı",* çev., Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sakarya, Yıl: 2000, Sayı: 2, s. 204-206.

ATVAN, Hüseyin, *el-Şûra fî Asrî'l-Emevî,* Beyrut, 1990/1410.

AVCI, Casim, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyn", *DİA*, TDV yayınları, Ankara 2004, XXIX, ss., 353-355.

_____"Hilâfet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, ss., 539-546.

_____ *İslâm-Bizans İlişkileri,* Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

AYCAN, İrfan, "Emevî iktidarının Devamında Sâkif Kabîlesinin Rolü", *AÜİFD*, XXXVI, Ankara 1997, ss., 119-141.

______ "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD,* Ankara 1999, Sayı: XXXVIII. , ss., 155-194.

______ "Musiki", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

AYCAN, İrfan - SARIÇAM, İbrahim, *Emevîler,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

AYDIN, M. Akif, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 1990, Sayı: 10, ss., 181-193.

______ “İstihlâf”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, ss.,337-339.

AYDIN, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenişi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1991.

AZİMLİ, Mehmet, *Kadınların İdareciliği Konusundaki Rivayete Tarihsel Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, 2002, Cilt: XV, Sayı: 3, ss., 417-422.

______ “Bir Emevî Başkenti Harran”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din Ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed: Ali Bakkal, Şanlıurfa 2006, ss., 42-50.

______ “Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhatı”, *DÜİFD,* Diyarbakır 2007,Cilt: 9, Sayı: 2, ss., 25-38.

BALCI, İsrafil, “Hz. Ebu Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare”, *OMÜİFD*, Samsun 1999, Sayı: 11. , ss., 339-362.

BALIKÇI, Şükrü, *Ubeydullah b. Ziyâd’ın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri,* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 1999.

BALTACI, Ahmet, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap münasebetleri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1995.

BARTHOLD, Wild, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev., Fuat Köprülü, Akçağ Yayınarı, Ankara 2004.

el-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyli Zekkar-Riyad Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.

______ *Fütûhu'l-Buldân,* Mısır 1319/1901.

Bosworth, C.E. , "Kutayba b. Muslim", *The Encyclopedia Of Islâm (New Edition),* Leiden 1992.

BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.

BOZKURT, Nebi, "Mancınık", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVII, ss.,564-567.

BROCKELMAN, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964.

BULADI, Kerim, "Toplumda Barış, Güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 2002, Cilt: XXXVIII, Sayı: 1.

BUHL, FR.,"Medine", *İA,* Eskişehir 2001, VII, ss.,459-471.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev., Vecdi Akyüz, Kitapevi, İstanbul, 1997.

el-CÂHIZ, Ebî Osman Amr b. Bahr (255/868), *Emevî İdaresi Üstüne,* Hikmet Yurdu, Çev. Yüksel Macit, *Yıl: 2008, Sayı: 2.*

el-CAHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah b. Muhammed (310/922), *Kitâbül-Vüzerâ ve'l-Küttâb,* Thk. Mustafa Sakka, Mektebetü'l Arabiyye 1357/1938.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

CEMAL ABDÜLHADÎ, *Fethü Mısr*, Dâru'l-Vefâ, yy. 1999.

CEVAD ALİ, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Camiatü Bağdat, Bağdat 1993/1423. Cilt: I- X.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Marst ve S.A.Ş. Matbası, Ankara 1957.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, ss.,453-455.

ÇELİK, Sebahattin, "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yusûf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, cilt:1., ss., 19-35.

ÇELİKKOL, Yaşar, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu, Ankara 2003.

ÇUBUKÇU, Asri, "Mesleme b. Muhalled", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, ss.,319-320.

DAKUKÎ, İbrahîm, "Hîre", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1998,XVII ss.,122-124.

DELİCE, Ali, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyâsî Faaliyetleri", *CÜİFD*, Sivas 1999, Sayı: 3, ss., 321-342.

____ "Haccac b. Yusûf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *CÜİFD,* Sivas 1998, Sayı: 2, s. 446-459.

_____"Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *CÜİFD*, 1999, sayı: 3,ss., 299-320.

______"Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 1999, Cilt: I, Sayı: 4, ss., 40-41.

DELLA VIDA, G. Levi, "Hâricîler", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, V/I, ss., 232-236

______ "Osman", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, IX, ss.,425-431.

DEMİRCİ, Mustafa, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, Konya 2007, ss., 61-82.

DEMİRCAN, Adnan, “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkıllâni’nin Cevapları”, *İSTEM,* Konya 2006, cilt: IV, sayı: 8, ss., 9-20.

______ *Ali-Muâviye Kavgası,* Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

______ *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

DEMİRKENT, Işın, “Bizans”, *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, ss.,230-244.

DIRAR SÂLİH, *Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, Yy., Beyrut 1390/1970 .

ed-DİNEVERÎ, Âllame Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru’t-Tıvâl*, thk. İsâm Muhammed el-Hacc Ali, Dâru’l-İlmiyye, Beyrut 1461/2001.

DOĞAN, Nagihan, *İslâm’ın Doğuşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Din-İktidar İlişkisi,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.

DURAL, Osman Nuri, *Muâviye Bin Ebî Süfyân’a Yöneltilen Eleştiriler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya-2007.

DURANT, WilI, *İslam Medeniyeti*, çev.: Orhan Bahaeddin, Elips Kitap, Ankara 2004.

ed-DÛRÎ, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.

____ “Emîr”, *DİA,* Diyanet Yayınları, İstanbul 1995, XI, ss.,121-123.

DÖNDÜREN, Hamdi, “Asabe”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990.

______ “Kadı”*, Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1991, III. , ss.,

ELİAS SHOUFANY, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", çev., Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, *İSTEM*, 2005, Cilt: III, Sayı: 6, ss., 281-290.

ENGİNAR, Mahmut, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) , Konya 2006.

ERKAL, Mehmet, "Âmil", *DİA*, Diyanet Yayınları, İstanbul 1991, III, ss., 58-60.

______ "Hac Emirliği (Yönetimi) Ve Bununla İlgili Bazı Fıkhı Meseleler", *SÜİFD,* Sakarya 2001, Cilt: 4, Say: s. 147, ss., 145-161.

ERKOÇOĞLU, Fatih, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM,* Yıl:4, Sayı:8, 2006, ss., 171-186.

______ *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705),*Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2006.

______ "Abdullah b. Abdülmelik b. Merân Hayatı ve Faaliyetleri", *CÜİFD,* Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2009, Cilt: 13, Sayı:1, ss., 181-214.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, "Saray", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, ss.,117-121.

ERYARSOY, M. Beşir, *İslam Devlet Yapısı,* Buruc Yayınları, İstanbul 1995.

el-EZRÂKÎ, Ebû'l-Velîd, *Ahbâr-u Mekke (Kâbe ve Mekke Tarihi),* Çev., Y Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974.

FAYDA, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, ss.,324-338.

______ "Câbiye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, ss.,538.

______ "Ebû Bekir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, ss.,101-108.

______“Abdullah b. Âmir”, *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss., 84-85.

______ “Ahidnâme” , *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss., 535-536.

______ *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Okulu Yayınları (Doktora Tezi), Ankara 1982.

______ “Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss., 163.

el-FERRA, Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn, *Ahkamu's-Sultaniyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1403/1938.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, ss.,169-175.

______ “Sakîfe Olayı veya Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçimi”, *İslâm Medeniyeti Dergisi,* 1982, cilt: V, sayı: 3, ss., 7-27.

FIRAT, Ahmet Subhi, “Veli”, *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XIII, ss.,287-292.

FİDAN, M. Akif, “Yezîd b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine”, *AÜİFD*, Ankara, Yıl: 2008, Sayı: 2, ss., 339-355.

el-FİRÛZÂBÂDÎ, Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb, *Kâmûsu Muhît*, thk. Komisyon, Müesseset-ü Risâlât, Beyrut 1426/2005.

el-GABBÂN, Muhammed b. Abdullah, *Fitnetü Makteli Osman b. Affân*, Riyad 1419/1999, s.205.

GENÇ, Süleyman, “Hz. Ali'nin Halife Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İzmir 2000, ss., 121-150.

GEZGİN, Ali Galip, “Kur'ân'da ve Türk Devlet Geleneğinde Şûra*”, SÜİFD*, 1997, sayı: 4, ss., 183-207.

G. YVER, “Kayravan”, *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VI, ss.,467-471.

GÖMBEYAZ, Melek Yılmaz, “Muâviyeb. Ebû Süfyân’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, *UÜİFD*, Bursa 2010, cilt: XIX, sayı: 1, ss., 301-332.

______ “Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, *İSTEM,* Konya 2006, Yıl:4, Sayı:8, ss., 242.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İslam Öncesi Arap Tarihi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

GÜLER, Bilal, *Emevîler Dönemi Sosyal Hayatın Mezheplerin Doğuşuna ve Gelişmesine Etkileri,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1998.

GÜNER, Osman, “Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye : Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma”, *OMÜİFD*, Samsun 2006, Sayı: 22, ss., 59-74.

el-HACCÎ, Abdurrahman Ali, *et-Târîhu’l-Endelüsî mine’l-fethi’l-İslâmî hattâ Sukûtu Gırnata*, Dâru’l-Kalem, Dımeşk 1402/1981.

HAREKÂT, İbrahim, “Berîd”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss.,498-501.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev., Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara 2003, II.

______*el- Vesâiku’s-Siyasiyye- Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri,* Çev., Vecdi Akyüz, İstanbul trz.

HAMMADÎ, Muhammed Câsim, “Vilâyetü Abdullah b. Âmir li’l-Basra ve ıslahâtühü’l-İktisadiyye fîha”, *el-Mu’errihu’l-Arab*, Darû’s-Sun, Bağdat 1982, ss., 127-140.

HALİL, İmadüddîn, “Muhammed Aleyhisselam”, *Siyer Araştırmaları*, çev., İsmail Hakkı Sezer, Konya 2003.

HASAN, H. İbrahim, *Siyasî- Dinî- Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev., İsmail Yiğit ve Arkadaşları, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.

HASAN, Hasan İbrahim - HASAN, Ali İbrahim, *en-Nuzumu'l- İslamiyye*, Kahire trz.

el-HASENÎ, Ahmed, *İslamda Para*, Çev.: Adem Esen, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

HATİPOĞLU, Mehmed Sâid, "Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, Ankara 1978, XXIII, ss., 121-213.

HALİFE b. HAYYÂT (240/854), *Tarih,* Thk, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414.

HİZMETLİ, Sabri, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, Ankara 1983; Cilt: **X**XVI, Sayı: 1 , ss., 653-680.

______ *İslâm Tarihi, (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar),* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

_____ "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD,* Ankara 1985, ss., 149-176.

HUDARÎ BEG, Muhammed, *ed-Devletü'l-Emevîyye,* Thk. Muhammed Osmanî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1406/1986.

______ *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* Thk. Muhammed Osmanî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1406/1986.

HURÇ, Ramazan, "Hz. Ebu Bekir Döneminde Bağımsızlık Hareketleri (İrtidat ve İrticâ)", *FÜİFD, Elazığ* 1998, Sayı: 3, ss., 33-66.

İBN ABDİRABBİH, Ahmed b. Muhammed el-Endülisî (327/939), *el-İkdu'l-Ferîd,* thk., Berkât Yusûf Habbûr, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1420/1999.

İBN ABDÜLHAKEM, Ebî Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Futuhu Mısr ve Ahbâruha,* Thk. Muhammed Sabîh, Trz.,

İBN HACER, Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's- Sahâbe,*thk., Ali muhammed Becâvî, yy., Beyrut, 1992.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Kitabü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtede-i ve'l-Hâber*, nşr, Halil Şahhade- Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1421/2000.

______ *Mukaddime,* Çev.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, I, 647.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ el-Hafız (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi),* Çev., Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Dâru'l-İlmiyye, Lübnan 2009.

_____ *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk., Müfid Muhammed Kamîha, Beyrut trz.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali (630-711/1232-1311), *Lisânu'l-Arab*, Dârus's-Sadr, Beyrut trz.

İBNİ MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (421/1030), *Tecârübü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem, Thk. Seyyîd Hasan*, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

İBN TEYMİYYE, *Hisbe*, Çev., Cemal Güzel, Tevhid Yayınları, İstanbul 1996.

İBNÜ'L-ADÎM, Ebu'l-Kâsım Kemaleddin Ömer b. Ahmet b. Abdullah, *Zübdetü'l-Haleb mîn Tarîhi'l-Haleb*, Thk. Halil Mansurî, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l Mülûk*, thk., Muhammed Abdülkarir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddün Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi),* çev., Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın arkadaşları, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

İNALCIK, Halil, "Eyâlet", *DİA,* Diyanet Yayınları, İstanbul 1995, ss.,548-550.

el-İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî,* thk. Abdullah Ali Mühennâ ve Arkadaşları, Darû'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

İŞCAN, M. Zeki, "Kur'ân-ı Kerîm'de Emânet Kavramı ve Bu Çerçevede Hz. Peygamber'in Örnek Oluşu", *EKEV Akademi Dergisi*, 1997, ss., 129-143.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Abbasîler Zamanında Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.

el-KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali , *Subhu'l-A'şa fî Sınâati'l-İnşâ*, thk.: Ali et-Tavil, Beyrut 1987.

KALLEK, Cengiz, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

_______ "Hisbe", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1998, ss.,133-143.

KANDEHLEVÎ, M.Yusûf, *Hayâtü's-Sahâbe,* Çev.: Sıtkı Gülle, İstanbul 1996.

KANDEMİR, M. Yaşar, "İbn Hacer el-Askalanî", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, ss.,514-531.

KAPAR, M.Ali, "*Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân"*, *İSTEM*, Konya 2006, Yıl: 4, Sayı: 8, ss., 43-50.

______ *Hilafetin Verasete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.

______ *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi,* Beyan Yayınları, İstanbul 1998.

KARA, Seyfullah, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi”, *İSTEM,* Konya 2006, Yıl:4, Sayı: 8, ss., 145-170.

KARAGÖZ, İsmâil - Paçacı, İbrahim, “Âmil”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

KAVAKÇI, Yusûf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı*, Baylan Matbaası, Ankara 1975.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.

______ “İslâm’da Adâlet Mefhumu”, *AÜİFD*, Ankara 1985, ss., 201-206.

KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Zafer Matbaası, İstanbul 1987.

______ *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006.

el-KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammmed, *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Dâru’s-Sâdr, Beyrut trz.

KELPETİN, Mahmut, “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, Yıl: 2010, Cilt: XIV, Sayı: 43, ss., 267-288.

______ *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Zafer Matbaası, İstanbul 1987.

el-KETTANİ, Muhammed Abdülhay, *et-Teratibu’l İdariyye*, Çev., Ahmet Özel, iz yayıncılık, İstanbul 2003.

KERNİÇ, Havva Seyma, *Dahhâk b. Kays El-Fihrî ve Emevî Siyâsî Tarihindeki Yeri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008.

KILIÇ, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki HalifeYezîd b. Muâviye*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.

______ *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap, Konya 2004.

______ Kılıç, *Mervân b. el-Hakem*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1995.

______ "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD,* Sivas 2002, cilt: VI, sayı: 2, ss., 239-260.

______ *Psikolojik Taktik Ölümsüz Zafer Mekke'nin Fethi (Fethü'l-Fütuh),* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2009.

______"Kabîle Asabiyeti Bakımından Yezîd b. Abdülmelik'in Hilafeti", *CÜİFD,* Sivas 2010, Cilt: XIV, Sayı: 1, ss., 51-69.

_______ *Ebû Eyyüb el-Ensârî,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

_______"Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *CÜİFD*, Sivas 1999, sayı: 3, ss., 509-534.

el-KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusûf (350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Beyrut 1908.

KİSTER, M. J., "el-Hîre(Araplarla İlişkileri Üzerine Bazı Notlar)", Çev., Ali Aksu, *CÜİFD,* Sivas 2005, Cilt: IX, Sayı: 1, ss., 29-54.

KOYUNCU, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı,* Beyan Yayınları, İstanbul 1997.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad , "Âmil", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 2001, I.

______ M. Fuad, "Berîd,", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, ss.,541-548.

KÖSE, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 2010, Sayı: 34, ss., 75-97.

KURT, Abdurrahman, "Asabiyet", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990.

KÜRD ALİ, Muhammed, *Hıtâtü'ş-Şam*, Mektebetü'l-Nuri, Beyrut 1983/1403.

______ *Uyûnu'l-Ahbâr*, Thk. Müfid Muhammed Kamîha, Beyrut trz.

LAMMENS, H, "Mekke"Maddesi, *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VII, ss.,630-636.

_______ "Suriye," *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, ss.,51-66.

LASSNER, J.,"Abdallâh b. Âmer", *Encyclopedia of canonical Hadith*, London 1982, I.

LAVOİX, Henri*, el-Meskûkâtü'l-İslâmî fî Mektebetü'l-Vataniyye fî Paris*, Demmâm, 2002.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev.: Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009.

MANTRAN, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar),* Çev., İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.

__________ , "Humus", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, ss., 370-373.

MARDİN, Ebü'l-ulâ, "Kadı", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, VI, ss.,42-46.

el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib*, Kitabü'l-Ahkâmu's-Sultanîyye ve'l-Vilayâti't-Dinîyye*, thk. Muhammed Mübarek el-Bağdadî, Mektebetü Dâru İbni Kuteybe, Kuveyt 1409/1989.

el-MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1465/2005.

______ *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* Beyrut trz.

NEBİH ÂKİL, *Târihû Hilâfeti Benî Umeyye*, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1975.

en-NEVEVÎ, Muhyiddîn Ebû Zekeriyya Yahya, *Sâhih-i Müslîm Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmet Davutoğlu, Sönmez Yayıncılık, İstanbul 1978.

NUMÂNÎ, Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi*, çev., Talip Yaşar Alp, Hikmet Yayınları, İstanbul 1975.

en-NÜVEYRÎ, Sihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (733/1332), *Nihâyetül-Ereb fî Fünûni'l-Edeb,* Thk. Abdülmecîd Terhını̂, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş,* Turhan Kitapevi, Ankara 2000.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Târihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1981.

ÖMER FERRUH*, Târîhu Sadri'l-İslam ve'd-Devletü'l-Ümeviyye,* Beyrut 1987.

ÖNKAL, Ahmet, "Ahnef b. Kays", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, ss., 174.

_________ "Abdullah b. Hanzale*", DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss., 104-105.

_________ "Emîru'l-Hacc", *ŞİA*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, II, ss., 96.

_________ "Abdurrahman b. Semûre", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss., 171.

ÖZ, Mustafa, "Şîa", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, ss.,111-121.

ÖZALP, Ahmet, "Emir", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1990, II.

ÖZARSLAN,Selim, "Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri", *CÜİFD, Sivas* 2006, Cilt: X, Sayı: 2, ss., 107-118.

ÖZBUĞDAY, Şükrü, "Kadın Erkek Eşitliği Üzerine Birkaç Söz", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 1999, Cilt: XXXV, Sayı: 2, ss., 35-40.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Asesbaşı", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss.,464.

ÖZAYDIN, Abülkerim- Bozkurt, Nebi, "Harem", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, ss.,132-135 .

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Sîstan", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, ss., 274-276.

ÖZKAN, Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Kayrevân", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, ss.,88-90.

PAÇACI, İbrahim, "Emîr", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

PANİPATİ, Mevlânâ Şeyh Muhammed İsmail, *İslâm Yayılıs Tarihi,* Ter: Ali Genceli, İstanbul 1971.

PARLAK, Nizamettin, "Şiir ve Edebiyat" , *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dirhem", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, ss.,368-371.

SALMAN, Hüseyin, "Tohâristan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, ss., 214-215.

SARIÇAM, İbrahim, "Hz. Muhammed (SAV)'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam", *Diyanet İlmi Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayı, Ankara 2003, ss.,1-33.

______ *İslâm Öncesinden Abbâsîler Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

______ *Hz. Ömer,* Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

SARIÇAM, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

SAVAŞ, Rıza "Emevîler Devri Eğlence hayatından Kesitler Ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları", *İSTEM,* Konya 2006, Yıl:4, Sayı:8, ss., 51-62.

STROTHMANN, R.,"Şî'a" *, İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, ss.,503-513.

es-SEFEVÎ, Ya'kub b. Süfyân, *Kitâbü'l-Marife ve't-Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru'l-Medinetü'l-münevvere, Medine 1410.

es-SERCANÎ, Ragıb*, Kıssâtü'l-Endülüs mîne'l-Fethi ilâ Sukût*, Müessesetü İkra, Kahire 1432/2011.

SERJEANT, R.B., *İslâm Şehri,* çev., Elif Topçugil, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

SEZGİN, Abdulkadir, "İslam'da Adâlet Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1986, Cilt: XXII, Sayı: 3.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, Cilt: II, Sayı: 3.

SUPHİ SALİH, *İslam Kurumları,* trc., İbrahim Sarmış, Fecr Yayınları, Ankara 1999.

es-SÛFÎ, Hâlid, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs el fethü ve asrî'l-Arab (h.92-138),* Bingazi 1980.

es-SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk., Ahmed İbrahim Zehve ve Ark, Dâry'l-Kitâbu'lArabî, Beyrut 2006/1427.

SÜLEYMAN, Hüseyin Muhammed, *Ricâlü'l-İdâre fî Devleti'l-İslâmiyye el-Arabiyye* (h.1-132), Darû'l-İslâh, Memleketü'l-Arabiyyetü'l-Suudiyye 1404/1983.

SÜSLÜ, Adem, *Hişam b. Abdülmelik'in Orta Asya Politikası ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2001.

ŞAKİR, Mahmud, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev.: Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1993, III.

ŞEMSEDDİN, İbrahim *Mecmuûu Eyyâmi'l-Arab fî Cahiliye ve İslâmiyye*, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2002.

ŞENTÜRK, Lütfi, "İslam Büyükleri: Ömer b.Abdülaziz", *Diyanet İlmi Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969, cilt: VIII, sayı: 86-87.

ŞEŞEN, Ramazan, "Harran", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, ss., 237-240.

et-TAKKUŞ, Muhammed Süheyl, *Târih-u Devleti'l-Emevîyye*, Yy, Beyrut 1996.

et-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târih-i Taberî,* çev.: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul trz.

____ *İstişhâdü'l-Hüseyn*, Darû Edyân, Mısır 1408/1988.

TEKE, Cuma, *Mervân b. Muhammed ve Dönemi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 1996.

et-TEMMÂVÎ, Muhammed, *Hz. Ömer Dönemi Modern Sistemleri,* çev.: Muhammed Vesim Taylan, Kayıhan Yayınları, İstanbul trz.

TOPAL, Kadir, *Hicri Birinci Yüzyılda Suriye*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2002.

TÖZEN, İbrahim, *Arap-Sasânî Paraları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Nümismatik Yayınları, İstanbul 1975.

ÜSÂME EL-ÂZM*, el-Müctemiû fî Asrî'l-Emevî*, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

VEKÎL, Muhammed Seyyid, *el-Ümevîyyûn beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb,* Beyrut 1416/1995.

el-VAKIDÎ, Ebî Abdullah Muhammed b. Ömer *(h.207), Fütuhu'ş-Şam*, Thk, Abdüllatif Abdurrahman, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1997/1417, I-II.

VAROL, Bahaüddin, "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM,* Yıl: 4, Sayı: 8, Konya 2006, ss., 83-108.

WALKER, John, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins*, Londra 1956.

WEİR, H., "Dâru'n-Nedve"*, İA*, MEB yayınları, Eskişehir 2001, III, ss.,492-493.

WİLD, Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev., Fuat Köprülü, Akçağ Yayınarı, Ankara 2004.

WELHAUSEN, Julius, *Arap Devletinin ve Sükutu,* çev.: Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

______ *İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, çev., Fikret Işıltan, Ankara 1989.

WENSICK, A.- Mensing, J .P*el, Mû'cemü'l-Müfehres Lî Elfâzi'l-Hadîs-î Nebevî*, İstanbul 1998.

YAKA, Eyüp, "Şefkat ve Barış Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s)", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 2002, Cilt: XXXVIII, Sayı: 4.

el-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Abû Yakub, *Târihu'l-Yakûbî* (294/1229), thk. Abülminir Mühenna, Beyrut 1413/1993.

YÂKUT el-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1397/1977.

YAKUT, Eryavuz, *Emevîler Dönemi Hanımların Sosyal Durumları ve Sukeyne Binti Hüseyin Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2000.

YAZICI, Nesimi, "İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi", *Türkiye Dinayet Vakfı*, Ankara 2008.

YAZICI, Tahsin, "Hulvân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, ss., 345.

YENİÇERİ, Celâl, "Tu'me", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, ss., 371-372.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Sâcoğulları", *DGBİT*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, VI.

_______ "Arabistan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991,III, ss.,252-258.

YILMAZ, Metin, "Şurta", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, ss.,242-244.

______ "İtaatkar Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 2008, Cilt: VIII, Sayı: 4, ss., 78-116.

_______ "Resmi Kıyafetler", *OMÜİFD*, Sayı: 26-27, ss., 247-248.

_______ "Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Bekçilik/Özel Koruma", *OMÜİFD,* Samsun 2004, Sayı: 17, s. 209-228.

YILMAZ, Saim, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli", *İSTEM*, Konya 2006, Sayı: 8, ss., 187-208.

_____ *Emevîlerde Veliahtlık,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1996.

YİĞİT, İsmail, "Kınnesrîn", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, ss.,419-420.

_______ "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, ss.,53-55.

_______ "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, ss., 490.

________ "Abdülaziz b. Mervân", *DİA,* TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 192.

________"Süleyman b. Abdülmelik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, ss., 80-81.

YURDAYDIN, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.

YUSÛF el-IŞŞ, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1985.

YÜKSEL, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela,* Yediveren Kitap, Konya, 2001.

ZAMBAUR, E.V.,"Hisbe", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, ss.,540.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* Ter: Zeki Meğamiz, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.

______ *el-Arab Kable'l-İslam,* thk. Hüseyin Mû'nis, Kahire trz.

ez-ZEBÎDÎ, Seyyîd Murtazâ el-Hüseynî (h. 1205), *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terâzi, Kuveyt 1392/1972, I- XXXX.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1374), *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Mervet, Dâru's-Sadr, Beyrut 1999/1420, I, 43.

ZETTERSTEEN , K. V.,"Şurta", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, XI, ss.,585.

_______ "Abbâd b. Ziyâd", *İA*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, ss., 8.

_______ "Abd al-Aziz b. Marvân", *İA,* MEB Yayınları, Eskişehir 2001, I, ss. 63.

ZORLU, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi,* Yediveren Yayınları, İstanbul 2002

.

— EKLER —

EK- 1: EMEVÎLER DÖNEMİ VİLÂYET VE EYÂLETLER HARİTASI

EK-2: EMEVÎLER DÖNEMİNDEKİ VALİLER TABLOSU

Muâviye b. Ebû Süfyan Dönemi Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ				MISIR EYÂLETİ		SURİYE EYÂLETİ			
YIL	MEKKE	MEDİNE	KUFE	BASRA	HORASAN	SİCİSTAN	MISIR	KUZEY AF.	HIMS	FİLİSTİN	ÜRDÜN	ERMENİYE ve El-CEZİRE
41	Abdurrahman Hâlid b. el-Âs b. Hişâm	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Busr b. Ebî Ertât Abdullah b. Âmir	Kays b. Heysem es-Sülemî	Abdurrahman b. Semure	Amr b. El-Âs	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Habîb b. Mesleme
42	Abdurrahman Hâlid b. el-Âs b. Hişâm	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Abdullah b. Âmir	Kays b. Heysem es-Sülemî	Abdurrahman b. Semure	Amr b. El-Âs	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Habîb b. Mesleme
43	Abdurrahman Hâlid b. el-Âs b. Hişâm	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Abdullah b. Âmir	Kays b. Heysem es-Sülemî Abdullah b. Hâzim	Abdurrahman b. Semure	Amr b. El-Âs Abdullah Utbe b. Ebi Süfyan	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Busr b. Ertâd
44	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Abdullah b. Âmir	Tufeyl b. Amr el-Yeşkeri (veya Abdullah b. Ebî Şeyh el-Yeşkerî)	Abdurrahman b. Semure	Ukbe b. Âmir	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Abdurrahman Halid b. Velîd
45	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Haris b. Abdullah el-Ezdî Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Abdurrahman b. Semure	Ukbe b. Âmir	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Abdurrahman Halid b. Velîd
46	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Rebi' b. Ziyâd	Ukbe b. Âmir	Ukbe b. Nâfi	Abdurrahman Halid b. Velîd Malik b.	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Malik b. Abdullah

									Abdullah			
47	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Rebi' b. Ziyâd	Abdullah b. Amr b. El-Âs Muâviye b. Hudeyc	Ukbe b. Nâfi	Malik b. Abdullah	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Malik b. Hübeyre
48	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Muğîre b. Şu'be	Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Rebi' b. Ziyâd	Muâviye b. Hudeyc	Ukbe b. Nâfi	Malik b. Abdullah	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Ebû Abdurrahman el-Kaynî
49	Saîd b. el-Âs	Saîd b. el-Âs	Muğîre b. Şu'be	Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Rebi' b. Ziyâd	Muâviye b. Hudeyc	Ukbe b. Nâfi	Malik b. Abdullah	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Malik b. Hübeyre
50	Saîd b. el-Âs	Saîd b. el-Âs	Muğîre b. Şu'be Ziyâd b. Ebîh	Ziyâd b. Ebîh	Hakem b. Amr el-Gıffarî	Ubeydullah b. Ebû Bekre	Muâviye b. Hudeyc Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ukbe b. Nâfi Ebû Muhacir		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Abdullah b. Âmir
51	Saîd b. el-Âs	Saîd b. el-Âs	Ziyâd b. Ebîh	Ziyâd b. Ebîh	Rebî b. Ziyâd el-Hârisî	Ubeydullah b. Ebû Bekre	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Fadâle b. Ubeyd
52	Saîd b. el-Âs	Saîd b. el-Âs	Ziyâd b. Ebîh	Ziyâd b. Ebîh	Rebî b. Ziyâd el-Hârisî	Ubeydullah b. Ebû Bekre	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Busr b. Ertâd
53	Saîd b. el-Âs	Saîd b. el-Âs	Ziyâd b. Ebîh Abdullah b. Hâlid b. Üseyyid	Ziyâd b. Ebîh Semure b. Cündeb	Rebî b. Ziyâd el-Hârisî Abdullah b. Rebî Huleyd b. Yerbu el-Hanefî	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Abdurrahman Ümmü Hakem es-sakafi
54	Saîd b. el-Âs Mervân b. el-Hakem	Saîd b. el-Âs Mervân b. el-Hakem	Dahhâk b. Kays	Semure b. Cündeb Abdullah b. Amr b. Gaylân	Ubeydullah b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Abdurrahman Ümmü Hakem es-sakafi	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Muhammed b. Malîk
55	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Dahhâk b. Kays	Abdullah b. Amr b.	Ubeydullah b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-	Ebû Muhacir	Abdurrahman Ümmü	Hassân b. Mâlik el-	Hassân b. Mâlik el-	

				Gaylân Ubeydullah b. Ziyâd			Ensarî		Hakem es-sakafi	Bahdal	Bahdal	
56	Mervân b. el-Hakem	Mervân b. el-Hakem	Dahhâk b. Kays	Ubeydullah b. Ziyâd	Saîd b. Osman b. Affân	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Abdurrahman Ümmü Hakem es-sakafi	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Mes'ud b. Ebî Mes'ud
57	Mervân b. el-Hakem Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Mervân b. el-Hakem Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Dahhâk b. Kays Abdurrahman b. Ümmü Hakem	Ubeydullah b. Ziyâd	Saîd b. Osman b. Affân Abdurrahman b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Abdurrahman Ümmü Hakem es-sakafi	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Abdullah b. Kays
58	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Abdurrahman b. Abdullah b. Osman es-Sekafî	Ubeydullah b. Ziyâd	Abdurrahman b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Nu'man b. Beşîr	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Malik b. Abdıllah
59	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Nu'man b. Beşîr	Ubeydullah b. Ziyâd	Abdurrahman b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Nu'man b. Beşîr	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Amr b. Mürre
60	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Nu'man b. Beşîr	Ubeydullah b. Ziyâd	Abdurrahman b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Nu'man b. Beşîr	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Malik b. Abdurrahman

Yezîd b. Muâviye Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		**IRAK EYÂLETİ**				**MISIR EYÂLETİ**		**SURİYE EYÂLETİ**			
YIL	**MEKKE**	**MEDİNE**	**KUFE**	**BASRA**	**HORASAN**	**SİCİSTAN**	**MISIR**	**KUZEY AF.**	**HIMS**	**KINNESRİN**	**FİLİSTİN**	**ÜRDÜN**
60	Amr b. Saîd b. As	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân Amr b. Saîd b. As	Nu'man b. Beşîr	Ubeydullah b. Ziyâd	Abdurrahman b. Ziyâd	Abbâb b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Nu'man b. Beşîr		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal
61	Amr b. Saîd b. As Velîd b. Utbe	Amr b. Saîd b. As Velîd b. Utbe	Ubeydullah b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd	Selm b. Ziyâd	Yezîd b. Ziyâd	Mesleme b. Muhalled el-Ensarî	Ebû Muhacir	Nu'man b. Beşîr		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal

62	Velîd b. Utbe	Velîd b. Utbe Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân	Ubeydullah b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd	Selm b. Ziyâd		Saîd b. Yezîd b. Alkâme el-Ezdî	Ukbe b. Nâfi	Nu'man b. Beşîr		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal
63	Velîd b. Utbe	Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân Abdullah b. Hanzala	Ubeydullah b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd	Selm b. Ziyâd		Saîd b. Yezîd b. Alkâme el-Ezdî	Züheyr b. Kâys	Nu'man b. Beşîr		Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal
64	Velîd b. Utbe		Ubeydullah b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd	Selm b. Ziyâd		Saîd b. Yezîd b. Alkâme el-Ezdî	Züheyr b. Kâys	Nu'man b. Beşîr	Züfer b. Hâris	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassân b. Mâlik el-Bahdal

Muâviye b. Yezîd Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ			MISIR EYÂLETİ		SURİYE EYÂLETİ				
YIL	MEKKE	MEDİNE	KUFE	BASRA	HORASAN	MISIR	KUZEY AF.	ŞAM	HIMS	KINNESRİN	FİLİSTİN	ÜRDÜN
64			Ubeydullah b. Ziyâd	Ubeydullah b. Ziyâd Abdullah b. Hâris	Selm b. Ziyâd	Saîd b. Yezîd b. Alkâme el-Ezdî	Züheyr b. Kâys	Dahhâk b. Kays	Nu'man b. Beşîr	Züfer b. Hâris	Hassân b. Mâlik el-Bahdal	Hassan b. Malik Bahdal

Mervân b. Hakem Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ				MISIR EYÂLETİ		SURİYE EYÂLETİ				
YIL	MEKKE	MEDİNE	KUFE	BASRA	HORASAN	SİCİSTAN	MISIR	KUZEY AF.	ŞAM	HIMS	KINNESRİN	FİLİSTİN	ÜRDÜN
64					Selm b. Ziyâd Abdullah b. Hazim			Züheyr b. Kâys	Dahhâk b. Kays	Nu'man b. Beşîr	Züfer b. Hâris	Natil b. Kays	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî
65					Abdullah b. Hazim		Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys	Hâlid b. Yezîd	Amr b. Saîd el-Eşdak		Ravh b. Zimba	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî

Abdülmelik b. Mervân Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ				MISIR EYÂLETİ		SURİYE EYÂLETİ				ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE	
YIL	**MEKKE**	**MEDİNE**	**KUFE**	**BASRA**	**HORASAN**	**SİCİSTAN**	**MISIR**	**KUZEY AF.**	**ŞAM**	**HIMS**	**FİLİSTİN**	**ÜRDÜN**	**ERMENİYYE**	**EL-CEZİRE**
65							Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		
66							Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		
67							Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		
68							Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		
69							Abdülaziz b. Mervân	Züheyr b. Kâys Hassan b. Nu'mân	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		

70							Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân	Amr b. Saîd el-Eşdak	Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Hassan b. Malik Bahdal el- Kelbî		
71		Talha b. Ubeydullah b. Avf	Katan b. Abdullah el-Hârisî				Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Ebû Osmân b. Mervân b. el-Hakem		
72		Târık b. Amr	Bişr b. Mervân	Halîd b. Abdullah el-Kasrî	Bükeyr b. Vessâc (yada Vişah)	Abdullah b. Ali b. Adî	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Ebû Osmân b. Mervân b. el-Hakem		
73	Haccâc b. Yûsuf	Târık b. Amr Haccâc b. Yûsuf	Bişr b. Mervân	Halîd b. Abdullah el-Kasrî Bişr b. Mervân	Bükeyr b. Vessâc (yada Vişah)	Abdullah b. Ümeyye	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Ebû Osmân b. Mervân b. el-Hakem	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
74	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Bişr b. Mervân	Bişr b. Mervân	Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd	Abdullah b. Ümeyye	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân	Ebû Osmân b. Mervân b. el-Hakem	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
75	Nafi' b. Alkâme	Yahya b. Ebi'l-Âs	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd	Abdullah b. Ümeyye	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
76	Nafi' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd	Muhammed b. Musa b. Talha b. Ubeydullah	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
77	Nafi' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd	Muhammed b. Musa b. Talha b. Ubeydullah	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân

78	Nafî' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b Esîd Mühelleb B. Ebî Sufra	Ubeydullah b. Ebî Bekre	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
79	Nafî' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Mühelleb B. Ebî Sufra	Ubeydullah b. Ebî Bekre	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Ebân b. Mervân		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
80	Nafî' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Mühelleb B. Ebî Sufra	Abdurrahman b.Muhammed	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Abdullah b. Abdülmelik		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
81	Nafî' b. Alkâme	Ebân b. Osman	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Mühelleb B. Ebî Sufra	Ümâre b. Temîm	Abdülaziz b. Mervân	Hassan b. Nu'mân		Hâlid b. Yezîd	Abdullah b. Abdülmelik		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
82	Nafî' b. Alkâme	Ebân b. Osman Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Yezîd b. Mühelleb	Abdurrahman b. Selim	Abdülaziz b. Mervân	Mûsâ b. Nusayr		Hâlid b. Yezîd	Abdullah b. Abdülmelik		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
83	Nafî' b. Alkâme	Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Yezîd b. Mühelleb	Abdurrahman b. Selim	Abdülaziz b. Mervân	Mûsâ b. Nusayr		Hâlid b. Yezîd	Abdullah b. Abdülmelik		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
84	Nafî' b. Alkâme	Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Yezîd b. Mühelleb	Abdurrahman b. Selim	Abdülaziz b. Mervân	Mûsâ b. Nusayr		Hâlid b. Yezîd	Abdullah b. Abdülmelik		Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
85	Nafî' b. Alkâme	Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Yezîd b. Mühelleb Mufaddal b. Mühelleb	Mismiğ b. Maik	Abdülaziz b. Mervân Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr		Hâlid b. Yezîd			Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
86	Nafî' b. Alkâme	Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Mufaddal b. Mühelleb	Kuteybe b. Müslim	Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr		Hâlid b. Yezîd			Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân

Velîd b. Abdülmelik Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ				MISIR EYÂLETİ				SURİYE EYÂLETİ				ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE	
YIL	MEKKE	MEDİNE	KUFE	BASRA	HORASAN	SİND	MISIR	KUZEY AF	TANCA	ENDÜLÜS	HIMS	ÜRDÜN	ŞAM	FİLİSTİN	ERMENİYE	EL-CEZİRE
86		Hişâm b. İsmail	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim		Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
87	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim		Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
88	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim		Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmeliik	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
89	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Abdullah b. Abdülmelik	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
90	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Abdullah b. Abdülmelik Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Muhammed b. Mervân	Muhammed b. Mervân
91	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr			Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Muhammed b. Mervân Mesleme b.	Muhammed b. Mervân Mesleme b. Abdülmelik

															Abdülmelik	
92	Ömer b. Abdülaziz	Ömer b. Abdülaziz	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr	Târık b. Ziyâd		Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
93	Ömer b. Abdülaziz Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Ömer b. Abdülaziz Osman b. Hayyân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr	Târık b. Ziyâd	Târık b. Ziyâd	Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
94	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Osman b. Hayyân	Haccâc b. Yûsuf	Haccâc b. Yûsuf	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr	Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr	Abdülaziz Mûsâ b. Nusayr	Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
95	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Osman b. Hayyân	Haccâc b. Yûsuf Yezîd b. Ebî Müslim	Haccâc b. Yûsuf Yezîd b. Ebî Müslim	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr	Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr	Abdülaziz Mûsâ b. Nusayr	Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
96	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Osman b. Hayyân	Yezîd b. Ebî Müslim	Yezîd b. Ebî Müslim	Kuteybe b. Müslim	Muhammed b. Kâsım es-Sekafî	Kurrâ b. Şerîk	Mûsâ b. Nusayr	Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr	Abdülaziz Mûsâ b. Nusayr	Abbas b. Velîd	Ömer b. Velîd	Abdülaziz b. Velîd	Süleyman b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik

Süleyman b. Abdülmelik Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		IRAK EYÂLETİ					MISIR			SURİYE	ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE	
YIL	MEKKE	MEDİNE	KUFE	BASRA	HORASAN	SİND	SİCİSTAN	MISIR	KUZEY AF.	ENDÜLÜS	FİLİSTİN	ERMENİYYE	EL-CEZİRE
96	Talha b. Davûd el-Hadramî	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Kuteybe b. Müslim Vekî' b. Ebî Sûd	Yezîd b. Ebî Kebşe	Müdreken b. Mühelleb	Abdülmelik b. Rifâ'a	Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr	Abdülaziz Mûsâ b. Nusayr	Abdullah b. Muhammed	Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik

97	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Vekî' b. Ebî Sûd Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Ebî Kebşe	Muâviye b. Yezîd	Abdülmelik b. Rifâ'a	Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr Muhammed b. Yezîd el-Kureşî	Abdülaziz Mûsâ b. Nusayr Ebû Eyyüb b. Hubeyb el- Fihrî		Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
98	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Ebî Kebşe	Muâviye b. Yezîd	Abdülmelik b. Rifâ'a	Muhammed b. Yezîd el-Kureşî	Ebû Eyyüb b. Hubeyb el- Fihrî El-Harr b. Abdurrahman es-Sekafî		Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
99	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Mühelleb	Yezîd b. Ebî Kebşe	Muâviye b. Yezîd	Eyûb b. Şurahbil	Muhammed b. Yezîd el-Kureşî	El-Harr b. Abdurrahman es-Sekafî		Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik

Ömer b. Abdulaziz Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		**IRAK EYÂLETİ**				**MISIR**			**SURİYE EYÂLETİ**					**ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ**	
YIL	**MEKKE**	**MEDİNE**	**KUFE**	**BASRA**	**HORASAN**	**SİCİSTAN**	**MISIR**	**KUZEY AF.**	**ENDÜLÜS**	**HIMS**	**KINNESRİN**	**ŞAM**	**ÜRDÜN**	**FİLİSTİN**	**ERMENİYYE**	**EL-CEZİRE**
99	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb	Adiy b. Ertâd el-Ferazî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Eyyûb b. Şurahbîl	İsmail b. Abdullah b. Ebi'l-Muhâcir	El-Harr b. Abdurrahman es-Sekafî	Yezîd b. Husayn es-Sekunî	Velîd b. Hişam	Ubeyd b. el-Hashas	Ubeyde b. Nûsa	en-Nadr b. Yüreym b. Ebrehe b. Sabah	Abdülazîz b. Hatim b. en- Numan	Suvade Ebü's-Salah b. Suvade el-Kindî
100	Abdülaziz b.	Ebû Bekr b.	Abdülhamid b.	Adiy b. Ertâd	Abdurrahman b.	Abdurrahman b.	Eyyûb b. Şurahbîl	İsmail b. Abdullah	Semh b. Mâlik	Yezîd b. Husayn	Velîd b.	Ubeyd b. el-	Ubeyde b.	en-Nadr b. Yüreym b.	Abdülazîz b. Hatim b.	Suvade Ebü's-

	Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Muhammed b. Hazm	Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb	el-Ferazî	Nuaym	Nuaym		b. Ebi'l-Muhâcir	Havlânî	es-Sekunî	Hişam	Hashas	Nûsa	Ebrehe b. Sabah	en- Numan	Salah b. Suvade el-Kindî
101	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm	Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb	Adiy b. Ertâd el-Ferazî	Abdurrahman b. Nuaym	Abdurrahman b. Nuaym	Eyyûb b. Şurahbîl	İsmail b. Abdullah b. Ebi'l-Muhâcir	Semh b. Mâlik Havlânî	Yezîd b. Husayn es-Sekunî	Velîd b. Hişam	Ubeyd b. el-Hashas	Ubeyde b. Nûsa	en-Nadr b. Yüreym b. Ebrehe b. Sabah	Abdülazîz b. Hatim b. en- Numan	Suvade Ebü's-Salah b. Suvade el-Kindî

Yezîd b. Abdülmelik Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ		**IRAK EYÂLETİ**				**MISIR EYÂLETİ**			**SURİYE EYÂLETİ**	**ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ**	
YIL	**MEKKE**	**MEDİNE**	**KUFE**	**BASRA**	**HORASAN**	**SİCİSTAN**	**MISIR**	**KUZEY AF.**	**ENDÜLÜS**	**FİLİSTİN**	**ERMENİYYE**	**EL-CEZİRE**
101	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâb	Adiy b. Ertâd el-Ferazî	Abdurrahman b. Nuaym b. Kuşeyrî	Ka'ka' b. Süved	Bişr b. Safvan	Yezîd b. Ebî Müslîm	Semh b. Mâlik Havlânî		Miglâk b. Saffâr	Miglâk b. Saffâr
102	Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Mesleme b. Abdülmelik Muhammed b. Amr b. Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt	Mesleme b. Abdülmelik Abdülmelik b. Bişr b. Mervân	Mesleme b. Abdülmelik Sâid b. Abdülaziz b. Hâris b. Hakem Ebî'l As b. Ümeyye (Said b. Huzeyne)	Ka'ka' b. Süved	Bişr b. Safvan	Yezîd b. Ebî Müslîm Muhammed b. Evs el-Ensârî Bişr b. Safvan	Semh b. Mâlik Havlânî		Miglâk b. Saffâr	Miglâk b. Saffâr
103	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays	Ömer b. Hübeyre	Ömer b. Hübeyre	Saîd b. Amr Hareşî	Seyyal b. Münzir	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Bişr b. Safvan	Anbese b. Süheym Kelbî		Miglâk b. Saffâr	Miglâk b. Saffâr
104	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Ömer b. Hübeyre	Ömer b. Hübeyre	Saîd b. Amr Hareşî Müslim b. Saîd b. Eslem	Seyyal b. Münzir	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Bişr b. Safvan	Anbese b. Süheym Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî

					b. Zür'a							
105	Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Ömer b. Hübeyre	Ömer b. Hübeyre	Müslim b. Saîd b. Eslem b. Zür'a	Seyyal b. Münzir	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Bişr b. Safvan	Anbese b. Süheym Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî

Hişam b. Abdülmelik Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ			**IRAK EYÂLETİ**				**MISIR EYÂLETİ**			**SURİYE EYÂLETİ**	**ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ**	
YIL	**MEKKE**	**MEDİNE**	**TAİF**	**KUFE**	**BASRA**	**HORASAN**	**SİND**	**MISIR**	**KUZEY AF.**	**ENDÜLÜS**	**FİLİSTİN**	**ERMENİYYE**	**EL-CEZİRE**
105	Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Abdülvâhid b. Abdullah Nadrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Müslim b. Saîd b. Eslem b. Zür'a Kilâbî	Hâlid b. Abdullah b. Cüneyd b Abdurrahmân	Muhammed b. Abdülmelik Hürr b. Yûsuf	Bişr b. Safvân	Anbese b. Süheym Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
106	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Müslim b. Saîd b. Eslem b. Zür'a Kilâbî Esed b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah b. Cüneyd b Abdurrahmân	El-Hürr b. Yûsuf	Bişr b. Safvân	Anbese b. Süheym Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
107	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	El-Hürr b. Yûsuf	Bişr b. Safvân	Anbese b. Süheym Kelbî Bişr b. Safvân Yahya b. Selime Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
108	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	Hafs b. el-Velîd el-Hadramî	Bişr b. Safvân	Yahya b. Selime Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî

109	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî Eşres b. Abdullah Sülemî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	Hafs b. el-Velîd el-Hadramî Abdülmelik b. Rıfaî	Bişr b. Safvân	Yahya b. Selime Kelbî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
110	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Eşres b. Abdullah Sülemî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Huzeyfe b. Ahves Eşcâi		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
111	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Eşres b. Abdullah Sülemî Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Osman b. Ebî Nes'a Has'amî Heysem b. Ubeyd Kenânî		Cerrâh b. Abdullah Hakemî	Cerrâh b. Abdullah Hakemî
112	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî	Temîm b. Zeyd el-Kaynî	El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Muhammed b. Abdülmelik el-Eşcaî Abdurrahman b. Abdullah Gâfikî		Saîd b. Amr el-Hareşî Mesleme b. Abdülmelik	Saîd b. Amr el-Hareşî Mesleme b. Abdülmelik
113	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	İbrahim b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî	Hakem b. Âvâne	El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Abdurrahman b. Abdullah Gâfikî Abdülmelik b. Katan		Mesleme b. Abdülmelik	Mesleme b. Abdülmelik
114	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdülmelik b. Hâris b. Hakem	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî	Hakem b. Âvâne	El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Abdülmelik b. Katan		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
115	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Hâlid b. Abdülmelik b. Hâris b.	Muhammed b. Hişâm b. İsmail	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî		El-Velîd b. Rifâ'a	Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî	Abdülmelik b. Katan		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

	Mahzumî	Hakem	Mahzumî										
116	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdülmelik b. Hâris b. Hakem	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî Âsım b. Abdullah b. Yezîd Hilâlî		Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Atiyye b. Haccâc el-Kaysî		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
117	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdülmelik b. Hâris b. Hakem	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî		Abdurrahman b. Hâlid	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
118	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî		Abdurrahman b. Hâlid	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
119	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Hâlid b. Abdullah el-Kasrî	Esed b. Abdullah el-Kasrî		Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
120	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Esed b. Abdullah el-Kasrî Ca'fer b. Hanzele Cüdey' b. Ali el-Kirmanî Nasr b. Seyyâr el-Kinanî	Muhammed b. Azar el-Kelbî	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
121	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Nasr b. Seyyâr	Muhammed b. Azar el-Kelbî	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
122	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Nasr b. Seyyâr	Amr b. Muhammed b. el-Kasım	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

123	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Nasr b. Seyyâr	Amr b. Muhammed b. el-Kasım e	Hanzala b. Safvan el-Kelbî	Ubeydullah b. Habbâb el-Mavsilî	Ukbe b. Haccâc Abdülmelik b. Katan		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
124	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Muhammed b. Hişâm b. İsmail Mahzumî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Nasr b. Seyyâr	Amr b. Muhammed b. el-Kasım	Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Abdülmelik b. Katan Sa'lebe b. Selâme el-İclî		Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

Velîd b. Yezîd Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

YIL	HİCAZ EYÂLETİ			IRAK EYÂLETİ				MISIR EYÂLETİ			SURİYE EYÂLETİ		ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ	
	MEKKE	MEDİNE	TAİF	KUFE	BASRA	HORASAN	SİCİSTAN	MISIR	KUZEY AF.	ENDÜLÜS	FİLİSTİN	HIMS	ERMENİYYE	EL-CEZİRE
125	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Nasr b. Seyyâr	Ömer b. Muhammed Kasım	Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Ebû'1-Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî	Saîd b. Abdülmelik	Mervân b. Abdullah	Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed
126	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî	Yûsuf b. Ömer es-Sekafî BAK ŞİDDET OLAYLARI	Nasr b. Seyyâr	Ömer b. Muhammed Kasım	Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Ebû'1-Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî	Saîd b. Abdülmelik	Mervân b. Abdullah	Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

Yezîd b. Velîd Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

YIL	HİCAZ EYÂLETİ			IRAK EYÂLETİ					MISIR EYÂLETİ			SURİYE EYÂLETİ				ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ	
	MEKKE	MEDİNE	TAİF	KUFE	VASIT	BASRA	HORASAN	SİCİSTAN	MISIR	KUZEY AF.	ENDÜLÜS	FİLİSTİN	KINNESRİN	ÜRDÜN	HIMS	ERMENİYYE	EL-CEZİRE

126	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Mansûr b. Cumhûr Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz	Hureys b. Ebî Cehm	Cerîr b. Yezîd Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz	Nasr b. Seyyâr	Muhammed b. Gâzân	Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Ebû'l-Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî	Saîd b. Abdülmelik Dıb'ân b. Ravh	Abdülaziz b. Haccac	İbrahim b. Velîd	Muâviye b. Yezîd	Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

İbrahim b. Velîd Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ			IRAK EYÂLETİ			MISIR EYÂLETİ			SURİYE EYÂLETİ			ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ	
YIL	MEKKE	MEDİNE	TAİF	KUFE	BASRA	HORASAN	MISIR	KUZEY AF.	ENDÜLÜS	FİLİSTİN	KINNESRİN	HIMS	ERMENİYYE	EL-CEZİRE
127	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz	Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz	Nasr b. Seyyâr	Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Ebû'l-Hattâr Hüsâm b. Dırâr Kelbî	Dıb'ân b. Ravh	Abdülaziz b. Haccac	Muâviye b. Yezîd	Mervân b. Muhammed	Mervân b. Muhammed

Mervân b. Muhammed Zamanındaki Önemli Vilâyetlerin Valileri

	HİCAZ EYÂLETİ			IRAK EYÂLETİ			MISIR EYÂLETİ			SURİYE EYÂLETİ					ERMENİYYE VE EL-CEZÎRE EYÂLETİ	
YIL	MEKKE	MEDİNE	TAİF	KUFE	BASRA	HORASAN	MISIR	KUZEY AF.	ENDÜLÜS	FİLİSTİN	ÜRDÜN	KINNESRİN	HIMS	ŞAM	ERMENİYYE	EL-CEZİRE
127	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Abdülaziz Ömer b. Abdülaziz	Nadr b. el-Hareşî	Nadr b. el-Hareşî	Nasr b. Seyyâr	Hafs b. Velîd Hassân b. Atâhiye Hafs b. Velîd	Hanzala b. Safvân	Ebû'l-Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî Sevâbe b. Selâme	Sâbit b. Nuaym	Yezîd b. Muâviye b. Mervân	Abdülmelik b. el-Kevser	Muâviye b. Yezîd b. Husayn Abdullah b. Şecere el-Kindî	Zâmil b. Amr el-Cîrânî	Sabit b. Nuaym	Sabit b. Nuaym
128	Abdülaziz Ömer b.	Abdülaziz Ömer b.	Abdülaziz Ömer b.	Yezîd b. Ömer b.	Yezîd b. Ömer b.	Nasr b. Seyyâr	Havsara b. Suheyl el-	Abdurrahman b.	Sevâbe b. Selâme	er-Rumâhis	Yezîd b. Muâviye	Abdülmelik b. el-Kevser		Zâmil b. Amr el-		

	Abdülaziz	Abdülaziz	Abdülaziz	Hübeyre	Hübeyre		Bahilî	Habib		b. Abdülaziz el-Kinânî	b. Mervân			Cîrânî		
129	Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik	Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik	Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Nasr b. Seyyâr	Havsara b. Suheyl el-Bahilî	Abdurrahman b. Habib	Sevâbe b. Selâme Yûsuf b. Abdur-rahman el-Fihrî	er-Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinânî	Yezîd b. Muâviye b. Mervân	Abdülmelik b. el-Kevser		Yezîd b. Abdullah		
130	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Nasr b. Seyyâr	Havsara b. Suheyl el-Bahilî	Abdurrahman b. Habib	Yûsuf b. Abdur-rahman el-Fihrî	er-Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinânî	Yezîd b. Muâviye b. Mervân	Abdülmelik b. el-Kevser		Velîd b. Muâviye		
131	Velîd b. Urve	Velîd b. Urve	Velîd b. Urve	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre		Mugîre b. Ubeydullah	Abdurrahman b. Habib	Yûsuf b. Abdur-rahman el-Fihrî	Er-Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinânî	Yezîd b. Muâviye b. Mervân	Abdülmelik b. el-Kevser		Velîd b. Muâviye		
132				Yezîd b. Ömer b. Hübeyre	Yezîd b. Ömer b. Hübeyre		Abdülmelik b. Mervân b. Mûsa b. Nusayr	Abdurrahman b. Habib	Yûsuf b. Abdur-rahman el-Fihrî	er-Rumâhis b. Abdülaziz el-Kinânî	Yezîd b. Muâviye b. Mervân	Abdülmelik b. el-Kevser		Velîd b. Muâviye		

Bu tablo hazırlanırken şu eserlerden istifade edilmiştir: Halife b. Hayyât, *Tarih*, s, 152-328; Dineverî, s. s. 323-535; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 5-210; İbnü'l-Esîr, *Kamil*, III, 237-628, IV, 1-604; İbn Kesîr, VIII, 33-553, IX, 9-575, X, 9-72; Yâ'kûbî, II, 317; Şâkir, III, 55-406. Bu kaynaklarla birlikte çalışmamızda faydalandığımız kitap, dergi, makale, ansiklopedi maddesi ve müstakil çalışmalardan istifade ettik.

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER